

Міністерство культури та інформаційної політики України

Виконавчий орган Київської міської ради
(Київська міська державна адміністрація)
Департамент культури

Музей історії Десятинної церкви

Opus Mixtum № 9

**Матеріали ІХ наукових читань
Музею історії Десятинної церкви,
присвячених 1025-річчю освячення Десятинної церкви**

Київ – 2021

Рік заснування 2013
Виходить один раз на рік

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
Серія KB № 20448-10248P від 11.12.2013

Засновник бюлетеня
Музей історії Десятинної церкви

Редакційна колегія

Наталія Писаренко,
д-р іст. наук Єлизавета Архипова (відповідальна за випуск),
Тетяна Ананьєва, Наталія Будзинська,
канд. іст. наук Віталій Козюба, канд. іст. наук Олексій Комар,
д-р іст. наук Олександр Симоненко

Рекомендовано до друку Науково-методичною радою Музею історії Десятинної церкви
(протокол № 11 від 17 листопада 2021 року)

Opus mixtum: № 9 / [ред. кол.: Н. Писаренко, Є. Архипова, Т. Ананьєва та ін.];
Міністерство культури та інформаційної політики України, Виконавчий орган Київської
міської ради (Київська міська державна адміністрація), Департамент культури, Музей історії
Десятинної церкви. Київ, 2021. 200 с. + іл.: XXIV с.

ISSN 2312-9697

Редактори

Тетяна Клименко, Віктор Лузан

Дизайн та комп'ютерна верстка

Дмитро Щербак

Обкладинка

Юлія Кочевих, Дмитро Щербак

Адреса редакції

04053
Київ-53, вул. Обсерваторна, 21А
Тел. 299-91-77
e-mail: desitinnai@ukr.net
mdch.kiev.ua

Випуски бюлетеня «Opus Mixtum» № 1–8 розміщено на сайті Музею: **mdch.kiev.ua**

Редакція не завжди погоджується з авторами статей

ISSN 2312-9697

© Музей історії Десятинної церкви, 2021

Зміст

Толочко Олексій. Десятинна церква: старі загадки і нові гіпотези

7

Історія досліджень, джерела, архітектура і археологія Десятинної церкви та пам'яток Старокиївської гори

<i>Ананьєва Тетяна.</i> Відомий невідомий дослідник Десятинної церкви: до 195-річчя розкопок храму, проведених архітектором Миколою Єфимовим	13
<i>Архипова Єлизавета.</i> Дзвони Десятинної церкви	31
<i>Вілкул Тетяна.</i> Місце охрещення кісток Ярополка та Олега Святославичів 1044 року за давньоруськими літописними зводами	39
<i>Йолишин Денис.</i> Неопублікована стаття про розкопки 1937 року в садибі Художньої школи (Десятинної церкви) в Києві	47
<i>Козюба Віталій.</i> Цвинтар XI–XII століть біля Десятинної церкви	61
<i>Комар Олексій.</i> До проблеми культурної атрибуції археологічних пам'яток Києва VIII – початку IX століття	75
<i>Кукушко Артур.</i> Знесення Десятинної церкви в контексті заходів та подій антирелігійної кампанії кінця 1920 – 1930-х років	85
<i>Стерлігова Ірина.</i> Невідомий твір перегородчастої емалі із Софійського собору в Києві	92

Археологія, архітектура та мистецтво Києва і Давньої Русі

<i>Дятлов Владислав.</i> «Двійники» героїв Печерського Патерика в підземному некрополі Дальніх лаврських печер (до 970-річчя заснування Києво-Печерської лаври)	97
<i>Етінгоф Ольга.</i> Звістка Києво-Печерського Патерика про оригінали і Книги зразків середньовізантійського періоду	111
<i>Хамайко Наталя, Журухіна Олена, Чміль Леся, Гунь Мар'яна, Нестеровський Віктор.</i> Археологічний контекст давньоруських склоробних комплексів Києво-Печерської лаври	121
<i>Левченко Тетяна.</i> Кузнецовський фарфор і фаянс із розкопок на вул. Кудрявській, 24-А (м. Київ)	156
<i>Чекановський Андрій.</i> Керамічні люльки для куріння тютюну на зображувальних джерелах XVII–XIX століть	162
<i>Черненко Олена, Новик Тетяна.</i> Про час будівництва церкви на Верхньому замку Чернігова	169

До історії музейних колекцій

<i>Малюк Наталія.</i> Конструктивно-декоративні особливості деяких середньовічних перснів з колекції НМІУ	179
<i>Пекарська Людмила.</i> Втрачена колекція коштовностей княжого Києва	184
<i>Чернухін Євгеній.</i> Мандрювання й мудрування: до історії стеатитової ікони «Вознесіння Господа» з колекції Петра Севастьянова	194
Автори	199

Content

<i>Olekciy Tolochko. The Desyatynna Church: Old Puzzles, New Hypotheses</i>	7
History of the research, sources, architecture and archaeology of the Desyatynna Church and Sites of Starokyivska Hora and Old Kyiv	
<i>Tetyana Ananyeva. Known unknown researcher of the Desyatynna Church: to the 195th anniversary of excavations of the temple by architect Nikolai Yefymov</i>	13
<i>Yelyzaveta Arkhypova. Bells of the Desyatynna Church</i>	31
<i>Tetiana Vilkul. The place of baptising of the Yaropolk and Oleg Svyatoslavich bones in 1044 according to the Old Rus' chronicles</i>	39
<i>Denys Yolshin. Unpublished article on the excavation in 1937 at the territory of Art School (Desyatynna Church) in Kyiv</i>	47
<i>Vitalii Koziuba. Cemetery of the 11th – 12th centuries near the Desyatynna Church</i>	61
<i>Oleksii Komar. The issue of cultural attribution of archeological sites from Kyiv of the 8th – early 9th centuries</i>	75
<i>Artur Kukuishko. Demolition of the Tithe Church in the context of events and happenings of the anti-religious campaign of the late 1920's and 1930's</i>	85
<i>Irina Sterligova. Unknown work in cloisonné technique from St. Sophia cathedral in Kyiv</i>	92

Archaeology, architecture and art of Kyiv and Old Rus'

<i>Vladislav Dyatlov</i> . The “doubles” of the heroes of Kyiv-Pechersk Patericon in the underground necropolis of the Far Lavra caves (to the 970th anniversary of the establishment of the Kyiv-Pechersk Lavra)	97
<i>Olga Etinhof</i> . The Message of the Kyiv-Pechersk Patericon about verbal samples and the Books of models of the Middle Byzantine period	111
<i>Natalia Khamaiko</i> , Olena Zhurukhina, Lesia Chmil, Maryana Gun, Viktor Nesterovskyi. Archaeological context of the Old Rus glassmaking complexes of the Kyiv-Pechersk Lavra	121
<i>Tatyana Levchenko</i> . Kuznetsovsky porcelain and faience from the excavations on the Kudryavskaya street (Kyiv)	156
<i>Andrii Chekanovskyi</i> . Ceramic tobacco pipes on the iconographic sources of the 17th – 19th centuries	162
<i>Olena Chernenko</i> , Tatyana Novik. On the date of construction of the church in the Upper Castle of Chernihiv	169

On the history of museum collections

<i>Natalia Malujk</i> . Constructive and decorative peculiarities of some medieval finger-rings in the collection of National Museum of History of Ukraine	179
<i>Ljudmila Pekarska</i> . The lost collection of the Princely Kyiv treasures	184
<i>Yevhenii Chernukhin</i> . Wanderings and wonderings: to the history of the steatite icon of the Ascension of the Lord from the Peter Sevastianov collection	194
Authors	199

Десятинна церква: старі загадки і нові гіпотези

Поняття «ювілей» – ветхозавітного походження. Так у книзі Левіт називається рік, наступний за циклом із семи суботніх років, тобто п'ятдесятити. Того року все втрачене майно мало повертатися до свого первісного власника (Лев 25:10), борги прощалися, а ті, хто, змушені бідністю, продали себе в рабство, відновлювали свободу. Ювілей, отже, рік підведення підсумків або переоцінки попереднього. 1025 років, що виповнилися з літописної дати завершення Десятинної церкви, не містять у собі цілого числа ювілеїв – лише двадцять з половиною. Але і така дата сучасною свідомістю сприймається як символічна, загострюючи увагу й спонукаючи до глибших, ніж звично, роздумів.

Протягом останніх років було висловлено низку гіпотез, що в сукупності своєї пропонують нові обриси «епохи хрещення», а в ній – ранньої історії Десятинної церкви. Нинішній «ювілей» є доброю нагодою для огля-

ду, без претензії на вичерпність чи особливу систематичність, цих нових суджень та інтерпретацій, які, не виключено, не будуть відображені в матеріалах, що ввійшли до нинішнього збірника.

Десятинна церква – найкраще вивчена з-поміж найгірше збережених давньоруських церков. Лише протягом останніх ста років її археологічно досліджували тричі, востаннє і, можливо, найґрунтовніше – у 2005–2011 роках під керівництвом Г. Ю. Івакіна. Нове дослідження, як і очікувалося, принесло не лише вирішення старих дискусій (з'ясувалося, що весь об'єм храму було зведено в єдиному будівельному зусиллі, а не внаслідок поступового й тривалого наростання, як вважали доти), але й поставило нові запитання (зокрема, щодо можливої переміни архітектурного задуму в процесі будівництва: закладена як базилікальна, церква виявилася хрестовокупольною).

Освячення Десятинної церкви (996 р.). Радзивіллівський літопис (арк. 67 зв.)

Повної і систематичної публікації матеріалів археологічного дослідження Десятинної церкви, очевидно, доведеться ще почекати. В очікуванні великого синтезу, з'являються нові узагальнення будівельної історії храму та його архітектурного оточення [з останніх праць див.: Ёлшин 2017, с. 242–253], а також його археологічних контекстів.

Тимчасом для істориків, особливо компаративістського налаштування, дедалі більш проблематичною виявляється історія хрещення і наступного зведення першого мурованого храму Русі, як вона розказана в *Повісті временних літ*. Літописна оповідь стрімка: 988 року князь Володимир приймає хрещення в Корсуні, хрестить киян, наступного 989 року задумує спорудити храм, який завершує 996 року і надає йому десятину від своїх доходів. Прикметно, що все необхідне для християнського богослужіння в храмі – церковні «сосуди», мощі святих, хрести, ікони, а також священнослужителів – Володимир заготовлює наперед і переносить до Києва «пакетом» ще до того, як земля охрещена і храм задуманий. Перед нами – характерна місійна історія, відповідно до жанрових законів якої християнство з'являється в Києві одномоментно, в усій повноті й інституційній завершеності. У таких категоріях осмислював «момент хрещення» літописець на початку XII ст., але між ним і тією епохою лежала хронологічна дистанція у два з половиною ювілеї.

Зовні проста і переконлива, місійна історія містить у собі суперечливі елементи, а також промовисті умовчання. Так, вона згадує дві корпорації священнослужителів у Києві: «попів цесарициних» і «попів корсунських», яких було «приставлено» служити в Десятинній церкві, але жодним чином не сигналізує присутності єпископа чи іншого ієрарха. Ця обставина, як відомо, породила дві дискусії: щодо часу заснування київської митрополії та щодо початкового статусу Десятинної церкви. Свого часу Анжей Поппе без глибокої аргументації постулював, що Десятинна церква

не була кафедральним храмом Києва до спорудження Софійського собору. На його думку, вона була палацовою церквою (яку дослідник називав *capella regia* або *palatina*) і виконувала функції, аналогічні до Фароської церкви Великого палацу в Константинополі [Рорре 1981, р. 24–26]¹. Фароська церква – незначних розмірів храм, призначений головню для зберігання найкоштовніших християнських реліквій, до того ж не єдина на території імператорського палацу. Але Поппе, очевидно, спирався на поширений у його часи погляд, що за Володимира було споруджено лише центральне ядро Десятинної церкви, скромних розмірів чотиристовпний храм, що й давало підстави для аналогії. Коли ж, як тепер з'ясовується, церкву було задумано одразу як величезних розмірів споруду, з галереями, ідею приватної палацової каплиці варто здати в архів і повернутися до більш очевидного: подібних масштабів храм зводився як кафедральний.

Як відомо, пізньосередньовічна традиція вважала, що заснування київської митрополії безпосередньо супроводжувало прийняття нової віри або й збігалось з ним. Утім, відсутність згадок ієрарха в часи Володимира у *Повісті временних літ*, де першим митрополитом названо Феопемпта під 1039 роком, у критичній історіографії привела до здогаду, що митрополію в Києві було засновано лише в часи Ярослава, і саме про це мовиться в літописній статті 1037 року. Щодо статусу, на якому перебувала руська церква до цього моменту, висловлювалися різні, часто ризиковані домисли. Однак історіографії довелося повернутися до традиційного датування після праці Ернста Хонігмана. Він залучив до дискусії так звані *Notitiae episcopatum*, тобто списки митрополій Константинопольського патріархату, що, як гадають, укладалися в хронологічному порядку заснування кафедр. Місце, на якому зазначено руську митрополію (перед митрополією Аланії), привело дослідника до висновку, що її заснування мало статися не пізніше вересневого 6506 (997/998)

¹ На цій підставі реконструювали будівельну програму Володимира як «відтворення Константинополя», із церквою посеред палацового комплексу [див.: Kämpfer 1993, S. 107]. Ця думка стала вже загальним місцем суджень про будівництво Володимира [див., зокрема: Ричка 2005, с. 72; Воеск 2009, р. 296; Назаренко 2017, с. 159].

² У вітчизняній науці ідеї Хонігмана стали відомі переважно завдяки їх настійливому коментуванню в численних працях А. Поппе [зокрема: Рорре 1979, р. 5–45].

року [Honigmann 1944–1945, р. 142–148]². Крім того, Хонігман вказав на запис у *Церковній історії* Никифора Калліста (до 1328 року) про переведення «в часи імператора Василя» Феофілакта, митрополита Севастії, на Русь. Подію Хонігман датував до 997 року і запропонував вважати Феофілакта першим київським митрополитом [Honigmann 1944–1945, р. 148–150]. Таке точне «влучання» в наступний за літописною датою завершення Десятинної церкви рік, здавалося б, має вказувати на безпосередній зв'язок між спорудженням Десятинної церкви і заснуванням митрополії, кафедральним храмом якої Десятинна церква призначалася.

Утім, нові систематичні видання джерел, на яких зведено аргументацію Хонігмана, а також одна епіграфічна знахідка, нещодавно змусили О. В. Назаренка повернутися до проблеми [Назаренко 2017, с. 130–175]. Коротко відтворимо його висновки. З'ясувалося, що джерелом Никифора Калліста щодо митрополита Феофілакта послужив трактат *Про переведення* (перелік прецедентів переведення ієрархів на інші кафедри), в основі своєї XII ст. [Darrouzès 1984, р. 147–214], де запис про севастійського митрополита належить до пізніх додатків, а крім того, позбавлений твердих хронологічних прикмет. Переведення Феофілакта, отже, могло статися й на початку XI ст. Критичне видання списків митрополій Константинопольського патріархату, дійсно, підтверджує розміщення руської митрополії на 60 позиції, перед митрополією Аланії [Darrouzès 1981]. Однак час її заснування, що досі тримався на згадці у патріаршому листі датованому 997/998 роком, має бути переглянутий у світлі публікації напису про освячення Сентинського храму (на території історичної Аланії) «2 квітня, у день святої Антипаски, рукою Феодора, освященного митрополита Аланії, 6473 від сотворення світу». Виявляється, що аланська митрополія існувала вже 965 року. Це очевидно ліквідує головний хронологічний аргумент Хонігмана. Рятуючи джерелознавчу цінність списку митрополій, Назаренко пояснює розміщення аланської митрополії *після* руської «канонічної

перервою» в історії аланської митрополії, що після 998 року могла перейти в юрисдикцію грузинської церкви і повернулася до Константинопольської патріархії, за його згодою, не раніше 1024 року. Таким чином, першим датованим свідченням про київського митрополита треба вважати згадку анонімного архієпископа у *Хроніці* Тітмара Мерзебурзького під 1018 роком, а саме заснування митрополії відносити ближче до кінця Володимирового княжіння, до зламу 1010-х років.

Хроніка Тітмара Мерзебурзького виявляється не тільки найранішим, але й єдиним сучасним джерелом щодо ранньої історії Десятинної церкви. Інформацію Тітмару постачали очевидці: саксонські учасники походу Болеслава Хороброго на Київ 1018 року. Найбільшою загадкою їх свідчень виявляється та обставина, що вони не помітили існування в Києві церкви Богородиці Десятинної. З їхніх слів Тітмар зазначає в Києві два храми: церкву св. Климента, де поховано Володимира та його дружину, а також *monasterium* св. Софії, де Болеслава і Святополка вітав архієпископ міста з «мощами святих». Співвідношення цих двох храмів між собою, а також із Десятинною церквою – давній ребус нашої історіографії. Якщо церкву св. Климента можна ідентифікувати як Десятинну, де, згідно з літописом, дійсно було поховано Володимира, то існування Софійського собору за двадцять років до його заснування Ярославом – предмет постійної дискусії. Рішення цього пазла нещодавно запропонував Вадим Арістов [Aristov 2021, р. 89–109]. Церквою св. Климента названо, храм, відомий у літописі як Богородиця Десятинна. Про це свідчить не тільки вказівка на поховання там Володимира, але й те, що в Десятинній церкві, справді, переховувалися мощі св. Климента Папи. Ці мощі були єдиними християнськими реліквіями в Києві в часи Володимира, і саме їх демонстрував архієпископ в храмі св. Софії. Крім того, як зазначає Тітмар, *monasterium* св. Софії згорів попереднього (1017) року, а саме під цим роком літопис відзначає пожежу Десятинної церкви. Іншими словами:

³ Щодо символіки й практичного смислу таких переосвячень див.: Oleksiy Tolochko, «Jubilee Consecration of Churches in Rus» (у друці).

інформатори Тітмара були різні, але вони говорили про той самий храм. Цей храм було засновано Володимиром і освячено як Софійський, і лише 1039 року його було переосвячено як Богородичний митрополитом Феопемптом у зв'язку із заснуванням нової митрополії князем Ярославом.

Освячення Десятинної церкви – ще одне загадкове умовчання місійної історії літопису. Хоча в літературі можна знайти впевнені твердження, ніби храм було освячено 996 року, насправді літопис говорить лише про завершення споруди («Володимиръ же видивъ цркъвь свѣршену . и вшедъ в ню помолися Бѹ» [ПСРЛ 1908, с. 108]). Ясно, що автору *Повісті временних літ* із джерел було відомо лише про освячення 1039 року і він не мав твердих даних про попередні освячення. Однак місяцеслови й *Пролог* містять дату освячення – 12 травня – що також становить собою певну загадку. Ми очікували б освячення Богородичного храму на якесь із відповідних свят (хоча джерела загадково уникають назвати, яке саме Богородичне посвячення мала Десятинна церква). Між тим, день освячення явно апелює до дня «народження» Константинополя і освячень (882 та 994 років) Софії Константинопольської 11 травня [Лосева 2001, с. 88–89, 90–91]. Прикметно, що таку ж дату (11 травня) першого освячення Софії Київської подають місяцеслови. Отже, освячення Десятинної церкви – софійне, що може бути додатковим аргументом на користь гіпотези В. Арістова. Чи не в перевершенні Володимирової Софії Ярославовою треба шукати розгадки таємничого вислову митрополита Іларіона про задум Софії: «иже недоконьчанаа твоа наконьча. акы солломонъ давѣа. иже двѣмъ бжїи великыи стѣи его прѣмждрости създа» [Молдован 1984, с. 97]?

Дата другого освячення Десятинної церкви 1039 року – явно ювілейна, у п'ятдесятій рік від заснування, і міститься в ряду інших ювілейних переосвячень храмів, яким було надано десятину. Переосвячення очевидним чином стоїть у зв'язку із заснуванням (нового) Софійського собору (який своєю чергою буде ювілейно переосвячений митрополитом Єфремом) і передачею йому права збору десятини³. Можна припускати, що 12 травня –

це друге освячення Десятинної церкви, коли день змістили на наступний, щоб розминутися з храмовим святом Софії Київської. Не виключено, що початкове освячення мало місце 11 травня.

Лишається, однак, проблема року освячення. У цьому обряді мали б брати участь християнські реліквії, що їх закладали у вівтар церкви. У літописі під 1007 роком відзначено «принесення святих», у яких розпізнаються мощі св. Климента і Фіва. За припущенням Арістова, покладення їхніх мощей у храмі могло відбутися в процесі освячення Десятинної церкви, отже, 1007 року [Aristov 2021, р. 107].

Десятинна церква, як ми розуміємо з Тітмара, була знаменита передусім мощами важливого ранньохристиянського мученика папи Климента. Але покладення його мощей у Десятинну церкву – ще одне інтригуюче умовчання місійної історії літопису. У літописній оповіді мощі св. Климента було захоплено як трофей князем Володимиром 988 року разом з іншими предметами християнського культу. Але стаття 996 року перераховує всі церковні трофеї, передані Володимиром до новозбудованої церкви, крім мощей св. Климента і Фіва. Літописець або сумнівався, що вони потрапили до храму з рук Володимира, або не мав твердих даних так вважати. Тимчасом існує свідчення очевидця про історію перенесення мощей із Херсона до Києва. Цей текст відомий як *Реймська глоса*, записаний зі слів шалонського єпископа Рогерія. У 1050 році він побував у Києві в посольстві від французького короля Генріха, яке мало укласти його шлюб із Анною Ярославною. Рогерій знав про мощі св. Климента і мав завдання розвідати про них на Русі. Йому вдалося одержати вичерпну довідку з перших рук: князь Ярослав розказав, що особисто привіз мощі з Херсона до Києва і навіть провів екскурсію для клірика, показавши, як і де вони зберігаються. Є всі підстави довіряти саме цій, найранішій, версії подій, і, отже, справді, датувати принесення мощей 1007 роком. Папа Климент був маловідомим святым у візантійській церкві, але знаменитим – з часу перенесення його мощей до Риму Константином Філософом – у західній церкві. Не виключено, що стимул до пошуків мощей саме цього святого прийшов із заходу і

став наслідком тривалого перебування у Києві Бруно Квертфуртського 1007 року [докладніше див.: Tolochko 2021, p. 102–117].

Яким би не було початкове освячення Десятинної церкви, її назва вказує, що храму, який метонімічно уособлював собою руську церкву, було надано право одержувати доходи у вигляді десятини з князівських доходів. Літопис сповіщає про це під 996 роком у контексті завершення церкви, і дослідники загалом схильні приймати цю дату. Між тим, десятина як інституція матеріального забезпечення церкви була невідома у Візантії і не могла бути запозичена звідти в «момент хрещення». Навпаки, десятина добре відома в західній церкві і навіть у формах, дуже схожих до руської, зокрема у державі П'ястів. Це не було секретом і для попередньої літератури, однак щодо шляхів проникнення десятини на Русь так і не виникло ясності. Ідеї, утім, не розповсюджуються спонтанно і не мігрують самі собою. Для їх, висловлюючись модно, «трансферу» необхідна агенція людей, індивідуально чи об'єднаних у корпорації чи інституції, знайомих із явищем і здатних передати технологію. Щойно видана книга Олександра Филипчука «Забутий святий: Князь Володимир Великий між Сходом та Заходом» пропонує значною мірою новий силует епохи Володимира. Серед інших сюжетів Володимирового княжіння автор детально обговорює походження десятини і вказує на єдиний (у рамках відомого

кола подій) момент, коли трансфер десятини із Заходу до Русі міг би відбутися. Агентом змін виступає місійний єпископ Бруно Квертфурський, послідовник і учень св. Адальберта, який раніше запроваджував десятину як форму забезпечення церкви у Польщі [Филипчук 2020, с. 374–379]. Візит Бруно О. Филипчук схильний датувати 1008 роком, чим і визначається час запровадження десятини в державі Володимира.

Поки що неясно, котрі із цих гіпотез витримують випробування часом і критикою і чи можливо буде згодом інтегрувати їх у не-суперечливу картину. Але один ефект можна відзначити вже зараз: рання історія Десятинної церкви і пов'язаних з нею феноменів (запровадження митрополії, десятини, культу святих) зміщується з 980–990-х рр. на перші десятиліття XI ст. Гіпотези істориків корелюють зі свідченнями матеріального походження. Так, нещодавня ревізія археологічних контекстів Десятинної церкви, здійснена Ф. О. Андрощуком, також веде до початків XI ст. [Андрощук 2021].

Зрештою, у цьому немає нічого надто несподіваного, адже й перші достовірні події історії храму, відзначені літописом, належать до цього ж часу: 1007 рік – перенесення мощей, 1011 рік – поховання Анни, 1015 рік – поховання Володимира, 1017 рік – пожежа. Усе, що ми знаємо раніше – місійна легенда Володимирового хрещення.

Джерела та література

- Андрощук, Ф. 2021. *Десятинна церква: Відома і невідома*. Київ.
- Ёлшин, Д. Д. 2017. Организация монументального строительства в Киеве в конце X века (по материалам исследований Десятинной церкви). *Русь эпохи Владимира Великого: государство, церковь, культура*. Москва; Вологда, с. 242–253.
- Лосева, О. В. 2001. *Русские месяцесловы XI–XIV вв.* Москва.
- Молдован, А. М. 1984. «Слово о законе и благодати» Илариона. Киев.
- Назаренко, А. В. 2017. О времени учреждения Киевской митрополии (современное состояние проблемы). *Русь эпохи Владимира Великого: государство, церковь, культура*. Москва; Вологда, с. 130–175.
- Полное собрание русских летописей, 2: Ипатьевская летопись. Санкт-Петербург 1908.
- Ричка, В. М. 2005. «Київ – Другий Єрусалим» (з історії політичної думки та ідеології середньовічної Русі). Київ.
- Aristov, V. 2021. The Tithe Church of Saint Sophia in Kyiv: Thietmar of Merseburg's Account Reinterpreted. *Palaeoslavica*, 29/1, p. 89–109.
- Boeck, E. 2009. Simulating the Hippodrome: The Performance of Power in Kiev's St. Sophia. *The Art Bulletin*, 91, 3, p. 283–301.

- Darrouzès, J. 1981. *Notitiae episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae. Texte critique, introduction et notes* [La Géographie ecclésiastique de l'Empire byzantin, 3]. Paris.
- Darrouzès, J. 1984. Le traité des transferts: Édition critique et commentaire. *Revue des études byzantines*, 42, p. 147–214.
- Honigmann, E. 1944–1945. Studies in Slavic Church History. *Byzantion*, 17, p. 128–182.
- Kämpfer, F. 1993. Eine Residenz für Anna Porphyrogenneta. *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas Neue Folge*, 41, 1, S. 101–110.
- Poppe, A. 1979. The Original Status of the Old-Russian Church. *Acta Poloniae Historica*, 39, p. 5–45.
- Poppe, A. 1981. The Building of the Church of St. Sophia in Kiev. *Journal of Medieval History*, 7, p. 15–66.
- Tolochko, O. 2021. Who and When Brought the Relics of St. Clement the Pope to Kiev? *Byzantinoslavica*, 79, p. 102–117.
- Tolochko, O. Jubilee Consecration of Churches in Rus, у друці.
- Филипчук, О. 2020. *Забутий святий: Князь Володимир Великий між Сходом та Заходом*. Київ.

Історія досліджень, джерела, архітектура і археологія Десятинної церкви та пам'яток Старокиївської гори History of the research, sources, architecture and archaeology of the Desyatynna Church and Sites of Starokyivska Hora and Old Kyiv

Тетяна Ананьєва

Відомий невідомий дослідник Десятинної церкви: до 195-річчя розкопок храму, проведених архітектором Миколою Єфимовим

Незважаючи на численні згадки в історіографії про розкопки Десятинної церкви в 1826 році, про їх організацію та проведення відомо екстраordinарно мало. У статті розглядається одне з питань, важливих для історії вивчення стародавньої пам'ятки: які обставини могли вплинути на відмову від проекту «відновлення» храму, зробленого архітектором Миколою Єфимовим, який провів розкопки фундаментів церкви. Архівні та опубліковані документи (зокрема, донос «храмоздателя» нової церкви О. Анненкова, щоденник київського історика М. Берлінського, листування сучасників подій тощо) дозволяють переглянути стереотипне уявлення, що негативне рішення було результатом спонтанної безпідставної думки царя. Простежено умови, у яких приймалося рішення, роль суб'єктивних чинників, міжособистісних відносин, що вплинули на негативну резолюцію щодо проекту Єфимова. **Ключові слова:** архітектор Микола Єфимов, розкопки Десятинної церкви 1826 року, митрополит Євгеній (Болховітінов), О. Оленін, М. Берлінський, О. Анненков, чутки, донос.

Despite of numerous mentions in literature about the excavations of the Desyatynna Church in 1826 their organization and carrying out are rather little known. The paper discusses one of the issues important for the history of study of the site: what circumstances could have influence to rejection of the project of «renewal» of the temple made by the architect Nikolai Efymov who excavated the foundations of the church. Archival and published documents (in particular, the denunciation of the «temple-builder» of the new church O. Annenkov, the diary of the Kyiv historian M. Berlinsky, correspondence of contemporaries of the events) allow us to revise the stereotypical idea that the negative decision was the result of spontaneous baseless opinion of the tsar. The conditions in which the decision was made, the role of subjective factors, interpersonal relations that influenced the negative resolution on the project of Efymov are traced.

Key words: Nikolai Efimov, Kyiv, excavations of the Desyatynna Church in 1826, Metropolitan Eugene (Bolkhovitinov), A. Olenin, M. Berlinsky, O. Annenkov, rumors, denunciation.

Через три роки після перших розкопок Десятинної церкви, проведених з ініціативи та під наглядом київського митрополита Євгенія (Болховітінова), у 1826 році були організовані нові розкопки, що їх здійснив спеціально присланий з Петербурга архітектор Микола Юхимович Єфимов. За загальним визнанням, рівень проведених ним робіт дозволив Єфимову скласти «подробный план памятника, значительно больше отвечающий действительному положению дел», ніж план, складений у 1824 році археологом-любителем К. А. Лохвицьким [Ивакин, Иоаннисян, Зыков 2008, с. 238]. У подальшому дослідники Десятинної церкви віддавали належне результатам розкопок Єфимова. Велика кількість таких згадок [Краткое историческое описание 1829; Берлинский 1830; О ходе открытия 1836; Сементовский 1857; Каргер 1961, с. 14–20; Ёлшин 2012; ін.] сформувала уявлення про археологічні події 1826 року як про «достаточно подробно рассмотренные в литературе» [Ёлшин 2012, с. 71]. Утім, в історіографії не було спроб прояснити один із ключових моментів київської діяльності Єфимова – курйозну ситуацію з його проектом «відновлення» Десятинної церкви.

Загалом справа мала такий вигляд: на підставі плану розкопаних фундаментів храму та обстеження пам'яток княжої доби Єфимов зробив проект церкви в традиціях давньоруського зодчества; проект був схвалений Академією мистецтв і представлений царю; Микола І рішуче відкинув проект Єфимова і доручив створити новий проект архітектору В. П. Стасову; «стасовський» проект був далекий від стародавнього зразка, проте саме він був реалізований. Резолюція царя, що «проект Академии [тобто Єфимова. – Т. А.] весьма нехорош», нагадує при такому ескізному підході (притаманному історіографії) безпричинну монаршу примху, прояв авторитаризму тощо. Така версія, мабуть, здавалася аксіомою, яка не потребує аргументації, оскільки відповідала «стереотипу об индивидуальной воле человека, занимающего престол, как самодостаточном факторе принятия императорских решений» [Долбилов 2006, с. 6].

Документи, які не привертали уваги дослідників у зв'язку з долею «єфимовського» проекту Десятинної церкви, дозволяють поглибити уявлення про ті умови, у яких сталася відмова від проекту, і, на наш погляд, підтри-

мують думку, що прийняття імператорських рішень було процесом, у якому «єдиничная воля монарха <...> "конфигурировалась" ожиданиями и запросами узкого, но активного круга элиты» [Долбилов 2006, с. 6]. Введені в контекст даної теми документи цінні й тим, що дають уявлення про «повсякденні» обставини, у яких проходили розкопки, про їх непрямих учасників і свідків, які впливали на перебіг подій. Нас будуть цікавити як джерела особового походження, зокрема, листування М. Єфимова, І. Мартоса, щоденник М. Берлінського, спогади І. Срезневського, М. Мурзакевича, так і офіційні документи: донос О. Анненкова на ім'я царя та відповідні пояснення київського митрополита Євгенія та О. Оленіна тощо.

Розгляд зазначених питань становить інтерес у контексті історії дослідження Десятинної церкви, оскільки дозволяє доповнити її особистісним аспектом, розширити розуміння того, як конкретні люди, часто не пов'язані безпосередньо з розкопками церкви, впливали на оцінку результатів досліджень і вибір проекту «відновлення» храму.

Наприкінці квітня 1826 року¹ київський митрополит Євгеній, який перебував у столиці для присутності в Синоді, повідомляв у Київ протоієрею Десятинної церкви Михайлу Кучеровському: «По высочайшему повелению отправлен в Киев Академии художеств художник 14-го класса Ефимов для осмотра и исследования остатков древней Десятинной церкви. Посему вам с Кондратом Андреевичем [ідеться про археолога-аматора К. Лохвицького. – Т. А.], яко участвовавшим в первоначальном сем открытии, поручаю и прошу содействовать сему чиновнику в продолжении сих открытий и меня о всем уведомлять» [Терновский 1865].

«Первоначальное сие открытие» – це перші розкопки Десятинної церкви, проведені в 1823–1824 роках з ініціативи та за безпосередньої участі самого митрополита. Складаючи після тих розкопок звіт про них, митрополит

висловив думку про необхідність продовжити дослідження стародавньої церкви, відновити розкопки, а керівництво ними на новому етапі доручити «искусному в древнем зодчестве» архітектору, здатному «отгадать и изъяснить весь план сего древнего памятника греческой архитектуры» [Евгений ... План 1825, с. 399]. Для чого це було необхідно, стає зрозумілим із заключних фраз звіту: «Сведущие в древней греческой архитектуре, применяясь к фасаду Киевософийского собора и Печерской церкви, могли бы придумать близкий к первоначальному фасад [Десятинной церкви. – Т. А.]» [Евгений ... План 1825, с. 403]. Ішлося про те, щоб при будівництві (яке планувалося в цей час) нової церкви на місці стародавньої врахувати дані архітектурно-археологічного дослідження давньої пам'ятки та зробити її реконструкцію.

4 січня 1825 року, запрошуючи до Києва графа М. Румянцева, митрополит писав про намір «при вас открыть и весь мозаический алтарный пол и плитами устланное место престола, под коим может быть найдем и надписи» [Переписка митрополита 1872, с. 120]. Отже, митрополит мав намір особисто спостерігати за розкопками.

Але розкопки відбулися, коли митрополита було викликано (з 1825 року) в столицю. Він сподівався на швидке повернення до Києва, проте смерть імператора Олександра І, повстання 14 грудня, участь митрополита в Слідчій комісії у справі декабристів, смерть імператриці Єлизавети Олексіївни (травень 1826 року), коронація нового імператора (серпень 1826 року) вимагали присутності київського митрополита в Петербурзі під час чи то траурних, чи то урочистих заходів, які йшли один за одним.

Утім, на початку 1825 року, ще не знаючи про майбутні історичні події, митрополит скористався перебуванням у столиці для вирішення питань, пов'язаних з дослідженням і «відновленням» Десятинної церкви. Впливовий М. Сперанський зазначав, що, перебуваючи в Петербурзі, Євгеній «говорил с ним только о своей Десятинной церкви, о богатых

¹ У газетну статтю Ф. Терновського, де публікувався наступний лист митрополита, закралася помилка. Там вказана дата 5 квітня 1825 року. Низка джерел, які будуть названі далі, свідчать про хибність такого датування листа. Раніше, спираючись на статтю Терновського, ми в деяких публікаціях повторювали помилкову дату [Ананьєва 1996].

киевских древностях, о множестве рукописей и пр.» [Письма духовных 1898, с. 560].

У справі «відновлення» церкви насамперед необхідно було заручитися згодою імператора. «Прошлого 1-го Марта я имел счастье представляться Его императорскому величеству, – писав 7 березня 1825 року митрополит Євгеній президенту Академії мистецтв О. М. Оленіну, – и между прочим представлять новый план, фасад и профиль для киевской Десятинной церкви при прозбе от курского и орловского помещика гвардии порутчика Александра Анненкова и прихожан оной Десятинной церкви мне поданный, я получил от Его императорского величества высочайшее повеление поручить сии чертежи на рассмотрение Вашему высокопревосходительству в Академии Художеств» [РГИА, ф. 789, оп. 1, ч. II, д. 495, л. 1–1 об.]. Євгеній скористався аудієнцією, щоби викласти царю ідею про необхідність перед зведенням нової церкви обстежити всю її територію, «посредством искусного архитектора из Академии художеств и снять всему обстоятельнейший план» [Срезневский 1868, с. 34]. Цар підтримав ідею, почалося листування щодо її втілення. Незважаючи на політичні події кінця 1825 року, новий імператор Микола I також підтримував дослідження церкви.

Значною мірою цьому сприяв президент Академії мистецтв (з 1817 року) О. М. Оленін, з яким Євгеній був добре знайомий. Вони листувалися, обмінювалися думками щодо предметів спільного інтересу – історичних старожитностей.

Олексій Миколайович Оленін (1763–1843). «В нынешнем просвещенном веке истинные художники не только должны отличаться искусною и правильною отделкою своих произведений, но обязаны еще в них показывать основательные свои познания в истории и в обычаях народов» [Оленин 2010, с. 48], – президент Академії мистецтв не обмежився проголошенням цієї своєчасної тези, він доклав титанічні зусилля для її втілення. Прикладом і посібником для академістів слугували його праці з історії, археології епіграфіки Стародавньої Русі. За його активного сприяння була організована в 1809–1810 роках наукова експедиція К. М. Бороздіна та О. І. Єрмолаєва, «чтобы открывать различные

достопамятности» [Документи 1998]. Очолити 1817 року Академію мистецтв, Оленін заклав основи розвитку художньої археології в Росії. Водночас витоки народності він бачив не в фольклорі, традиціях, обрядах, а в історичних зв'язках зі Стародавньою Грецією [Зорин 2001, с. 255].

Розкопки Десятинної церкви 1823–1824 років викликали особливий інтерес Оленіна. Він не тільки підтримав ідею продовження розкопок храму, побудованого в X ст. грецькими майстрами, а й визначив, хто з випускників Академії може найкращим чином здійснити таке завдання. Вибір Оленіна випав на архітектора М. Ю. Єфимова.

Напередодні від'їзду Єфимова до Києва Оленін звернувся до митрополита Євгенія з проханням, «если Вам угодно будет снабдить упомянутого художника каким-либо письменным наставлением или рекомендательным письмом в Киев, которое могло бы облегчить ему исполнение сего поручения, прислать оные ко мне». Звернімо увагу на відповідь Євгенія: «Отправляемому в Киев чиновнику Академии художеств я не могу иного дать совета, кроме замечаний в статье Отечественных Записок. Внимание сего художника и самое раскрытие доведут его до дальнейших новых замечаний. Что касается до облегчения его в сем труде, то благоволите отнестись к киевскому гражданскому губернатору Ковалёву, который может удобнее всех вспомоществовать ему и приисканием работников, и всеми другими средствами. С моей стороны я прилагаю при сем предписание священнику Кучеровскому, имеющему сию церковь в надзирании своем, дабы и он по возможности своей содействовал ему» [Срезневский 1868, с. 34]. Як бачимо, Євгеній прозоро вказав, що стаття в «Отечественных записках» про розкопки 1824 року, опублікована анонімно, належала йому. По-друге, він чітко позначає область своєї компетенції і дає зрозуміти, що не має наміру виходити за її межі, вторгаючись у зону відповідальності цивільної влади.

Оленін забезпечив архітектора-археолога програмою дослідження. Завдання Єфимова, на думку Оленіна, полягало «в рачительном освидетельствовании качества фундаментов старинной Десятинной церкви, в подроб-

ном описании оных и сделании им верных чертежей». Оленін підкреслював: «Так как старинная Десятинная церковь была одним из знаменитейших зданий сего рода и не известно, по какому случаю она пришла в совершенное разрушение, когда другие древние же храмы стоят еще и поныне, то необходимо нужно строго исследовать, не произошло ли сие от непрочности фундаментов и устройства оных не соответственно грунту земли. Вследствие сего Вы должны обратить особенное внимание на свойство грунта земли, на качество материалов, употребленных для фундаментов, и на кладку сих последних. Вам надлежит все сие описать, дабы описание, Вами сделанное, могло послужить Совету Императорской Академии художеств основанием для решительного заключения, можно ли на сих фундаментах воздвигнуть новый храм». Єфимов повинен був з «величайшею точностию срисовать и описать» усі знахідки та «вести производимой под Вашим надзором земляной работе обстоятельную дневную записку» [Лисовский 2009, с. 212]. Крім того, Єфимову доручено визначити «способ кладки фундаментов и употребленные для того материалы» [Файбисович 2006, с. 351]. У серпні 1826 року, «в дополнение к прежде данному наставлению», О. Оленін просив М. Єфимова, який уже працював у Києві, «прилежно заметить характер архитектуры в древних частях Софийского собора и других подобных тому церквей в Киеве, отделяя новые пристройки, о чем собрать вернейшие сведения, дабы можно было возобновить (restaurer) на плане и в фасадах Десятинную церковь с ее куполами, башнями и колокольнею в том виде, в каком она могла быть при первобытном ее построении» [Лисовский 2009, с. 213; див. також документ, який публікується в Додатку].

За визнанням Академії мистецтв, молодий архітектор упорався з дорученими йому завданнями. Перш ніж звернутися до його перебування в Києві, щоб прояснити обставини, які, на нашу думку, сприяли відмові від проекту Єфимова, нагадаємо коротко біографічні відомості про нього.

Микола Юхимович Єфимов (1799–1851). «Єфимов, профессор архитектуры, один из таких художников, которых наше искусство насчитывает только единицами» [Петров 1872, с. 150], – писав журнал «Зодчий»

через 20 років після ранньої смерті архітектора і додав, що ім'я Єфимова «спеціалісти проносять больше чем с уважением» [Петров 1872, с. 152]. Однак за межами вузького професійного кола це ім'я мало відомо. У публікаціях, які згадують київські розкопки Єфимова, відсутні відомості біографічного характеру.

Микола Юхимович Єфимов народився 26 квітня 1799 року в селі Яковлівка Обоянського повіту Курської губернії. Він виховувався в родині Юхима Григоровича Заплатіна – поміщика, якому належала Яковлівка. Існує стійка версія, що Микола був позашлюбним сином Заплатіна від кріпосної Онисії Леонтьєвої. На це побічно вказують не тільки ім'я по батькові та прізвище (утворено від імені Заплатіна), але й той факт, що його хрещеною була мати Заплатіна. Саме Заплатін дбав про те, щоб Микола здобув освіту, зокрема, в Академії мистецтв, куди був відданий на навчання в жовтні 1806 року.

Навчання тривало із 7-річного віку протягом п'ятнадцяти років, до 1821 року. Єфимов став блискучим графіком, завдяки чому отримував замовлення на гравюри для видань і зображень столичних храмів. Протягом останніх шести років в Академії мистецтв він вивчав лише архітектуру. При випуску, разом з Карлом Брюлловим, Єфимов отримав атестат 1-го ступеня і велику золоту медаль за проект Музеума – «Храма собрания трех знатнейших художеств» у стилі класицизму. Після навчання був залишений при Академії і викладав у ній. Золота медаль давала право відправитися пенсіонером за кордон. Але йому довелося чекати цього шість років.

Зараз ми пропустимо київську сторінку життя Єфимова, щоб повернутися до неї більш детально після огляду його подальшої діяльності.

Формальний результат роботи в Києві був негативним. Але у творчому співтоваристві проект «відновлення» Десятинної церкви, виконаний Єфимовим, був схвалений. Відмова від проекту не вплинула на подальшу творчу долю архітектора. У 1827 році за постановою Ради Академії Єфимов був відправлений до Італії на 3 роки, однак прожив там на 10 років довше, займаючись вивченням, замальовкою

та реставрацією стародавніх пам'яток, брав участь у проектуванні ряду будинків і садиб. У 1835 році він був у Греції та Малій Азії, «снимая виды с мест и строений», зокрема, храму Святої Софії в Константинополі.

Відразу після повернення в Росію 1840 року Єфимов був удостоєний звання академіка, у 1844 році став професором Академії мистецтв. Будучи знавцем давньоруської архітектури, у самостійній творчості Єфимов проявив себе як представник історизму, передусім неоренесансу і тоновського (російсько-візантійського, як називали його сучасники) стилю.

Єфимов успішно працював у столиці, виконуючи великі проекти. Йому належать планувальні рішення центральних площ Санкт-Петербурга. Він завершив композиції Ісаакіївської і Маріїнської площ, розпочаті О. Монферраном та А. І. Штакеншнейдером. Він проектував не тільки в Петербурзі, але й у різних губерніях. Ряд православних храмів були збудовані Єфимовим у російсько-візантійському стилі, у тому числі для Херсонської губернії, Новочеркаська.

За іронією долі, при реконструкції Зимового палацу з 1840 року Микола Єфимов став головним помічником «старееущего зодчего» Стасова, який «все дальше и дальше отходил от работ, перекладывая ответственность на своего ближайшего помощника, талантливого русского архитектора – Николая Ефимовича Ефимова» [Тыжненко 1990, с. 159]. Зокрема, Єфимов керував зведенням Нового Ермітажу.

Ця коротка довідка свідчить про те, що в 1826 році до Києва був направлений непересячний талановитий архітектор. Але з наведених відомостей також зрозуміло, що до моменту приїзду до Києва 27-річний Єфимов мав низький соціальний статус: незаконнонароджений син поміщика, він значився чиновником нижчого 14-го класу згідно з Табелем про ранги. Добре професійно підготовлений, він, утім, відчував себе невпевнено серед тих, хто був старшим за нього і за віком, і за чином.

1826 рік – Київ. 29 квітня 1826 року в Академії мистецтв була розпочата справа № 99 «Об отправлении художника 14-го класса Ефимова в Киев <...>» [РГИА, ф. 789, оп. 1, д. 611]. З неї видно, що спочатку витрати на відрядження планувалися всього на два

місяці. «[Н]а прогоны до Киева с возвратом в Санкт-Петербург на 3 лошади <...> и на содержание его, в течение двух месяцев» було надано 1178 руб. 38 коп. [РГИА, ф. 789, оп. 1, д. 611, л. 1]. Єфимов прибув до Києва 22 травня 1826 року.

Незважаючи на те, що митрополит у листі протоієрею Кучеровському доручав, щоб Єфимову сприяли сам священик і К. Лохвицький, з перших днів активну участь виявив київський історик М. Берлинський. У своєму щоденнику 25 травня він записав: «У Десятинной с попом Лохвицкий у меня с архитектором С. П. Бургским о Десятинной» [НБУВ ІР, ф. 175, од. 1057, с. 27]. 26 травня продовжилося попереднє обговорення: «У архитектора о плане» – мова могла йти про план, складений Лохвицьким після розкопок 1824 року. Намір Єфимова виконати завдання і скласти новий план уже саме по собі повинно було викликати невдоволення Лохвицького, який бачив у цьому недовіру до його діяльності. 28 травня Берлинський зазначив: «Я у Десятинной начали рыть». Ця дата початку розкопок підтверджується рапортом Єфимова, відправленим в Академію 27 липня 1826 року: «[Я] послан на два месяца в Киев, для освидетельствования фундаментов первой христианской церкви <...>, – писав Єфимов, – а потому приехал в Киев единственное мое помышление и стремление состояло в том: чтобы как можно скорее приступить к назначенному мной делу», але Єфимов не міг винайняти «рабочих людей», тобто землекопів, тому він «не мог заняться тем делом, которое мне предписано в Инструкции до 28 мая, ибо в сей день я получил разрешение от киевского гражданского губернатора на счет рабочих людей» [РГИА, ф. 789, оп. 1, д. 611, л. 5]. Ні Лохвицький, який мав доручення митрополита, ні Берлинський, який за власною ініціативою втрутився в розкопки, як видно, не могли Єфимову найняти землекопів.

Упродовж червня щоденник Берлинського заповнювався новими звітками про розкопки. 17 червня: «У Десятинной открытие гробов Св. Владимира и Изяслава. У архитектора вино»; 18 червня: «У Десятинной с Могилянским и губернатор многие»; 19 червня: «У Десятинной Бунге осматривал княгини скелет» [НБУВ ІР, ф. 175, од. 1057, с. 27].

Завершити розкопки до 1 липня, як це було заплановано, Єфимов не встиг. Він доповів про це Оленіну. Президент Академії писав її Правлінню 24 липня: «Отправленный в мае месяце сего года в Киев художник Ефимов доносит мне, что по возложенному на него поручению освидетельствовать старинные фундаменты Десятинной церкви, он занимается неослабно сим делом, и что при отрывании тех фундаментов открыты два старинных каменных гроба. Как упомянуто церковь была одною из великолепнейших в свое время киевских храмов и вмещала в себе надгробные памятники Святого Великого князя Владимира и супруги его, также гробы: святой Ольги и других российских князей, то можно предположить, что при дальнейшем занятии сим делом художник Ефимов предупредит сделать еще важнейшие открытия. По сей причине я весьма согласен на его представление о продолжении ему срока пребывания в Киеве еще на два месяца, дабы он имел возможность надлежащим образом кончить возложенное на него поручение. В следствие того предлагаю сим Временному Правлению Императорской Академии художеств сделать надлежащее распоряжение об отпуске художнику Ефимову денег на его содержание за два месяца» [РГИА, ф. 789, оп. 1, д. 611, л. 3].

Зі свого боку Єфимов теж дав пояснення Правлінню, зазначивши, що він не тільки веде розкопки, але й ретельно фіксує їх, робить докладні креслення, малюнки та опис, веде щоденник. З урахуванням затримки із землекопами, він не міг укластися у відведений час і вирішив, що «<...> лучше подвергнуть себя выговору, нежели возвратиться в назначенный срок, не исполнив того, что предписано мне в инструкции, ибо я привык исполнять в точности всякое препоручение, на меня возлагаемое таким начальником, ко-его благодеяния безпредельны <...>» [РГИА, ф. 789, оп. 1, д. 611, л. 5–6]. Прохаючи про надання нової порції грошей, Єфимов відзначав, що не має в Києві «ни родственников, ни знакомых», повинен оплачувати всі життєві потреби в чужому місті. Правління направило в Київ 580 руб.

Однак фраза про відсутність знайомих була явним перебільшенням. У щоденникових записах Берлинського разом з археоло-

гічними подіями зафіксовані досить часті застілля та спілкування. 5 липня: «у Ефимова новый план»; 26 липня: «У Десятинной гроб священный»; 27 липня: «Ефимов водку. С Ванею у Десятинной, там кости погребли, на Киселевки Лохвицкий»; 31 липня: «Архитектор Ефимов водку. С Ефимовым донское [вірогідно вино. – Т. А.] я подписал ему»; 21 серпня: «Я у Десятинной <...>, у архитектора и Раевского пунш»; 23 серпня: «Архитектор Ефимов обедал»; 27 серпня: «<...> до Десятинной у Андреевой строят и архитектор и попы там»; 28 серпня: «<...> у Десятинной сняли пол мозаичный»; 20 вересня: «Архитектор Ефимов надписи»; 2 жовтня: «У Ефимова и Анненков надписи. <...>»; 3 жовтня: «У Ефимова с ним у Анненкова обедали»; 5 жовтня: «Я Ефимова читал его сочинение»; 19 жовтня: «Вечером Ефимов читал о Лохвицком»; 9 листопада: «Архитектор Ефимов прощался, Анненков долго до обеда»; 10 листопада: «Книжку мою Ефимову» [НБУВ ІР, ф. 175, од. 1057, с. 28–29].

Показово, що в цих записах Лохвицький не згадується у зв'язку з розкопками, а «храмоздатель» нової Десятинної церкви О. Анненков з'являється на авансцені лише 2 жовтня. Документи, які буде наведено далі, підтверджують, що Анненков протягом тривалого часу був відсутній у Києві. Записи Берлинського досить вірно фіксують перебіг подій і показують, що тільки він сам спостерігав за перебуванням Єфимова в Києві від початку до завершення.

Отже, Єфимов навіть у серпні не покинув Києва, відрядження було подовжено за розпорядженням Оленіна до жовтня включно. Розкопки завершилися дещо раніше, але ми пам'ятаємо, що було дано додаткове доручення – обстежити Софійський собор та інші пам'ятки Києва. Правління вкотре направило архітектору 580 руб.

Провівши огляд стародавніх споруд Києва, на підставі всіх зібраних архітектурно-археологічних матеріалів Єфимов здійснив першу в Російській імперії спробу відтворення храму у формах візантійської, або «древней киевской», архітектури: у вигляді однокупольної церкви з великими хорами. Останній з варіантів цього проекту був готовий до лютого 1827 року. Представляючи його на за-

твердження імператору і порівнюючи новий проект з попереднім, розробленим А. Меленським, О. Оленін підкреслив, що «в проекті художника Єфимова знаходиться більше соразмерности в главных частях и в сочинении фасада более сохранен характер старинных, существующих в Киеве храмов», унаслідок чого він і «заслуживает предпочтение, тем более что сам г-н Анненков изъявил желание соорудить церковь на своем иждивении по сему новому проекту, как то означено в находящейся на самом рисунке собственноручной его подписке» [Лисовский 2009, с. 213].

Але 12 лютого 1827 року імператор Микола I залишив на кресленні Єфимова резолюцію: «проект Академии весьма не хорош; поручить архитектору Стасову сделать другой как наискорее и представить» [РГИА, ф. 797, оп. 3 (1824–1830 гг.), д. 11959, л. 68–68 об.]².

1826 рік – Петербург. Відрядження Миколи Єфимова до Києва збіглося за часом з гострим погіршенням внутрішньо- і зовнішньополітичної ситуації. Минуло всього п'ять місяців після повстання декабристів. Страта п'яти декабристів у липні 1826 року викликала різко негативну реакцію частини вищого суспільства, що посилювало загальне соціальне напруження. У цьому ж місяці раптово почалася російсько-перська війна. Не будемо також забувати про зазначену вище необхідність враховувати «ожидания и запросы узкого, но активного круга элиты». Усе це разом не могло не впливати на сприйняття монархом тих чи інших повідомлень, особливо таких, що пов'язані з резонансними конфліктними ситуаціями. Чи була у нього інша інформація про роботу Єфимова, яка могла вплинути на рішення щодо проекту, крім тієї позитивної оцінки, яку дав праці архітектора президент Академії мистецтв? У тому то й річ, що була, і надходила вона з Києва.

Київський пасквіль і його автор(и). «Милостивый государь мой князь Петр Сергеевич. \ Лейб-гвардии отставной поручик Александр Анненков прислал чрез посредство государя великого князя Михаила Павловича всеподданнейшее прошение на высочайшее имя государя императора, в коем

жалуется на преграды поставляемые ему при возобновлении старокиевской Рождество-Богородицкой Десятинной приходской церкви» [РГИА, ф. 797, оп. 3, д. 11959, л. 1], – так починався перший документ у справі канцелярії обер-прокурора Святійшого Синоду «О возобновлении порутчиком Анненковым киевской Десятинной церкви». Обер-прокурор П. С. Мещерський отримав це «отношение» князя О. М. Голіцина, недавнього міністра духовних справ і народної освіти, разом з «всепопданейшим прошением» київського скаржника в двадцятих числах листопада 1826 року. Звернемо увагу, що цар не прийняв одноосібного рішення, а залучив до розгляду ряд осіб, щоб, зрештою, обер-прокурор «представил бы Его величеству свое мнение по всем показываемым им [Анненковым. – Т. А.] обстоятельствам».

Анненков доводив до відома царя, що ще в 1820 році, оглянувши всі київські старожитності, він помітив ветхість Десятинної церкви, точніше того, що від неї залишилося. І тоді ж дав «обет пред Богом! старатся о возобновлении сей церкви по мере возможности моей, собственным моим иждивением». Утім, поки різні обставини заважали йому виконати обітницю, чиновник 5-го класу Лохвицький «узнав намерение мое содействовать, к возобновлению Десятинной церкви и просить дозволения открыть священные и церковные достопамятности, исходатайствовал у преосвященного митрополита Евгения Киевского, поручение себе, открыть (камни) фундамента древней Десятинной церкви». Це навмисно перекручена версія подій, адже всім було відомо, що розкопки задумав митрополит Євгеній, а Лохвицький був у даному випадку в ролі порученця митрополита.

Анненков скаржився, що проекту новій Десятинній церкві, створеному київським архітектором А. І. Меленським і представленому в Академію мистецтв, «не дано надлежащего хода», а він уже витратив кошти на матеріали, необхідні для будівництва, і на робочих (нібито п'ятдесят чоловік п'ять місяців жили в Києві на його утриманні). І ось, замість вирішення питання щодо проекту, «от Аленина

² Можливість ознайомитися з документами справи із синодального архіву та опублікувати один з документів з'явилася завдяки люб'язній допомозі колеги Дениса Дмитровича Йолшина, якому щиро вдячна за надані матеріали.

командирован в Киев 14-го класса Ефимов для освидетельствования местоположения Десятинной церкви и открытого фундамента». Ефимов і Лохвицький нібито відсторонили Анненкова від справи і тому він був «лишен способов содействовать открытию мощей Святых и протчих достопамятностей, к крайнему и душевному моему прискорбию». Але цим їх проступки далеко не вичерпувалися. «Потом 14-го класса Ефимов и господин Лохвицкий разрывая камни и землю на всем пространстве древней Десятинной церкви и разкрывая кости усопших между протчим открыли две достопамятных мраморных гробницы, и из оных в одной нашли все сохранившиеся кости, кроме главы коей не обретається, а в другой все кости, и оные гробы открывали и показывали посетителям во всенародное позорище от чего произошли разные соблазнительные толки и разглашение, притом же Ефимов велел одному мужику из работников выбрать прах смешал с водою и искал в нем вещей металлических, и ничего не нашел, кроме одной золотой пугови, а затем продолжают дальше сии поиски, все же сие делается без всякого благоприличия и бытности при том уполномоченных духовных особ, кроме одного приходского священника который иногда бывает на сей работе». Нарешті, останній пункт інвективи стверджував: «<...> ныне ж известился я что 14-го класса Ефимов и господин Лохвицкий продолжая поиски с одной стороны подрыли уже совершенно стену существующей ныне Десятинной церкви, невзирая на то, что она есть остаток древнего обширного храма от Батыева разорения оставшийся и особым промыслом Божиим чрез восемь веков сохранившийся». Початок фрази вказує, що автор документа не був свідком подій, а отримував викладені «відомості» від якогось інформатора (слово «известился» означає «получил сведения»).

Викриваючи Єфимова та Лохвицького, «храмоздатель» наполягав, що вони нехтують почуттями прихожан церкви, і просив «высочайше повелеть не устраниать меня от сего дела; 14-го класса Ефимова и 5-го класса Лохвицкого от таковых дерзновений обуздать».

У складеній тим самим автором «Записке \ По делу гвардии порутчика Александра

Семенова сына Анненкова, о возобновлении Десятинной церкви <...>» Анненков, кажучи про себе в третій особі, повторив усі основні пункти звернення до царя, доповнивши їх цікавими деталями. Згадуючи розкопки 1824 року, до яких був причетний Лохвицький, Анненков повідомляв: «Фундамент открыт им [Лохвицьким. – Т. А.] вещей набрав камней и обломков мозаики, делал из оных дощечки на коих писанные образа, разсылал в Санктпетербург и в Москву многим особам, также делавши крестики продавал оные во многом количестве в Киеве, и протчее» [РГИА, ф. 797, оп. 3, д. 11959, л. 4]. Дійсно, серед «особ», яким Лохвицький розсилав знайдені ним «священные древности», були високопоставлені персони і навіть члени царської сім'ї [див.: Ананьева 2016]. Але згадана продаж таких сувенірів не має підтверджень у джерелах. Звернімо увагу, що Анненков каже не про продаж монет або світських предметів із золота, а саме хрестиків, що повинно було посилити компрометацію Лохвицького, який, за словами автора пасквіля, «ни церковный староста, ни прихожанин той церкви, а совершенно постороннее лицо и стремится единственно по честолубивым своим видам, мешатся в сие дело, быв покровительствуем преосвященным митрополитом Евгением».

Процес розкопок 1826 року теж дістав у «Записке» деяких подробиць: «14-го класса Ефимов и господин Лохвицкий разрывая камни и землю на всем пространстве древней Десятинной церкви, и разкрывая кости усопших между протчим отрыли две достопамятные мраморных гробницы из коих одна отрыта близ олтаря ныне существующей Десятинной церкви; во оной нашли все сохранившиеся кости кроме главы, и правой руки коих не обретається; также остатки истлевшей парчевой одежды и башмаки мужские; а другая подле северной стены фундамента древней Десятинной церкви, в коей все сохранившиеся кости, на оных истлевшая одежда и покрывало истлевшее парчевое и башмаки женские; оные гробы открывали посетителям во всенародное позорище, причем расхватали остатки тленных одежд, и разорвали покрывало, также разкололи крышку одной гробницы. Потом призывали учителей киевской гимназии и врачей, для освидетельство-

вания костей оных, от чего произошли разные соблазнительные толки и разглашение <...>». Викладені деталі покликані були сформулювати уявлення про блюзнірські вчинки, публічну наругу над святинями. Кульмінацією «викриття» повинна була стати причетність митрополита Київського Євгенія до злочинів археологів: «<...> как прекращение всех вышеписанных дерзновений и безпорядков непосредственно зависит от власти духовного правительства, для того препровождено от Анненкова 29-го июня сего 1826-го года из Курска чрез почту в Святейший правительствующий Синод прошение, но оное по настоянию киевского митрополита Евгения, оставлено без уважения и потому никакого исследования до днесь не последовало <...>».

І знову, як і в зверненні до царя, Анненков побічно проговорюється про те, що все сказане – інформація, отримана від когось іншого, оскільки вказує, що, будучи відсторонений від «всякого содействия при производстве открытий», відбув до свого курського маєтку.

29 листопада 1826 року обер-прокурор Синоду князь П. С. Мещерський, виконуючи наказ царя, звернувся за роз'ясненнями щодо цієї справи до київського митрополита [РГИА, ф. 797, оп. 3, д. 11959, л. 6–6 об.], 7 грудня аналогічний запит був складений для президента Академії мистецтв [РГИА, ф. 797, оп. 3, д. 11959, л. 8–8 об.].

Пояснення митрополита – «сведения о жалобе отставного прапорщика [митрополит “понижив” Анненкова до першого офіцерського чину. – Т. А.] Александра Анненкова с мнением моим по сему предмету» [РГИА, ф. 797, оп. 3, д. 11959, л. 9–11] – були готові вже 2 грудня 1826 року. У семи пунктах митрополит відкинув звинувачення Анненкова. Позитивно оцінивши його бажання побудувати нову Десятинну церкву власним коштом, Євгеній вказав, що «прежде нежели объявил он мне сие свое желание, следы древней Десятинной церкви с дозволения моего начаты были в 1823 году открытием, под смотрением

нынешней Десятинной церкви священника Кучеровского и добровольно вызвавшегося к тому пособием своим, пребывающего в Киеве 5го класса чиновника Лохвицкого» [РГИА, ф. 797, оп. 3, д. 11959, л. 9]. Примітно, що тут митрополит указав 1823 рік як дату початку розкопок. У щойно опублікованому звіті про відкриття фундаментів Десятинної церкви [Євгеній (Болховитинов) 1825] він подав тільки дату «великих» розкопок 1824 року і не афішував археологічної розвідки 1823 року [Ананьева 1996]. Але в історії з Анненковим потрібно було показати, що ініціатива «храмоздателя» була оголошена значно пізніше початку археологічного дослідження фундаментів.

Далі Євгеній зазначив, що після його від'їзду в Петербург на початку 1825 року він не мав «никакого уже участия» в археологічних подіях. Повідомляючи далі про те, що Анненков не звертався за «допущением его к открытиям», а планом нової церкви і консультуванням Єфимова займався президент Академії мистецтв О. Оленін, Євгеній максимально дистанціювався від «храмоздателя». Митрополит чітко й категорично відкинув усі його претензії як домисли, стверджуючи, що в Анненкова не було жодних підстав закуповувати матеріали та наймати працівників завчасно, отже, «в произшедших ему от того убытков сам он виноват. Скорейшее же разрешение сего дела от меня не зависит» [РГИА, ф. 797, оп. 3, д. 11959, л. 10].

Водночас митрополит знову висловив думку, яка знайшла б підтримку далеко не в усіх священнослужителів: «[И]зследование остатков древней, требующее времени, не меньше важно, как и построение новой церкви» [РГИА, ф. 797, оп. 3, д. 11959, л. 10]³.

Євгеній нагадав, що Єфимов діяв за інструкцією Оленіна, а не митрополита, тому звітував президенту Академії. При цьому пояснив, що поховання було відкрито «не по намерению, а по встрече при раскрытии развалин». Євгеній не коментував усі деталі пaskвіля Ан-

³ Доказ давнини трьох церков Смоленська став підставою, щоб їх розібрати на цеглу [Алексеев 1998, с. 63]. А митрополит Філарет (Амфітеатров) (став київським митрополитом після смерті в лютому 1837 року митрополита Євгенія) переконував Миколу І, що «открытие и возобновление древней живописи здешнего собора [Софійського. – Т. А.] повлечет староверов к поощрению в их лжемудриях» [Лебединцев 1896, с. 211]. Широко відомо було також про «нерасположение» до церковної археології «бесспорного и глубокого мудреца нашего» московського митрополита Філарета [Глубоковский]. Подібних прикладів було чимало.

ненкова. Він зупинився на тих інвективах, які торкалися безпосередньо сфери його повноважень, і вказав, що при будівництві нової Десятинної церкви право відшукувати моці «не принадлежит ему [Анненкову. – Т. А.], и основано на его только догадках, а предположение его собрать и выставит в новой своей Десятинной церкви все моци погребенные там, есть опрометчиво и преждевременно» [РГИА, ф. 797, оп. 3, д. 11959, л. 11 об.].

Нарешті, свій висновок митрополит Євгеній зробив не до змісту пасквіля, який він вважав абсурдним, а до сутності самого пасквілянта: «Из сличения доносов Анненкова с моими вышеписанными объяснениями Ваше Сиятельство изволите заметить, что он Анненков примешал клеветы и на меня и обнаруживает дух, не обещающий начальству и впредь спокойствия, есть ли не будет ограничен исполнением одного только обещания своего, построить новую Десятинную церковь, и запрещением вмешиваться в не принадлежащие ему дела» [РГИА, ф. 797, оп. 3, д. 11959, л. 11 об.–12]. Ще більш виразно митрополит охарактеризував Анненкова у власноруч написаному листі до Мещерського, відправленому вже з Києва 20 березня 1827 року. Речі, про які Євгеній дізнався, привели його до висновку, що Анненков, який знову виїхав до Курська, не готовий «исполнить все обязательства» щодо будівництва нової церкви: заготівлю матеріалів було ледве розпочато, «храмоздатель» був у боргах і «надеялся на открытие и оглашение мощей и на доходы от них» [РГИА, ф. 797, оп. 3, д. 11959, л. 78]. А 9 листопада 1827 року митрополит писав графу Д. І. Хвостову, що «проект о построении новой церкви остановился за отказом строителя Анненкова, теперь проживающего у вас в Петербурге» [Переписка 1868, с. 203].

Пояснення президента Академії мистецтв були більш розлогими. Оскільки Єфимов був направлений до Києва за його розпорядженням і забезпечений його інструкцією, Оленін ніс відповідальність за дії свого підлеглого. Ґрунтовна записка (з невеликими скороченнями вона приведена в Додатку до цієї статті) містила багато відомостей, почерпнутих зі звітів Єфимова. З відповіді Оленіна видно, що він мав детальну інформацію про всі дії архітектора і зміг майже день за днем про-

стежити його роботу, назвати свідків подій, показати необґрунтованість звинувачень Анненкова. Висновок, який Оленін зробив щодо особистості «храмоздателя», був поєднанням насилу приховуваного обурення та іронії.

Абсурдність звинувачень Анненкова видається очевидною, проте, як бачимо, давати пояснення довелося двом високопоставленим особам. Причому цілковито мав рацію митрополит, який відзначив, що кляузник «обнаруживает дух, не обещающий начальству и впредь спокойствия». Очевидно, слід від бурхливої діяльності археологічних «активістів» не губився. Принаймні у травні 1834 року історик М. Мурзакевич, спілкуючись із митрополитом, помітив, що Євгеній «пороптал на усердного в изыскании древностей К. А. Лохвицкого, слишком пускающего в бездоказательные предположения. О строителе новой десятинной церкви А. С. Анненкове, у которого я провел полдня, как-то странно отмолчался» [Записки 1887, с. 662]. Минуло вісім років, але неприємний осад залишився.

Якщо врахувати, що одночасно з Анненковим свої інвективи розсилав у столичні кабінети археолог-аматор К. Лохвицький, можна уявити масштаб златорної лави, що викидалася з київського «вулкана» на столичних чиновників. Пасквілянти майстерно приховували свої справжні мотиви за деклараціями патріотизму і відданості вірі, тому не реагувати на такі папери адресати не могли.

Можна припустити, що «якість» повідомлень Анненкова була зрозумілою не тільки митрополиту Євгенію та О. Оленіну. Однак вступав у дію соціопсихологічний механізм, який змушує враховувати нову інформацію при формуванні думки та прийнятті рішення. Тому «для автора слуха достоверность информации, положенной в его основу, не играет особой роли, для него важнее интенсивное бытование слуха в определенное время, в определенных обстоятельствах» [Смирнов 2009]. Безглузда інтерпретація подій починає претендувати на функцію факту. Слух ніби блокує сприйняття, і навіть тоді, коли він оцінюється як недостовірний, помилковий, він усе-таки поповнює собою набір варіантів при розгляді розвитку тієї чи іншої події. Слух задає семантику ситуації, нав'язує свою логіку.

Саме така модель сприйняття, заблокованого слухами-донасами, виявилася одним із чинників відмови від проекту Єфимова в 1826 році. Певною мірою аналогом прийняття рішення в умовах, не обтяжених доносами, є епізод, що стався 1827 року, коли був оголошений конкурс на проект церкви Великомучениці Єкатери́ни в Коломні. Микола І двічі відхиляв запропоновані варіанти як зроблені «в римском стиле». Нарешті, у 1830 році був прийнятий проект К. А. Тона, який «открыл эпоху “русского” стиля в столичной архитектуре». Але за свідченням художника Ф. Г. Солнцева, Тон спирався на малюнки, показані йому О. М. Оленіним, – і це були малюнки двох митців: самого Солнцева та Миколи Єфимова. Отже, проект, для створення якого К. Тон використав архітектурні розробки Єфимова, був прийнятий [Файбисович 2006, с. 349–350]. Цей епізод, хронологічно близький до нашої теми, підтримує думку, що в 1826 році виявилася незадоволення не роботою архітектора, а скандальною ситуацією, що склалася навколо неї.

При спробі встановити першоджерело відомостей, придатних для перетворення на скандальні археологічні чутки (адже пам'ятаємо, що за відсутності «храмоздателя» в Києві, хтось мусив пильно стежити за діями Єфимова), привертають увагу кілька фактів. У 1829 році в Петербурзі було видано книжку «Краткое историческое описание Десятинной первопрестольной соборной церкви в Киеве», а в 1830 році в «Трудах и летописях Общества истории и древностей российских» вийшла стаття М. Берлинського «О Десятинной церкви в Киеве» [Берлинский 1830]. Порівняння двох текстів дозволяє припустити, що обидва вони належали одному автору. На користь цього свідчать і записи в щоденнику Берлинського за вересень 1828 року: «Сентябрь 2: Писал о Десятинной. 5: Писал о Десятинной. 6: Писал о Десятинной. 7: Дописал Десятинную ее до Анненка сторожем. 8: Анненков принес бумагу Десятинной чай вино о Евгении <...>. 9: От Анненка записку. 11: Десятинную носил Закровскому. 13: **Писал для Анненкова краткое о Десятинной** [виділено мною. – Т. А.]. <...> 15: Анненков чай, ему дал Десятинную свою» [НБУВ ІР, ф. 175, од. 1057, с. 32]. Цілком вірогідно, що історик одночасно працював над

своєю статтею (дещо більш деталізований варіант) та книгою, замовленою Анненковим («краткое о Десятинной»). Тексти книги та статті побудовані за єдиними структурою та планом, містять ідентичні фрази. Примітно, що книга повторює, навіть дослівно відтворює деякі формулювання з доносу та «Записки» Анненкова. Однак в обох оприлюднених текстах (1829 і 1830 років), які пройшли належну цензуру, відсутні будь-які негативні висловлювання на адресу Миколи Єфимова, хоча про його розкопки, звичайно, сказано.

Є підстави вважати, що до складання доносу Анненкова був причетний київський історик М. Берлинський. Причина – емоційне незадоволення ставленням і діями митрополита Євгенія, яке перетворилося на своєрідний ресентимент. Про свою «чувствительность огорченной невинности» Берлинський скаржився І. М. Снігірьову, натякаючи, що через митрополита змушений жити, «оставив дело древностей великоименитым тешиться славою» [Щербина 1896, с. 416]. В. І. Щербина, який опублікував цей лист, обмежився констатацією, що не має матеріалів для розгляду стосунків Берлинського та митрополита, які «судя по некоторым намекам <...> были далеко не так близки» [Щербина 1896, с. 407]. Детальний розгляд цього важливого аспекту міжособистісних стосунків і співпраці двох провідних постатей київської «науки древностей» початку ХІХ ст. має стати предметом спеціального дослідження.

Засмучений Микола Єфимов 28 квітня 1827 року писав ще одному київському адресату, колишньому високопоставленому столичному чиновнику Івану Романовичу Мартосу (див. про це епістолярне спілкування: [Ананьева 1996]): «С помощью неприятных и несправедливых интриг против меня господ Анненкова и Лохвицкого, мои дела на счет Десятинной церкви кончились так сказать ничем, ибо президент и мой благодетель [ідеться про О. Оленіна. – Т. А.] был безпрестанно обезпокоиван разными несправедливыми на меня доносами, не мог иметь удобного случая представить мой ресторированный проект Десятинной церкви на всем ее пространстве, во всемилоостивейшее внимание императора, а потому государь на ви-

дав одного, повелеть соизволил г. архитектору Стасову для постройки церкви г. Анненкову составить проект <...>» [Частная переписка 1896, с. 90–91]. Можливо, Єфимов помилявся, вважаючи, що цар не бачив його проекту. Але в чому він абсолютно мав рацію, так це у твердженні про «безпрестанные обезпокоивания разными несправедливыми на меня доносами» і в безпосередньому зв'язку між доносами та долею проекту Десятинної церкви.

Незважаючи на неприємні наслідки київського відродження Єфимова, Оленін не

припинив підтримувати талановитого архітектора, який, отримавши «от его превосходительства лестные одобрения, как за киевские, так и за другие дела, совершенно успокоился».

В останніх рядках листа Мартосу Єфимов просив: «[м]ое почитание засвидетельствуете Максиму Федоровичу Берлинскому и скажите – я никогда его не забуду за его обо мне попечение [Частная переписка 1896, с. 92]. Напевно, масштаби цього «попечення» Єфимов уявляв не повною мірою.

Додаток

Отношение государственного секретаря Оленина 14 декабря 1826 № 2473

[14 об.] <...> Господин Анненков, уведомясь о сделанных [у 1824 році. – Т. А.] открытиях и предполагая, что при дальнейших изысканиях могут быть открыты гроб и мощи, как основателя Десятинной церкви Св. Равноапостольного князя Владимира, так и Св. Анны, коей гроб и мощи по преданиям находились в той же церкви, по прибытии своем в Киев в январе 1825-го года изъявил желание возобновить сей храм на собственном своем иждивении. На сей конец составлен был по его поручению проэкт, который в феврале месяце и был представлен на усмотрение господина Преосвященного митрополита Киевского Евгения.

По всеподданнейшему докладу Его Высокопреосвященства о сем деле последовало Высочайшее соизволение, чтоб проэкт полученный от господина Анненкова рассмотрен был в императорской Академии художеств. При чем блаженной памяти государь император изволил одобрить и то предположение Преосвященного митрополита Киевского, чтобы прежде // [15] построения новой церкви, обыскать все внутренние и окрестные места древней Десятинной по следам фундаментов и снять всему обстоятельнейший план⁴. В следствие сей высочайшей воли Преосвященный митрополит Киевский препроводил упомянутый проэкт ко мне при отношении своем от 6-го марта. О чем он уведомил и господина Анненкова отношением от 11-го апреля того же года. С моей стороны я спрашивал о сем проэкте мнения состоящих при Академии художеств профессоров архитектуры; но ими признано было, что по сему делу нельзя приступить к окончательному заключению, по тому что для основательного суждения о достоинстве проэкта и о возможности произвести оный в дело необходимо иметь предварительно сведение о качестве старинных фундаментов, на коих отчасти должны быть выведены стены новой церкви, каковое сведение тем нужнее, что истинная причина разрушения древней Десятинной церкви неизвестна в точности, последовало ли оное от умышленного разорения при нашествии татар, как то многие полагают, хотя другие богатые храмы например, киевский Софийский собор, церковь Св. Михаила Золотоверхая и храм Печерский, пережившие сие бедственное время, кажется, свидетельствуют, что татары только разграбляли церкви, но не разрушали оных до основания, или, (что даже казалось // [15 об.] вероятным), не было ли причиною паденья сего храма дурное устройство фундаментов? Признавая справедливость такового замечания <...> я обратился к приисканию свободного от дел и надежного архитектора, который бы согласился принять на себя освидетельствование на месте фундаментов Десятинной церкви. – Ибо откомандировать для сего кого либо из состоящих при Академии профессоров я не мог, не сделавши остановки в преподавании

⁴ Ця вказівка О. Оленіна підтверджує, що ініціатива нових розкопок Десятинної церкви, здійснених архітектором, походила від київського митрополита Євгенія (Болховітінова).

классного учения в Академии; сия мера была не удобна еще и потому, что все профессора сверх должностей их по Академии заняты поручениями других казенных мест, где они так же состоят в службе. Но в продолжении всего лета прошлого 1825-го года все находящиеся в здешней столице архитекторы, известные своим искусством в строительной части, так были заняты производством порученных им работ // как казенных так и частных, что никто из них не соглашался на поездку в Киев, которая при том долженствовала быть сопряжена с значительными издержками. <...> [17] [Н]икто по изъясненным выше сего причинам, не являлся для принятия на себя такового поручения, то я наконец не нашел иного способа дать скорейший ход сему делу, как возложить оное на художника 14-го класса Ефимова, который по удостоению Академического Собрания назначен по отличному его таланту и поведению к отправлению в чужие края в звании пенсионера Академии. <...>

[18] <...> Художник Ефимов прибыл в Киев 22-го мая и как скоро получил нужных ему рабочих людей, то не теряя времени немедленно приступил к исполнению возложенного на него поручения, сообразно с данным ему наставлением. В сие время господин порутчик Анненков не был в Киеве, а находился он в Курской губернии. Так как в данном художнику Ефимову наставлении упомянуто было, что господин Анненков по усердию своему приготовил уже материалы и рабочих людей для предполагаемого возобновления Десятинной церкви, то господин Ефимов, желая сделать ему удовольствие и ища его содействия в исследовании фундаментов немедленно по приезде в Киев просил господина генерал-майора Трухачева⁵ и священника Кучеровского уведомить его о том с изъяснением желания его Ефимова, иметь господина Анненкова соучастником в предпринимаемом изыскании, но господин Анненков приехал в Киев не прежде 17-го октября⁶. // [18 об.] Художник Ефимов весьма благоразумно ничего важного сам собою не предпринимал, но во всем руководствовался наставлениями наблюдателя за Десятинною церковию священника Кучеровского и испрашивал разрешения или господина гражданского губернатора⁷, или у Преосвященного викария киевской митрополии. При отрывании фундаментов в 14-й день июня найдены были гробы: первый деревянный, находившийся в земле не более аршина на глубине от верхнего обреза фундаментов, и коего все стороны оказались целы, кроме крышки, которая была уже раздроблена; а потому в оном и можно было видеть лежащее тело; одежда оного сохранившаяся в целости состояла из риз, скуфейки и воздуха, покрывавшего лицо покойника, в руках его, был деревянный крест; – Все сие показывало, что в гробе находилось тело священника погребенного за несколько пред сим лет. – Что самое подтвердил и находящийся при нынешней Десятинной церкви дяк, который присутствовал при погребении оного священника. Художник Ефимов не осмеливаясь входить в подробнейшее исследование вещей, находившихся в сем гробе, приказал оный заложить досками, а между тем о сем открытии немедленно донес рапортом господину гражданскому губернатору. Того же числа при дальнейшем отрывании фундаментов найдена была плита длиною в 3 аршина 8-мь вершков, а шириною в 1 аршин 12 вершков. По счищении с оной земли для исследования – нет ли на сей плите какой либо надписи, // [19] усмотрено было в одном углу плиты отверстие, которое ясно показало, что под плитою есть пустота. По поднятии же сей плиты с надлежащею осторожностью в присутствии священника Кучеровского оказалось, что это был самого простого устройства гроб из шиферных плит фиолетового цвета; в нем находился человеческий остов, но без головы, без правой руки и без правого бока. Сей гроб тогда же был опять накрыть тою же плитою, заложен камнями и засыпан сверху землею. О сем открытии немедленно рапортовано господину гражданскому губернатору, который приказал донести о том Преосвященному Афанасию викарию митрополии киевской⁸, что и было исполнено. Как в наставлении,

⁵ Генерал-майор Сергій Митрофанович Трухачов, «состоящий при начальнике 8 пехотной дивизии», був знайомий з ігуменом Глинського монастиря в Курській губернії Філаретом (Данилевським) (http://asdfghhjjk.blogspot.com/2017/05/blog-post_18.html). Можливо, це допомогло встановленню зв'язку і з курським поміщиком Анненковим. Тому хтось порадив Єфимову «немедленно по приезде в Киев» контактувати з Анненковим через Трухачова.

⁶ Щоденник М. Берлінського згадує зустрічі Єфимова з Анненковим уже 2 і 3 жовтня.

⁷ З 1822 по 1828 рік кийським цивільним губурнатором був Іван Гаврилович Ковальов (1782– ?).

⁸ 29 липня 1823 року хіротонізований на єпископа Чигиринського, вікарія Київської єпархії Афанасій (Протопопов; 1783–1842). З 13 жовтня 1826 року – єпископ Нижньогородський.

данном господину Ефимову, предписывалось ему всякое открытие обстоятельно исследовать и очень верно срисовывать: то для лучшего выполнения первого из сих поручений он с согласия священника Кучеровского и с дозволения господина гражданского губернатора, пригласил присутствовать при вскрытии открытого каменного гроба находящихся в Киеве статского советника Петрова⁹, статского советника Берлинского, чиновника 5-го класса Лохвицкого, который был употреблен при первоначальном открытии фундаментов в 1824-м году, киевского городского архитектора коллежского советника Меленского и тамошней гимназии учителя Петрова, кои все вместе с священником Кучеровским подписали донесение по сему случаю художника Ефимова. // [19 об.] Сие открытие гроба происходило 17 июня; но прежде, нежели к тому было приступлено, найден был еще другой гроб из шиферных плит весьма сходный с гробницею великого князя Ярослава 1-го, находящегося в Киево-Софийском соборе. – Сей новооткрытый гроб покрыт ваятельными украшениями, но никакой надписи на оном не оказалось; в нем находился остов женский, коего все кости были в целости и в порядке. В первом каменном гробе замечено было несколько парчи и кожаные башмаки без подошв; тут же, где надлежало быть голове, найдена золотая запонка и не большой лоскут парчи. В другом гробе, кроме женских костей, видно было гласетовое покрывало, коим все тело от головы до ног было покрыто; оное во многих местах уже совершенно истлело; обувь на ногах такая же, как и в первом гробе. По неотысканию никаких надписей не известно в точности, чьи останки находятся в тех гробах. 19 июня сии гробы были освидетельствованы господином киевским гражданским губернатором а 21-го числа по его приказанию оные гробы заложены плитами и засыпаны землею впредь до разрешения. Со всех упомянутых вещей художник Ефимов сделал верные рисунки и прислал сюда. На сих днях он должен возвратиться в Санктпетербург; я ожидаю его для того чтобы все рисунки и планы им сделанные привести в порядок и испрося высочайшее // [20] согласие представить оные на усмотрение государя императора. Я нарочно распространился здесь о важнейших обстоятельствах, бывших при отрытии и исследовании фундаментов первобытной Десятинной церкви, дабы можно было видеть ясно, как не основательны некоторые показания господина Анненкова, о которых ниже будет говорено.

Между тем, как художник Ефимов занимался отрыванием фундаментов, исследованием их качества и снятием их на план во всей подробности; так же срисовыванием находимых древностей, господин поруччик Анненков поданным на высочайшее имя всеподданнейшим прошением между прочим жаловался, будто бы он, по проискам чиновника 5-го класса Лохвицкого, устранил Ефимовым от содействия в открытии мощей и прочих достопамятностей, а по тому и просил о допущении его быть при Ефимове и при раскрытии фундаментов Десятинной церкви. На сие последовало высочайшее соизволение, объявленное мне господином статс-секретарем Кикиным¹⁰ и отношение его от 21-го июля, при сем препровождено ко мне и подлинное всеподданнейшее прошение господина Анненкова.

В исполнение сей высочайшей воли я с первою почтою предписал художнику Ефимову, чтоб господин Анненков отнюдь не был устраним от содействия в открытиях, какие могут быть учинены при исследовании фундаментов. // [20 об.]

В след за сим, и именно, от 12-го августа предписано мною художнику Ефимову, в дополнение к прежде данному наставлению, чтоб он прилежно рассмотрел : 1-й, способ кладки фундаментов и употребленные для того материалы; 2-й, места где в фундаментах сделаны перемычки, арки или отверстия, дабы с большею определительностью можно было судить для чего таковые разделения в фундаментах были сделаны. 3-й, означить обстоятельно из каких материалов кладка сих оснований сделана. 4-й, прилежно заметить характер архитектуры в древних частях Софийского собора и других подобных тому церквей в Киеве, отделяя новые пристройки, о чем собрать вернейшие

⁹ Григорій Андрійович Петров (бл. 1765–1841), з грудня 1819 року – директор училищ Київської губернії. Далі згадано його сина Олександра Григоровича Петрова (1803–1887), у 1835 році він змінив батька на посту директора училищ.

¹⁰ Петро Андрійович Кікін (1775–1834) – генерал, георгіївський кавалер, статс-секретар Олександра І, меценат; один із фундаторів Товариства заохочення художників, надавав через нього підтримку, матеріальну та фінансову допомогу багатьом художникам.

сведения дабы можно было возобновить /restaurer/ на плане и в фасадах Десятинную церковь с ее куполами, башнями и колокольнею в том виде, в каком она могла быть при первобытном ее построении. 5., на счет гробов я советовал искать оные ниже обреза фундаментов.

В то же время я отнесся и к господину Анненкову, уведомляя его о последовавшем высочайшем соизволении, чтоб он был допущен к содействию при исследовании древних фундаментов и могущих при том открыться мощей и других достопамятностей.

В последствии я узнал, что господин Анненков // [21] не только никогда не был устраним от содействия при отрывании и исследовании фундаментов Десятинной церкви, но даже был к тому приглашаем художником Ефимовым письменно чрез знакомых господину Анненкову особ, так как его тогда не было в Киеве, куда он приехал из Курска уже в половине сентября. О чем я уже и выше заметил. Сие обстоятельство побудило меня отнестися к господину статс-секретарю Кикину с просьбою, чтобы таковое несправедливое показание господина Анненкова против художника Ефимова довести до высочайшего сведения Его императорского величества.

Господин Анненков, прибыв наконец в Киев, осматривал открытые фундаменты Десятинной церкви и нашел, что при сем со стороны Ефимова ничего не было упущено. Оставалось токмо поднять пол под впадиною нынешней церкви; но как в оной еще отправляется богослужение, то сего без разрешения духовной власти нельзя было исполнить. Во ожидании сего разрешения художник Ефимов продолжал заниматься составлением описания фундаментов сделанием оным планов и срисовыванием разных достопамятностей открытых при отрывании и исследовании фундаментов. В то же время он занимался сочинением проэкта для возобновления Десятинной церкви как в первобытном ее размере, так и в той величине, в // какой господин Анненков предполагает ее вновь соорудить.

Ныне художник Ефимов данное ему поручение касательно исследования фундаментов Десятинной церкви уже кончил; последнее его о сем донесение получено здесь около половины минувшего ноября. Он оставался несколько времени в Киеве с господином Анненковым в ожидании разрешения на вскрытие пола в нынешней Десятинной церкви, но как сего разрешения не последовало, то он отправился из Киева в Москву, дабы вследствие данного ему от меня предписания обозреть там в проезде его старинные храмы, более вникнуть в характер древнего русского зодчества, у нас еще столь мало исследованного. Я с нетерпением ожидаю возвращения сюда художника Ефимова, дабы донесения его о качестве фундаментов и рисунки оных отдать на предварительное соображение господ профессоров Академии художеств, с тем чтоб они на основании сих сведений и личных его по некоторым частям объяснений могли положить решительное свое заключение, как о проэкте представленном от господина Анненкова на возобновление Десятинной церкви, так и о сделанных художником Ефимовым проэктах, из коих один меньший в размере против первобытной церкви самим господином Анненковым одобрен и предпочтен первому от // [22] него представленному проэку.

Господин Анненков так доволен проэктом художника Ефимова, что на полученном мною чертеже написал своеручно, что по оному готов и обязуется произвести строение в натуре. Сверх того особым ко мне письмом от 6 октября он тоже самое подтверждает, изъявляя токмо опасение, чтоб проэкт храма не был предположен еще обширнее, и чтобы построение оного не было поручено кому либо другому, кроме его, в каковом случае он предполагает, что казна ассигнует на сие значительную сумму и что его содействие тогда будет неуместно, а потому он в сем случае почтет себя обязанным устранитья совершенно от сего предприятия.

Впрочем из упомянутого письма его, а особенно из приложенной к оному записки ясно видно, что опасение о поручении кому либо другому строения новой Десятинной церкви возродилось в нем от разглашений недоброхотствующего ему чиновника 5-го класса Лохвицкого, будто бы ему Лохвицкому поручено будет иметь надзор над сим строением и будто бы сие дело отдано будет в его разпоряжение. Господин Лохвицкий, обнаруживающий желание присвоить одному себе честь открытия древних фундаментов Десятинной церкви, и этим столь много // [22 об.] встревоживший господина Анненкова, по видимому действительно имеет беспокойный нрав ибо из одного личного неудовольствия на художника Ефимова он прислал

ко мне письмо, наполненное разными против него обвинениями, кои по исследовании все оказались неосновательными и несправедливыми. <...>

В заключение сего я не могу оставить без замечания неуместное выражение господина Анненкова, на счет художника Ефимова, который будто вместе с чиновником 5-го класса Лохвицким, разрывая фундаменты древней Десятинной церкви и отрыв несколько гробниц производил свидетельство оным к соблазну народа.

Во первых замечу, что господин Анненков так судил прежде, когда предполагал, что художник Ефимов действует под руководством господина Лохвицкого на которого // [23] он имеет многие причины жаловаться, но в сем случае предубеждение его против последнего сделало его несправедливым на счет первого. После он переменял свой образ мыслей: ибо в письме своем ко мне от 17-го октября сам отдает справедливость художнику Ефимову, которого он прежде вовсе не знал; и приписывает все влиянию господина Лохвицкого, который своими поступками вывел его из терпения.

Во вторых господин Анненков сам во всеподданнейшем прошении изъяснил желание свое отрывать мощи и другие достопамятности. По сему же он предполагал, что когда сим делом, которое и он не иначе бы мог производить, как произвел художник Ефимов будут заниматься не другие, а он, то от сего не произошло бы никакого соблазна, а в противном случае народ непременно должен придти в соблазн. Художник Ефимов в сем деле руководствовался советами священника Кучеровского, который при том сам находился и на сей случай имел предписание от Его Высокопреосвященства господина митрополита Киевского. При том господин Ефимов отнюдь не производил свидетельства мощей, но просто вскрыл найденные им древние гробы, чтоб срисовать и описать сии достопамятности в // [23 об.] следствие возложенного на него поручения. Мощи свидетельствуются и признаются святынею от особ властью духовною для того назначенных. Но для такового свидетельствования и признания нужно, чтобы чудесные явления, от мощей произошедшие, подали к тому повод; а без предварительных чудес никакие останки человеческие не признаются мощами святых. До открытия каменных гробов ни чудес, ни чрезвычайных явлений не было, следственно не могло быть и повода к соблазну. Если же паче чаяния, кто из простого народа и соблазнился тем, что древние гробы для большого удостоверения были вскрыты в присутствии многих особ, то от сего не мог бы избежать и сам господин Анненков, разве стал бы сие делать наедине и от всех скрыто, что вовсе было невозможно. И так это есть со стороны господина Анненкова новое несправедливое обвинение художника Ефимова, которого он сперва напрасно винил в устранении его от содействия в открытии фундаментов, тогда как сам в то время не находился в Киеве, следственно и устраняем быть не мог. Такое напрасное утруждение высочайшей Его императорского величества особы неоднократно повторенное, на счет обстоятельств, ничем не подтверждаемых, заставляет думать, что господин Анненков или должен быть беспокойного // [24] нрава, или слабого духа, когда ни на чем не основанные разглашения человека ему недоброжелательного могут его смущать до такой степени, что он в самом себе не находит средств к своему успокоению.

Сообщая Вам, милостивый государь мой, все сии обстоятельства я покорнейше прошу довести оные до высочайшего сведения Его императорского величества, дабы оправдать невинного художника Ефимова от напрасных на него показаний господина Анненкова, сделанных им кажется прежде нежели он с господином Ефимовым познакомился, с того же время тот же господин Анненков его во всех случаях выхваляет. За сим имею честь быть с истинным почитанием и преданностию,

Вашего сиятельства
Покорнейшим слугою
Алексей Оленин¹¹.

РГИА, ф. 797, оп. 3, д. 11959, л. 14 об. – 24.

¹¹ Останні два рядки – автограф О. Оленіна.

Джерела та література

- Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського, Інститут рукопису, ф. 175, од. 1057.
Российский государственный исторический архив (далі – РГИА), ф. 789, оп. 1, д. 611.
РГИА, ф. 789, оп. 1, ч. II (1821–1849 гг.), д. 495.
РГИА, ф. 797, оп. 3 (1824–1830 гг.), д. 11959.
[Евгений (Болховитинов)] 1825. План первобытной киевской Десятинной Богородицкой церкви с объяснением одного. *Отечественные записки*, 21, 59, с. 380–403.
Алексеев, Л. В. 1998. Изучение древностей в дореформенной Смоленщине. *Очерки истории отечественной археологии*. Москва, с. 63–84.
Ананьева, Т. 2016. «Сей камень от церкви Десятинной»: археологические находки начала XIX века – «древности ископаемые» и символические. *Opus mixtum*, 4. Київ, с. 89–97.
Ананьева, Т. 1996. Десятинна церква: коло витоків археологічних досліджень (1820–1830-ті рр.). *Церква Богородиці Десятинна в Києві. До 1000-ліття освячення*. Київ, с. 15–23.
Берлинский, М. Ф. 1830. О Десятинной церкви в Киеве. *Труды и летописи ОИДР*, V, 1. Москва, с. 106–123.
Берташ, А. 2008. Николай Ефимов. *Православная энциклопедия*, 19: Ефесиянам послание – Зверев. Москва, с. 20–21. URL: <https://www.pravenc.ru/text/182063.html/>.
Бикташева, А. Н. Губернатор как жертва конфронтации коронной власти, губернского дворянства и «локального» общества (первая половина XIX века). *История и историческая память*, 5. Саратов, с. 71–84.
Глубоковский, Н. *Русская богословская наука в её историческом развитии и новейшем состоянии*. URL: <https://unotices.com/book.php?id=152458&page=25>.
Документи 1998. Документи першої історико-археологічної експедиції в Україну / Толочко О. Вступна стаття, публікація, коментарі. *Київська старовина*, 3. Київ, с. 175–191.
Долбилов, М. Д. 2006. Рождение императорских решений: монарх, советник и «высочайшая воля» в России XIX в. *Исторические записки*, 9 (127). Москва, с. 5–48.
Ёлшин, Д. Д. 2012. Чертежи первых археологических раскопок Десятинной церкви в Киеве как источник для архитектурной реконструкции храма. *Seminarium Bulkinianum: к 75-летию со дня рождения Валентина Александровича Булкина*, 3. Санкт-Петербург, с. 70–94.
Записки 1887. Записки Н. Н. Мурзакевича. 1806–1883. *Русская старина*, 3. Санкт-Петербург, с. 647–666.
Зорин, А. Л. 2001. *Кормя двуглавого орла... Русская литература и государственная идеология в последней трети XVIII – первой трети XIX века*. Москва.
Ивакин, Г. Ю., Иоаннисян, О. М., Зыков, П. Л. 2008. Предварительные оценки результатов раскопок Десятинной церкви в 2005–2008 гг. *Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии*, 14. Симферополь, с. 236–254.
Каргер, М. К. *Древний Киев*, 2. Москва; Ленинград, 1961.
Краткое историческое описание 1829. *Краткое историческое описание Десятинной первопрестольной соборной церкви в Киеве*. Санкт-Петербург.
Лебединцев, А. Г. 1896. *Русские государи в Киеве (1706–1885 гг.)*. Киев.
Лисовский, В. Г. 2009. *Архитектура России XVIII – начала XX века. Поиски национального стиля*. Москва.
О ходе открытия 1836. О ходе открытия древностей в Киеве до начала 1836 года. *Журнал Министерства народного просвещения*. Санкт-Петербург, с. 261–264.
Оленин, А. Н. 2010. *Избранные труды по истории и деятельности Императорской Академии художеств*. Санкт-Петербург.
Переписка 1868. *Переписка Евгения с Державиным: чтение Я. К. Грота: с приложением писем преосвященного к графу Хвостову и К. К. Гирсу*. Санкт-Петербург.

Переписка митрополита 1872. *Переписка митрополита Киевского Евгения с государственным канцлером графом Николаем Петровичем Румянцевым и с некоторыми другими современниками (с 1813 по 182 год включительно)*, 3. Воронеж.

Петров, П. 1872. Николай Ефимович Ефимов. *Зодчий*. Санкт-Петербург, с. 150.

Письма 1898. Письма духовных и светских лиц к митрополиту московскому Филарету (Дроздову) (с 1812 по 1867 год): письма митрополита Григория. *Христианское чтение*, 4. Санкт-Петербург, с. 560–578.

Сементовский, Н. 1857. *Церковь Десятинная Рождества Пресвятой Богородицы*. Киев.

Смирнов, С. 2009. Монументализация фантомов: Некоторые особенности бытования идеологической биографии Н. А. Некрасова. *Вопросы литературы*, 6. Москва, с. 77–99.

Срезневский, И. И. 1868. Воспоминание о научной деятельности Евгения, митрополита Киевского. *Сб. статей читанных в Отделении русского языка и словесности Императорской Академии Наук*, 5, 1. Санкт-Петербург.

Терновский, Ф. А. 1865. К. А. Лохвицкий и его жизнь в Киеве. *Киевлянин*, 145, с. 575–576.

Тыжненко, Т. Е. 1990. *Василий Стасов*. Ленинград.

Файбисович, В. 2006. *Алексей Николаевич Оленин. Опыт научной биографии*. Санкт-Петербург.

Частная переписка 1896. Частная переписка Ивана Романовича Мартоса. *Киевская старина*, 10. Киев, с. 77–92.

Щербина, В. И. 1896. Первый киевский археолог М. Ф. Берлинский. *Киевская старина*, 12. Киев, с. 395–417.

Дзвони Десятинної церкви

У статті розглядаються документальні свідчення відкриття у 1830-х роках біля руїн Десятинної церкви двох бронзових дзвонів, що їх і досі деякі дослідники вважають херсонеськими трофеями князя Володимира Святославича, розміщеними в збудованій ним Десятинній церкві. Аналіз писемних джерел доводить, що з двох дзвонів один був знайдений біля Десятинної церкви, а другий – біля Трьохсвятительської. Їх форма у вигляді вулика та історія виникнення й розповсюдження дзвонів дають підстави вважати ці дзвони західноєвропейським імпортом. Європейського походження також дзвін XII ст. у формі цукрової голови, знайдений біля Десятинної церкви 1937 року. Обидва дзвони могли знаходитися в Десятинній церкві не раніше другої половини XI – у XII ст.

Ключові слова: Київ, Десятинна церква, дзвони XI–XII ст., О. С. Анненков.

The documentary evidence of the two bronze bells having discovered in the 1830s near the ruins of the Desyatynna Church are examined in the paper. Some researchers still consider them the Chersonese trophies of Prince Vladimir Svyatoslavich which were placed in the Desyatynna Church built by him. Analysis of the literary sources shows that one of the two bells was found near the Desyatynna Church, and the other – near the Trinity Church. Their hive-shaped form and the history of the origin and distribution of bells give reasons to consider them the West European imports. The bell of the twelfth century in the shape of a sugar head, found near the Desyatynna Church in 1937 also is originated from Europe. Both bells could be located in the church not earlier than in the second half of the 11th or in the 12th century.

Key words: Kyiv, Desyatynna Church, bells of the 11th – 12th centuries, O. S. Annenkov.

Десятинна церква – перший кам'яний храм Київської Русі, збудований майстрами «из Гре» 996 року відразу після прийняття князем Володимиром Святославичем християнства державною релігією. Епітет «мраморна», яким називає церкву укладач Никонівського літопису («*пришедше ко мраморнѣй церкви пречистыа Богородици*») [Никоновская 2000, с. 176], як і знайдені під час розкопок фрагменти мармурових деталей архітектурного декору, мозаїчної підлоги (opus sectile) і саркофагів з мармуру та інших порід, мозаїк і фресок розписів і церковного начиння, свідчать, що її було зведено й оздоблено за зразками столичної архітектури Візантії. Цьому сприяли родинні зв'язки київського князя з візантійським імператором і зацікавленість імперії в гідному представленні християнської культури в щойно охрещеній країні.

Десятинну церкву, зруйновану 1240 року під час штурму Києва ордами Батия, протягом століть грабували загарбники й мешканці Києва, для яких руїни храму були місцем «видобутку» будівельних матеріалів. Як про архітектуру, так і про оздоблення й начиння церкви доводиться судити тільки за даними археології. Свідчення про перші розкопки на території Десятинної церкви, під час яких відкривали «гробницы многих русских князей», відносяться до 1630-х років [див.: Архипова 2002, с. 62; 2015], а з початку XIX ст. у зв'язку з будівництвом на місці давнього храму нової Десятинної церкви за проектом архітектора В. П. Стасова (1828–1842, новий

храм був зруйнований 1936 року) починається її інтенсивне археологічне дослідження.

З Десятинною церквою стали пов'язувати і знайдені у XIX ст. два бронзові дзвони, нібито привезені князем Володимиром Святославичем з корсунськими трофеями. Зображення цих дзвонів (1) були опубліковані 1857 року в «Галерее киевских достопримечательных видов и древностей» М. Сементовського [Древнейшие 1857, с. 33–34], і з цього часу вони фігурують майже в усіх виданнях з кампаністики Давньої Русі як знайдені в руїнах Десятинної церкви [Каргер 1958, с. 378, табл. XLIII, 1, 2; Бондаренко 2007 та ін.].

У публікаціях XIX ст. повідомляється, що ці дзвони були знайдені Кіндратом Лохвицьким під час розкопок церкви 1824 року, ініційованих митрополитом Євгенієм (Болховітіновим) [Древнейшие 1857, с. 33–34; Каргер 1958, с. 378, прим. 3]. Проте М. М. Закревський вказує інший час знахідки: «*Два колокола вырытые в 1838 г. Один из них Коринфской меди, уцелевший, включая дужки, к коей привешивается язык. Высота этого колокола 9 вершков, высота ушей 3, нижний поперечник 10, верхний 7, толщина стен $\frac{5}{8}$ вершк., весу 2 пуда 10 фунт. Другой колокол найден разбитым; уцелели только нижняя часть и уши. Почти тех же размеров; надписей на них и изображений никаких*» [Закревский 1868, с. 289].

Існує й дещо інша інформація про час і місце знахідки цих дзвонів. Про один з них ідеться у Журналі засідання Тимчасового ко-

Іл. 1. Дзвони, знайдені О. С. Анненковим на Старокиївській горі. [За: Древнейшие 1857, с. 99]

мітету для дослідження старожитностей у Києві від 10 вересня 1838 року: «Слушали два доносения г. Анненкова, из коих <...> во втором от 27 того же августа изъясняет, что, при спланировке местоположения в саду своем в смежности с Десятинною церковью на Андреевском въезде, нашел он древний медный дзвон принадлежащий, как он полагает древней Десятинной церкви, и который, как принадлежность церковную, он предоставил Десятинной церкви, представив чертеж его Комитету. Комитет положил¹: урну вместе с чертежем ее, равно как и чертеж колокола, передать в Музей древностей для хранения» [Журнал 1838, л. 31 об.].

В «Отчете о действиях Временного комитета изыскания древностей в Киеве, в 1838 году» зазначено, що, за повідомленнями Анненкова Комітету від 1837 і 1838 років, ним було знайдено два дзвони – один на території його садиби, що розташовувалася навпроти Десятинної церкви (між сучасними вул. Володимирською і Десятинною), у саду біля паркану навпроти Трьохсвятительської церкви, а уламки іншого, пошкодженого вогнем, – на

краю гори над Андріївським узвозом [Отчет 1838, с. 83]. Як бачимо зі змісту цих повідомлень, відношення обох дзвонів саме до руїн Десятинної церкви не є однозначним.

Належність дзвона, знайденого у 1838 році, до Десятинної церкви підтверджують повідомлення Анненкова від 22, 27 серпня 1838 року²: «об отысканном им древнем медном колоколе, с приложением его рисунка» [Донесение 1838, л. 2] та «О находке колокола коринфской меди <...> при спланировании местоположения в саду моем, в смежности с Десятинной церковью на Андреевском въезде» [Донесение 1838, л. 22]. Зображення цього дзвона зберігається в Науковому архіві Інституту археології НАН України (табл. І, іл. 2) з написом: «Чертеж древнего колокола (принадлежавшего как полагать должно Десятинной церкви, разрушенного частью от огня) найденного в земле, при спланировке местоположения гвардии поручиком Александром Семёновым сыном Анненковым, в собственном его саду, в г. Киеве, в смежности с Десятинною церковью на Андреевском въезде состоящем, в 1838 году» [Музей

¹ Ліворуч на берегах: «Выписка 1 февр. 1839, № 131».

² Дякую Тетяні Борисівні Ананьєвій за надані матеріали.

древностей, ф. 13, № 7; Козюба 2020, іл. 4], і відповідає одному з опублікованих як нібито знайдений під час розкопок церкви 1824 року (іл. 1). Про знахідку саме цього дзвона в 1838 році повідомляється і в «Описании Десятинной церкви» 1872 року: «найден близ Десятинной церкви, древний поврежденный колокол, из Коринфской меди, который доселе в ней хранится вместе с прочими древностями» [Описание 1872, с. 19].

Щодо іншого дзвона, то повідомлення Анненкова від 21 серпня 1837 року не дає чіткого уявлення ні про час знахідки, а ні про його відношення саме до руїн Десятинної церкви, оскільки Анненков пише лише про наміри провести розкопки: «намерен я сделать поиски к открытию древностей, в городе Киеве, на церковной площади (на цвинтарі) древней церкви Св. Василия Великого, что ныне Трехсвятителей, и над оврагом Крещатицким, на месте прежде бывшей Конной площади, <...> а буде найдены будут: древнее оружие, также вещи и древние монеты, то я представлю оные в оный комитет, кроме только церковных утварей и колоколов, которые если бы найдены были, то представит оные имею, как церковную собственность епархиальному начальству, а рисунки оных представлю в сей Комитет» [Об изысканиях 1837, л. 4].

Про відкриття Анненковим дзвона раніше 1837 року свідчить повідомлення від 9 грудня 1833 року на засіданні Московського товариства історії та старожитностей, на якому було «зачитано сообщение сореовнователя общества Н. Самойлова об открытии в Киве колокола близ Десятинной церкви в один пуд, 27 фун. курским помещиком отставным гвардии поручиком А. С. Анненковым. Прилагалось письмо Анненкова и “чертеж” колокола» [Труды 1836, с. 214].

Відомо, що фундатор будівництва нового храму – відставний поручик Олександр Анненков – був членом створеного 1835 року Тимчасового комітету для дослідження старожитностей у м. Києві та в 1830–1840-х роках проводив розкопки в кількох місцях Верхнього Києва і не завжди точно документував свої знахідки. Але, судячи з його листа 1845 року київському генерал-губернатору Д. Г. Бібікову, цей дзвін він знайшов ще в 1830 році: «про-

изводивши в 1830 г. по всему пространству сада глубокие прорезы на всех бывших тогда местах без деревьев, также и между деревьями <...> открывал землю, давно рытую <...> не нашел из остатков древностей, кроме нескольких кусков красного гранита и древнего колокола коринфской меди, найденного в саду, против церкви св. Василия, что ныне Трехсвятительская, который колокол, я пожертвовал в Десятинную церковь, приобщив его к древностям оной» [Письмо 1854, с. 154–155]. Оскільки під час пошуків у 1830 році на своїй садибі навпроти Десятинної церкви О. С. Анненков, за його словами, «при всех тщательных поисках и усилиях» не знайшов «остатков древностей», крім давнього мідного дзвона біля паркану садиби, він вважав, що подальші пошуки в його саду «совершенно бесполезны, а таковое домогательство разрывает сад мой клонится к истреблению онаго, к нарушению права собственности, к обиде моей и к неповинному меня оскорблению» [Л[евіцкий] 1894, с. 154–155]. Місце знахідки цього дзвона відповідає вказаному ним у Повідомленні від 1937 року, тому дзвін, знайдений Анненковим у 1830 році, І. Костюк цілком слушно за місцем відкриття запропонувала віднести до Трьохсвятительської церкви [Костюк 1996, с. 77], але, на жаль, ця інформація залишалася поза увагою дослідників. Показово, що в «Описании Десятинной церкви» 1872 року серед знайдених біля неї старожитностей згадується дзвін 1838 року, а другий – лише в переліку старожитностей, що зберігаються в новій Десятинній церкві.

Тривалий час вважалося, що Трьохсвятительська церква, яка збереглася до початку ХХ ст., є церквою Святого Василя, збудованою ще Володимиром Святославичем. Проте при її знесенні в 1935–1936 роках було встановлено, що давньоруські стіни цього храму, які були приховані реставрацією ХVІІ–ХVІІІ ст., збудовані з матеріалів другої половини ХІІ ст. Це дозволило датувати Трьохсвятительську церкву другою половиною ХІІ ст. [Каргер 1961, с. 459–462; Раппопорт 1982, с. 10–11], а аналіз писемних та археологічних джерел дозволяє спростувати версію про розташування храму Святого Василя кінця Х – початку ХІ ст. на місці Трьохсвятительської церкви [Комар 2020, с. 75–92].

Помилковою є також версія про те, що під час перших археологічних розкопок давніх фундаментів Десятинної церкви у 1824 році були «найдені здесь же фрагменты (39 шт.) от разбитых колоколов очевидно того же периода» [Сукач 2015], оскільки ця інформація стосується 39-ти фрагментів дзвонів домонгольського часу з різних місць Давньої Русі, які збереглися і були досліджені Т. Б. Шашкіною [Пухначев 1991].

Дзвони, знайдені Анненковим і передані ним на зберігання до новозбудованої Десятинної церкви, де вони перебували під час функціонування храму, безслідно зникли в перші роки радянської влади. Ще один дзвін, що був знайдений неподалік від підмурків Десятинної церкви за кілька метрів на схід від капища під час розкопок Т. М. Мовчанівського в 1937 році [Каргер 1958, с. 378, прим. 3], зараз експонується в Національному музеї історії України (іл. 3).

Щодо датування дзвонів Десятинної церкви існують дві точки зору. Версію про давність дзвона, уламок якого був знайдений Анненковим «при спланировке местоположения в саду своем в смежности с Десятинною церковью на Андреевском въезде», підтримав К. Широцький, який убачав у ньому доказ того, «что старая Русь, кроме “била” знала также способ созывания к богослужению посредством звона в “кампаны”, имя коих указывает на происхождение из итальянской Кампани» [Широцький 1995, с. 100]. Ця версія, як і те, що дзвони для Десятинної церкви нібито були привезені князем Володимиром разом з іншими корсунськими трофеями, насправді не має підтвердження, але досі знаходить своїх прихильників [Гуляницький 1988, с. 66; Симонова 2011, с. 198; Курочкін та ін.]. Помилковість цього припущення доводить історія дзвонарської справи і вивчення дзвонів як з території церкви, так і з інших місць Києва та Київської Русі.

Дзвони з мідних сплавів були важливим елементом християнської культури середньовічного суспільства. Дзвін скликав вірян на богослужіння, проводжав в останню путь, сповіщав про свята, про біду та напади ворогів. Дзвін налаштовував людину на певний лад, на контакт із божественним, звідси – і його назва «благовіст». Вважали також, що

Іл. 3. Дзвін, знайдений на території Десятинної церкви під час розкопок Т. М. Мовчанівського в 1937 р. Національний музей історії України (в-5293)

дзвін оберігає від злих духів і приносить зцілення.

Перші свідчення про дзвони в церквах провінції Кампанія в Італії відносяться до кінця V ст., а вже з кінця VI ст. бронзові дзвони, що їх відливали бенедиктинські монахи в Північній Італії, розповсюдилися в Західній Європі. У Північній і Центральній Європі ще до XI ст. продовжували використовувати ковані дзвони невеликого розміру, клепані із залізних, а пізніше – з мідних листів. З VIII ст. великі литі дзвони розміщують на дзвіницях [Price 1983; Joudrier 2003].

У Візантії дзвони з'являються тільки з другої половини IX ст. і лише епізодично. Кілька дзвонів було подаровано візантійським імператорам італійськими дожами («Венеціанська хроніка», «Хроніка» Андреа Дандоло та інші джерела розповідають про дарування дожами дзвонів Михаїлу III та Василю I Македонянину), а в церквах для скликання віруючих продовжували використовувати била та клепала. Описуючи відвідування храму Святої Софії в Константинополі на початку XIII ст.,

новгородський архієпископ Антоній зазначає: «А дзвони не держать во святѣй Софѣи; но билцо мало въ руцѣ держа, клеплють на заутрени; а на обѣдни и на вечерни не клеплють; а по инымъ церквамъ клеплють и на обѣдни и на вечерни; било же держать по Ангелову учению; а въ дзвони латыни звонятъ» [Путешествие Новгородского 1872, с. 94]. Дзвони ж набули поширення у Візантії вже після завоювання Константинополя хрестоносцями у 1204–1263 роках. Тому вважати, що вони мали бути серед вивезених князем Володимиром у 888 році з Корсуня трофеїв або привезені з Візантії для збудованого в Києві у 996 році храму, немає підстав.

Поширення дзвонів на Русі також пов'язують із західноєвропейською традицією [Даркевич 1966, с. 52–53; Бондаренко 2007, с. 22; Бондаренко, Пухначёв, Есипова 2014, с. 365–369 та ін.]. Відомості про використання дзвонів у Києві та інших давньоруських містах, які мали давні і сталі контакти з європейськими країнами, трапляються в літописах з другої половини XI ст., наприклад, у Новгородському першому літописі в описі захоплення Новгорода полоцьким князем Всеславом Брячиславичем 1066 року: «Приде Всеслав и взя Новгород и колоколы съима у святѣя Софѣи...» [ПСРЛ 1841, т. 3, с. 2], в Іпатіївському літопису – поміж церковного начиння, награваного Ольговичами в київських храмах у 1146 році: «і каділници дві, і кації, і Євангеліє оковане, і книги, і дзвони» [Літопис 1989, с. 205]. Із середини XII ст. літописи згадують дзвін для збору городян на віче або вірян до храму; дзвони неодноразово згадуються в агіографічних і літературних творах, описах паломників і в берестяних грамотах [Бондаренко 2007, с. 24; Лукин 2014, с. 135–167]. У так званому «Пантелеймоновому євангелії», або «Євангелії Тошинича», 1180-х років чи кінця XII – початку XIII ст. (РНБ, Соф. 1) з новгородського Софійського собору міститься згадка про дзвін, пожертвований в одну із церков Новгорода [Столярова 1998, с. 152].

Даних про форму найдавніших дзвонів XI–XIII ст. збереглося небагато. Княжі усобиці (дзвони, як свідчать джерела, були бажаною здобиччю князів), повторне використання металу дзвонів, грабунки й пожежі, особливо

руйнівні під час Батисевої навали, зумовили те, що під час археологічних розкопок трапляються тільки їх уламки [Каргер 1958, с. 378–379, прим. 3–5; Коваленко, Большаков 1984, с. 14, рис. 11; Дядечко 2020, с. 4–11]. Перелік міст і городищ Київської Русі, де виявлені дзвони і їх фрагменти, наведено А. Ф. Бондаренко [Бондаренко, 2012, с. 71–72, 85]. Про дзвонарську справу домонгольської Русі ми можемо судити лише за кількома знайденими під час археологічних досліджень вцілілими зразками і дзвоном, який зберігся в Антонієвому монастирі в Новгороді.

Вважають, що обидва дзвони, знайдені у XIX ст. біля Десятинної і Трьохсвятительської церков XI ст., імпортовані з Європи і мали форму вулика, а реконструйована висота цілого дзвона з вухом становила 54 см [Janošik 2016, s. 10, obr. 8]. У переліку старожитностей, що зберігалися в Десятинній церкві, збудованій за проектом В. Стасова, зазначено: «17. Древнейший колокол Коринфской меди. 18. Уши отломанные от древнего колокола Коринфской меди. 19. Древний колокол сверху расплавленный обыкновенной колокольной меди» [Описание 1872, с. 19, 24], але з'ясувати, з якого саме сплаву були відлиті ці дзвони, тепер вже неможливо.

Дзвони у формі «вулей» також були знайдені в Києві (табл. I, іл. 4) на Хоревій вулиці [Ханенко 1907, табл. XLII, № 599] і на Малому городищі в Гродеську Коростишівського району Житомирської області, життя на якому зупинилося після 1257 року. Останній, що має приземкувату форму, заввишки 43 см разом з вухом, діаметр 34,5 см та латинський напис GODEFRIDUS. ISTUT. VAS. TITULAVIT – «Готфридом цей посуд названий» (іл. 5) – відлитий у Німеччині наприкінці XI – на початку XII ст. [Выезжев 1959, с. 104–107, рис. 1, 2]. Технологія лиття дзвонів у формі «вулей» (близької до циліндричної, з товстими стінками, що трохи розходяться й потовщуються донизу), описана ченцем-бенедиктинцем Теофілом Пресвітером у трактаті «Записки о разных искусствах» (близько 1125 року) [Теофил 1963, с. 66–184]. Час поширення таких дзвонів – з XI до середини XIII ст.

Дзвін з розкопок Десятинної церкви 1937 року має форму «цукрової голови». Дзвони цієї

форми датують XII–XIII ст. Хімічний склад олов'янистої бронзи дзвону з Десятинної церкви (20–24% олова) аналогічний складу бронзи дзвонів з Німеччини [Костюк 1996, с. 77] та Антонієва монастиря в Новгороді (табл. I, іл. 6) [Даркевич 1966, с. 30, № 50]. Така сама форма, що наближується до конуса, з увігнутою для поліпшення акустичних властивостей талією, а також удосконалена наприкінці XII – на початку XIII ст. технологія лиття дзвонів сприяли посиленню їхнього звучання [Бондаренко, Пухначёв, Есипова 2014, с. 365–369]. Обломки дзвона XII ст. у формі «цукрової голови» з Німеччини знайдені на городищі в Гродеську [Выезжев 1959, с. 107, рис. 4].

Літописне свідчення про лиття дзвонів на Русі відноситься до 1259 року, коли після пожежі в місті Холмі дзвони за повелінням князя Даниїла Романовича були привезені з Києва й відлиті на місці: «<...> колоколы принесе из Киева, другие ту солье», а після смерті племінника князя Данила – Володимира Васильковича (1288 рік) – поміж його добрих справ згадується, що він «<...> поля же и колоколы дивны слышанием, таких же не бысть в всей земли» для церкви Святого Георгія в Любомлі [ПСРЛ 1843, т. 2, с. 196, 223]. Вочевидь, у другій половині XII ст. місцеві майстри, не тільки в Києві, але і в інших землях Давньої Русі, освоїли дзвоноливарну справу. Невеликий бракований дзвін діаметром 38 см, прикрашений рельєфним хрестом латинської форми, який не використовували за призначенням (пухкий, «брудний» метал, тріщина від недоливу по нижньому краю), і фрагменти від аналогічних дзвонів були знайдені 2015 року під Каневом на річці Супій [Сукач 2015]. Пустоти в металі має і фрагмент дзвона, відлитого з бронзи сіро-срібного кольору, що був знайдений у 1972 році біля Михайлівського собору в Переяславі. Сірий чи срібно-білий колір і крихкість мають високоолов'яні бронзи (від 22–25 % до 29,4 %), завдяки чому виникла легенда про нібито додавання до сплаву срібла, про срібні дзвони і мелодійність їх звучання [Шашкина, Галибин 1986, с. 241; Кіндратюк 2018, с. 91–92]. Але, як свідчать знахідки інших предметів храмового начиння, у XII–XIII ст. дзвони на Русь ще продовжували імпортувати із Західної Європи.

Іл. 5. Дзвін XI ст. з літописного Гродеська Коростишівського р-ну Житомирської обл. Археологічний музей Інституту археології НАН України (AM 1538/1812)

Свідчень про розміщення дзвонів у храмах у домонгольський час ми не маємо (перші згадки про них з'являються в літописах, починаючи із XVI ст. (зображення Лицевого літописного зводу XVI ст.)), а «единственным способом звона в этот период для Европы, Византии и Руси было раскачивание колоколов» [Кавельмахер 1988, с. 39]. Давня кладка, відкрита під час розкопок 1823–1824 років на захід від церкви, яка, на думку митрополита Євгенія, могла бути кутом «паперті» чи дзвіниці [План 1825, с. 395], за дослідженнями 2005–2011 років виявилася пілоном часу ремонту церкви в першій третині XII ст.

Таким чином, знайдені на території Десятинної церкви два дзвони – західноєвропейського походження, що, вочевидь, могли знаходитися у храмі, датуються не раніше другої половини XI – XII ст.

Джерела та література

- Архипова, Е. 2002. Саркофаг князя Владимира Святославича: вымысел и реальность. *Киевский альбом. Исторический альманах*, 2, с. 61–66.
- Архипова, Є. 2015. Саркофаг князя Володимира Святолавича: історія пошуків і атрибуція. *Opus mixtum*, 3, с. 7–27.
- Бондаренко, А. Ф. 2007. *История распространения колоколов и колокольного дела в средневековой Руси в XI–XVII веках*: дисс. д-ра ист. наук: 07.00.02. Москва.
- Бондаренко, А. Ф. 2012. *История колоколов России XI–XVII вв.* Москва.
- Бондаренко, А. Ф., Пухначёв, Ю. В., Есипова, М. В. 2014. Колокол. *Православная энциклопедия*, XXXVI: Клотильда–Константин. Москва, с. 365–369.
- Выезжев, Р. И. 1959. Дзвони древнего Городеска. *КСИА*, 9, с. 104–107.
- Гуляницкий, Н. Ф. Колокол в древнерусской архитектуре. *Архитектурное наследство*, 36. 1988, с. 60–75.
- Даркевич, В. П. 1966. *Произведения западного художественного ремесла в Восточной Европе (X–XIV вв.)*. САИ, ЕІ-57. Москва.
- Донесение 1838. Анненков – Комитету от 27 августа 1838 г. НБУВ ИР. Ф. II, ед. 22947. Дело Временного комитета для изыскания древностей в г. Киеве, л. 2, 22.
- Древнейшие 1857. Древнейшие колокола, найденные при разрытии развалин Десятинной церкви. Сементовский Н., Гаммершмидт А. *Галерея киевских достопримечательных видов и древностей*. Киев, V, с. 33–34, прил.
- Дядечко, О. 2020. Дзвони Давньої Русі та їх знахідки на території Чернігово-Сіверщини. *Сіверянський літопис*, 4, с. 4–11.
- Журнал 1938. Дело Временного комитета для изыскания древностей в г. Киеве, л. 29, 31, 31б. *Журнал заседания Временного комитета изыскания древностей в Киеве, 1838 года сентября 10 дня*. НБУВ ИР. Ф. II, ед. 22955.
- Кавельмахер, В. В. 1985. Способы колокольного звона и древнерусские колокольни. Колокола: *История и современность*. Москва, с. 39–78.
- Каргер, М. К. 1958. *Древний Киев*, 1: Очерки по истории материальной культуры древнерусского города. Москва; Ленинград.
- Каргер, М. К. 1961. *Древний Киев*. Очерки по истории материальной культуры древнерусского города, 2: Памятники киевского зодчества X–XIII вв. Москва; Ленинград.
- Кіндратюк, Б. 2018. До історії вивчення дзвонів Київської Русі: дослідницька праця Тетяни Шашкіної. *Калофонія: Науковий збірник з історії церковної монодії та гимнографії*, 9, с. 86–95.
- Коваленко, В., Большаков, Л. 2014. *Отчет о раскопках храма на ул. Северянской в Чернигове в 1983–1984 гг.* НА ІА НАН України. Чернигов, ф. е. 31113. 1984/201.
- Козюба, В. 2020. Олександр Анненков і Десятинна церква: пристрасть чи розрахунок? *Opus Mixtum*, 8, с. 55–74.
- Комар, О. 2020. Церква Святого Василя князя Володимира Святославича (до проблеми локалізації). *Opus Mixtum*, 8, с. 75–92.
- Костюк, І. 1996. Про дзвони Десятинної церкви. *Церква Богородиці Десятинна в Києві. До 1000-ліття освячення*. Київ, с. 77–78.
- Костюк, Н. 2014. Церковні дзвони: історичний аспект та сприйняття дзвоніння віруючими. *Переяславіка: Наукові записки Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» / III Єфремівські читання «Релігійне життя Переяславської землі (IX–XXI ст.)»*. Збірник наукових статей, 7 (9), с. 127–134.
- Курочкін, О. Церковні дзвони – «глас Божий» (церковні дзвони у звичаях і фольклорі українців) / Інститут мистецтвознавства, етнології та фольклористики ім. Т. М. Рильського НАН України. URL: http://www.etnolog.org.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=111.
- Левицкий 1894. Л[евицкий], О. Письмо А. С. Анненкова киевскому генерал-губернатору Д. Г. Бибикову. 1894. *Киевская старина*, 4, с. 152–155.

- Літопис 1989. *Літопис Руський* / пер. з давньорус. Л. Є. Махновця. Київ, 1989.
- Лукин, П. В. К истории вечевых колоколов. *Новгородский исторический сборник*, 14 (24), с. 135–167.
- Музей древностей при Университете Святого Владимира. НА ІА НАН України, ф. 13, № 7.
- Никоновская летопись. 1885. Полное собрание русских летописей, 10. Санкт-Петербург.
- Об изысканиях 1837. *Об изысканиях А. Анненкова при открытии древностей, в ограде Трехсвятительской церкви, на месте бывшего в древности монастыря Св. Великомученика Димитрия и в горе ниже Михайловского монастыря*. НБУВ ІР. Ф. II, ед. 22943. Дело Временного комитета для изыскания древностей в г. Киеве, л. 4.
- Описание Десятинной церкви в Киеве*. Киев, 1872.
- Отчет о действиях Временного комитета изыскания древностей в Киеве, в 1838 году. *Журнал Министерства народного просвещения*, 21, с. 67–84.
- Письмо 1894. Письмо А. С. Анненкова киевскому генерал-губернатору Д. Г. Бибикову. *Киевская старина*, XV/4 – Апрель, с. 152–155.
- План 1825. [Евгений (Болховитинов)] План первобытной Киевской Десятинной Богородицкой церкви с объяснениями одного. 1825. *Отечественные записки*, XXI, № 59, с. 380–403.
- ПСРЛ. 1841. *Полное собрание русских летописей*, 3: IV. Новгородские летописи. Санкт-Петербург, 1841.
- ПСРЛ. 1843. *Полное собрание русских летописей*, 2: Ипатьевская летопись. Санкт-Петербург, 1843.
- Путешествие Новгородского архиепископа Антония в Царьград в конце 12 столетия* / с предисл. и примеч. Павла Савваитова. Санкт-Петербург, 1872.
- Пухначев, Ю. 1991. Колокола. *Наше наследие*, 3, с. 5–20.
- Раппопорт, П. А. 1982. *Русская архитектура X–XIII вв. Каталог памятников*. Ленинград.
- Симонова, А. А. 2011. Колокола Домонгольской Руси: форма, изготовление и химический состав – ирландские параллели. *Вестник Московского университета МВД России*, 2, с. 197–199.
- Столярова, Л. В. 1998. *Древнерусские надписи XI–XIV веков из пергаменных кодексов*. Москва.
- Сукач, С. Украинская колокольная археология: колокольчики, бубенцы и ботала. Колокола. Сайт о колоколах и колокольчиках, о мире звучащей бронзы. URL: http://kolokol.at.ua/publ/istoricheskie_kolokola_i_zvony_ukrainy/ukrainskaja_kolokolnaja_arkheologija/5-1-0-54.
- Теофил Пресвитер. 1963. Записка о разных искусствах. *Всесоюзная центральная научно-исследовательская лаборатория по консервации и регистрации музейных художественных ценностей (ВЦНИЛКР)*. Сообщения, 7.
- Труды и летописи Общества истории древностей российских*, VIII: Содержащая Летописи Общества с 1828 по 1836 г. Москва, 1837.
- Ханенко, Б. И. и В. Н. 1907. *Древности Приднепровья и побережья Черного моря*, VI. Киев.
- Шашкина, Т. Б., Галибин, В. А. 1986. Памятники древнерусского колокольного литья (результаты химико-аналитического исследования). *СА*, 4. Москва, с. 236–242.
- Широцкий, К. В. 1995. *Київ. Путівник*. Київ (Репринтне відтвор. вид. 1917 року).
- Janošik, J. 2016. Zachovane včasnostredoveke kresťanske zvony v kontinentalnej Európe a ich typológia. *Zborník Slovenskeho Narodného múzea*, CVII: Historia, 53, s. 5–23.
- Joudrier, A. 2003. *Les cloches médiévales avant 1200. Origines et usages des cloches en Occident*. University Paris, Pantheon-Sorbonne.
- Price, P. 1983. *Bells and Man*. Oxford University Press. Oxford.

Місце охрещення кісток Ярополка та Олега Святославичів 1044 року за давньоруськими літописними зводами

Повість временних літ у статті під 1044 роком описує охрещення кісток князів-язичників, які доводилися дядьками Ярославу Мудрому та перепоховання їх у церкві Святої Богородиці (Десятинній). Незвична практика охрещення давно померлих привернула увагу істориків та філологів, а також давніх літописців та копіїстів зводів. У статті проаналізовано текстологічні свідчення списків Іпатіївської, Лаврентіївської, Новгородсько-Софійської редакцій та старшої версії Новгородського І літопису в Синодальному списку. Серед найважливіших варіантів – прикінцеве анахроністичне доповнення «в Володимери» Іпатіївської та Новгородсько-Софійської версій, завдяки якому змінюється місце перепоховання. Пізній книжник «перемістив» події у храм Володимира-на-Клязьмі (чи можливо, Володимира-Волинського), про які у записах літописів з XII ст. інформації більше, ніж про Південну Русь. Важливо, що читання, спільне для протографа Іпатіївського та Хлебніковського списків, вплинуло на Новгородсько-Софійську групу текстів.

Ключові слова: Давня Русь, давньоруські літописи, текстологія, київські та новгородські літописці, Десятинна церква.

The Primary chronicle in 1044 describes the baptism of bones of pagan princes, who were the uncles of Yaroslav the Wise, and their subsequent burial in the cathedral of the Holy Mother of God (Church of the Tithes). The unusual practice of baptizing the long ago dead has attracted attention of historians and philologists, as well as Old Russian chroniclers and scribes. The article analyzes the witnesses of the text in Hypatian, Laurentian, Novgorod-Sophian redactions and First Novgorodian Chronicle after Synodal manuscript in the field of the textual criticism. The Hypatian and Novgorod-Sophian anachronistic addition "v Volodimeri" at the end of the 1044 year entry is amongst main variants. 'In Vladimir' means rather Vladimir-on-Klazma, but it could also be Volodymyr-Volynsky. That the later scribe "transferred" the burial place from the cathedral of Kyiv was natural, since from the 12th century entries any reader was better informed about Vladimir'-Suzdalia (and from 13th century about Volhynia) church matters than about Southern Rus'. It is important that the readings common to the protograph of the Hypatian and Khlebnikov manuscripts impacted the Novgorod-Sophian group.

Key words: Old Rus', Old Russian chronicles, textual criticism, Kievan and Novgorodian chroniclers, Church of the Tithes.

У Повісті временних літ (ПВЛ) у записах за першу половину XI ст. натрапляємо на доволі лапідарне повідомлення, що займає лише 3 рядки в стандартному виданні Повного зібрання руських літописів. Йдеться про записи під 6552 роком від Творення Світу, або під 1044 роком від Р. Х.; звістку вміщено на початку статті. Текст звичайно відтворюють за Лаврентіївським списком ПВЛ таким чином: «И выгребоша два князя Ярополка и Ольга . сѣа Стѣславля . и крѣтиша кости ею . и положиша я въ цркви стѣя бѣа» [Лаврентьевская летопись. 1997, стб.155¹].

Йдеться про період одноосібного князювання Ярослава Мудрого, коли він вже давно став київським князем. Далеко позаду залишилися конфлікти з братами Святополком, а потім Мстиславом Чернігівським та Судиславом Псковським. Відповідно, більшість повідомлень починається із зазначення дій правителя: «Ярославъ совокупи воя», «Ярославъ Белзы взялъ», «Ярославъ

поча ставити», «...всади...», «...заложити...», «...иде...», «...посла...», навіть «...прекладаше отъ грекъ на словенскыи языкъ»² та «...постави... митрополитомъ». Утім, у даному разі ініціативу князя не зазначено, більше того, незважаючи на те, що йдеться про його близьких родичів, Ярослава взагалі не згадано. Не названі й будь-які інші особи, зокрема церковні. Тим часом, судячи з охрещення, хоча і незвичного (див. нижче), та покладання небіжчиків у храмі Святої Богородиці у столиці Русі, відбулася урочиста церковна церемонія. У записі – множина («крѣтиша», «положиша»), отже, дії приписано якійсь спільноті. Якщо слідувати букві запису, тіла двох дядьків київського князя дістали з місць їх початкового поховання (найімовірніше, відомих тодішній спільноті курганів [Петрухин 2000, с. 291]), здійснили над ними церковні процедури, після яких Ярополка та Олега стали вважати християнами й перенесли до храму. Точної назви, що прав-

¹ Далі посилання на це видання у скороченому вигляді: 155Л (літера Л – Лаврентіївський літопис).

² У вихваленні будівничої діяльності Ярослава, що перетікає в похвалу зробленого на ниві культури й у похвальне слово книгам. У дієслові імперфект однини 3-ї особи. Перед тим прочитується «Ярославъ любя цркъвныя уставы... и собра писцѣ...» (151–152Л). Оскільки про іншу особу не йдеться, мова саме про князя.

да, не надано, однак, враховуючи князівське походження «викопаних» і перепохованих, не могло йтися ні про що інше як про головний собор того часу, тобто Богородицю Десятинну. Важливо, що очевидної оцінки в записі немає. Чи то схвалення, чи засудження з боку літописців-укладачів зводів, які, працюючи з ранніми статтями, завжди могли додати свій коментар, не відчувається, позірно повідомлення нейтральне. Єдине, що може вказувати на напруженість ситуації – це власне те, що дію не приписано князеві, котрий за давньоруськими уявленнями мав бути високим взірцем благих починань і котрого таким чином виведено з поля зору читачів літопису.

Дійсно, зафіксовано подію неординарну, яка здавна викликала зацікавлення й певний подив дослідників [Соколов 1913, с. 44–45; Рорре 1968, с. 101–102; Щапов 1967, с. 208–212; Щапов 1971, с. 71–73]. З початку ХХІ ст. можна нарахувати кілька окремих праць, присвячених цьому невеличкому запису³. Зазначалося, що охрещення померлих практикувалося в ранньохристиянський час, але було заборонене одним із правил Карфагенського помісного собору 397 року, і до VI ст. подібна практика припинилася і на Заході, і на Сході [Успенский 2002, с. 141–142, 155]. Далі звичай охрещення кісток характерний тільки для монтаністів, засуджених за єретицтво у VIII ст. [Алексеев 2003, с. 102]. Крім того, наведений у літописі факт суперечив не одній, а кільком канонічним заборонам – не дозволялося також ховати всередині церкви мирян.

Ф. Б. Успенський запропонував вдале розв'язання проблеми. Учений відзначив низку фактів з історії Скандинавії та Ісландії невдовзі після прийняття християнства в цих землях. Представники певного роду (сини, племінники, онуки) викопували своїх батьків чи інших родичів-язичників з курганів, створювали церкви й перезахоронювали їх. Іноді

йшлося про перепоховання під вівтарем (!). До того ж у Скандинавії однозначно була відомою заборона ховати язичників на освяченій землі. Відтак учений припустив, що перепоховували тих, хто пройшов перший етап прийняття віри, оглашення. Що стосується мети подібних дій – таким чином нащадки, так би мовити, «продовжували» християнську історію свого роду й отримували заступників у вигляді знатних предків хоча б після неканонічних процедур. Ф. Б. Успенський припустив, що Ярополк пройшов оглашення, і, не виключено, що Олег теж міг бути причетним до християнства. Принаймні всі онуки жили при бабі-княгині Ользі [Успенский 2002, с. 144–145], котра 15 останніх років свого життя прожила християнкою. Дослідники припускали також, що Ярополк та Олег були християнами, а під словом «кръстиша» приховується інша дія, омивання кісток водою, так як це робили з мощами святих. Виходячи з цього, подію запропоновано вважати такою, що цілком відповідає церковним канонам [Мусин 2002, с. 64, 82]⁴. Запис ПВЛ про охрещення кісток дядьків Ярослава Мудрого розглядався ще у зв'язку із сюжетом «житій херсонських святих», зокрема, історії про те, як один з єпископів охрестив мертвого хлопчика й померлий воскрес [Похилько 2015, с. 206]. Останнє нагадує моделювання оповіді згідно з євангельською притчею про воскресіння Лазаря Ісусом. Наївне сприйняття *Imitatio Christi* у ранній час цілком імовірно, утім, подібна паралель програє спостереженням над подібністю практик Скандинавії та Русі, підтверджених не тільки збереженими до наших днів текстами, але й археологічними знахідками.

Слід зазначити, що хоча в науковій літературі переважаючою є традиція вважати Ярополка Святославича охрещеним⁵, проте існують обґрунтовані сумніви в тому, що подібне твердження можна довести

³ Наприклад: [Успенский 2001, с. 407–415; Успенский 2002, с. 141–168 (розділ: «Крещение костей князей Олега и Ярополка: к интерпретации летописной статьи 1044 г.»); Алексеев 2003, с. 102–106; Похилько 2015, с. 204–213].

⁴ У відгуках на цю гіпотезу неодноразово зазначалося, що поняття хрещення та омивання (*bativomatos*) поєднувалися на грецькому ґрунті, однак у давньослов'янських та давньоруських текстах «кръшение» не змішувалося з іншими поняттями. З останніх заперечень [Похилько 2015, с. 204].

⁵ Ймовірно, найбільше уваги присвячено цьому питанню у [Назаренко 2001, с. 342–351, 380–385, 407–434]. Див. також [Назаренко 2006, с. 66–72].

[Толочко П. П. 2004, с. 59–66; Філіпчук 2020, с. 166–168, 172, 191]. Що стосується гіпотези про оглашення, то вона не підтверджена свідченнями й лишається на рівні гіпотез. Як видається, взагалі не варто обов'язковою умовою ставити охрещення чи оглашення. Факти дозволяють сприймати ситуацію так, як подано в джерелі. Тобто: під час сидіння Ярослава Володимировича на київському столі представниками місцевої спільноти, які мали достатньо влади для здійснення процедур із членами роду князя⁶, були викопані кістки дядьків Ярослава. Рештки князів, які померли язичниками, охрещено та урочисто перенесено до церкви Богородиці Десятинної. Навіть більше, припущення про те, що хоча б один із двох князів був охрещеним, перекреслює зміст запису ПВЛ, адже в тексті двоїна: «кр^стиша кости ею»⁷. Якщо домислювати символічний смисл, нестандартні дії дозволили розширити коло християн – пошанованих представників роду тодішнього київського князя, і з цього боку були йому вигідними. Враховуючи скандинавські паралелі, не виключено, що урочиста церемонія не відчувалася сучасниками Ярослава як нестандартна. Таке сприйняття цілком вкладається в уявлення медієвістів. Неодноразово зазначалося значення роду для тодішнього соціуму (незрідка йдеться про «культ роду»). Багатьма вченими також справедливо зазначено, що перехідний період від язичництва до охрещення характеризувався змішанням практик та вчинками й процедурами, які треба було б оцінювати як неканонічні. Зокрема, це стосується тих країн, які пізно прийняли християнство⁸. Нарешті, можна припускати, що книжники пізнішого часу,

ніж середина XI ст., уже твердо були знайомі із церковними правилами й усвідомлювали певну неканонічність подій. Отож, запис мусив привертати увагу не лише сучасних славістів, але й середньовічних літописців та редакторів зводів, а також простих копіїстів.

Запис під 1044 роком у свідченнях ПВЛ та інших рукописах, які в тому чи іншому вигляді відобразили давньоруське літописання, надає ще один пласт інформації. Він стосується трансформацій колись єдиної версії у відомих на наш час манускриптах. Спробуємо простежити зміни й продемонструвати, що для реконструкції історії літописання суттєві певні наслідки цієї трансформації. Йдеться, звичайно, не про захоплююче цікаві реконструкції історії кінця X й першої половини XI ст., а про проблеми джерелознавства зрілого давньоруського часу, важливі для наукових уявлень про історіюписання Давньої Русі. Крім усього іншого, як видно з історіографії проблеми, текстологічний пласт набагато менш досліджений.

Для цього нам потрібно зосередитися на текстуальних питаннях і проаналізувати свідчення основних списків. До них належать п'ять рукописів ПВЛ: Іпатіївський, Хлебніковський, Лаврентіївський, Радзивілівський та Московський-Академічний [Лаврентьевская 1997; Ипатьевская 2001; The Povest' vremennykh let, 2003]. Крім того, запис 1044 року відобразився в старшому ізводі Новгородського першого літопису – Синодальному списку (ГІМ, збір. Синодальне, № 786)⁹. У Новгородському першому молодшого ізводу (НІмолодш) свідчення відсутнє; відповідна річна стаття не містить запису, належачи до так

⁶ Напрошується здогад, що очолював спільноту власне князь, однак, як уже зазначалося, джерело про це мовчить.

⁷ Принаймні такі дії з рештками обох князів припускають, що сучасникам про їх християнське минуле було нічого невідомо. Пор. слушне зауваження Ф. Б. Успенського: якщо охрещення Ярополка було настільки утаємниченим, що про цю подію нічого невідомо його небожу, то факт не існує в культурному просторі XI ст. й не зумовлює літописне свідчення під 1044 роком [Успенский 2002, с. 166].

⁸ Див., напр. [Klaniczay 2002]. Учений присвятив, зокрема, велику увагу такій дивній для сучасної людини практиці, коли в боротьбі за владу один із братів убивав іншого (чи інших), а по тому вбивця встановлював агіографічний культ загиблих. О. І. Алексеев відзначає «наївний оптимізм» новоохрещених, які вважали, що всіх буде врятовано [Алексеев 2003, с. 103–104]. Припускається, що в перехідний період поблажливо ставилися до методів, якими розширювалося коло врятованих. Стосовно казусу 1044 року, оскільки Ярополк та Олег належали до близьких родичів Ярослава Мудрого, це своєю чергою підсилювало його статус.

⁹ Виданий, напр. [Насонов 1950], а також у 3-му томі ПСРЛ. Старший ізвод (XIII–XIV ст.) зараз оцифрований на сайті Державного історичного музею (Москва, РФ) (див.: <https://catalog.shm.ru/entity/OBJECT/164811?sort=110&album=622494765&index=25>)

званих «пустих років». Натомість текст відтворений у Новгородсько-Софійських літописах. Традиційно вважається, що вони відобразили раннє літописання одночасно новгородської та загальноруської традиції і частково зберігають рештки записів, що передують ПВЛ¹⁰. До цього відгалуження належать Новгородсько-Карамзинський, відомий у двох підбірках, з яких нам потрібна «перша»¹¹, Софійський Перший та Новгородський Четвертий літописи. Два останні – зводи, які представлені кожен численними рукописами, але завдяки виданням можна користуватися старшими списками з різночитаннями [Софійская I 2000; Новгородская Четвертая 2000].

Нижче в таблиці читання рукописів згруповано таким чином: у першій колонці – Іпатіївський та Хлебніковський (сигли IX); у другій – Лаврентіївський, Радзивілівський та Московський-Академічний (ЛРА); у третій – Новгородсько-Софійські (Нк¹², С1, Н4); у четвертій – Синодальний (Син). Це відповідає традиційним схемам у літописознавстві, де з урахуванням не лише тексту ПВЛ, але і її продовжень виділяють київську гілку IX, володимиро-суздальську ЛРА, та новгородські й новгородсько-софійські (Син, Н1молодш, НК, С1, Н4), де незрідка Син та Н1молодш стоять окремо. Різночитання у флешах (див. табл.)

I + X	Л + РА, 155.4-6Л	Нк, С1, Н4	Син
Выгребена быста /І виправлення, X выгребена быста/ .в. князя	И /РА -/ выгребоша .в. князя	И /Н4 -/ выгребоша два князя	погрѣбена бы ^с .в. кнѣзя
Ярополкъ . и Олегъ . снѧ Сѣславля .	Ярополка и Ольга . сн ^а Сѣславля .	Ярополкъ и Олегъ /С1Н4 Ярополка и Олга/ снѣ /С1Н4 снѧ/ Сѣславля .	снѧ Сѣславля Яропѣль Ольгъ
и крѣтиша кости ею .	и крѣтиша кости ею.	и крѣтиша кости ею .	и крѣтѣща кости ею
и положи /І помилка, X положиша/ я въ црѣкви сѣтя бѣа	и положиша я въ црѣкви сѣтя бѣа /Р бѣци/.	и положиша /С1Н4 положиша/ и в' црѣкви /С1 црѣвъ/ сѣтя бѣа	Ø
в Володимѣри /X Воло ^{ди} мери/ .	Ø	в Володимерѣ :.	Ø

¹⁰ Новий розгляд концепцій та основних доказів див., напр. [Guimon 2021].

¹¹ Тобто маємо один рукопис, але в ньому виявлено дві підбірки, які йдуть одна за одною, друга починається не з «початку історії», а з випущених у першій подій. Виданий [Новгородская Карамзинская 2002].

¹² Вибірки позначають також як НК1 та НК2, але в даному разі друга вибірка не застосовується, тому для зручності у переліках сиглів будемо користуватися позначенням Нк.

Як бачимо, текст загалом має стабільне ядро, але на цій спільній основі в кожній з редакцій помітні нашарування. Виокремлюються два основні вузли різночитань. Напочатку – форма дієприкметника двоїни IX «*выгребена быста*» + близько Син: «погрѣбена быѣ [надрядкова літера «с», у даному разі скорочення з: *быста*. – Т. В.]» проти аоріста «*выгребоша*» решти: ЛРА_{НкС1Н4}. Наступна основна розбіжність: ІХ_{НкСН4} додано апендикс «в Володимѣри» після слів про те, що рештки охрещених поклали «*въ цркви стѣя бѣа*», тоді як у ЛРА доповнення відсутнє. Щодо індивідуальних відхилень, у Син скорочено заключну фразу від «и положиша...» та зроблено кілька інших дрібніших виправлень¹³. З особливостей новгородсько-софійської групи – окрім того, що вони почергово підтримують то ЛРА, то ІХ, – також «и» (його) замість «я» (їх, у даному разі «їх двох»), зміна у граматичній формі.

Щодо того, як розподіляються початкові та вторинні читання. Найвірогідніше, дієприкметник минулого часу, пасивного залогу двоїни є початковим. «*Выгребена быста*» – складна граматична форма двоїни, і якщо прості форми теперішнього часу деякі пізні книжники могли грамотно збудувати (щось на кшталт «ходиста», «воеваста», «быста»), то у складних формах дієприкметників робили безліч помилок¹⁴, а наш вислів ІХ + Син вписаний абсолютно коректно. Важливо те, що цей варіант підтримують такі віддалені один від одного свідки, як ІХ та Син. Водночас «*выгребоша*» є аористом, який використовувався в книжній мові дуже довго вже тоді, коли він зник у живих діалектах. Окрім того, у даному записі присутні подібні до нього («крѣстиша», «положиша»). Натомість друга розбіжність – доповнення ІХ_{НкС1Н4} «в Володимери» проти «Ø» ЛРА є радше пізнім. В оригінальному записі 40-х років XI ст., припустимо, йшлося про

київську Богородицю Десятинну¹⁵, а не про храм Богородиці в іншому місті. Під містом «Володимерь» редактор запису мусив розуміти Володимир-Волинський чи Володимир-на-Клязьмі. Відомо, однак, що храми Успіння святої Богородиці в обох містах збудовані у XII ст. (див. нижче). На жаль, у даному разі Син не може стати контрольним текстом, що підтверджує котрусь із версій, оскільки в ньому саме потрібну нам частину повідомлення скорочено. Можна припускати, що перетлумачуючи «*выгребена быста*» на «погребена быста», новгородський літописець нівелював дивний уже для пізніших книжників неканонічний зміст повідомлення, а потім вирішив не зупинятися на тому, де саме «положиша» сторонніх для новгородця князів¹⁶.

Слід додати, це не єдине повідомлення, де Новгородсько-Софійські зводи надають подібні до ІХ вторинні варіанти. Оскільки напрямок впливу треба припускати від ІХ на НкС1Н4, йдеться про певну залежність новгородсько-софійської групи від київської гілки. Звичайно, це ще попередні результати, і це текстологічне питання потребуватиме окремого дослідження. Однак, за нашими спостереженнями, загальна текстуальна картина Новгородсько-Софійських зводів показує компіляцію кількох версій ПВЛ та літопису, ближчого до Н1молодш, хоча й нетотожного останньому. Як складна структура, так і певні анахроністичні недоладності цілком очікувані для компілятивних текстів.

Якщо для НкС1Н4 анахронізми – річ звичайна, то для південно-руського зводу, який відобразився у протографі ІХ, вона виглядає несподіваною. Повертаючись до розбіжностей у нашому повідомленні, спробуємо з'ясувати, що означає дивне прикінцеве доповнення «в Володимери» й коли воно могло виникнути. Старші церкви Святої Богородиці відомі в Києві (Десятинна,

¹³ Можливо, спочатку укладач збирався скоротити й імена, а потім передумав, унаслідок чого переставлено місцями частини фрази про Ярополка та Олега та «снѣ Сѣбославля». Поза тим, у Син ще новгородизм дієприкм. «крѣстища» зам. аор. «крѣстиша»; в імені Ярополка недописане «къ»: «Яропѣль».

¹⁴ Моя глибока вдячність Сергію Львовичу Ніколаєву за консультації з цього питання.

¹⁵ Як і атрибутовано цю звітку в географічному покажчику в [Лаврентьевская 1997, с. 565] («Богородичная, Десятинная» в Києві).

¹⁶ Це збігалося з тенденцією компіляції, оскільки в цій частині Син, як правило, подає дуже лапідарні записи.

Благовіщення на Золотих Воротах, Успенська Києво-Печерського монастиря). У Володимирі-Волинському Успенський храм збудовано далеким нащадком Володимира Святославича, праоном Володимира Мономаха, князем Мстиславом Ізяславичем. Перша згадка під 1160 роком – з пізнього Никонівського літопису [Ричков 2013, с. 249], тому краще спиратися на автентичне джерело, де фіксація лише на десяток років пізніша. Під 1172 роком в Іпатіївському літописі в некролозі Мстиславу згадано, що князя поклали у Святій Богородиці у Володимирі «юже бѣ самъ созда» [Ипатьевская летопись 2001, стб. 559]. Щоправда, у покажчику географічних назв до цього тому ПСРЛ церкву Святої Богородиці «у Володимирі» із запису під 1044 роком атрибутовано як собор Володимира-Волинського¹⁷, однак атрибуція, очевидно, викликана власне дивним доповненням, що нас цікавить. Подібно до попереднього, записи про Успенський собор з Володимира-на-Клязьмі дійшли не від XI ст., а від третьої чверті XII ст. Перший з них входить до статті під 1158 роком, яка відображена одночасно в Лаврентіївському та Іпатіївському літописах у практично ідентичній редакції. Сказано, що Андрій Боголюбський «заложил... цркъвъ камену стую бѣю... и да еи много имѣнья... и десятины»¹⁸ в стадѣхъ своихъ . и торгъ .десятыи». Завершена та прикрашена Володимирська церква святої Богородиці у 1160 році за Лаврентіївським та у 1161 році за Іпатіївським літописом (ЛРА «создана», І «доскончана», Х «докончана»), у записах знову багато спільного тексту¹⁹.

Звичайно, коли немає прямої інформації, можна висувати припущення про дерев'яні церкви, які передували кам'яним, невідомих інформаторів редактора зводу і т. ін. Однак, якщо обрати найбільш вірогідний шлях виникнення доповнення, спадає на думку, що апендикс «в Володимери» в IX найімовірніше з'явився після початку

1160-х років і пов'язаний не з додатковою інформацією про реалії, а з прочитуванням наперед переписувачем спільного протографа IX записів за другу половину XII ст. або й пізніших.

Не можна виключати втручання волинського книжника з другої половини XIII ст., котрий формував третю, останню, частину Іпатіївського зводу (Галицько-Волинський літопис) і згадав про своє місто Володимир-Волинський. Але варто підкреслити, що, можливо, вагомим «кандидатом на заміщення» є Володимир-на-Клязьмі. Той самий анахроністичний ефект мусить дати просто прочитування будь-яким книжником з будь-якої землі (а не лише Волині) записів Київського зводу за XII ст. Тут на нас чекає цікава річ. Серії згадок у XII ст. ми маємо лише про Богородицю Десятинну та Успенську у Володимирі-на-Клязьмі, записи за все століття про інші богородичні церкви, окрім вказаних, поодинокі (Пирогоща – 1 повідомлення, на Клові – 2, у Володимирі-Волинському – 2, у Ростові – 1, і т. д.). Але у Київському зводі за обсягом й різнобічністю інформації місцеві інтереси поступаються володимиро-суздальським. Дійсно, існує серія повідомлень про церкву Богородиці, з точною назвою «...Десятинна...» під 1150–1172 роками. Це прямі повідомлення, тож не доводиться додумувати відомостей [Ипатьевская летопись, 2001, стб. 403, 433, 441, 545, 554–556, 559]. Проте їх менше десятка й переважають побіжні звістки щодо благословення задумів тих чи інших діючих князів одночасно від Десятинної церкви та Святої Софії. Ще одна побіжна згадка – з оповіді про пограбування храмів Києва коаліцією князів під проводом брата Андрія Боголюбського – Гліба Юрійовича – під 1171 роком. Поза цим лишається лише «чудо Св. Богородиці Десятинної» під 1172 роком, яке, насправді, вміщує військову повість про похід князя Михалка Юрійовича

¹⁷ «Церкви... во Владимире-Волынском: 58, 199 об. ...». [Ипатьевская летопись, 2001, с. XLIX]. Оскільки арк. 58 Іпатіївського літопису починається із середини статті 6551 / 1043 р. і закінчується на середині статті 6559 / 1051 р. (стб. 142–144), то єдина згадка Володимира припадає на наше повідомлення під 1044 роком.

¹⁸ Так Л та IX, РА та Літописець Переяслава-Суздальського: «десятину». Пор. 348Л та [Ипатьевская летопись, 2001, стб. 491]. Через цю «десятину» Андрія у старих покажчиках ПСРЛ, т. 1, які передруковуються з дореволюційних видань, церква у Володимирі-на-Клязьмі позначається як «Богородичная Златоверхая Десятинная».

¹⁹ 351Л; [Ипатьевская летопись, 2001, стб. 511].

з переяславцями на половців; згадки церкви вміщено кілька разів на початку та наприкінці повісті. Проте і в цьому випадку вказане «чудо» вміщене після аналогічної оповіді про чудо Богородиці Володимирської, на другому місці. Натомість згадок Успенської церкви у Володимирі-на-Клязьмі понад 15, і вони детальніші: про закладення та забезпечення майном, прикрашання, політичні «чуда» (засудження єпископа «Федорця»), події після смерті Андрія Боголюбського, перебудову Всеволодом Велике Гніздо... Таким чином, якщо копіїст, як це часто робилося, прочитував літописні записи наперед, то з високим ступенем вірогідності він віддав би перевагу «Богородиці у Володимирі» Володимиро-Суздальської землі.

Тоді також доводиться припускати, що цей редактор чи копіїст, робота якого позначилася до розходження IX, тобто у протографі Іпатіївського та Хлебніковського рукописів, був не-киянином. Для киянина і наприкінці XII ст., і на початку XIII ст. самозрозумілим було, про яку церкву йдеться

у повідомленні 1044 року. Ця теза, звичайно, залишиться на рівні припущень, але найімовірніше, плутанину було зроблено не-киянином, і, найімовірніше, у значно пізніший час, ніж 1160-і роки. Південно-руський за походженням літопис міг опинитися далеко від Києва вже після закінчення Київського зводу (початок XIII ст.?, про датування: [Толочко А. П. 2006]). Але, можливо, треба думати про постмонгольський час, коли про реальну роль церков старого Києва залишалося вже лише читати.

В Іпатіївській редакції ПВЛ простежуються нашарування редакторів та копіїстів на початковий оригінал Начального літопису, що належать до різного часу. У нашій невеличкій розвідці вдалося встановити текстуальний факт одного з пізніх нашарувань у цікавому сюжеті з історії ранньої Русі. Він належить спільному протографу Іпатіївського та Хлебніковського списків і вплинув на протограф Новгородсько-Софійських зводів, що важливо для реконструкції історії літописання.

Джерела та література

- Алексеев, А. И. 2003. Крещение костей (К интерпретации статьи Повести временных лет под 1044 г. Древняя Русь. Вопросы медиевистики, 1 (11), с. 102–106.
- Ипатьевская летопись. 2001. Полное собрание русских летописей, т. 2. Москва.
- Лаврентьевская летопись. 1997. Полное собрание русских летописей, т. 1. Москва.
- Мусин, А. Е. 2002. Христианизация Новгородской земли в IX–XIV вв. Погребальный обряд и христианские древности. Санкт-Петербург.
- Назаренко, А. В. 2001. Древняя Русь на международных путях: Междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX–XII вв. Москва.
- Назаренко, А. В. 2006. Был ли крещен киевский князь Ярополк Святославич, или Кое-что об «исторической реальности». *Византийский временник*, 65, с. 66–72.
- Новгородская Карамзинская летопись. 2002. Полное собрание русских летописей, т. 42. Санкт-Петербург.
- Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. 1950 / под ред. и с предисловием А. Н. Насонова. Москва; Ленинград.
- Новгородская Четвертая летопись. 2000. Полное собрание русских летописей, т. 4, ч. 1. Москва.
- Петрухин, В. Я. 2000. Древняя Русь. Народ, князья, религия. Москва.
- Похилько, Н. П. 2015. Летописная статья 1044 г. и чудо воскрешения через крещение в «Житиях херсонских святых епископов». *Материалы по археологии и истории античного и средневекового Крыма*, 7, с. 204–213.
- Радзивиловская летопись. 1989. Полное собрание русских летописей, т. 38. Москва.
- Ричков, П. А. Успенский собор у Володимирі-Волинському. 2013. *Енциклопедія історії України*: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України, т. 10: Т–Я. Київ, с. 249–250.

Соколов, Пл. 1913. Русский архиерей из Византии и право его назначения до начала XV в. Київ.

Софийская I летопись старшего извода. 2000. Полное собрание русских летописей, т. 6, вып. 1. Москва.

Толочко, П. П. 2004. Крещение Ярополка Святославича: историческая реальность или ученая фикция. *Византийский временник*, 63, с. 59–66.

Толочко, А. П. 2006. О времени создания Киевского свода «1200 г.». *RUTHENICA*, V. Київ, с. 73–87.

Успенский, Ф. Б. 2001. Крещение Олега и Ярополка в свете русско-скандинавских культурных взаимосвязей. *Норна у источника Судьбы. Сборник статей в честь Елены Александровны Мельниковой*. Москва, с. 407–415.

Успенский, Ф. Б. 2002. Скандинавы. Варяги. Русь. Историко-филологические очерки. Москва.

Філіпчук, О. М. 2020. Забутий святий: Князь Володимир Великий між Сходом та Заходом. Київ.

Щапов, Я. Н. 1967. О составе древнеславянской Кормчей Ефремовской редакции. *Источники и историография славянского средневековья*. Москва, с. 207–215.

Щапов, Я. Н. 1971. Устав князя Ярослава и вопрос об отношении к византийскому наследию на Руси в середине XI в. *Византийский временник*, 31, 71–78.

Guimon, T. V. 2021. *Historical writing of Early Rus (c 1000–1400) in a comparative perspective*. Leiden; Boston (Brill).

Klaniczay, G. 2002. *Holy Rulers and Blessed Princesses. Dynastic Cults in Medieval Central Europe*. Cambridge.

The Povest' vremennykh let: an interlinear collation and paradosis. 2003 / ed. Donald Ostrowski et al. *Harvard Library of Early Ukrainian Literature*. Texts: X: 1. Cambridge, Massachusetts. Parts I–III.

Poppe, A. 1968. *Państwo i kościół na Rusi w XI wieku*. Warszawa.

Неопублікована стаття про розкопки 1937 року в садибі Художньої школи (Десятинної церкви) в Києві

Стаття містить публікацію та аналіз дослідження Д. П. Натансон. У її роботі подано результати розкопок Т. М. Мовчанівського 1937 року, які виявили фрагменти кладки обваленої стіни споруди кінця Х ст. Статтю було підготовлено до друку в 1938 році, але пізніше всю збірку скасували через репресії проти київських археологів. Автор підкреслює важливість цієї неопублікованої статті в контексті відсутності польових звітів, але заперечує ідеї Натансон, що втратили актуальність у світлі більш пізніх робіт, і аналізує ті тези, які набули подальшого розвитку та підтвердження. Матеріали цих розкопок залишаються важливими для вирішення питань хронології та реконструкції фасадів Десятинної церкви в Києві.

Ключові слова: візантійська архітектура, Київ, Десятинна церква, напівколонка, зубчастий карниз, пучкова пілястра, зовнішній розпис, фрескова штукатурка, кладка з прихованим рядом.

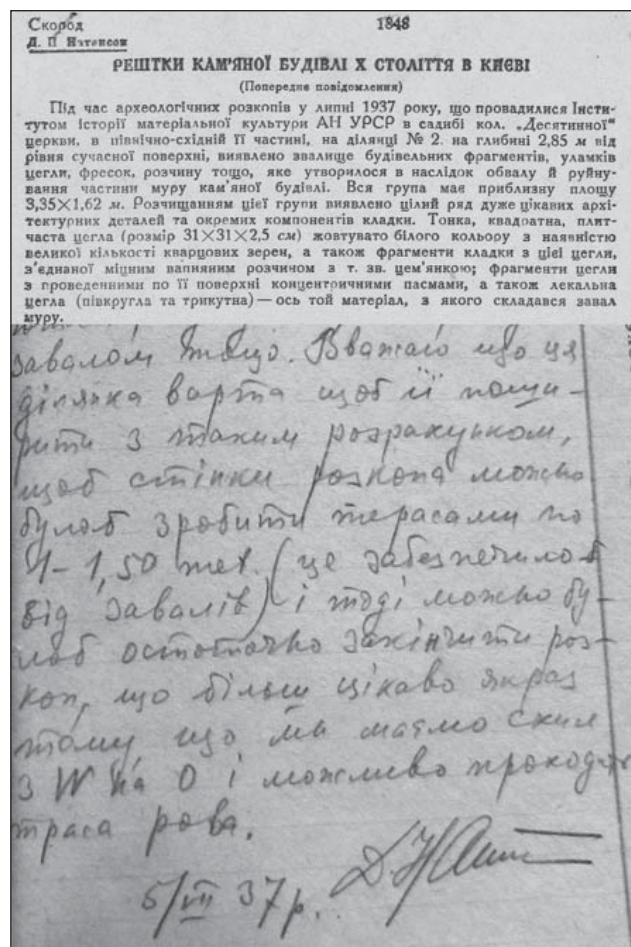
The paper contains unpublished article of D. P. Natanson and author's review of it. This text describes the results of the excavations in 1937 (T. M. Movchanivsky), which revealed the fragments of the collapsed wall of the medieval masonry (late 10th century). The research was preprinted in 1938 but later the whole collection of the articles was cancelled because of the repressions against Kyivan archaeologists. The author estimates the importance of this unpublished article in the context of the lack of field reports, argues the ideas of Natanson which became obsolete because of the later works, and considers the ideas which had the consequences. The materials and records from these excavations are still important for the questions of chronology and remodeling of the facades of the Tithe (Desyatynna) church in Kyiv.

Key words: Byzantine architecture, Kyiv, Desyatynna church, semicolumn, dentile cornice, clustered pilaster, exterior painting, fresco plaster, recessed brick technique.

У 1936–1937 роках на території колишніх садиб М. М. Петровського і Десятинної церкви розгорнулися масштабні роботи, пов'язані з будівництвом Художньої школи (Київський історичний музей, нині – Національний музей історії України). Роботи ці проводилися Інститутом історії матеріальної культури АН УРСР під загальним керівництвом Т. М. Мовчанівського¹. Роботи спочатку носили характер рятувальних, і були ускладнені різного роду організаційними моментами. У 1936 році була знесена споруда Десятинної церкви 1828–1842 років, після чого виявилися можливими розкопки тих фундаментів давньої церкви, які залишилися недослідженими на початку ХХ ст. [Єлшин 2019]. У ході робіт були відкриті ділянки рову стародавнього городища, житла-майстерні ремісників, виробничі комплекси. З об'єктів монументальної архітектури були досліджені: у 1936 році – північно-східна споруда («Східний палац») (ділянки 1, «А», «Nord»), піч для випалу цегли; у 1937 році – ділянки південної стіни південної галереї Десятинної церкви і траси фундаменту південно-східного палацу (ділянка III), «капище» (ділянка IV), зроблені важливі знахідки блоків кладки в розкопі між Десятинною церквою і «Східним палацом» (Ділянка 2 (3/37)).

Керівник розкопок Теодосій Миколайович Мовчанівський, який проводив активні археологічні дослідження середньовічного Києва в 1934–1937 роках, не встиг опублікувати результати своїх останніх робіт – на початку 1938 він був заарештований і розстріляний по «справі Козубовського» [Інститут археології, с. 518–519]. Багато матеріалів розкопок Мовчанівського, забезпечені неповним посиланням на «отчет о раскопках ИИМК Академии наук УССР», увійшли до монографії М. К. Каргера «Древний Киев» [Каргер 1958, с. 110; Каргер 1961, с. 66]. С. Р. Кілієвич зазначала, що ні звіти, ні креслення цих розкопок не збереглися [Кириєвич 1982, с. 17, 21]. Є підстави вважати, що звіт Мовчанівського був узятий М. К. Каргером до архіву Інституту і не повернутий. Досі серед матеріалів особових фондів М. К. Каргера (ОПИ НГОМЗ, НА ИИМК РАН) цей звіт не знайдено. Фотокопія єдиного креслення з цього звіту – ситуаційний план розкопок у садибі Художньої школи – збереглася в фотоархіві ІМК РАН і була знайдена К. О. Михайловим. При розбиранні креслень із фонду М. К. Каргера в ІМК РАН у 2003 році був також виявлений зведений план розкопок на Старокиївській горі, виконаний у 1939 році Г. Ф. Корзухіною, яка користувалася, ймовірно,

¹ Висловлюю щирою вдячність за консультації і допомогу в роботі колегам Сергію Павленку та Кирилу Михайлову.

Іл. 1. Зверху: фрагмент гранок неопублікованої статті Д. П. Натансон [ОПИ НГОМЗ, ф. Р-12, оп. 1, д. 768, л. 1]. Знизу: фрагмент останньої сторінки польового щоденника Д. П. Натансон з її автографом [НА ІА НАНУ, ф. 20, спр. 54, щод. 2, арк. 21]

но, як звітом Мовчанівського, так і спиралася на власні спостереження 1937 року, коли дослідниця брала участь у роботах ПМК АН УРСР [Михайлов, Ёлшин 2004].

В Архіві Інституту археології НАН України збереглася велика кількість польових щоденників, фотоальбомів і негативів, які велися як Т. М. Мовчанівським, так і численними начальниками ділянок розкопок – співробітниками Інституту історії матеріальної культури і запрошеними співробітниками Державного історичного музею [НА ІА НАНУ, ф. 20]. Цей масив документації певною мірою компенсує втрачену звітну документацію і використовується дослідниками [див., наприклад, Кириєвич 1982; Козюба 2015; Козюба 2018; Комар 2018]. Щоденники виконані в абсолютно різній манері: є щоденники, що включають малюнки, креслення й описи знахідок, інші без них, а та-

кож щоденники, виконані у вигляді стандартних щоденних карток. У корпусі щоденників є явні лакуни: припускають, що частина була вилучена НКВС [Козюба 2015, с. 28]. Археологічні знахідки з розкопок 1936–1937 років зберігаються в колекціях Національного музею історії України та Національного заповідника «Софія Київська» [див.: Церква Богородиці 1996].

В особовому фонді М. К. Каргера в Новгородському державному об'єднаному музеї-заповіднику нами були виявлені друкарські гранки невеличкої замітки Д. П. Натансон про розкопки 1937 року, у ході яких були знайдені фрагменти розвалу давніх мурувань [ОПИ НГОМЗ, ф. Р-12, оп. 1, д. 768]. У статті здійснено докладний опис блоків кладки і здійснено спробу історико-архітектурного аналізу фрагментів. Стаття не була опублікована. Характер оформлення гранок та історія репресій цього періоду однозначно свідчать про те, що гранки належать до розсипаного випуску «Наукових записок ПМК АН УРСР» 1938 року (іл. 1). У цей самий збірник, вочевидь, повинні були ввійти й інші статті, гранки яких збереглися серед паперів М. К. Каргера – Т. М. Мовчанівського (Дофеодальні і феодальні городища на території УРСР), І. М. Самойловського (Археологічні дослідження на території м. Києва з 1917 по 1937 рік), Г. М. Зацепіної (Рештки монументальної будівлі XII сторіччя у Вишгороді (За матеріалами розкопів 1936 року)). Нам не вдалося поки що розшукати жодних подробиць біографії Д. П. Натансон, крім інформації про її участь в експедиціях Т. М. Мовчанівського – Райковецькій та Київській. Проте вона присутня на кадрах кінохроніки 1937 року [ЦДКФФА, № 7151], які детально відобразили ділянку 2 з описаними блоками кладки (іл. 2), співробітників експедиції (іл. 3) і навіть обкладинку зошита польового щоденника, ідентичного щоденникам Д. П. Натансон 13.05–05.07.1937 року (НА ІА НАНУ, ф. 20, спр. 54) (іл. 4).

Основні відомості про знахідки блоків кладки з напівколонкою і зубчастого карниза, у тому числі їх фотографії, були опубліковані М. К. Каргером з неточним посиланням на «Рукописный отчет о раскопках каменного

здання X в. в Києве в Архиве ИА АН УССР» [Каргер 1950, с. 78–79; Каргер 1961, с. 49–52, табл. VII]. М. К. Каргер міг користуватися як гранками статті Д. П. Натансон, так і чернетками статті. Машинописну чернетку цієї статті з численною авторською правкою (НА ІА НАНУ, ф. 12, спр. 83, 11 арк.) виявив уперше Ю. О. Коренюк і використав у дослідженні про фрескові штукатурки [Коренюк 1990]. Проте повний авторський текст статті Д. П. Натансон не публікувався і, на наш погляд, представляє не тільки історіографічний інтерес. Текст публікується за гранками (ОПИ НГОМЗ), список ілюстрацій – за архівною чернеткою (НА ІА НАНУ). Публікація супроводжується ілюстраціями, що вже публікувалися М. К. Каргером і, нещодавно, В. К. Козюбою: вони підібрані серед негативів НА ІА НАН України без точної відповідності авторському списку (іл. 5–11).

Іл. 2. Загальний вигляд ділянки 2 з південного заходу.
Монтаж кадрів кінохроніки 1937 р.
[ЦДКФФА, № 7151]

Зміст статті потребує декілька коментарів:

1. Датування знайдених кладок.

Д. П. Натансон звертає увагу на будівельний матеріал розвалу. Зазначені в статті розміри й характер керамічного тіста повністю відповідають типу плінфи, який співвідноситься з будівельним етапом кінця X ст. і фіксується *in situ* в муруваннях галерей Десятинної церкви і кладці «Східного палацу» [Єлшин 2017; Йолшин 2020]. Блоки з розкопок 1937 року разом з іншими блоками, виявленими в різні роки розкопок, мають велике значення для питань хронології будівництва Десятинної церкви. У статті не згадується ще один блок кладки, виявлений у тому ж розкопі по сусідству. Блок кладки мав розмір $2,05 \times 1,5 \times 0,55$ м і був змурований з плінфи розміром $28 \times 24 \times 5$ см рожевого кольору, ідентичної плінфі з південно-західного кута Десятинної церкви [НА ІА НАНУ, ф. 20, спр. 54. Дневник 1, арк. 18–21]. Цей тип плінфи також добре вивчений і датується початком XII ст. Це важливе свідчення про те, що ремонт Десятинної церкви у XII ст. торкнувся не тільки південно-західного кута й західного фасаду, але й північно-східного кута [Єлшин, Ивакин 2010, с. 87–89].

2. Визначення приналежності монументального спорудження. Д. П. Натансон аргументувала приналежність блоків світській будівлі (палацу), розкопаної В. В. Хвойкою в 1907 році, але вже для М. К. Каргера не було сумнівів, що блоки належать Десятинній церкві, особливо після знахідки ним у 1948 році аналогічного зубчастого карниза на захід від церкви. Ймовірно, помилка Натансон в інтерпретації була викликана відсутністю в 1937 році наземних орієнтирів – будівлю церкви XIX ст. було вже знесено, а від давньої церкви був розкритий тільки південно-західний кут, який не давав уявлення про співвідношення ділянки 2 і північної стіни храму. Насправді відстань від північно-східного кута Десятинної церкви до описуваних блоків становила всього близько 10 м. Іншим аргументом Д. П. Натансон було розташування зовнішньої цем'янкової обмазки на південному боці блоків. Проте при руйнуванні й обваленні стіни верхні фрагменти кладки могли перевернутися. На жаль, оскільки докладної архітектурної графічної фіксації блоків не

Іл. 3. Робочі моменти: Д. П. Натансон і невідома біля розкритого розвалу кладок на ділянці 2.
Кадри кінохроніки 1937 р. [ЦДКФФА, № 7151]

було здійснено, реконструювати процес руйнування вкрай складно.

3. Атрибуція архітектурних елементів.

М. К. Каргер вважав, що блок з напівколонкою (іл. 6–9) – від фігурного стовпа, аналогічного тому блоку, що його виявив Д. В. Мілєєв між південним фасадом церкви і «Південним палацом». Дійсно, у польовому щоденни-

ку Д. П. Натансон згадується, що знайдений фрагмент кладки з напівколонкою найбільше схожий на «пучковий стовп» [НА ІА НАНУ, ф. 20, спр. 54, Дневник 1, арк. 40]. Проте в статті Д. П. Натансон говорить тільки про саму напівколонку, наводячи як аналогію оформлення апсид київських пам'яток XI ст. Фотографії не дають підстав однозначно інтерпретувати блок як фрагмент пучкового стовпа. Не виключено, що пучковий стовп із розкопок Д. В. Мілєєва 1911 року датується часом ремонту Десятинної церкви за Ярослава Мудрого [Комеч 1987, с. 174], а блоки кладки з розкопу 1937 року датуються кінцем X ст. Напівколонка могла б відноситися до фасадної декорації апсид Десятинної церкви [Козюба 2015, с. 36], але відстань від розвалу на південний схід до найближчої північної апсиди становить близько 25 м, до того ж вкрай складно уявити собі кут падіння фрагментів апсиди за поперечною віссю будівлі. Можливим є ще один варіант інтерпретації напівколонки як фрагмента кладки світлового барабана одного з куполів, що традиційно у візантійському зодстві цього періоду оформляється тонкими напівколонками між віконними прорізами [напр., Savage 2010]. Знахідка напівколонки поряд із блоком зубчастого карниза (іл. 10), який можливо, вінчав закомару або фронтон, дає до цього певні підстави. Знахідка ж фрагмента зубчастого карниза названа Д. П. Натансон унікальною для київської архітектури: це дає уявлення, наскільки мало було відомо в її час про архітектурну декорацію домонгольських будівель до початку масштабних реставраційних та археологічних досліджень у другій половині XX ст. Відсилання до візантійських паралелей свідчить про консультації з істориком архітектури – не виключено, що таким був згадуваний у статті І. В. Моргілевський.

4. Опис тиньку. Д. П. Натансон присвятила значну частину статті опису складу та структури знайдених фрагментів тиньку, виділивши два типи: з північної сторони розвалу – білий, насичений соломою, тендітний, а з південного боку, на півколонці і зубчастому фризі – двошаровий, з таким самим нижнім шаром, але іншим верхнім шаром – рожевого кольору, насиченим дрібною цем'яною, дуже міцним, здебільшого пофарбованим

Іл. 4. Польовий щоденник Д. П. Натансон. Ліворуч: кадр кінохроніки 1937 р. [ЦДКФФА, №7151];
праворуч: обкладинка щоденника [НА ІА НАНУ, ф. 20, спр. 54]

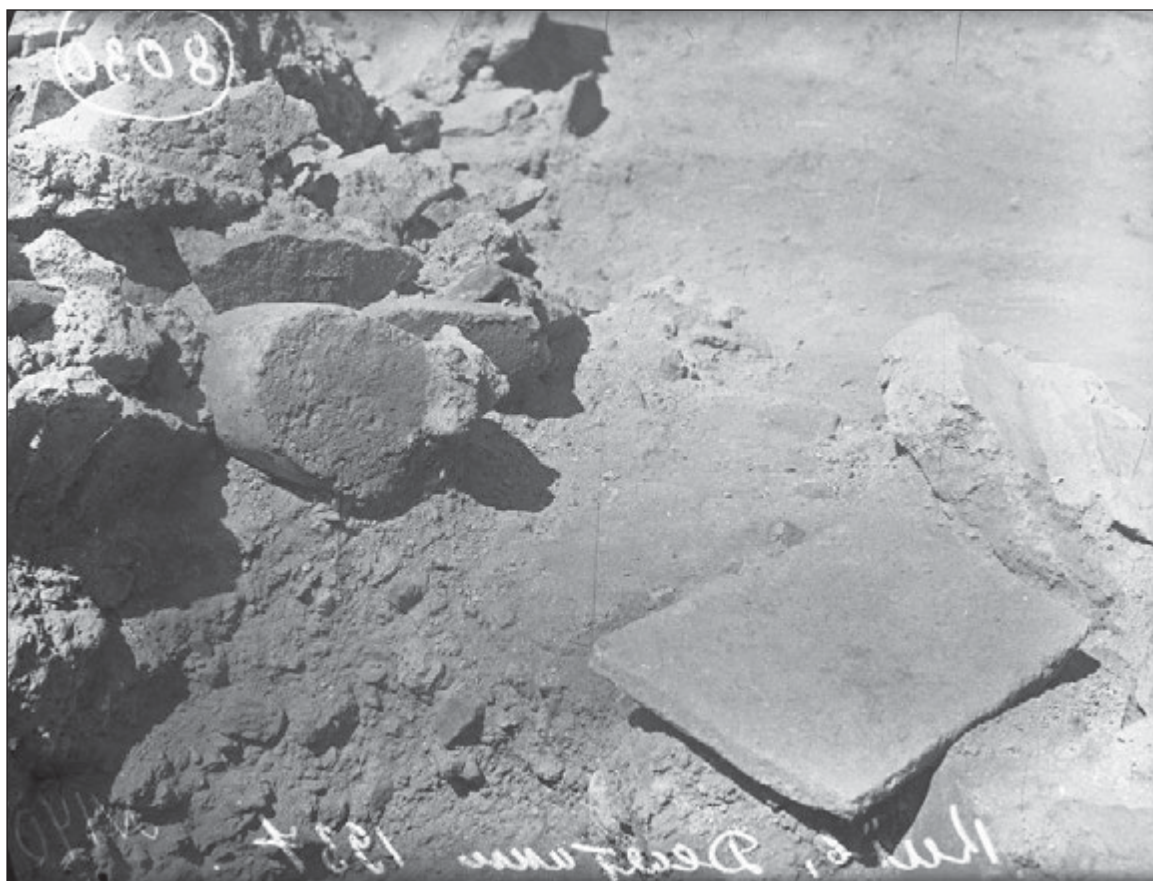
Іл. 5. Розвал кладки X ст. на ділянці 2. Вигляд з південного заходу. 1937 р. [НА ІА НАНУ, нег. 8032]

червоною фарбою. Відзначаючи гідралічні властивості такого тиньку і гіршу збереженість фарб на ній, Д. П. Натансон інтерпретувала його як зовнішній. З нею погодився і М. К. Каргер [Каргер 1961, с. 50]. Пізніше

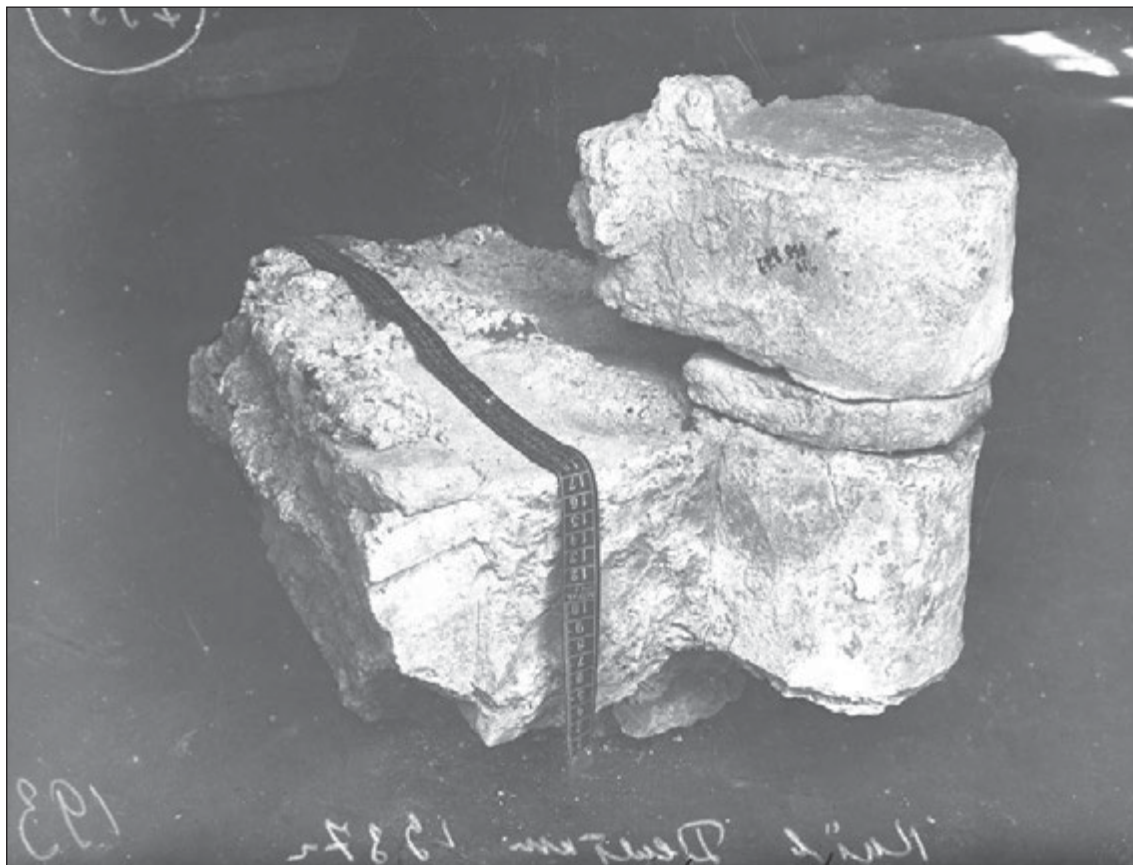
Ю. О. Коренюк, спробувавши поєднати відомості Д. П. Натансон з результатами хімічних аналізів тиньку з розкопу 1937 року, дійшов висновку, що ці типи розчинів тиньку належать не Десятинній церкві, а декору цивіль-

Іл. 6. Розвал кладки X ст. на ділянці 2. 1937 р. [НА ІА НАНУ, нег. 8031]

Іл. 7. Розвал кладки X ст. на ділянці 2. 1937 р. [НА ІА НАНУ, нег. 8030]

Іл. 8. Блок кладки з напівколонкою з розкопок 1937 р. [НА ІА НАНУ, нег. 7957]

Іл. 9. Блок кладки з розкопок 1937 р. [НА ІА НАНУ, нег. 80476]

Іл. 10. Зубчастий карниз із розкопок розвалу кладки X ст. на ділянці 2. 1937 рік [НА ІА НАНУ, нег. 8033]

Іл. 11. Фрагмент віконного скла з розкопок 1937 р. [НА ІА НАНУ, нег. 8001a]

них будівель комплексу і належать до більш ранньої монументальної традиції X ст. [Коренюк 1990; Коренюк 1996]. Після досліджень складу фресок з нових розкопок Десятинної церкви [Стріленко 2012] Ю. О. Коренюк переглянув свої уявлення і визнав, що тендітні білі ґрунти з домішкою соломи відносяться до початкового будівельного етапу церкви [Коренюк 2018, с. 73–74].

5. Судячи з даних щоденника, розвали, розкриті на глибині 2,95 м від поверхні, були повністю розібрані. Фрагменти описуваних блоків зберігаються в Національному заповіднику «Софія Київська» [Архипова 1996, с. 112, № 1, 3]. Розкоп був доведений до глибини 5 м і зупинений через загрозу обвалення стінок, культурний шар у нижніх частинах не був докопаний (іл. 1).

Джерела та література

НА ІА НАНУ, ф. 20, спр. 54. Д. П. Натансон. Щоденники. Діл. 2. 1937 р. Щод. 1. 99 арк. (13.05–28.06.1937). Щод. 2. 21 арк. (29.06–5.07.1937).

ОПИ НГОМЗ, ф. Р-12, оп. 1, д. 768. Д. П. Натансон. Остатки каменного строения X в. в Киеве. 1937 г. 3 л.

ЦДКФФА. № 7151. Розкопки давнього Києва. Кіносюжет. Союзкінохроніка [1939*].

Архипова, Є. 1996. Будівельні матеріали Десятинної церкви. *Церква Богородиці Десятинна в Києві. До 1000-річчя освячення* / під ред. П. П. Толочка. Київ, с. 55–58, 111–114.

Ёлшин, Д. Д. 2017. Киевская плинфа X–XIII веков: опыт типологии. *Культурный шар. Статті на пошану Гліба Юрійовича Івакіна*. Київ, с. 98–128.

Ёлшин, Д. Д. 2019. Императорская археологическая комиссия и раскопки в Киеве 1908–1914 гг. *Императорская археологическая комиссия (1859–1917): история первого государственного учреждения российской археологии от основания до реформы: Коллективная монография / науч. ред.-сост. А. Е. Мусин, М. В. Медведева. 2-е изд., перераб. и доп., 2. Санкт-Петербург*, с. 1202–1236.

Ёлшин Д., Ивакин Г. 2010. Церковь Рождества Богородицы Десятинная митрополита Петра Могилы (история, археология, изобразительные источники). *RUTHENICA*, 9. Київ, с. 74–109.

Йолшин, Д. 2020. «Палаци» на Старокиївській горі: відкриті питання реконструкції архітектурних форм. *Opus Mixtum*, 8. Київ, с. 39–54.

Інститут археології Національної академії наук України. 1918–2014. Київ, 2015.

Каргер, М. К. 1950. *Археологические исследования Древнего Киева. Отчеты и материалы (1938–1947 гг.)*. Киев.

Каргер, М. К. 1958. *Древний Киев, 1: Очерки по истории материальной культуры средневекового города*. Москва; Ленинград.

Каргер, М. К. 1961. *Древний Киев. Очерки по истории материальной культуры средневекового города, 2: Памятники киевского зодчества X–XII вв.* Ленинград.

Килиевич, С. Р. 1982. *Детинец Киева IX – первой половины XIII веков*. Киев.

Козюба, В. 2015. Дослідження Десятинної церкви і прилеглої території у 1936–1939 роках (короткий огляд негативів розкопок з Наукового архіву ІА НАН України). *Opus Mixtum*, 3. Київ, с. 27–36.

Козюба, В. 2018. «Східний» палац у давньому Києві: новий погляд на відому пам'ятку. *Opus Mixtum*, 6. Київ, с. 27–40.

Комар, О. 2018. Археоманітне датування печі для випалу плінфи з садиби Десятинної церкви. *Opus Mixtum*, 6. Київ, с. 41–65.

Комеч, А. И. 1987. *Древнерусское зодчество конца X – начала XII в. Византийское наследие и становление самостоятельной традиции*. Москва.

Коренюк, Ю. О. 1990. Маловідомі матеріали археологічних досліджень монументальних споруд київського дитинця. *Археологія*, 3. Київ, с. 76–85.

* Насправді – 1937 р. – Прим. Д. Йолшина.

Коренюк, Ю. А. 1996. Изучение технологической традиции изготовления штукатурных растворов в древнерусской монументальной живописи на ранних этапах ее развития. *Проблемы изучения древнерусского зодчества: по материалам архитектурно-археологических чтений, посвященных памяти П.А. Раппопорта, 15–19 января 1990 г.* Санкт-Петербург, с. 15–21.

Коренюк, Ю. 2018. Атрибуція залишків стінних розписів мурованих будівель Старокиївської гори у світлі матеріалів розкопок Десятинної церкви 2005–2011 років. *Opus Mixtum*, 6. Київ, с. 66–77.

Михайлов, К. А., Ёлшин, Д. Д. 2004. Новые архивные материалы по археологическому изучению древнего Киева. *Археологические вести*, 11. Санкт-Петербург, с. 226–232.

Стриленко, Ю. Н., Ивакин, Г. Ю., Козюба, В. К. 2012. Технологические особенности составов фресковых штукатурок Десятинной церкви в Киеве. *Первые каменные храмы Древней Руси. Материалы архитектурно-археологического семинара 22–24 ноября 2010 г. Труды Государственного Эрмитажа*, 65. Санкт-Петербург, с. 86–95.

Церква Богородиці Десятинна в Києві. До 1000-річчя освячення / під ред. П. П. Толочка. Київ, 1996.

Savage, M. 2010. Dome «typology» in Byzantine Constantinople? *Архитектура Византии и Древней Руси IX–XII вв. Труды Государственного Эрмитажа*, 53. Санкт-Петербург, с. 132–147.

Список сокращений

НА ИИМК РАН – Научный архив Института истории материальной культуры РАН
НА ІА НАНУ – Науковий архів Інституту археології НАН України
ОПИ НГОМЗ – Отдел письменных источников Новгородского государственного объединенного музея-заповедника
ЦДКФФА – Центральний державний кінофотофоноархів України ім. Г. С. Пшеничного

Д. П. Натансон

Рештки кам'яної будівлі X століття в Києві (Попереднє повідомлення) *

Під час археологічних розкопів у липні 1937 року, що провадилися Інститутом історії матеріальної культури АН УРСР в садби кол. «Десятинної» церкви, в північно-східній її частині, на ділянці № 2 на глибині 2,85 м від рівня сучасної поверхні, виявлено звалище будівельних фрагментів, уламків цегли, фресок, розчину тощо, яке утворилося в наслідок обвалу й руйнування частини муру кам'яної будівлі. Вся група має приблизну площу 3,35×1,62 м. Розчищенням цієї групи виявлено цілий ряд дуже цікавих архітектурних деталей та окремих компонентів кладки. Тонка, квадратна, плитчаста цегла (розмір 31×31×2,5 см) жовтувато білого кольору з наявністю великої кількості кварцових зерен, а також фрагменти кладки з цієї цегли, з'єднаної міцним вапняним розчином з т. зв. цем'янкою; фрагменти цегли з проведеними по її поверхні концентричними пасмами, а також лекальна цегла (півкругла та трикутна) – ось той матеріал, з якого складався завал муру.

Зупинимось на цікавих архітектурних фрагментах, знайдених серед решток обвалу, що містилися майже по спільній осі із сходу на захід. Тут виявлено декілька компонентів кладки у вигляді закруглених з одного боку фрагментів, що складаються з лекальної цегли, обштукатуреної розчином. Такі фрагменти чергуються з лекальною цеглою, непокритою розчином. Табл. 1 фото № 1 показує такі виявлені фрагменти кладки до розчистки, а табл. 1 фото № 2 – ті самі фрагменти, складені в тому порядку, в якому їх виявлено після розчистки від будівельного грузу. Фото № 2 дає цілковите уявлення про те, що це є не що інше, як компоненти півколонки – архітектурної деталі, що широко вживалася як декоративний засіб у романо-візантійській

* Друкарські помилки виправлено і позначено курсивом. – Прим. ред.

архітектурі X–XII століття. По ребрах головної апсиди Київської Софії бачимо аналогічні знайдені у фрагментах півколонки (табл. 2). Те саме бачимо на апсиді великої церкви кол. Києво-Печерської лаври, де по ребрах є аналогічні півколонки (табл. 3).

Поруч з фрагментами півколонки знайдено дуже цікавий фрагмент ще однієї архітектурної деталі – зубчастого карнизу, складеного з прямокутних цеглин, загострених на трикутник з короткого боку і зовні обштукатурених розчином. Збереглося лише три зубці, що створюють одну монолітну групу (табл. 4 фото № 1). Ця архітектурна деталь є унікальною для пам'яток Києва. У відомих тут будівлях XI–XII століття зубчасті карнизи зовсім не зустрічаються. Такі карнизи, як декоративний засіб орнаментзації візантійських будівель, згадує Огюст Шуазі: «Орнаментация византийских фасадов сводится к различным комбинациям кирпичной кладки: зубчатый карниз – из кирпичей, положенных наискось; гладкая или зубчатая лента, извивающаяся над архивольтами ниш»¹.

За аналогією нам доводиться звернутися до пам'яток візантійської архітектури Константинополя, Солуні та Афін, де таким зубчастим карнизом прикрашено фасади храмів: Молла-Гюрані-Джамі (Константинополь), Капнікареа (Афіни), Феодора (Афіни). Казанжіляр Джамі (храм Теотокоса, Солунь табл. 4 фото № 2) та монастир в Дафні коло Афін.

Крім вищезгаданих архітектурних деталей, окремих цеглин, грудок розчину та будівельного грузу, великий науковий інтерес також мають фрагменти фресок, знайдених у великій кількості між рештками будівельного матеріалу.

Одразу ж виявилось, що ми маємо фрески двох видів. На кожному з них треба зупинитися окремо. Насамперед вкажемо на фрески, біла високоякісна штукатурка яких дуже крихкої консистенції і має в своєму складі велику домішку січеної соломи. Фрагменти цих фресок вражають своєю легкістю і пористістю. На цих фресках переважають такі фарби: синя, що вражає своєю соковитістю й свіжістю, золотаво-жовта, зелена (світла й темна), оранжева, сіро-зелена, біла і темно-охристо-червона. Фарби такі свіжі, ніби їх покладено лише кілька днів тому. Коли провести пальцем по фресках синього кольору, то залишається слід від фарби.

Фрагменти фресок цього першого виду були зосереджені й скупчені переважно з північного боку зруйнованого фрагменту муру.

Штукатурка фресок другого виду відрізняється від першого, як і від усіх відомих нам в пам'ятках Києва фресок, перш за все тим, що вона складається з двох шарів. Треба сказати, що ми вперше спостерігаємо таку двошарову штукатурку на фресках; її немає ні на одному з відомих нам зразків фресок (Софія, кол. Михайловський монастир, Кирилівська, кол. садиба Петровського, «Десятинна», Білгородка). Нижній шар (перший) являє собою таку саму білу штукатурку з великою домішкою соломи, як і на вищеописаних фресках першого виду. Другий шар (верхній) складається з високоякісного вапна з трохи меншою домішкою соломи, але з великою домішкою дрібно товченої цем'янки, що надає цьому шарові рожевуватого відтінку. Від домішки цем'янки цей верхній шар багато міцніший за нижній (табл. 5, фото № 1). Фарби цих фресок відрізняються від фарб на фресках першого виду. Вони справляють таке враження, ніби значно втратили інтенсивність свого первісного кольору. Тут зустрічаються такі фарби: темно-охристо-червона, сіра, біла, зеленувата та жовто-оранжева. Фрески цього виду зустрічалися в різних місцях завалу кладки, але переважно концентрувалися з південної його сторони. Кількістю вони значно переважали (90 % порівнюючи з фресками першого виду). Постає питання, чому поруч один одного ми маємо тут два зовсім відмінних види фресок, а також чому в одному випадку маємо фрески з подвійним шаром штукатурки? Очевидно, це було зв'язано з якоюсь спеціальною потребою. На мою думку, фрески другого виду – з подвійним шаром штукатурки були фресками зовнішніми, фресками, що оздоблювали будівлю ззовні. Верхній міцний шар штукатурки з домішками цем'янки надавав фрескам міцності, стійкості. Це був гідралічний розчин, який міг добре протистояти атмосферним факторам, тим часом як фреска (першого виду) на крихкій штукатурці, що вживалася для внутрішньої декорації будівлі, без-

¹ Огюст Шуазі. История Архитектуры, том 2, 1937, с. 25.

умовно, дуже легко деформувалася б в зовнішньому повітрі. Цю думку стверджує як той факт, що фарби на фресках з подвійним шаром штукатурки гірше збереглися, так особливо й те, що великі фрагменти таких фресок були безпосередньо на архітектурних деталях обваленого муру: на півколонці, фрагментах кладки та на зубчастому карнизі. Всі спостереження говорять про те, що напрям обвалу муру був з півночі на південь і розташування фрагментів обвалу не припускає думки, що півколонка й зубчастий карниз були внутрішніми деталями стіни, а щодо зубчастого карнизу, то така думка взагалі мало ймовірна.

Надзвичайно вражає той факт, що серед фрагментів фресок з подвійною штукатуркою (зовнішніх фресок) значно переважають фрагменти, вкриті фарбою вохристо-червоного кольору (фресок вохристо-червоного кольору між зовнішніми майже 90 %). Ці фрагменти – іноді досить значні – справляють враження ніби вони являють собою частини великої площі, вкритої цим кольором. По краях деяких з цих фрагментів помітно біле пасмо в тих місцях, де ми маємо рівний край площі, вкритої штукатуркою на стику її з другою площею, що містилася під прямим кутом до першої. Отже, можна гадати, що на зовнішньому боці муру, зруйновані рештки якого ми досліджували, великі площі були вкриті червоною фарбою і лише по краях (коло стику з другою стіною, коло вікон, арок, виступів тощо) площі ці були обкантовані вузькою (2–2,5 см) білою смугою. Проте фреска, рештки якої виявлено на півколонці, являла собою різнокольоровий рослинний орнамент. На зубчастому карнизі виявлено маленький фрагмент штукатурки з фрескою жовтого кольору. Таким чином, хоча окремі архітектурні деталі були оздоблені різнокольоровою фрескою, домінуючим кольором був все таки охристо-червоний, яким були вкриті великі площі будівлі.

Треба сказати ще кілька слів про той матеріал, що оточував виявлені рештки обвалу муру. В ґрунті навколо обвалу знайдено багато уламків цегли (з такої ж самої цегли склалися й рештки обвалу), грудок розчину з цем'янкою, уламків голосників і кованих залізних цвяхів. Особливий інтерес має знайдений між рештками обвалу фрагмент віконного скла. Всі дослідники до цього часу згадували віконне скло круглої форми з загнутим краєм, і це віконне скло у вигляді невеличких круглих шибок лише й було відоме і вважалося типовим для пам'яток ранньофеодальної доби. Але знайдене між рештками обвалу скло зовсім відмінне. Воно має прямолінійний відігнутий край. Шибка, до якої належав цей фрагмент, була очевидно прямокутною чи квадратною (табл. 5 фото № 2). Скло прозоре, зеленувате, під рукою відчуються нерівності поверхні.

Після детального огляду всього виявленого матеріалу постає питання, до якого часу можна віднести будівлю, до якої належить даний фрагмент муру. Для цього звернемося знову до будівельного матеріалу – цегли, з якої вона складалася. Аналогічну цеглу виявлено цього року в частині фундаменту старої «Десятинної» церкви, а також на ділянці А (розкопи 1936 р. в кол. садибі Петровського), де збереглися рештки старого фундаменту, який був датований X–XI (початок) століттям спеціальною науковою комісією, в склад якої входив історик архітектури проф. І. В. Моргілевський. Таким чином будівлю, до якої належить виявлений фрагмент, можна віднести до комплексу найдавнішого Київського акрополю часів Ольги – Володимира. В літопису ми маємо відомості про дві кам'яні будівлі X століття на цьому місці: «Десятинну» церкву 989 року, та «теремъ, камень» Ольги, що згадується під роком 945².

До яких з цих будівель належить даний фрагмент можна бачити з того, що напрям завалу муру, як про це свідчить розміщення його фрагментів, був з півночі на південь. «Десятинна церква» була на південь від нашого фрагменту і таким чином належність його «Десятинній» відпадає; цей фрагмент міг належати лише якійсь кам'яній будівлі на північ чи північний схід від нього.

В журналі «Галерея Киевских достопримечательных видовъ и древностей» (зошит V, сс. 35, 36) за 1857 р. ми маємо повідомлення про знахідку під час земляних робіт поблизу «Де-

² «...и бе вне города дворъ теремный и другый, идеже есть дворъ domestikovy за Святою Богородицею, над горою, бе бо ту теремъ камень». Летопись по Ипатскому списку, С.П.Б., 1871, с. 35.

сятинної» церкви, які провадилися з метою перебудувати будинок, що належав Анненкову. Цей будинок був на віддалі 35 саж. у напрямі на схід від «Десятинної» церкви.

Тут під фундаментами нового будинку була знайдена стародавня цегляна кладка, багато мозаїки та штукатурки з рештками фрескового розпису темно-червоного кольору з білими й світло-голубими смугами. З цього факту автор статті робить несподіваний, цілком помилковий висновок, що фресками цього кольору була оздоблена зсередини «Десятинна» церква, хоча факт знаходження цих архітектурних решток на віддалі 35 саж. від неї свідчить за належність їх не «Десятинній», а іншій стародавній будівлі.

1907–1908 рр. В. В. Хвойко, проводячи археологічні розкопки в північно-східній частині суміжної з садибою «Десятинної» церкви, садибі Петровського знайшов значні рештки великої кам'яної будівлі у вигляді решток фундаментів з червоного кварциту та великого скупчення будівельного грузу, цегли (один зразок з геральдичним знаком Володимира), розчину, полив'яних плиток, фресок, смальти та фрагментів архітектурних прикрас з мармуру й інших дорогих видів каменю. План цієї будівлі свідчить про її цивільний характер³. До цієї будівлі очевидно, й належав виявлений нами фрагмент, особливо коли взяти на увагу ще й той факт, що він знайдений на віддалі приблизно коло 10 м від розкопаної Хвойком будівлі. Рештки будівлі, що її знайшов В. В. Хвойко, належали, можливо, до того ж пам'ятника, на рештки якого натрапили під час земляних робіт у 1857 р., як про це згадує «Галлерей киевских достопримечательных видовъ и древностей». Напрямок і віддаль від «Десятинної» церкви приводить нас орієнтовно на те саме місце, де копав В. В. Хвойко. Площа, на якій знайдено наш фрагмент, залишилася поза межами досліджень Хвойка, а також і всіх інших дослідників, і виявлений фрагмент залишився зовсім незайманим.

Беручи на увагу все сказане, можна вважати, що будівля, до якої належав виявлений нами фрагмент обваленого муру, була не що інше, як згаданий у літопису кам'яний палац X століття. Що це не могла бути культова будівля, про це свідчить як її план, так і дуже близьке сусідство «Десятинної» церкви, а літопис не згадує другої кам'яної церкви X століття на цьому місці. Таким чином ця будівля могла бути лише одним з князівських кам'яних палаців. Як вже було згадано раніше, виявлений фрагмент муру був зовні оздоблений фресками, при чому домінуючу роль в декорації грав вохристо червоний колір і, таким чином, можна допустити, що весь фасад палацу був вкритий фресковим розписом з значною перевагою червоного кольору в його зовнішнім оздобленні. З багатьох літературних джерел, фрескових зображень та мініатюр відомо, що червоний колір відігравав велику роль у князівському побуті. Червоний одяг, взуття тощо були ознакою князівського сану, і тому можна гадати, що червоний колір у фресковому оздобленні фасаду князівського палацу явище не випадкове і, мабуть, це було зроблено навмисне, щоб підкреслити факт належності палацу князеві.

Надзвичайно цікаво відмітити, що на кольоровій мініатюрі Радзівіловського або Кенігсберзького літопису зображено будівлю цілком оздоблену зовні червоним⁴. Крім того, в «Оршахському» євангелії кінця XIII ст. на мініатюрі, що зображує Матвея, бачимо, будівлю, оздоблену зовні темно-червоним, з обведеними по краях кожної з окремих площин будівлі білими пасмами.

³ В. В. Хвойко, Древние обитатели среднего Приднепровья, К., 1913.

⁴ «Радзивилловская или Кенигсбергская» летопись 1 фотомеханическое воспроизведение рукописи 1902 г., с. 13. — Мимоволі виникає думка про відому в багатьох літописних джерелах назва «Красньїи двор», що стосується князівських осередків з палацами в Києві, а також у Чернігові і хоча такий авторитет, як «Словарь древне-русского языка» Срезневського, дає слову «красньїи» лише значення: «прекрасный, красивый, приятный», я хочу висунути гіпотезу, чи не була ця назва традиційно пов'язана з кольором найдавнішого князівського палацу в Києві і чи не давали її за традицією іншим князівським палацам та осередкам, які фактично вже, мабуть, набули оздоблені червоним кольором. Такі традиційні назви були дуже поширені за часів Київської Русі, як ми це бачимо в назвах «Золота брама», «Софія», «Ірина» тощо; назви їхні запозичені були з Константинополя, і «золота» брама так само не мала нічого спільного з золотом, як, мабуть, і «красньїи двор» князя Всеволода не мав нічого спільного з червоним кольором, а лише повторював за традицією назву найстарішого Київського палацу, якому належало фактичне на цю назву право.

Таким чином, на підставі аналізу незначних, але дуже виразних решток цієї вже давно зниклої будівлі можна висвітлити багато питань з архітектури стародавнього акрополю Києва і такого важливого його компонента, як князівський палац – пам'ятника цивільного будівництва цього часу.

<Передбачуваний список ілюстрацій> (список за: НА ІА НАНУ, ф. 12, спр. 83, арк. 11)

Табл. I.

Фото № 1. Виявлені фрагменти кладки до розчистки

Фото № 2. Фрагменти кладки складено в тому порядку, в якому їх виявлено після розчистки

Табл. II. Частина головної апсиди Київської Софії (фото С. І. Горохова)

Табл. III. Частина головної апсиди великої церкви кол. Києво-Печерської лаври (фото С. І. Горохова)

Табл. IV.

Фото № 1. Виявлений розкопками фрагмент зубчастого карнизу

Фото № 2. Казанжіляр-Джамі (храм Теотокоса) в Солуні

Табл. V.

Фото № 1. Фрагмент фрески з двошаровою штукатуркою

Фото № 2. Фрагмент віконної шибки з прямолінійним краєм

Цвинтар XI–XII століть біля Десятинної церкви

У статті подано інформацію щодо кількох маловідомих поховань у кам'яних і дерев'яному саркофагах, досліджених 1909 року, перед апсидами Десятинної церкви. На основі аналізу стратиграфії можливим часом здійснення цих поховань є друга чверть XI ст.

Ключові слова: поховання, кам'яний саркофаг, стратиграфія, Десятинна церква, Київ.

The information concerning few little-known burials in the stone and wooden sarcophagi excavated in 1909 in front the apses of Desyatynna Church is provided in the paper. According the analyses of stratigraphy the possible date of these burials is the second quarter of the 11th century.

Key words: burials, stone sarcophagus, stratigraphy, Desyatynna Church, Kyiv.

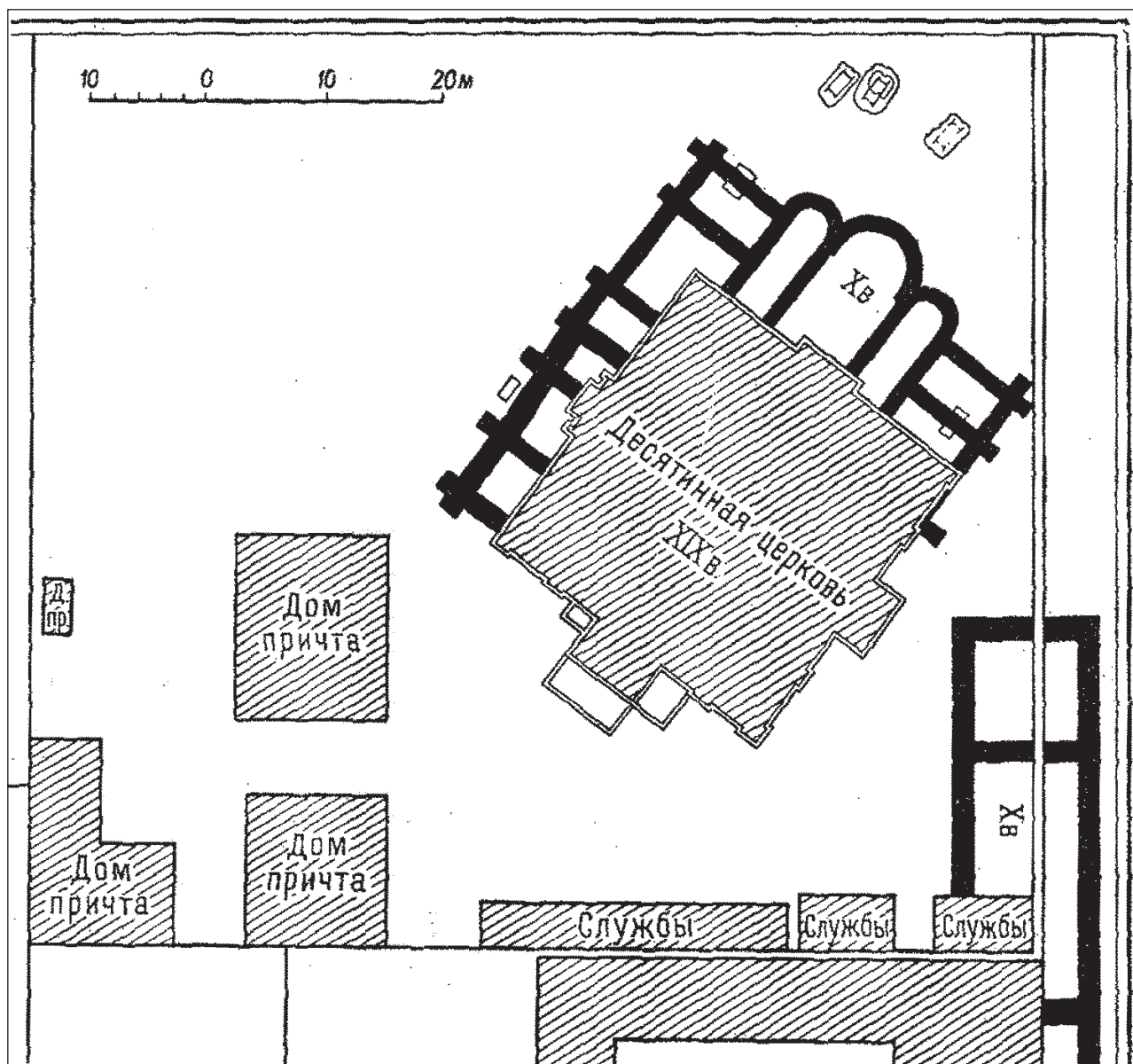
Незважаючи на майже двохсотлітню історію археологічного вивчення залишків церкви Богородиці (Десятинної) та прилеглої до неї території, залишається певне коло невирішених питань з історії цієї пам'ятки. Серед них: масштаб нівелювальних робіт майданчика перед початком будівництва храму; планувальна та об'ємно-просторова структура споруди; характер, час будівництва і призначення прибудов до східного (північна галерея) та західного (біля північно-західного кута) фасадів собору; час появи й походження сирцевої кладки, ділянка якої досліджена на північний схід від центральної апсиди; кількість і місце розташування поховань великокнязівського часу всередині церкви. До сьогодні до переліку не до кінця з'ясованих належала і проблема функціонування навколо церкви Богородиці цвинтаря в XI – першій половині XIII ст.

Одне таке поховання в різьбленому кам'яному саркофазі, який було розташовано зовні біля другого із заходу прясла північної стіни собору, добре відоме ще з XIX ст. Його було відкрито під час розкопок 1826 року М. Єфимова [Краткое 1829, с. 15–16, 19; Берлинский 1830, с. 115] і повторно досліджено Д. Мілеєвим 1908 року [Раскопки 1912, с. 153–158, 193–195]. Саркофаг із похованням, за Є. Архиповою, датується XII ст. і був обкладений використаною повторно більш ранньою плінфою розміром 34–35×24–25×3–4 см, яка, на думку Д. Йолшина, належить до 1030–1070-х років [Архипова 2002, с. 28; Ёлшин 2017, с. 104–107, 117]. Кам'яні (з пірофілітового сланцю) або цегляні гробниці, розташовані зовні храмів впритул до їх фасадів, відомі й на інших пам'ятках давньокіївського зодчества – Ірининської в митрополичому саду недалеко від Софії Київської, Богородиці Влахернської на Клові, Спаса на Берестові церкв [Івакін 2007, с. 438–439; Козюба 2014,

с. 80, іл. 7]. Але треба зазначити, що всі ці споруди були в складі монастирів. В останніх навколо храмів досліджено й численні ґрунтові поховання XI–XIII ст., зокрема, біля Ірининського та в садибі Художнього інституту [Каргер 1961, с. 227, рис. 85, с. 392, рис. 138; Івакін та ін. 2015, с. 66]. Відомі й випадки розташування кам'яних і цегляних саркофагів з похованнями давньоруського часу на певній відстані від храмів і навіть на міських тогочасних цвинтарях [Івакін 2008, с. 21, 23, 62–64, 71–72].

Десятинна церква, освячена 996 року, профункціонувала до катастрофи 1240 року найдовше серед усіх діючих храмів. Зважаючи на цю обставину, виникає питання – чи існував у цей час цвинтар у церковній садибі? Дослідники початку XX ст., ґрунтуючись на результатах своїх розкопок, дали ствердну відповідь на це питання.

Під час розкопок Д. Мілеєва 1908–1914 років розкрито значні за площею ділянки навколо давньої церкви [Козюба 2005, с. 171–177, рис. 1; 2]. Було знайдено кілька сотень поховань, які автор робіт розділив на три хронологічні групи. До найдавніших, язичницького часу (частину з яких було атрибутовано як «ранньохристиянські»), зараховано найбільш глибокі поховання, що сягали метрика. Їх виявлено на глибині трьох і більше метрів. Вище, на глибині 2–2,3 м, зафіксовано декілька поховань, у тому числі і в кам'яних саркофагах, які датовано часом функціонування церкви. Верхній рівень поховань, розташований на глибині 0,8–1,5 м, із найбільшою кількістю кістяків, визначено як «нове кладовище» XIII–XVII ст. [Раскопки 1909, с. 132; Вельмин 1910, с. 139, 140]. Науковий керівник цих досліджень Б. Фармаковський у своєму резюме розкопок 1908–1909 років згадав про відкриття суцільного кладовища

Іл. 1. Ями з давніми саркофагами на північний схід від Десятинної церкви.
Фрагмент плану С. Вельміна (опублікований 1918 р.) у переробці М. Каргера (публікація 1961 р.).

на схід від Десятинної церкви, яке існувало в IX–XIII ст. [Раскопки 1909, с. 134].

Оскільки за розкопками прилеглої до Десятинної церкви території як 1820-х років, так і 1930-х і 2005–2011 років невідомі поховання XI – першої половини XIII ст., розташовані навколо храму (крім згаданого різьбленого саркофага), дослідження 1909 року залишаються єдиними, під час яких були виявлені поховальні комплекси зазначеного часу. Розглянемо більш детально всю відому на сьогодні інформацію (публікації, польові матеріали), пов'язану із цими знахідками, щоби, по можливості, здійснити верифікацію отриманих на початку XX ст. наукових висновків.

Передусім мова йде про відкриття двох саркофагів із пірофілітового сланцю (шиферу) з похованнями та сліди існування третього подібного саркофага на ділянці на схід (за орієнтацією церкви) або північний схід (за географічним напрямком) від апсид храму. Керівник розкопок Д. Мілесєв раптово помер у 1914 році, не завершивши запланованих робіт, і тому в тогочасних публікаціях подано проміжні результати досліджень. Більше того, якщо для 1908 і 1911 років їх опубліковано в тодішньому головному профільному виданні «Отчет Императорской Археологической Комиссии» достатньо розгорнуто, з деталями та аргументованими спостереженнями й висно-

вками, для 1912 і 1914 років характерна більш лаконічна подача інформації, то для 1909 і 1910 років публікацію результатів польових сезонів не було здійснено з причини завантаженості дослідника, із так і невиконаною видавцем обіцянкою зробити це в майбутньому [Раскопки 1912; Раскопки 1913; Раскопки 1914; Раскопки 1916; Город 1918]. Відтак усю опубліковану з розглядуваного питання інформацію подано від імені помічника Д. Мілеєва С. Вельміна або переказано журналістами зі слів самого дослідника.

Подробиці розкопок 1909 року повідомляє видання «Известия Императорской Археологической Комиссии», але ґрунтуються вони переважно на переказі повідомлень місцевої преси – газет «Киевская Мысль», «Киевлянин», «Киевские Вести» та інших, які у свою чергу посилаються на слова Д. Мілеєва [Раскопки 1909, с. 129–130].

З публікації дізнаємося, що під час досліджень території на північний схід від апсид Десятинної церкви 12 і 13 червня було знайдено два кам'яні («із міцного червоного шиферу») саркофаги. Обидва вони не були орнаментовані, стояли на глибині близько 2 аршинів. Саркофаг № 1 (нумерація автора цієї статті) був без верхньої кришки, повністю заповнений землею. Усередині нього виявлено кістяк жінки, мабуть, похилого віку. Саркофаг № 2 був більшого розміру, його верхню частину наполовину закривала масивна кришка, частину якої, ймовірно, було відбито «хижаками» при розкопках XIX ст. Через цей отвір земля заповнила половину внутрішнього простору гробниці. На її дні знайдено кістяк, від якого відносно добре збереглися нижні кінцівки, тоді як верхня частина, під отвором, була зруйнована. Кістки було розкидано; за слідами окислів на них дослідники зробили висновок, що металеві речі з поховання були забрані тими самими грабіжниками. Стінки цього саркофага були скріплені свинцевою «залівкою». В одній з газет («Киевские Вести» від 19 червня, № 161) навіть був представлений малюнок саркофага.

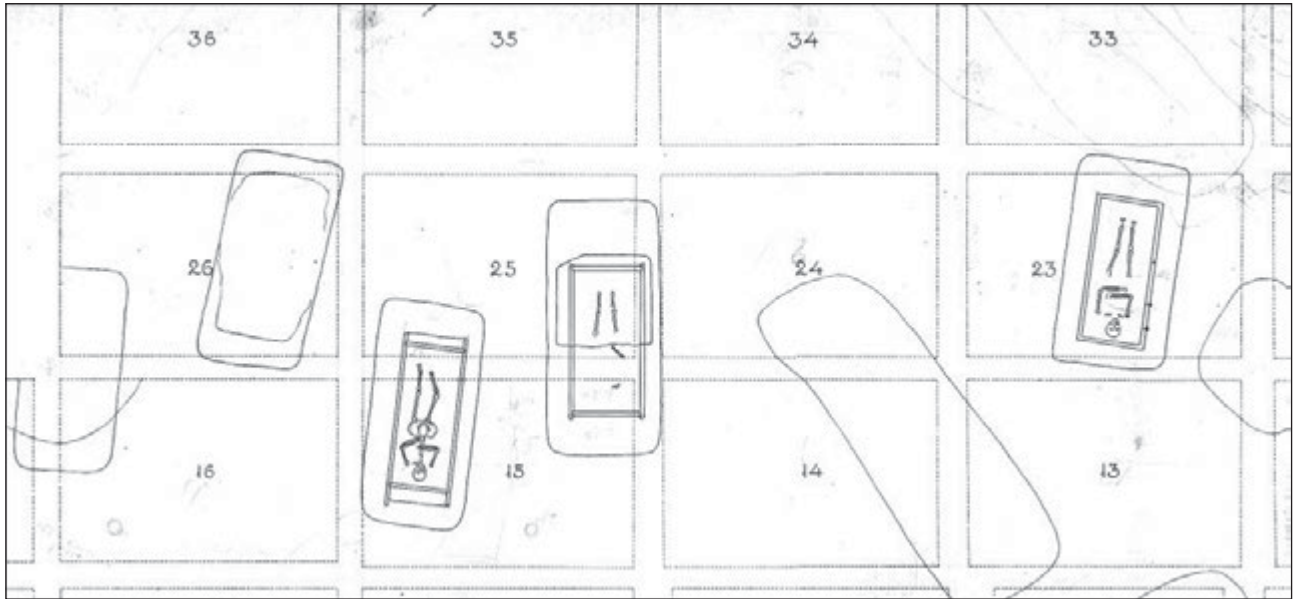
Дослідження в наступні дні могильних ям, у яких стояли саркофаги, вказали на те, що останні збиралися з плит на місці, у ямах, а потім уже здійснювалося саме поховання. 18 червня майже поряд було виявлено місце, де колись стояв саркофаг № 3. На дні ями

було зафіксовано контур від кам'яної гробниці, зовні якого в засипці ями знайдено шматки свинцю, за допомогою якого скріплювалися плити стінок саркофага, і дрібні сколи плит з пірофілітового сланцю. На північний захід від цього місця були знайдені й самі плити гробниці. На думку Д. Мілеєва, саркофаг було витягнуто під час розкопок О. Анненкова в XIX ст. [Раскопки 1909, с. 129–130].

У доповіді, прочитаній С. Вельміним на зібранні членів Київського відділення Імператорського російського військово-історичного товариства у березні 1910 року і надрукованій у тому ж році в журналі «Военно-исторический вестник», майже ніяких подробиць щодо саркофагів додано не було, хіба що уточнено, що над саркофагами № 2 і № 3 пройшла траншея О. Анненкова, що кришка саркофага № 2 була відбита на третину і що окисли на кістках залишилися від срібла [Вельмин 1910, с. 139]. Імовірно, С. Вельмін для публікації короткого повідомлення про розкопки 1914 року підготував загальний план розташування досліджених у 1908–1914 роках споруд – Десятинної церкви, Південного і Західного палаців, що його передрукував М. Каргер, де зображено місце розташування згаданих саркофагів перед апсидами храму [Город 1918, с. 168, рис. 239; Каргер 1961, с. 23, рис. 6; Ёлшин 2008, с. 151] (іл. 1).

Щодо часу поховань у саркофагах, то спочатку їх датували XI ст., потім один із них (імовірно, № 1) був датований X ст., інший – XII–XIII ст. [Раскопки 1909, с. 130], трохи пізніше обидва – кінцем XI чи початком XII ст. [Вельмин 1910, с. 139]. Ніякої аргументації на користь названих дат, крім посилання на культурні шари в останньому випадку, у публікаціях наведено не було.

Про ґрунтові поховання цього часу дослідники майже не згадують. Є лише лаконічне повідомлення про три поховання (одне з них – із двома підлітками в одній труні), у яких на шиях кістяків знайдено гудзики XII–XIII ст. [Раскопки 1909, с. 127]. С. Вельмін констатував, що поховань часу давньої церкви «порівняно мало», що вони майже без знахідок і тому «більш чи менш точне датування епохи цього ряду поховань здійснено завдяки похованням, знайденим у саркофагах» [Вельмин 1910, с. 139].

Іл. 4. Фрагмент плану розкопок Д. Мілєєва 1908–1909 рр. із зображенням поховальних ям, контурів саркофагів і кістяків у них

рук і ступні ніг, на кресленні присутні кілька кісток ступні лівої ноги. Верхня частина черепа розташована за 7 см від торця гробниці. Руки – трохи розведені в ліктях; права рука лежала на верхній частині живота, ліва – на нижній. Ліва нога випростана, права трохи зігнута в коліні. Загальна довжина кістяка за сумою довжин його окремих частин – 1,47 м [Милєєв 1909, арк. 84] (іл. 3).

На напівчистовому масштабованому кресленні-плані Д. Мілєєва, про який згадувалося вище, є додаткові деталі. Крім того, він дає можливість порівняти розміри креслення й малюнка з проставленими в щоденнику розмірами. Серед розмірів, які збігаються, – внутрішня довжина саркофага і його ширина. Серед тих, що не збігаються, – довжина кістяка (1,55 м), винос бокових стінок від внутрішньої торцевої стінки в головах (21 см і 29 см відповідно). Цей план дозволяє визначити загальні довжини всіх наявних стінок саркофага: торцевих – 0,83 м (разом із запазованими в бокові стінки частинами); довгих – 2,45 м (північно-західна) і 2,36 м (південно-східна). Винос останньої стінки від зовнішньої площини обох торців був однаковий – 15–16 см, тоді як першої – 26 см і 12 см (іл. 4). Поховання і плити стін саркофага лежали на нижній плиті, розмір якої становив $2,36 \times 0,9$ м, тобто розмір плити дна повністю збігався із загальними довжиною (з виносом торців) і шириною гробниці, і тільки західний торець північно-захід-

ної стінки трохи виступав за контур нижньої плити. Але на стратиграфічних розрізах у щоденнику і кресленнях, як і на фото (іл. 5), видно невеликий виступ нижньої плити за лінію бічних стінок, що підкреслює неточність плану саркофага № 1 у цій деталі [Милєєв 1909, арк. 127 зв.; РО НА ИИМК РАН, ф. Р-1, д. 32, л. 14, 19] (іл. 6; 7). Зокрема, ширина цього виступу вздовж північно-західної стінки була 0,1 м [Милєєв 1909, арк. 111 зв.].

За цим самим планом розмір могильної ями становив $3,2 \times 1,45$ м. Саркофаг розташовувався не симетрично по центру ями, а трохи зміщений на південь, до її південно-східної стінки. Тому пазухи між стінками саркофага та стінками ями були різними: з північно-західного боку – 0,35 м, з південно-східного – 0,18–0,25 м, з північно-східного торця – 0,25 м, з південно-західного торця – 0,5 м [Милєєв 1909, арк. 82 зв., 88, 128]. У щоденнику зазначено, що в заповненні могильної ями рідко, але трапляються дрібні й більші шматочки вапняного розчину [Милєєв 1909, арк. 82 зв.].

Саркофаг № 2 стояв майже за 1,5 м на південний схід від попереднього, також на межі кв. 15 і 25, але заходив в останній більш ніж на половину, а його південно-східна стінка була розташована прямо під бровкою. Його було орієнтовано за довгою віссю Десятинної церкви (іл. 4).

Кришку саркофага виявлено на глибині 1,2–1,25 м, верх нижньої плити – на глибині

Іл. 5. Саркофаги № 1 (праворуч) і № 2 на фото розкопок Д. Мілєєва 1909 р. Вигляд зі сходу.

2,15 м. Кути, що з'єднували торцеві стінки з боковими (які виступали за торцеві площини), були залиті свинцем [Мілєєв 1909, арк. 111 зв.]. Товщина стінок гробниці – 5–6 см [Мілєєв 1909, арк. 87 зв.]. Торцева західна стінка мала висоту 0,9 м. Гробниця мала внутрішній розмір 1,98×0,95 м. Товщина нижньої плити – 8–9 см. Вона, як і в саркофазі № 1, була більшою за контур стінок саркофага і виступала від північно-західної стінки саркофага на 3 см, від південно-східної – на 10 см [Мілєєв 1909, арк. 111 зв.].

Збереглася східна частина кришки розміром 1,35×1,35 м. Її товщина – 9 см [Мілєєв 1909, арк. 87 зв.] (іл. 8). Північний кут кришки збито котлованом прямокутної заглибленої споруди стовпової конструкції останньої чверті XVIII (?) ст. (іл. 4; 5; табл. II, іл. 11).

Розмір поховальної ями становив 3,6×1,7 м. Відстань між ямами з саркофагами № 1 і № 2 була близько 0,9 м. Розміри пазах між стінками саркофага № 2 і краями ями становили: з південно-західного боку – 0,55–0,63 м, з північно-західного – 0,3 м,

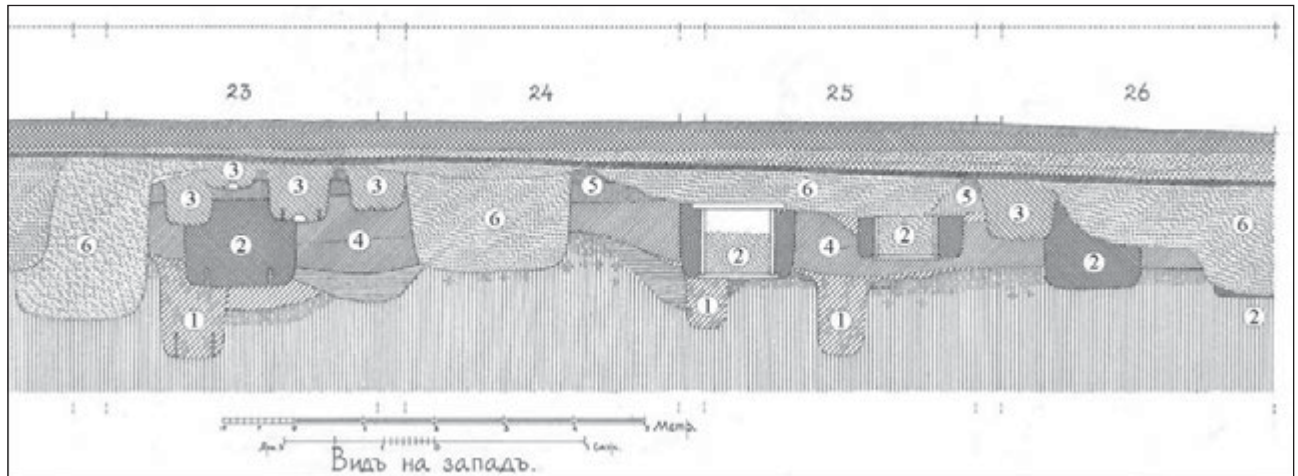
з південно-східного – 0,4 м, з північно-східного – 0,95 м [Мілєєв 1909, арк. 84, 111 зв., 114, 153 зв. – 154]. Заповнення ями – мішаний («п'єстрый») чорний ґрунт із поодинокими включеннями цем'янки («извести»).

Верхня частина кістяка, як зазначалося в пресі, була повністю зруйнована. Під кришкою саркофага збереглися лише кістки нижніх кінцівок (без ступень). Оскільки поховання було зруйноване під час «розкопок» О. Анненкова, у заповненні саркофага був мішаний ґрунт, насичений будівельним сміттям – уламками цем'янкового розчину і давньої цегли, знизу – більш щільний [Мілєєв 1909, арк. 88].

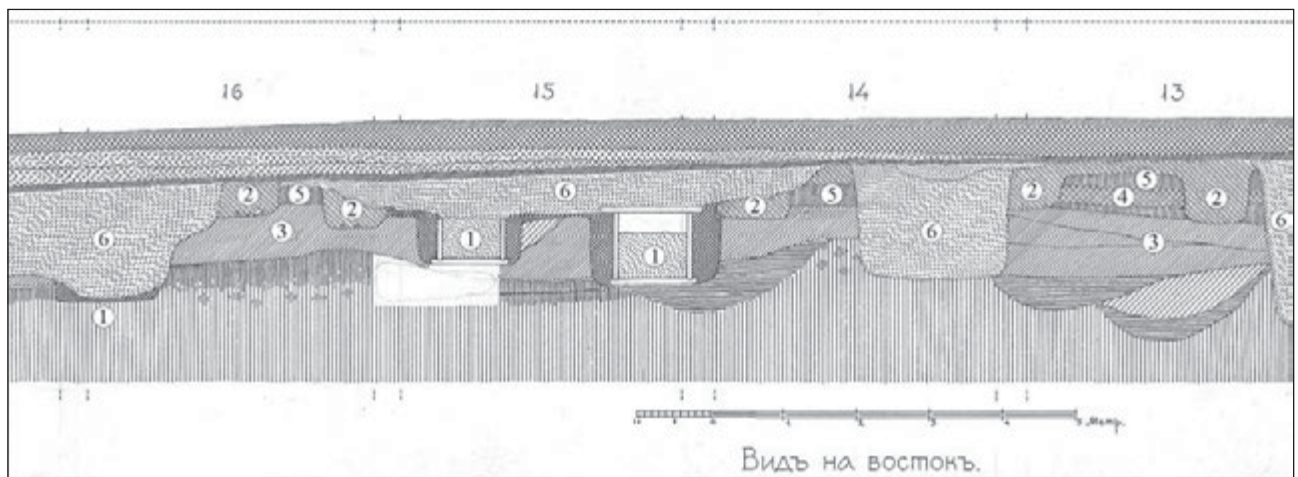
Місце, де стояв ще один саркофаг, про який також згадувалося в пресі, було виявлене у східній частині кв. 26. Його було орієнтовано майже так, як і саркофаг № 1, тобто з незначним відхиленням від довгої осі Десятинної церкви. Тут зафіксовано прямокутну яму від гробниці, за якою розмір саркофага становив близько 2,35×1 м (іл. 4). Розмір могильної ями – 3×1,5 м, її дно на глибині 2,2 м [Мілєєв 1909, арк. 124 зв., 127; Козюба 2005, с. 208]. У щоденнику яма підписана: «місце від розб(итого) і вийн(ятого) саркоф(ага)». Відстань між ямами саркофагів № 1 і № 3 була близько 1 м.

У 1909 році майже поряд з місцем розташування саркофагів було знайдено ще один об'єкт, подібний до попередніх. Його виявлено в центральній частині кв. 23, напроти центральної апсиди церкви, за 7,6 м від неї (табл. II, іл. 2; іл. 4). Могильна яма мала розмір 2,9×1,6 м і глибину 2,35–2,4 м [Мілєєв 1909, арк. 140, 141]. У її заповненні (щільний шар мішаної глини) траплялися дрібні уламки цем'янки, пірофілітового сланцю, плінфи («тонкої цегли»), кераміки, шматки жовтого залізистого пісковика [Мілєєв 1909, арк. 140].

По центру ями виявлено майже зітлілу конструкцію розміром 2,1×0,95 м, яка утворена колотими дошками, але не сосновими, як у більшості інших поховань цвинтаря Десятинної церкви, що відзначив Д. Мілєєв у щоденнику [Мілєєв 1909, арк. 140]. Поховання всередині, як і яма, було орієнтовано, як і саркофаги № 1 і № 3, з деяким відхиленням від довгої осі церкви. Кістяк зберігся відносно добре, навіть із кістками ступень обох ніг. Руки лежали на животі, права – вище (іл. 9). Відсутні ребра і таз. У південно-східній стінці дерев'яної конструкції на-

Іл. 6. Стратиграфія південно-західного борту кв. 22–26 розкопок Д. Мілєєва 1909 р.:
ями поховань – язичницького часу (1), XI (?) ст. (2), XVII–XVIII ст. (3); шари нівелювання – до будівництва
Десятинної церкви (4), під час її давнього ремонту (5); пошукові траншеї О. Анненкова другої чверті XIX ст. (6)

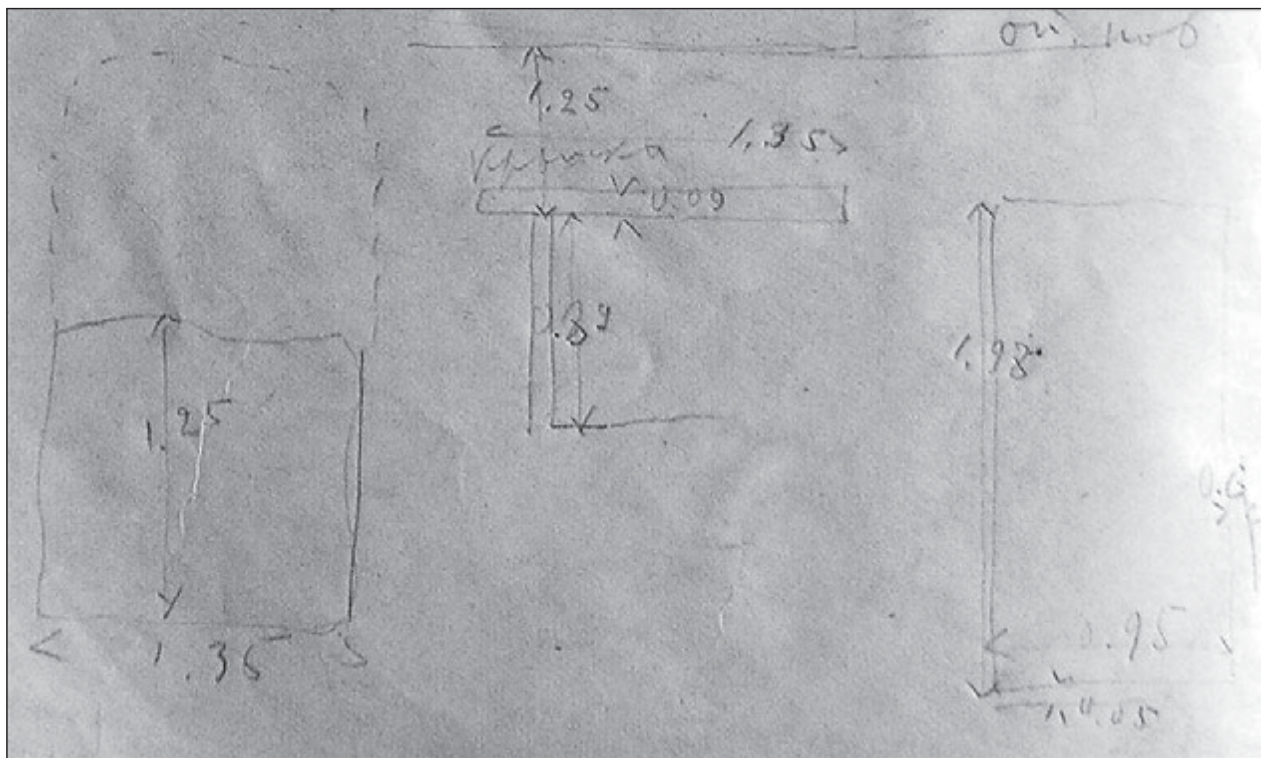
Іл. 7. Стратиграфія північно-східного борту кв. 13–17 розкопок Д. Мілєєва 1909 р.:
ями поховань – XI (?) ст. (1), XVII–XVIII ст. (2); шари нівелювання – до будівництва Десятинної церкви (3),
під час її давнього ремонту (4, 5); пошукові траншеї О. Анненкова другої чверті XIX ст. (6)

проти плеча й ліктя похованого виявлено два залізнi цвяхи. Ще один знайдено голівкою вгору біля торця ліворуч від черепа. Довжина кістяка становила 1,52 м і, судячи з плану поховання, дерев'яна поховальна конструкція була за розміром (довжина, ширина) значно більшою, ніж розмір тіла похованого. Велика могильна яма, значний розмір конструкції, товщина її стінок (північно-західна – 9 см) дозволяють припустити використання в цьому комплексі дерев'яного саркофага. До такого ж висновку раніше прийшов Д. Йолшин [Єлшин 2008, с. 157].

Саме цей комплекс присутній на опублікованому 1918 року плані досліджених у 1908–1914 роках споруд, з позначеним пунктиром саркофагом, що мав виноси бокових стінок за торці (іл. 1). Імовірно, це помилка С. Вельмі-

на, викликана подібністю поховальних ям у кв. 26 і 23. І там, і там у заповненні ям виявлено дрібні уламки вапняно-цем'яного розчину («извести») і сколи пірофілітового сланцю, а також поховання язичницького часу під ними, що могло спричинити плутанину. Описаний комплекс не згадано в розглянутих вище публікаціях, присвячених результатам розкопок 1909 року.

На межі кв. 16, 17, 26 було зафіксовано контури ще однієї, подібної до попередніх, могильної ями. Майже все її заповнення було знищене траншеєю О. Анненкова (табл. II, іл. 2; 4; табл. II, іл. 11). У кв. 16 на глибині 1,9 м збереглася частина плями заповнення об'єкта довжиною 0,3 м уздовж північно-західної бровки та шириною 0,75 м [Милєєв 1909, арк. 79 зв.].

Іл. 8. Малюнок з розмірами саркофага № 2 у щоденнику Д. Мілеєва 1909 р.

За бровкою, у сусідньому кв. 17, на глибині 0,3 м збереглась інша частина ями, заповнена мішаним щільним («крепким») чорним ґрунтом із включеннями дрібної цем'янки [Мілеєв 1909, арк. 80 зв.]. Завдяки стратиграфії згаданої бровки кв. 16 і 26 вдалося не тільки простежити повну довжину ями, але й глибину її запуску – 1 м [РО НА ИИМК РАН, ф. Р-1, д. 32, л. 25] (іл. 10). Загальний розмір ями був 2,8×1,4 м (іл. 4). Орієнтація ями – за довгою віссю церкви з ледь помітним відхиленням. Ця ознака, близькість розташування до інших розглянутих поховальних комплексів, загальні розміри ями та характер її заповнення вказують на подібність цього об'єкта до описаних вище.

Так вважав Д. Мілеєв, і тому всі ці об'єкти присутні на його окремому плані, який уже неодноразово згадувався (табл. II, іл. 2). Із розглянутих публікацій щодо розкопок 1909 року видно, що дослідник вагався у визначенні вузької дати появи цих комплексів, але не сумнівався в датуванні їх часом функціонування давньої Десятинної церкви. При аналізі матеріалів щоденників Д. Мілеєва автор цієї статті, спираючись на знахідки будівельного сміття в заповненні могильних ям, дійшов висновку про вторинне використання кам'яних саркофагів на пізньосередньовіч-

ному цвинтарі церкви [Козюба 2005, с. 208]. Залучення креслень планів і стратиграфій розкопок 1908–1914 років, що зберігаються в ІМК РАН, а також новітні матеріали з розкопок 2005–2011 років дозволяють більш поглиблено розглянути це питання.

Те, що розглянуті поховальні комплекси давніші за цвинтар XVII–XVIII ст., видно з факту перекриття могилами останнього контурів ям і самих саркофагів. Зокрема, саркофаг № 1 був перекритий розташованими вище двома похованнями, саркофаг № 2 – трьома, одне з яких – прямо на кришці, саркофаг № 3 – трьома, поховання у кв. 23 – п'ятьма [РО НА ИИМК РАН, ф. Р-1, д. 32, л. 3] (табл. II, іл. 11). Окремі поховання цвинтаря ранньомодерного часу були навіть глибші, ніж, наприклад, яма із саркофагом № 1, але переважна їх більшість була розташована на 0,5–1 м вище. Крім того, засип цих пізніх поховань був зовсім іншим – мішаний, достатньо рихлий сірий ґрунт із великою кількістю будівельного сміття, яким було вкрите довкілля біля Десятинної церкви після її руйнації.

За стратиграфіями Д. Мілеєва, ями поховань при давній церкві сягали материка або майже доходили до нього, перерізаючи найдавніші нашарування, у тому числі досить потужний шар світлої глини нівелювання, яке відбулося

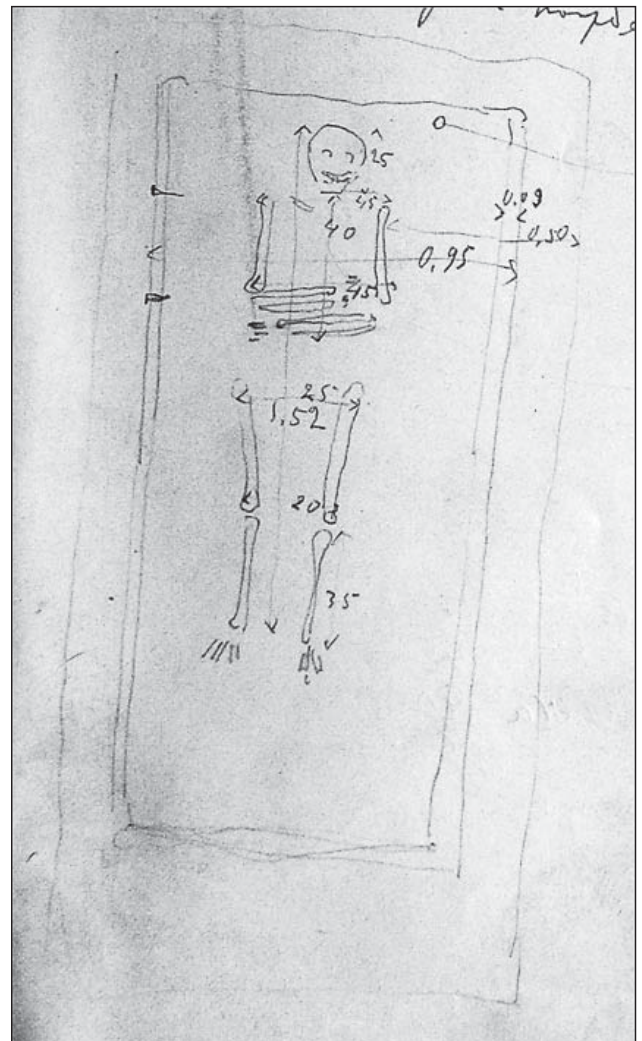
до будівництва церкви Богородиці. На щастя, у більшості випадків, незважаючи на перекопи від пізніх могильних ям і робіт О. Анненкова, у 1909 р. локально вдалося зафіксувати нашарування, які перекривали могильні комплекси, які нас цікавлять [РО НА ИИМК РАН, ф. Р-1, д. 32, л. 14, 25] (іл. 6; 10). Шар, що перекривав зверху описані могильні комплекси, позначено на чистових кресленнях Д. Мілєєва штрихуванням у вигляді вертикальних паралельних смуг, між якими проходять вертикальні ряди крапок. В умовних позначеннях до креслень стратиграфій цей вид штриховки не підписано [РО НА ИИМК РАН, ф. Р-1, д. 32, л. 62], але цей шар підписано в стратиграфіях щоденника, з яких і робили чистові креслення стратиграфій.

Зокрема, у стратиграфії північно-східного борту кв. 17 його позначено як «сер(о) чер(ий) с кус(ками) изв(ести)», над яким зберігся ще й шар білого вапна [Милєєв 1909, арк. 80 зв.]. Трохи далі в цій же стратиграфії (кв. 16) шар, що нас цікавить, охарактеризовано по-іншому – «св(етлая) гл(ина) пес(трая) с кус(ками) изв(ести)» [Милєєв 1909, арк. 81], хоча на чистовому кресленні ці шари позначено однаково. У стратиграфії південно-західного борту кв. 25, над саркофагом № 1, шар підписано так: «гл(ина) с мел(кой) изв(естью)» [Милєєв 1909, арк. 128]. Цей шар присутній і на інших стратиграфіях, але неодмінно серед його особливостей зазначена присутність цем'яного розчину («извести»).

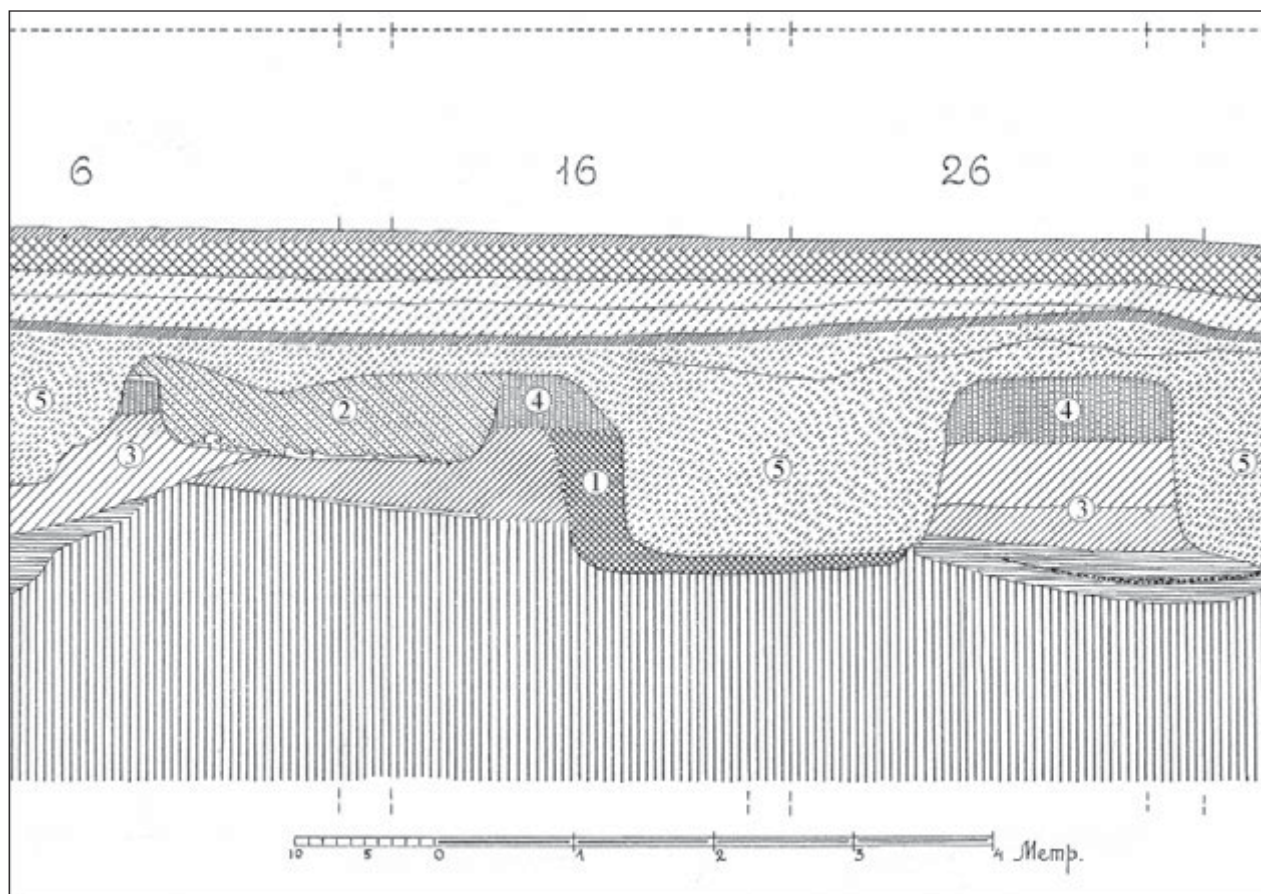
Аналіз наявних польових матеріалів розкопок 1909 року не дозволяє сумніватися в датуванні розглянутих поховальних комплексів часом Київської Русі. Незначна кількість уламків будівельних матеріалів у засипі могильних ям і в перекриваючому ями прошарку та їх дрібний розмір засвідчують, що поховання було здійснено до руйнації церкви в 1240 році, після якої шар навколо споруди відносно швидко наситився великою кількістю будівельних решток. Але чи можна звузити датування виявлених у 1909 році поховань у саркофагах і поряд з ними?

Вивчення стратиграфічних розрізів розкопок Д. Мілєєва 1909 року вказує на те, що шар, який перекрив згадані поховання, також перекрив і велику давню виїмку ґрунту, простежену цими роботами на північний схід від Десятинної церкви. Обставини появи цієї

штучної виїмки ґрунту, лінію якої простежено на відстані близько 28 м – від кв. 1 до кв. 45 [Баранов, Ёлшин 2019, с. 246, рис. 3: 5; Козюба 2021, с. 210, рис. 1: 9], до кінця не з'ясовані, але її було зроблено не раніше часу будівництва Десятинної церкви і не пізніше XI ст. Виїмка була засипана шарами ґрунту з включеннями будівельного сміття. Зверху ці нашарування були перекриті кладкою з цегли-сирцю, призначення якої також залишається дискусійним. Над останньою Д. Мілєєв виявив шар, який перекрив поховання в саркофагах [Баранов, Ивакин 2019, с. 252, рис. 9, 253, рис. 10, 256, рис. 13]. Під час розкопок Архітектурно-археологічної експедиції ІА НАН України (керівник – Г. Івакін) разом з колегами з Державного Ермітажу (Санкт-Петербург, РФ) було повторно досліджено ділянку із сирцевою кладкою. Вивчення засипу виїмки показало, що той міс-

Іл. 9. План поховання у дерев'яному саркофазі (кв. 23) за щоденником Д. Мілєєва 1909 р.

Іл. 10. Стратиграфія північно-західного борту кв. 6–26 розкопок Д. Мілеєва 1909 р.: ями поховань – XI (?) ст. (1), XVII–XVIII ст. (2); шари нівелювання – до будівництва Десятинної церкви (3), після її давнього ремонту (4); пошукові траншеї О. Анненкова другої чверті XIX ст. (5)

тять нашарування мішаного глинистого ґрунту з включеннями будівельних решток і прошарки суцільного будівельного сміття з крихтами і грудками цем'яного розчину, уламками фресок, плінфи і черепиці, сколами пірофілітового сланцю, кубиками смальти, зразками червоного кварциту (табл. III, іл. 12). У цих нашаруваннях під сирцевою кладкою знайдено уламки вінець кераміки. В одній з публікацій їх датовано межею XI–XII ст. або серединою – другою половиною XI ст. [Баранов, Ёлшин 2019, с. 244, 251, рис. 8: 1–3, 259, 260], хоча подібний профіль одного з вінець, манжетоподібної форми із заокругленим верхнім краєм, відомий у Києві в комплексі першої половини XI ст. [Козюба 2016, с. 316, рис. 13: 23]. У новітній публікації Д. Ёлшин припустив можливість перепланування простору навколо Десятинної церкви, розбирання сирцевої стіни і часткового її використання для нівелювання вже в першій половині XI ст. [Ёлшин, Фрезе 2021, с. 183–184]. Треба зазначити, що за стратиграфіями Д. Мілеєва шар з будівельними

рештками заповнив не тільки виїмку ґрунту, але й пониження давньої денної поверхні поза виїмкою, на захід від її краю. Це простежено у кв. 1, 11, 12, 22, а найбільш віддалену від краю виїмки точку зафіксовано майже на межі кв. 13 і 14, на відстані трохи менше за 4 м від виїмки (іл. 7: 4). Це свідчить про використання шару з будівельними рештками для вирівнювання майданчика на північний схід від апсид храму.

На думку Д. Ёлшина, який присвятив окрему увагу аналізу виїмки і сирцевої кладки, розташоване там будівельне сміття пов'язане з руйнацією якоїсь монументальної споруди (можливо, Південного палацу) та зведенням іншої [Ёлшин 2009, с. 156; Баранов, Ёлшин 2019, с. 249, 254]. На наше переконання, присутність у будівельних рештках і плінфи кінця X ст., і фресок, і особливо кубиків смальти та уламків черепиці свідчить про приналежність цих матеріалів до Десятинної церкви. Відповідно, виїмка та її засип будівельним сміттям пов'язані з одним із ремонтів церкви. Дослідженнями 2005–2011 років було з'ясовано, що

церква Богородиці зазнала ремонтів/перебудов щонайменше двічі – у другій чверті XI ст. і в першій третині XII ст., зі здійсненням нових фрескових розписів [Иоаннисян и др. 2007, с. 347, 351–353; Козюба 2010, с. 52]. Майбутній спеціальний аналіз будівельних матеріалів (передусім складу основи фресок), знайдених у нашаруваннях під сирцевою кладкою (розкоп 6, 2007 р.), імовірно, дозволить визначити *terminus post quem* для шару над виїмкою і саркофагами, що у свою чергу надасть *terminus ante quem* для цих поховань.

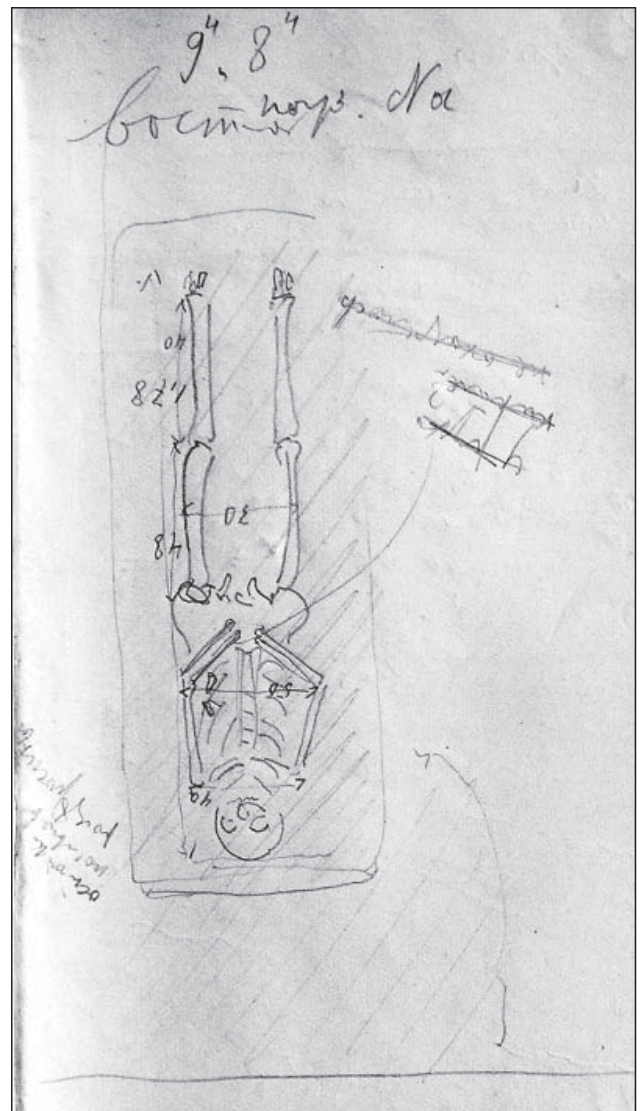
Слід зазначити, що в питанні датування поховань у саркофагах на північний схід від Десятинної церкви ми цілком залежні від правдивості фіксації планів і стратиграфій розкопок 1909 року. Загалом дослідження 2005–2011 років підтвердили об'єктивність польових матеріалів Д. Мілеєва. Водночас при вивченні щоденників дослідника виявлено розбіжності, які важко пояснити. Про різнобій у розмірах саркофагів та їх плит уже згадувалося. У стратиграфії південно-західної стінки кв. 25 шар, що перекрив поховання, зображено над частиною саркофага № 1 [Милеев 1909, арк. 128; РО НА ИИМК РАН, ф. Р-1, д. 32, л. 14] (іл. 6). Але це неможливо, оскільки саркофаг було пограбовано і зникла плита його перекриття, так що давній шар навіть над частиною саркофага ні за яких обставин не міг зберегтися.

Подальша доля знайдених у 1909 році саркофагів невідома. Після всебічного вивчення (проведення обмірів, фотографування, створення планів і розрізів) наприкінці липня того ж року їх було обкладено дошками й засипано. Були висунуті різні пропозиції. Одні пропонували залишити саркофаги відкритими на місці з влаштуванням спеціальних навісів над ними, щоби забезпечити огляд для публіки. Інші вважали за потрібне перенести саркофаги до Десятинної церкви або до міського музею [Раскопки 1909, с. 133]. Остаточне рішення Археологічною комісією так і не було прийняте, отож, цілком можливо, що обидва саркофаги перебувають на місцях їх виявлення.

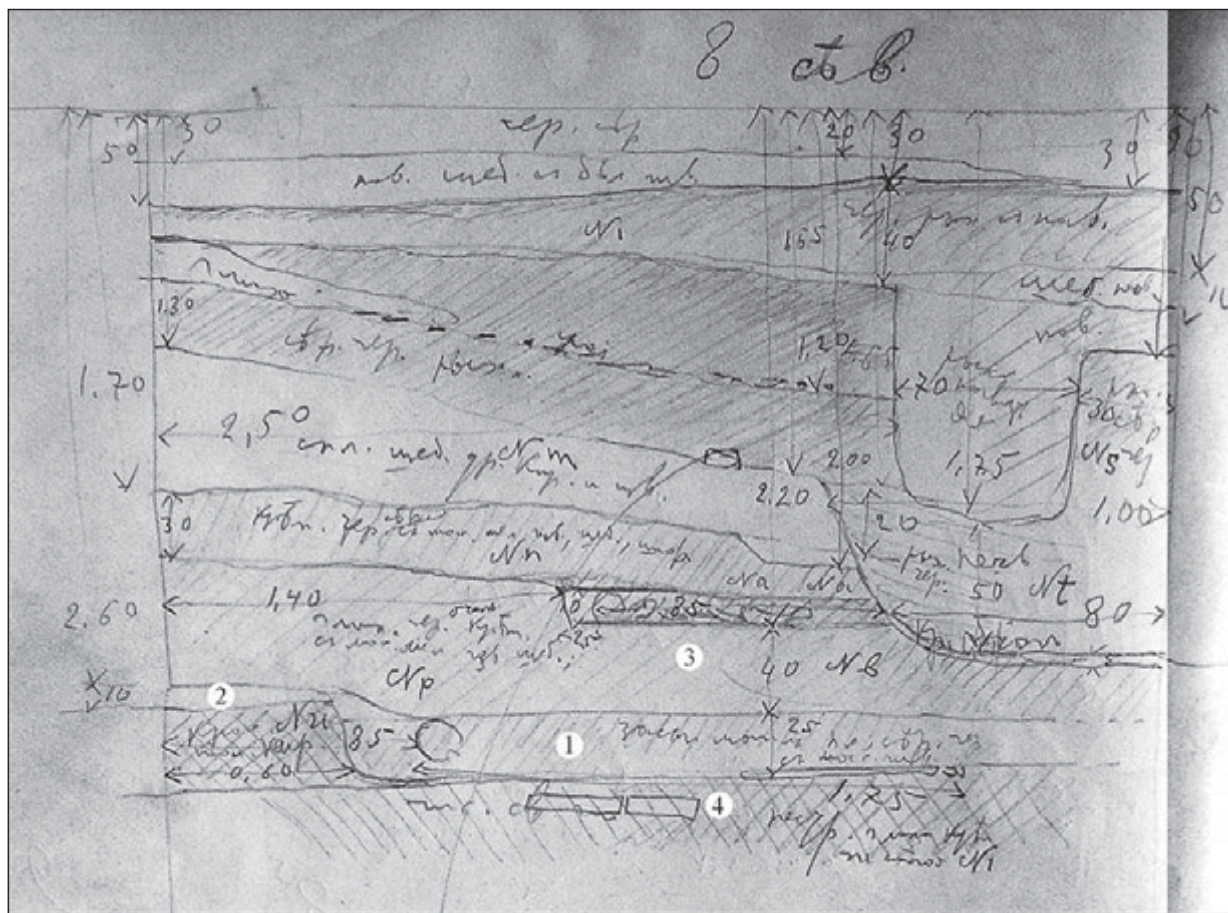
Аналіз стратиграфій розкопок 1909 року дозволяє, з високим ступенем вірогідності, віднести до давньоруського часу ще одне поховання. Його було виявлено за 9 м на північ від північно-східного кута церкви, у кв. 8; майже половина могильної ями заходила в

бровку між кв. 8 і 9 [Милеев 1909, арк. 64 зв.] (табл. II, іл. 11). Поховання розташовувалося над засипаним ровом X ст. Старокиївського городища. Довжина могильної ями становила 2,2 м, кістяка – 1,78 м. Останній зберігся добре. Кисті рук похованого лежали на тазу [Милеев 1909, арк. 65] (іл. 13). Поховання розташоване над квадратною кладкою з плінфи кінця X ст., призначення якої досі не з'ясовано [Козюба 2005, с. 201, 202, рис. 8]. Орієнтація – за довгою віссю храму. Це поховання згадано мимохідь у публікації про розкопки 1909 року, де зазначено лише, що воно християнське і дуже великих розмірів [Раскопки 1909, с. 126].

Стратиграфія цього комплексу дозволяє віднести його приблизно до того ж часу, що й групу поховань, у тому числі в саркофагах,

Іл. 13. План поховання над засипаним ровом (кв. 8) за щоденником Д. Мілеєва 1909 р.

Іл. 14. Стратиграфія північно-західного борту кв. 8 за щоденником Д. Мілеєва 1909 р.:
1 – давнє поховання; 2 – вапняний шар часу ремонту Десятинної церкви; 3 – нівелювальний шар ґрунту з включеннями будівельних решток; 4 – кладка з плінфи на глині

розташовану перед східним фасадом Десятинної церкви. Поховання у кв. 8 розташоване на глибині 2,85 м і було заповнене щільним чорним ґрунтом, що містив дрібні крихти цем'янки і дрібні уламки давньої цегли [Мілеєв 1909, арк. 64 зв.]. Могильна яма на глибині 2,6 м перерізала вапняний шар завтовшки 0,1 м, який містив, за підписом Д. Мілеєва, дрібні залишки від підлоги давньої церкви – розчин, уламки цегли та плит з пірофілітового сланцю [Мілеєв 1909, арк. 66 зв., 69] (іл. 14).

За зображеннями Д. Мілеєва, поховання і вапняний шар перекривав щільний сіро-чорний шар, що містив крихти цем'янки, уламки цегли, дрібні сколи пірофілітового сланцю від підлоги церкви; товщина шару над похованням становила 0,5–0,6 м [Мілеєв 1909, арк. 66 зв., 69, 69 зв.–70]. Оскільки низ поховання був лише на 0,25 м глибшим, ніж нижній рівень описаного шару, можна дійти висновку, що поховання було здійснено з рівня вже існуючого цього самого шару, сформо-

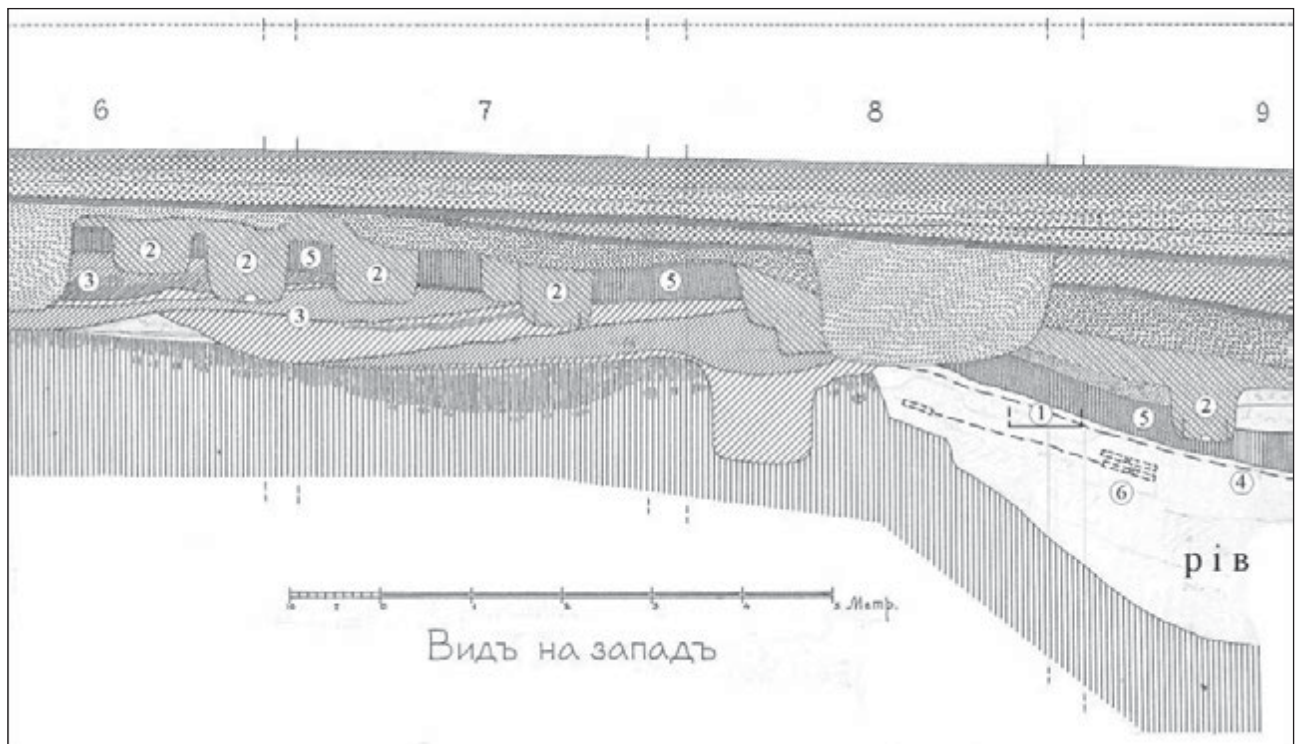
ваного після ремонту церкви. Відтак за часом поховання у кв. 8 дещо молодше від інших і, можливо, датується вже XII ст. На чистових кресленнях стратиграфії цієї ділянки досліджень описаний шар позначено тією ж штриховкою, що й шар, що перекриває саркофаги та могильні ями інших давньоруських поховань перед апсидами [РО НА ИИМК РАН, ф. Р-1, д. 32, л. 21] (іл. 15: 5).

Очевидно, що поховальних комплексів давньоруського часу навколо Десятинної церкви було мало, і не простежено, на відміну від деяких храмів київських монастирів, існування тут великого цвинтаря з багатьма десятками поховань. Описані поховальні комплекси на північний схід від церкви розташовані майже в одну лінію за 8–11,5 м від її східного фасаду. На елітарний характер поховань вказує використання кам'яних і дерев'яного саркофагів. Поховальні комплекси було перекрито нівелювальним шаром, із включенням будівельних решток, який також перекрив нашарування з численним буді-

вельним сміттям, пов'язані з одним із ремонтів Десятинної церкви. Зразки цих будівельних решток було отримано під час розкопок 2007 року. Якщо в майбутньому при вивченні цих матеріалів з'ясується, що в нашаруваннях були лише фрески кінця X ст., це дасть можливість припустити, що ці будівельні нашарування було відкладено в період перебудов церкви у другій чверті XI ст. і, відповідно, поховальні комплекси із саркофагами можна буде датувати не пізніше цього часу. Якщо будуть знайдені фрески з основою, відмінною від фресок кінця X ст., часів князя Ярослава Мудрого, це буде свідчити про ремонт уже в першій третині XII ст. і більш пізню дату комплексу поховань.

Наявність насиченого вапняного прошарку під шаром нівелювання з будівельними рештками (остаточний засип западини рову Старокиївського городища в районі кв. 8, 9, 28, 29 і перекриття виїмки ґрунту в районі кв. 11, 21, 22) і над ним (кв. 6, 17)) дає підставу вважати ймовірною більш ранню з наведених дат здійснення переважної більшості захоронень.

Поява до середини XI ст. Софійського собору, Георгіївського та Ірининського монастирів, а трохи згодом Печерського й Дмитрівського монастирів, позбавили церкву Богородиці Десятинну статусу єдиного місця для елітарних поховань.

Іл. 15. Стратиграфія південно-західного борту кв. 6–9 за кресленням Д. Мілеєва:

- 1 – реконструйований автором рівень розташування поховання XII (?) ст.;
2 – ями поховань XVII–XVIII ст.; 3 – шар нівелювання до будівництва Десятинної церкви; 4 – шар вапна;
5 – шар нівелювання з включеннями будівельних решток після давнього ремонту церкви;
6 – кладка з плінфи на глині. Пунктиром показано лінії, нанесені на креслення олівцем

Джерела та література

Архипова, Є. 2002. Шиферний саркофаг «княгині Ольги» з Десятинної церкви: проблема атрибуції. *Наукові записки, т. 9. Біографічна некрополістика в контексті сучасної історичної науки. Джерела та результати досліджень*, с. 20–33.

Баранов, В. И., Ёлшин, Д. Д. 2019. Стена княжеского двора в Киеве и вопрос об истоках древнерусской сырцовой фортификации X в. *Stratum plus*, 5, с. 243–265.

Берлинский, М. 1980. О древней Десятинной церкви в Киеве. *Труды и летописи Общества истории и древностей российских*, 5, 1, с. 106–123.

- Вельмин, С. 1910. Археологические изыскания Императорской Археологической Комиссии в 1908 и 1909 годах на территории Древнего Киева. *Военно-исторический вестник*, № 7–8, с. 121–153.
- Город Киев. 1918. *Отчет Археологической комиссии за 1913–1915 годы*. Петроград, с. 167–169.
- Ёлшин, Д. Д. 2007. Раскопки Императорской Археологической Комиссии в Киеве в 1908–1914 гг.: Новые архивные материалы. *Вестник СПбГУ*, сер. 2, вып. 4, с. 226–230.
- Ёлшин, Д. Д. 2008. Комплекс монументальных сооружений конца X века на Старокиевской горе: археологический, историко-архитектурный и градостроительный аспекты. Диссертация к. и. н. Санкт-Петербургский государственный университет.
- Ёлшин, Д. Д. 2009. Императорская Археологическая Комиссия и раскопки в Киеве 1908–1914 гг. *Императорская Археологическая Комиссия (1859–1917): К 150-летию со дня основания. У истоков отечественной археологии и охраны культурного наследия*. Санкт-Петербург, с. 909–937.
- Ёлшин, Д. Д. 2017. Киевская плинфа X–XIII веков: опыт типологии. *Культурный шар. Статті на пошану Гліба Юрійовича Івакіна*. Київ, с. 98–128.
- Ёлшин, Д. Д., Фрезе, А. А. 2021. «Дворцы» древнего Киева и византийские резиденции IX–XV вв. *Древняя Русь. Вопросы медиевистики*, 2 (84), с. 179–199.
- Івакін, В. 2007. Саркофаги давньоруського Києва. *Український історичний збірник*, 10, с. 433–446.
- Івакін, В. Г. 2008. *Християнські поховальні пам'ятки давньоруського Києва*. Київ.
- Івакін, Г. Ю., Бобровський, Т. А., Козюба, В. К. 2015. Нові дослідження храму XI ст. у садибі Софії київської. *Археологічні дослідження в Україні 2014*. Київ, с. 64–67.
- Каргер, М. К. 1961. *Древний Киев*. II. Памятники киевского зодчества X – XIII вв. Москва; Ленинград.
- Козюба, В. 2005. Дослідження садиби Десятинної церкви у Києві в 1908–1914 рр. (за матеріалами щоденників Д. В. Мілеєва). *RUTHENICA*, IV, с. 169–214.
- Козюба, В. К. 2010. До питання про «ідентичність» складу фрескового тиньку Десятинної церкви і Софії Київської. *Заснування Софійського собору в Києві: проблеми нових датувань. Матеріали Круглого столу (7 квітня 2010 р., Київ)*. Київ, с. 51–53.
- Козюба, В. 2014. Дослідження 1909–1910 років Дмитра Мілеєва храму XI століття в Митрополичому саду Софії київської (за матеріалами наукового архіву Інституту історії матеріальної культури у Санкт-Петербурзі). *Opus Mixtum*, 2, с. 71–86.
- Козюба, В. 2016. До проблеми датування «київської» кераміки середини X – середини XIII ст. *Наукові студії, 9. Датування–хронологія–періодизація. Різні аспекти часу в археології*. Винники; Жешів; Львів, с. 292–318.
- Козюба, В. К. 2021. Мікротопографія язичницького могильника X ст. під садибою Десятинної церкви в Києві. *Археологія і давня історія України*, 1 (38), с. 209–228.
- Краткое историческое описание Первопрестольной Соборной Десятинной церкви в Киеве*. 1829. Санкт-Петербург.
- Милеев Д. В. Дневник III 1909. Институт рукопису НБУВ, ф. 152, № 163.
- Раскопки в г. Киеве. 1912. *Отчет Археологической комиссии за 1908 год*. Санкт-Петербург, с. 132–158.
- Раскопки в Киеве в 1909 г. 2. Раскопки на погосте Десятинной церкви. 1909. *Известия Императорской Археологической комиссии, прибавление к вып. 32 (Хроника и библиография, вып. 16)*. Санкт-Петербург, с. 124–134.
- Раскопки Д. В. Милеева. 1913. *Отчет Археологической комиссии за 1909 и 1910 годы*. Санкт-Петербург, с. 183.
- Раскопки Д. В. Милеева. 1914. *Отчет Археологической комиссии за 1911 год*. Петроград, с. 48–62.
- Раскопки в Киеве. 1916. *Отчет Археологической комиссии за 1912 год*. Петроград, с. 65–66.

До проблеми культурної атрибуції археологічних пам'яток Києва VIII – початку IX століття

У статті аналізуються археологічні матеріали з ранньослов'янських поселень Києва VIII – початку IX ст. На підставі конструктивних особливостей житлових споруд та типів ліпного посуду з об'єктів VIII – початку IX ст. Старокиївської гори констатується їх належність до волинцевської культури, тоді як відомі тут на даний момент житла кінця IX – першої третини X ст. містять ліпний посуд культури Луки-Райковецької та роменської культури. Уперше виділяються знахідки гончарних посудин волинцевського типу на Замковій горі, констатується стратиграфічна різниця рівня їх залягання з горизонтом ранньогончарного посуду культури Луки-Райковецької.

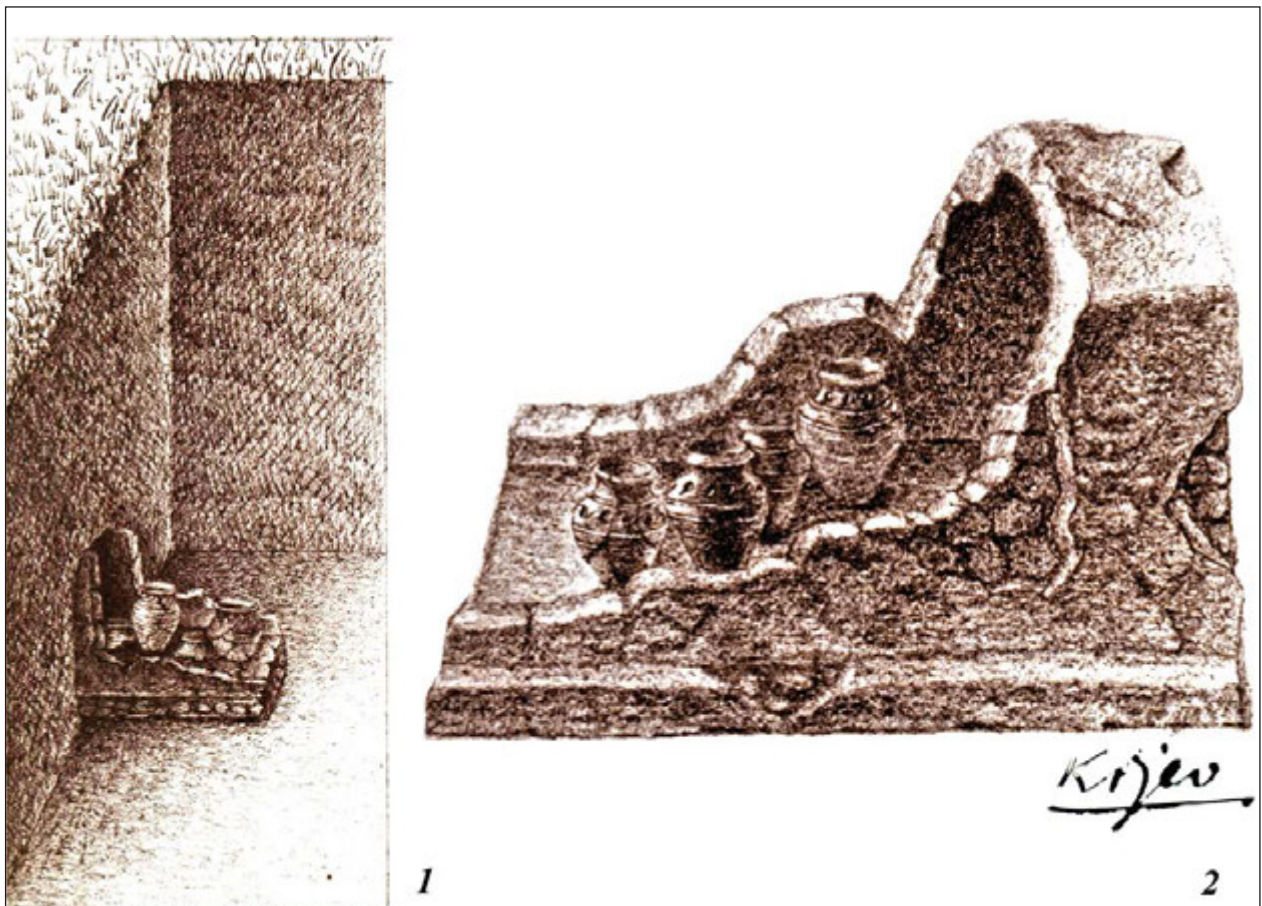
Ключові слова: Київ, волинцевська культура, культура Луки-Райковецької, роменська культура, ранні слов'яни, Хозарський каганат.

The article analyzes the archaeological finds from the 8th – early 9th centuries Slavic settlements of Kyiv. Based on the building construction features and types of the handmade pottery from the 8th – early 9th centuries contexts of the Starokyivska hill the author states that they belong to the Volyntseve culture, while all currently known dwellings of the late 9th – early 10th century contain pottery of the Luka-Raiky (Raikovetska) and Romny culture. The finds of wheel-made vessels of the Volyntseve type from Zamkova Hill are distinguished for the first time. The stratigraphic level of their occurrence preceded the horizon of the early pottery of the Luka-Raiky culture.

Key words: Kyiv, Volyntseve culture, Luka-Raiky culture, Romny culture, early Slavs, Khazar Khaganate.

У ранньослов'янській археології одним з найбільш складних завдань є культурна атрибуція пам'яток, відомих лише за короткими розвідковими дослідженнями або на яких не відкрито значної кількості комплексів. Надзвичайний консерватизм технології виготовлення кухонного ліпного посуду у

III–VIII ст. робить дуже схожими колекції без виразних профілюючих частин посудин або специфічного декору. Найчастіше дослідники орієнтуються в такій ситуації на супутній індивідуальний матеріал з поселень, а також їх географічне розташування, входження до ареалу якоїсь із культур.

Іл. 1. Житло та піч з розкопок В. В. Хвойки 1908 р. на садибі Петровського

Іл. 2. Посуд із житла 1908 р. з розкопок В. В. Хвойки на садибі Петровського

Останнє, утім, не працює для прикордонних та контактних зон, до яких належить Київське Подніпров'я.

Серед пам'яток VIII–IX ст. цього регіону дослідниками виділялися поселення культури Луки-Райковецької (чи просто «райковецької»), волинцевської культури, типу Сахнівки (сахнівського типу) або синтезного «типу Сахнівка-Волинцеве», причому інтерпретації, культурні та хронологічні, чи не кожної з

таких пам'яток викликають дискусії [огляди див.: Комар 2012а; 2012б; Дяченко 2021]. Причини такого плуралізму криються як у складному характері матеріалів самих пам'яток, так і у помилках датування та оцінки культурної домінанти з подальшим невдалим накопичення аналітичних надбудов.

Матеріали VIII–IX ст. з Києва не складають виключення, оскільки походять переважно із залишків зруйнованих об'єктів, порушених чи перевідкладених культурних шарів, та ще й здобуті більш ніж півстоліття тому за доби «юності» ранньослов'янської археології.

Як справедливо зауважила Г. М. Шовкопляс, дореволюційні археологи не надавали «грубим черепкам» з Києва окремого значення, тому найчастіше ні колекцій таких знахідок, ні їх замальовок та описів не збереглося.

Перші частково документовані дослідження – це розкопки В. В. Хвойки на садибі Петровського 1907–1908 років, якими було виявлено поховання зарубинецької культури з урнами-приставками та піч-кам'янка з гончарним та ліпним посудом (Козюба 2010, с. 63–66; рис. 3–5). Частина цих матеріалів точно збереглася в колекції Національного музею історії України [Шовкопляс 1959, рис. 1; 2]. Судячи з глибини залягання, піч містилася в котловані заглибленої споруди, межі якої не простежені В. В. Хвойкою (іл. 1: 1). Художником промальовані деталі конструкції стінок та черені печі, за якими можна дійти висновку, що її основу складала викладка з каміння, додатково обмазана глиною (іл. 1: 2). У самій печі знаходилися розвали ранньогончарних горщиків кінця IX – першої третини X ст. (іл. 2: 1–6), а також щонайменше кілька фрагментів ліпних горщиків із вдавненнями по вінцях (іл. 2: 7, 8). Пропорції гончарних горщиків переважно високі, видовжені, з вузьким горлом, подібні до гончарного посуду основного ареалу культури Луки-Райковецької (пор.: Михайлина 2009, рис. 8, 3; 12). Проте присутній і горщик характерних давньоруських пропорцій (іл. 2: 2) [Шовкопляс 1959, рис. 2; Козюба 2010, рис. 3, 3], такий посуд представлений у Київському Подніпров'ї також на городищі культури Луки-Райковецької Монастирьок [Максимов, Петрашенко 1980, рис. 9], де він, як і на Старокиївській горі, трапляється

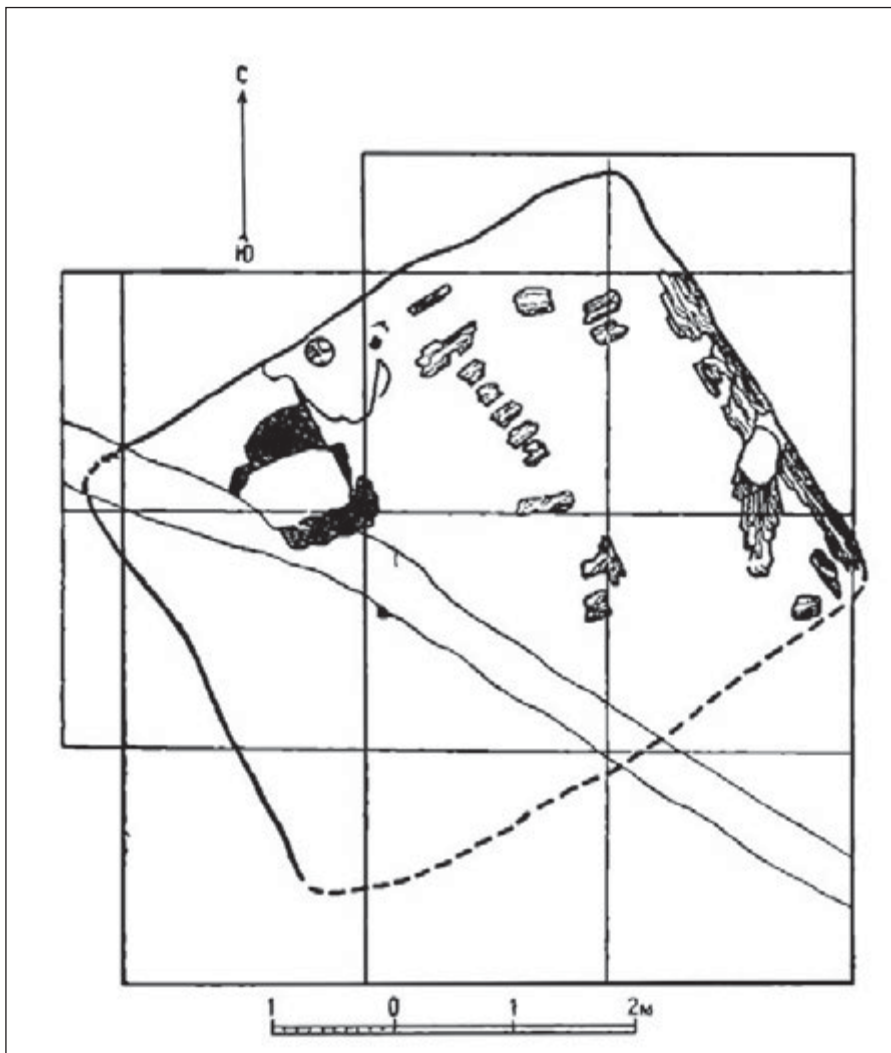
в комплексах разом з ліпними фрагментами [Максимов, Петрашенко 1988, рис. 15].

Більшість ранньогончарної кераміки культурного кола Луки-Райковецької в Києві було здобуто розкопками 1932–1933 та 1939–1940 років на Замковій горі (Киселівці). Але через непрості часи сталінських репресій і далі світової війни ці матеріали були лише фрагментарно введені в обіг авторами розкопок, а детальної публікації з поширеною та пооб'єктною прив'язкою не існує й до сьогодні. Уже в повоєнний час колекцію ліпного та ранньогончарного посуду з розкопок Киселівки та Старокиївської гори вивчала Г. М. Шовкопляс, яка порівнювала її з матеріалами досліджень Канівського поселення у Подніпров'ї та поселення в ур. Лука біля с. Райки на Житомирщині, зарахувавши й київський посуд до типу Луки-Райковецької

[Шовкопляс 1957; 1958; 1959; 1963]. Услід за Г. М. Шовкопляс до типу Луки-Райковецької віднесла горщик з ями на Старокиївській горі з досліджень 1958 року і С. Р. Кілієвич [Кілієвич 1958, с. 6; Килиєвич 1982, рис. 14], хоча за приземистими пропорціями він не знаходив аналогій серед виданих на той момент матеріалів культури Луки-Райковецької, та й зараз має найближчі аналогії в посуді волинцевської культури [Сухобоков 1992, рис. 4, IV] та ранньороменського горизонту Новотроїцького городища [Ляпушкин 1958, рис. 18, 5; 24, 2, 3].

Уявлення про культурну монолітність ліпного посуду Києва порушили розкопки 1965 року П. П. Толочка та С. Р. Кілієвич на північній терасі Старокиївської гори, якими було відкрито рештки житла та культурний шар з виразними уламками кераміки роменської культури, серед яких представлені як фрагменти з декором гребінчастим штампом, так і горщики з вертикальними вінцями, але вже в поєднанні з уламками давньоруського гончарного посуду [Килиєвич 1982, рис. 15; 16; Толочко 1983, рис. 12]. Згодом фрагменти ліпного роменського посуду було відкрито в нижніх шарах розкопу на Житньому ринку Подолу [Толочко, Гупало, Харламов 1976, рис. 14; Сагайдак 1991, с. 82; рис. 44, 1, 2, 4] з найстаршою дендродатою 887 року. А у 2009 році яму з фрагментами роменського горщика часів спорудження Десятинної церкви виявлено за кілька метрів від фундаментів храму.

Зауважимо, що до розкопок поселення Лука біля Райків еталонними пам'ятками для порівняння керамічних комплексів

Іл. 3. План житла з розкопу III/1939 р.
на садибі Петровського. [За: Каргер 1940]

з ліпним посудом VIII–IX ст. залишалися лівобережні городища роменської культури, уведені вже на той момент у науковий обіг М. О. Макаренком. Саме тому С. С. Магура порівнював з роменськими матеріали з Киселівки [Магура 1934; Magura 1935], а І. О. Іванцов – ліпний посуд із житла 1939 року з розкопок на Старокиївській горі [Іванцов 2003, с. 76].

Останній комплекс викликав у М. К. Каргера суперечливі асоціації, і на підставі наявності в ньому чорнолощених фрагментів дослідник навіть відмовився було від свого початкового датування житла VIII–IX ст. [Каргер 1940], вважаючи, що комплекс може відноситися до зарубинецької культури чи бути синхронним черняхівському горизонту Старокиївської гори [Каргер 1951, с. 97–98]. Але згодом повернувся до пізнішої версії датування VIII–X ст. [Каргер 1958, с. 104–105]. Сумніви дослідника можна зрозуміти, адже на той момент ще не були введені в науковий обіг матеріали розкопок Волинцевського могильника та поселення, відкритого Д. Т. Березовцем [Березо-

вень 1952], і слов'яно-руська археологія ще не знала про притаманність лощеного посуду не тільки періоду «культури полів поховань», але й VIII–IX ст.

У 1968 році Р. С. Орлов відкрив поселення волинцевської культури в урочищі «Козаків яр» біля с. Ходосівка під Києвом, яке досліджувалося ним далі в 1968–1969 роках [Орлов 1970; 1972а; 1972б]. А 1972 року розкопки тут продовжив О. В. Сухобоков, який підтвердив культурну атрибуцію Р. С. Орлова [Сухобоков 1977]. Поселення з гончарним і ліпним посудом волинцевської культури були відкриті згодом біля Обухова та Бучака, що примусило міцно ввести київську частину Правобережного Придніпров'я до ареалу волинцевської культури [Петрашенко 1989; 1990].

Із цієї закономірності, здавалося, випадав лише Київ, що змусило нас ретельніше придивитися до житла 1939 року зі Старокиївської гори, зарахувавши його до числа волинцевських комплексів на підставі поєднання типу печі та лощеного посуду [Комар

Іл. 4. Ліпний посуд з розкопу III/1939 р. на садибі Петровського [НА ІА НАНУ, негатив № 8293]

Іл. 5. Ліпний посуд з розкопу III/1939 р. на садибі Петровського [НА ІА НАНУ, негатив № 8292]

20056]. Ця атрибуція чомусь не влаштувала Д. М. Котишева, який вважає дані про комплекс «суперечливими», і вагається між датуванням волинцевським чи роменським горизонтом [Котышев 2014, с. 18; 2019, с. 31], без пояснення, щоправда, природи свого досвіду диференціації волинцевських та роменських комплексів. П. П. Толочко не відкидає факту наявності в київських пам'ятках VIII ст. волинцевських рис, проте в полеміці з В. Я. Петрухіним висловився щодо їх малого значення порівняно з «пеньківсько-пастирськими» та роменськими слідами присутності в Києві [Толочко 2016, с. 216–217].

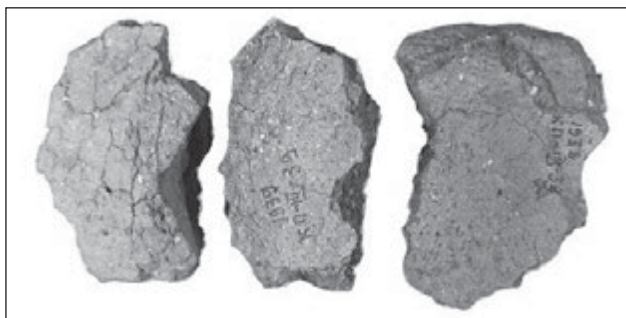
Житло з розкопу III 1939 року на садибі Петровського було введено в науковий обіг М. К. Каргером, який не був фахівцем у ранньослов'янській археології, тому детальний опис керамічного комплексу із заповнення об'єкта не наводився. А часткова депаспортизація довоєнних колекцій Національного музею історії України ускладнює ідентифікацію потрібних фрагментів. Серед фотознімків з розкопок 1939 року на садибі Петровського, що зберігаються в Науковому архіві Інституту археології НАН України, ліпний посуд представлений на 7-ми нега-

тивах (№ 8287–8293), на негативах № 8290 та № 8293 фрагменти дублюються. У публікаціях житла М. К. Каргера використані негативи № 8289, 8290, 8292 [Каргер 1951, рис. 70–72] з фотографіями двох донець і верхньої частини горщика (іл. 4; 5), а також двох фрагментів обпаленої обмазки з відбитками дощок та комишу (іл. 8). Але шифр КП III/39 помітний також на фрагментах ліпного посуду з негативів № 8288 та № 8291 (іл. 6; 7), тобто вони походять з того самого житла, або з культурного шару сусідніх квадратів того ж розкопу. Зображення з негатива № 8287 (іл. 9) включають оброблений кремій, фрагменти посуду доби енеоліту-бронзи, скіфського часу, ранньогончарні фрагменти, жоден з яких не згадується при описі матеріалів із житла, тому цей негатив, напевне, відображає загалом ранні знахідки з культурного шару поселення, а не з конкретного об'єкта.

Для культурної атрибуції об'єкта найбільш показовим є тип опалювальної споруди, яка являла собою лесову кубоподібну пічку (іл. 3), характерну для волинцевських

Іл. 6. Ліпний посуд з розкопу III/1939 р. на садибі Петровського [НА ІА НАНУ, негатив № 8288]

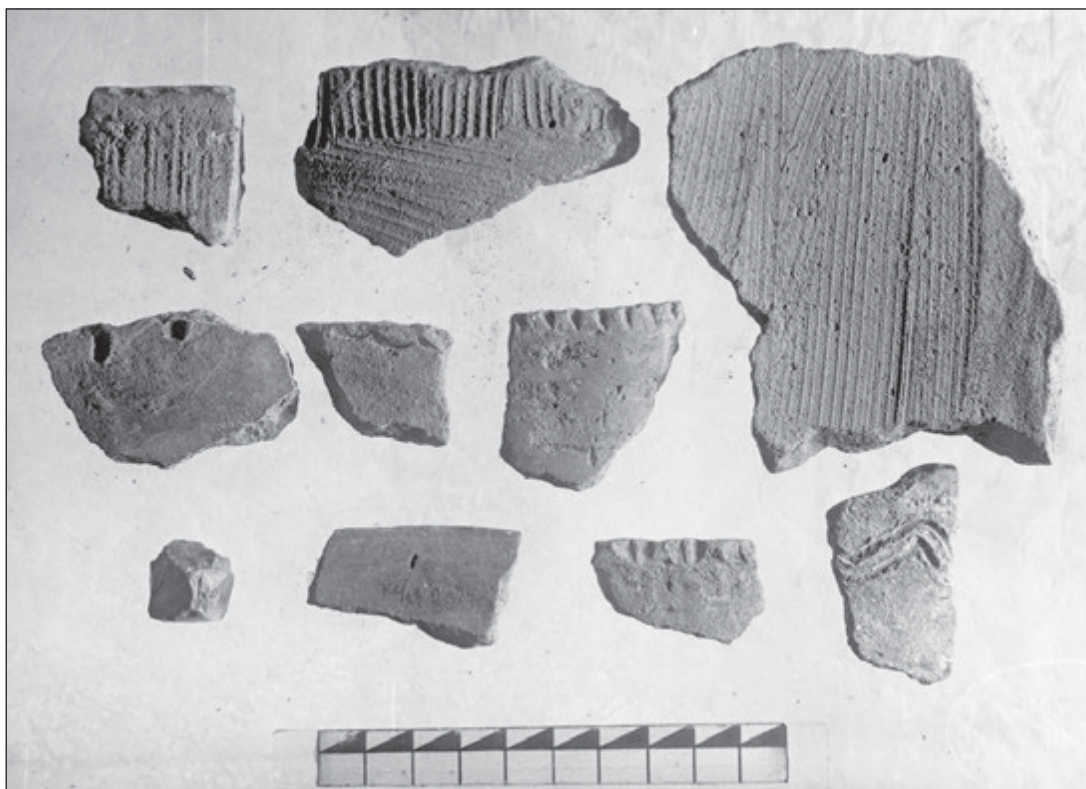
Іл. 7. Ліпний посуд з розкопу III/1939 р. на садибі Петровського [НА ІА НАНУ, негатив № 8291]

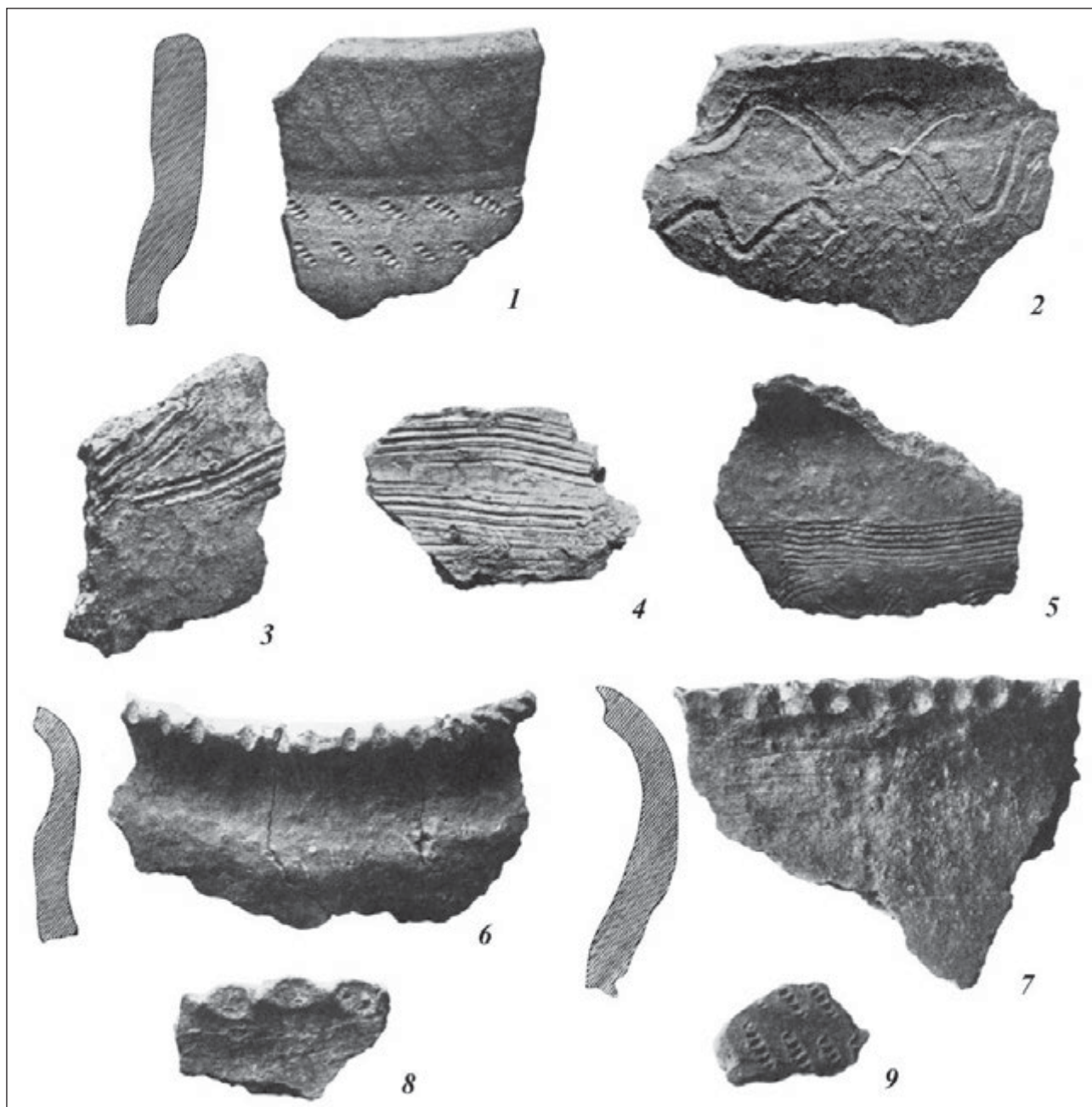
Іл. 8. Глиняна обмазка з житла розкопу III/1939 р. на садибі Петровського [НА ІА НАНУ, негатив № 8289]

та роменських жител Дніпровського Лівобережжя. На правому березі Дніпра ареал поширення таких печей охоплює волинцевські поселення Київського Придніпров'я, а також сусідні з ним пам'ятки – Монастирьок, Канівське поселення, Сахнівка, тоді як південніше і на захід домінують опалювальні споруди, зведені з використанням каменю, як і в житлі 1908 року зі Старокиївської гори. Використане каміння також у печі з житла 1965 року з роменською керамікою з тераси Старокиївської гори, що свідчить про змішування традицій у контактній зоні. Рештки кубоподібної лесової пічки натомість досліджені нами у 2009 році між фундаментними ровами Десятинної церкви [Івакін, Козюба, Комар, Манігда 2010, с. 169].

На жодному з фрагментів посуду розкопу III 1939 року (іл. 4–7) немає відбитків гребінчастого штампа, натомість є фрагмент вінця з глибокими пальцевими зачіпами (іл. 6), що характерно для волинцевського етапу, а ніяк не роменського. Проти ж належності керамічного комплексу до кола культури Луки-Райковецької свідчать фрагмент ліпного горщика з вертикальним він-

Іл. 9. Ліпний та гончарний посуд, обмазка з розкопок 1939 р. на садибі Петровського [НА ІА НАНУ, негатив № 8287]

Іл. 10. Ліпний та гончарний посуд з розкопок 1932 р. на Киселівці. [За: Magura 1935]

чиком та різко опуклими плечиками (іл. 2), а також фрагмент вінця з потовщеним вінцем, нахиленим усередину горщика (іл. 6). Л. П. Михайлина ввів такі типи до кола культури Луки-Райковецької шляхом зарахування до неї відверто чужорідного поселення Обухів II [Михайлина 2009, рис. 4], культурна належність якого взагалі не може викликати сумнівів через присутність у комплексах характерного гончарного посуду волинцевського типу [див.: Абашина 2004; Петраускас 2019].

Знахідок гончарного волинцевського посуду серед матеріалів Старокиївської гори нам

справді поки не траплялося. Але це ще не привід для скептицизму, адже сіролощені гончарні фрагменти під час розкопок довоєнного періоду здебільшого відносилися до «культури полів поховань».

Виняток становлять кілька знахідок з Киселівки. Серед керамічних матеріалів з розкопок 1932 року С. С. Магура наводить фрагмент високоякісного гончарного горщика («урни») з вертикальним вінцем, «попелясто-сірого кольору, дуже добре випаленого», прикрашеного відбитками гребінцевого штампа (іл. 10: 1), знайденого в тому ж шарі, що й фрагменти ліпного та ранньогончар-

Іл. 11. Ліпний та гончарний посуд з розкопок 1940 р. на Киселівці. [За: Козловська 1940]

ного ранньослов'янського посуду [Magura 1935, р. 199; рl. IV, 6]. Серед останнього привертає увагу фрагмент горщика з насічками по вінцях та виділеним переломом плечика (іл. 10: 6), що притаманно роменському посуду та пізньоволинцевському. Відзначимо також ще один фрагмент стінки з характерним роменським орнаментом (іл. 10: 9).

У 1940 році при розкопках на 3-й терасі Киселівки виявлено ще один фрагмент високоякісної гончарної посудини, яку В. Є. Козловська описує як «аналогічний знайденому С. С. М.» (іл. 11: 1). Разом із цим фрагментом у шарі були присутні ліпні черепки червоного обпалу, фрагмент денця (іл. 11: 2), а також «фрагмент чорної лощеної миски культури полів поховань» (іл. 11 3) [Козловська 1940, с. 20–21]. При публікації матеріалів розкопок 1940 року В. Є. Козловська віднесла згаданий фрагмент гончарної посудини до

стратиграфічного горизонту «культури полів поховань», але датувала інакше – цілком несподівано, «не пізніше від V ст. до н. е.» [Козловська 1947, с. 148–149] (оскільки текст виданий анонімно і не вичитувався автором, можливо, помилково замість «V ст. н. е.»?).

Як би там не було, а стратиграфічна позиція фрагмента на 3-й терасі Киселівки передувала горизонту з ранньогончарними фрагментами культури Луки-Райковецької, що дуже спантеличило В. Є. Козловську. Обидва гончарні фрагменти належать до характерних волинцевських за формою, відновлюваним сірим випалом та пролощеним декором. Декор гребінчастим штампом присутній на гончарних уламках із Ходосівського поселення [Петрашенко 1992, рис. 18, 1; 19, 5; Комар 2018, рис. 8, 7, 8; 2019, рис. 4, 1]. Цілком можливо, що частина лощених фрагментів «культури полів поховань» насправді також належали до волинцевських, але на момент розкопок Киселівки дослідники просто не могли цього знати, порівнюючи здобуті матеріали з доступною їм на той час джерельною базою.

Що варто констатувати за підсумками нашого огляду. Горизонт волинцевської культури VIII – початку IX ст. на поселеннях Києва Старокиївської та Замкової гір – це археологічна реальність. Для того, щоб правильно атрибутувати знахідки з археологічних розкопок 1930–1940-х років, знадобилися багато десятиліть плідної колективної праці археологів на Дніпровському Лівобережжі та правобережному Київському Придніпров'ї. Ці результати заперечили шаблонний поділ ареалу слов'янських культур VIII–IX ст. по Дніпру, продемонструвавши включення Києва та полоси поселень на південь від нього в бік Росії до ареалу волинцевської культури, яка асоціюється з даними Хозарського каганату – сіверянами, радимичами та в'ятичами [див.: Комар 2005; 2012б; 2017]. Поляни – єдине плем'я Дніпровського Правобережжя, яке також зараховується давньоруським літописцем до хозарських даників, що пояснює ту незвичну картину поширення волинцевських пам'яток вузькою смугою на Правобережжі Дніпра, яка спостерігається археологічно.

Джерела та література

- Абашина, Н. С. 2004. Ранньослов'янські житла на поселенні Обухів II. *Археологія давніх слов'ян*. Київ: ІА НАНУ, с. 277–299.
- Березовець, Д. Т. 1952. Дослідження на території Путивльського району Сумської обл. *Археологічні пам'ятки УРСР*, 3, с. 242–250.
- Дяченко, Д. Г. 2021. Райковецька культура в Середньому Подніпров'ї. *Археологія і давня історія України*, 3 (40), с. 155–168.
- Гупало, К. М., Івакін, Г. Ю., Сагайдак, М. А. 1979. Дослідження Київського Подолу (1974–1975 рр.). *Археологія Києва. Дослідження і матеріали*. Київ, с. 38–62.
- Івакін, Г. Ю., Козюба, В. К., Комар, О. В., Манігда, О. В. 2010. Розкопки 2009 р. на Старокиївській горі поблизу Десятинної церкви. *Археологічні дослідження в Україні 2009 р.*, с. 169–172.
- Іванцов, І. О. 2003. *Стародавній Київ*. Київ.
- Каргер, М. К. 1940. К вопросу о Киеве в VIII–IX вв. *Краткие сообщения Института истории материальной культуры*, VI, с. 61–65.
- Каргер, М. К. 1951. *Археологические исследования Древнего Киева. Отчеты и материалы (1938–1947 гг.)*. Киев.
- Каргер, М. К. 1958. *Древний Киев*, 1, Москва; Ленинград.
- Кілієвич, С. Р. 1958. Звіт про археологічні розкопки у Києві 1958 р. (вул. Андріївський спуск, № 36–38). *Науковий архів Інституту археології НАН України*, № 1958/47.
- Килиєвич, С. Р. 1982. *Детинець Києва IX – первой половины XIII веков: по материалам археологических исследований*. Киев.
- Козюба, В. К. 2010. Фотографії та малюнки розкопок В. В. Хвойки 1907–1908 рр. в садибі М. М. Петровського у Києві. *Науково-дослідницька та просвітницька діяльність Вікентія Хвойки: До 160-річчя з дня народження*. Трипілля, с. 59–79.
- Комар, А. В. 2005а. Исторические предпосылки возникновения легенды о полянской дани хазарам по археологическим данным. *Хазары*. Москва; Иерусалим: Гешарим, с. 207–218.
- Комар, А. В. 2005б. К дискуссии о происхождении и ранних фазах истории Киева. *RUTHENICA*, IV, с. 115–137.
- Комар, А. В. 2012а. Киев и Правобережное Поднепровье. *Русь в IX–X веках: археологическая панорама*. Москва; Вологда, с. 300–333.
- Комар, А. В. 2012б. Поляне и северяне. *Древнейшие государства Восточной Европы*. 2010 год: Предпосылки и пути образования Древнерусского государства, с. 128–191.
- Комар, А. В. 2017. Между Русью и Хазарией: Днепровское Левобережье IX века в свете современной археологии. *Colloquia Russica. Series I*, vol. 7: Rus' and the world of the nomads (the second half of 9th–16th century). Krakow, s. 31–43.
- Комар, О. В. 2018. Археологічне та археомагнітне датування волинцевських комплексів Ходосівського поселення. *Археологія і давня історія України*, 2 (28), с. 168–191.
- Комар, О. В. 2019. Досвід використання радіокарбонного методу для датування ранньослов'янських пам'яток України (1970–1987 рр.). *Археологія і давня історія України*, 1 (30), с. 254–267.
- Котышев, Д. М. 2014. Ранняя история Киева в контексте истории Восточной Европы VIII–X вв. *Труды Института Российской истории РАН*, 12, с. 13–28.
- Котышев, Д. М. 2019. *От Русской земли к земле Киевской. Становление государственности в Среднем Поднепровье. IX–XII вв.* Москва.
- Козловська, В. 1940. Розкопки на горі Киселівці у Києві 1940 р. (замітки). Зошит № 2. *Науковий архів Інституту археології НАН України*, Ф. ПМК, № 109.
- [Козловська, В.] 1947. Розкопки в Києві на горі Киселівці в 1940 р. *Археологія*, с. 142–149.
- Ляпушкин, И. И. 1958. Новотроицкое городище: О культуре восточных славян в эпоху сложения Киевского государства. *Материалы и исследования по истории СССР*, 74. Москва; Ленинград.

Магура, С. С. 1934. До питання про стару слов'янську кераміку часів родоплемінного ладу: з приводу розкопів на горі Киселівці в Києві 1932 р. *Наукові записки Інституту історії матеріальної культури*, 1, с. 53–74.

Максимов, Є. В., Петрашенко, В. О. 1980. Городище Монастирьок VIII—XIII ст. на Середньому Дніпрі, *Археологія*, 33, с. 3–20.

Максимов, Е. В., Петрашенко, В. А. 1988. *Славянские памятники у с. Монастырек на Среднем Днепре*. Киев.

Михайлина, Л. П. 2007. *Слов'яни VIII–IX ст. між Дніпром і Карпатами*. Київ: ІА НАНУ.

Орлов, Р. С. 1970. Исследование раннеславянских памятников на Киевщине. *Археологические открытия 1969 г.* Москва: Наука, с. 264–265.

Орлов, Р. С. 1972а. Поселення з керамікою волинцевського типу на Київщині. *Археологічні дослідження на Україні в 1969 р.*, IV, с. 236–241.

Орлов, Р. С. 1972б. Розвідка ранньослов'янських пам'яток поблизу Києва. *Археологія*, 5, с. 96–106.

Петраускас, О. В. 2019. Волинцевський комплекс ранньослов'янського поселення Обухів 2. *Археологія*, 1, с. 79–94.

Петрашенко, В. А. 1990. Волинцевская культура на Правобережном Поднепровье. *Проблемы археологии Южной Руси. Материалы историко-археологического семинара «Чернигов и его округа в IX–XIII вв.», Чернигов, 26–28 сентября 1988 г.* Киев: Наукова думка, с. 47–50.

Петрашенко, В. О. 1989. Волинцевська культура на Правобережному Подніпров'ї (за матеріалами Ходосівського поселення). *Археологія*, 2, с. 32–44.

Петрашенко, В. О. 1992. *Слов'янська кераміка VIII–IX ст. правобережжя Середнього Подніпров'я*. Київ.

Сагайдак, М. А. 1991. *Давньокиївський Поділ*. Київ.

Сухобоков, О. В. 1977. До питання про пам'ятки волинцевського типу. *Археологія*, 21, с. 50–66.

Сухобоков, О. В. 1992. *Дніпровське Лісостепове Лівобережжя у VIII–XIII ст. (за матеріалами археологічних досліджень 1968–1989 рр.)*. Київ.

Толочко, П. П. 1983. *Древний Киев*. Киев.

Толочко, П. П. 2016. *Откуда пошла Руская земля*. Киев.

Шовкопляс, А. М. 1957. Керамические комплексы с горы Киселевки в Киеве. *Краткие сообщения Института археологии АН УССР*, 7, с. 100–103.

Шовкопляс, Г. М. 1958. Археологічні пам'ятки гори Киселівки в Києві. *Праці Київського державного історичного музею*, 1, с. 133–157.

Шовкопляс, А. М. 1959. Славянская керамика VII–IX вв. из Киева. *Краткие сообщения Института археологии АН УССР*, 8, с. 169–172.

Шовкопляс, А. М. 1963. Раннеславянская керамика с горы Киселевки в Киеве. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 108, с. 138–144.

Magura, S. S. 1935. Early Slavonic Pottery Dug Up at Kiselivka Hill, Kiev, in 1932. *The Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland*, 65, p. 113–121.

Знесення Десятинної церкви в контексті заходів та подій антирелігійної кампанії кінця 1920 – 1930-х років

Стаття присвячена аналізу обставин, що зумовили знищення в 1936 році Десятинної церкви, зведеної за проектом В. П. Стасова, у контексті заходів і подій антирелігійної кампанії 1929–1941 років. Знищення храму розглянуто на основі церковно-державних відносин і практики реалізації антирелігійної політики Радянської України щодо храмової архітектури в тогочасному Києві.

Ключові слова: антирелігійна кампанія 1929–1941 років, реконструкція Києва, руйнування архітектурних пам'яток, Десятинна церква.

The article is devoted to the analysis of the circumstances that led to the destruction in 1936 of the Desyatynna Church of the project of V. P. Stasov in the context of the events of the anti-religious campaign of 1929–1941. The destruction of the temple are considered on the basis of materials related to church-state relations, as well as the practice of implementing the anti-religious policy of the government Soviet Ukraine, on temple architecture in the then Kyiv.

Key words: anti-religious campaign 1929–1941, reconstruction of Kyiv, destruction of architectural monuments, Desyatynna Church.

Історія свідчить, що комуністична ідеологія не могла співіснувати з релігією, тим паче допустити незалежне інституціональне функціонування останньої. Ліквідація релігії як перешкоди на шляху побудови комуністичного суспільства була принципово важливою державною метою [Ленин 1968, т. 12, с. 146], хоча й не першочерговою. Сприяти ж повному відмиранню «релігійних забобонів» мали практично безперервні хвилі державних антирелігійних кампаній, які тривали аж до початку Другої світової війни.

Третя за хронологією кампанія боротьби з релігією в СРСР у 1929–1941 роках видалася найбільш руйнівною щодо пам'яток архітектури. Саме під час її проведення і Десятинна церква, разом з багатьма іншими київськими храмами, припинила своє існування. Т. Б. Геврик у своєму дослідженні, присвяченому втраченим наприкінці 1920-х та в 1941 році архітектурним пам'яткам Києва, нарахував 22 церкви, 10 дзвіниць та 14 інших споруд, що мали статус пам'яток [Геврик 1990, с. 62]. Утім, на думку цього автора, це список лише найбільш відомих. Кампанія тривала у двох напрямках – законодавчому та ідеологічному (який складався з культурно-освітньої роботи та власне антирелігійної пропаганди). Останній набув небаченого до цього часу розмаху.

Початок кампанії було покладено секретною постановою Політбюро ЦК ВКП(б) від 24 січня 1929 року. У Постанові всі ре-

лігійні організації СРСР розглядалися як контрреволюційні, які «імеют влияние на массы» [Протокол № 61]. З 8 квітня 1929 року кампанія регулювалася вже новою постановою ВЦВК¹ «О религиозных объединениях», яка легітимізувала вкрай жорсткі обмеження на діяльність релігійних об'єднань [Постановление ВЦИК 1971, с. 53–55] та пропонувала Центральним виконавчим комітетам (ЦВК) союзних республік «отменить все законы и распоряжения, противоречащие настоящему Постановлению». Постанова забороняла всі форми суспільної, соціальної, громадської, освітньої, видавничої або місіонерської діяльності для віруючих. Водночас було посилено антирелігійну роботу в системі освіти [Постановление ВЦИК 1971, с. 53–55]. Цікаво зазначити, що ця Постанова (з незначними змінами від 1975 року) була діючою в СРСР аж до 1990 року [Кашеваров 1997, с. 27].

Кампанія проходила у роки т. зв. «Великого перелому». Активно взятий більшовиками курс будівництва соціалізму спричинив у Радянській державі тектонічні суспільні трансформації (культурна революція, індустріалізація та колективізація). У цей же час проходять масштабні реконструкції практично всіх великих міст СРСР. Проте реконструкція Києва цього часу була зумовлена ще однією важливою історичною подією – перенесенням столиці УСРР з Харкова до Києва,

¹ Всеросійський центральний виконавчий комітет – вищий законодавчий, розпорядчий і контролюючий орган державної влади РРФСР (1917–1937).

яке відбулося 24 червня 1934 року. І фактично саме внаслідок реконструкції та перебудови нової столиці (вкрай сумнівної з архітектурної точки зору) Десятинній церкві судилося бути знищеною.

З перенесенням столиці постала необхідність створення в Києві Урядового центру (кварталу). Паралельно з цим тривала робота з проектування нового генерального плану міста. Розроблення обох проектів відбувалося під особистим контролем вищого партійного керівництва республіки – першого та другого секретарів ЦК КП(б)У С. В. Косіора та П. П. Постишева, і широко висвітлювалося пресою [Гербов 1936, с. 3]. Головою Спеціальної урядової комісії, яка затверджувала плани будівництва, був голова ДПУ УСРР² В. А. Балицький [Шаповал, Пристайко, Золотарьов 1997, с. 55].

Напередодні переїзду уряду до Києва, у квітні 1934 року було остаточно вирішено, що Урядовий квартал буде розташований в межах давньої частини міста на Старокиївській горі. Цікаво, що архітекторам, котрі брали участь у конкурсі, запропонували розробляти проект так, як нібито Трьохсвятительська церква й Михайлівський собор уже не існують. На думку Т. Б. Геврика, «вибір цього місця <...> аж ніяк не був вдалим з погляду планування», утім, і це є, мабуть, найголовнішим, – «ухвалення цього проекту <...> створило прецедент для інших проектів планування, які передбачали руйнування історичних або архітектурних пам'яток Києва». Слід погодитися також з оцінкою Т. Б. Геврика, що «мотиви проголошеної в 1934 р. реконструкції Києва з рішенням побудувати репрезентативний Урядовий центр в історичному Старому місті, далекі від містобудівельних <...> Сама ідея <...> пішла в забуття впродовж двох років» [Геврик 1990, с. 8].

Таким чином, можна говорити про те, що більшовицька влада усвідомлено та цілеспрямовано на місці старого Києва будувала «свій» – «соціалістичний» – Київ. Цікаво відмітити, що саме таку назву мав у ті роки

журнал, у якому публікувалися матеріали, пов'язані переважно з реконструкцією міста, а також висвітлювалися досягнення в побудові соціалістичного суспільства у столиці Радянської України.

Т. Б. Геврик також досить точно характеризує партійних керівників того часу, яких «можна розглядати, як примітивних антитрадиціоналістів. Вони трактували історичні й культурні пам'ятки як залишки занепадницького минулого» [Геврик 1990, с. 7]. Тут можна згадати вислів 1923 року наркома просвіти А. В. Луначарського про те, що «революція жде главным образом развития искусства как идеологии». Однак при цьому мистецтво слід оцінювати з марксистських класових позицій: твори мистецтва «выражают идеи и чувства – непосредственно своего автора, а через его посредство тех слоев народа, которых он является выразителем» [Луначарский 1941, с. 499].

Відповідно до цього класового підходу, храмові будівлі, які мають навіть історичну цінність, є виразниками «занепадницького минулого», до того ж аргіргі контрреволюційного. Один із представників українського радянського мистецтва О. П. Довженко тоді саме так сприймав історичну цінність церковного мистецтва. Відомо, що на представницькій нараді партійних і профспілкових керівників 21 квітня 1932 року, де йшлося про створення в центрі Києва Парку культури і відпочинку, він рішуче висловлювався за знищення Михайлівського собору. За словами О. П. Довженка, «він оджив свій вік. Абсолютно неприпустимо навіть думати, що ці стіни кому-небудь потрібні <...> коли ми знесемо Михайлівський монастир, то побудова парку дасть належний ефект» [цит. за: Ковалинський 2006, с. 314]. Таким чином, «антитрадиціоналістами» були не тільки партійні керівники України³ – їхні погляди поділяли окремі представники творчої інтелігенції.

Ще до переносу столиці з Харкова на газетних та журнальних шпальтах суспіль-

² Державне політичне управління – відомство державної безпеки при Народному комісаріаті внутрішніх справ (НКВС).

³ Нерозуміння цінності історичних пам'яток представниками партійного керівництва певним чином можна пояснити їхнім освітнім рівнем (точніше його відсутністю). У «вірних лєнінців» В. С. Косіора, П. П. Постишева та Г. І. Петровського не було навіть середньої освіти.

ству активно насаджували думку про нікчемну цінність культових споруд під тезою, яку можна загально сформулювати у вислові: «не все стародавнє – історична цінність». Наприклад, у журналі «Соціалістичний Київ» (1933, № 3) прямо проводиться антитеза пам'яток старовини та революції: «оскільки наша старовина формувалася переважно на базі феодално-клерикальних відносин, то сталося масове колекціонування та зберігання всього, що тільки лише несло на собі дату і печатку вчорашнього дня <...> Виявилося, що в нас багато різного мотлоху <...> Однак, захоплюючись охороною пам'яток церковно-феодалної старовини, ми забуваємо про охорону пам'яток, цікавіших для робітничого класу» [Карєв 1933, с. 39].

У всіх антирелігійних кампаніях безпосередньо на місцях важливе значення мав особистий фактор – дуже багато залежало від місцевих партійних і господарських керівників. У кампанії, яка була розпочата 1929 року, свавілля на місцях часом не знало ніяких меж, окреслених законом. Місцеві керівники вважали за краще бути підданими критиці за поспішне, із явним порушенням закону проведене закриття (яке часто завершувалося знищенням) храмів, ніж бути звинуваченими у відступі від ідеологічних настанов партії на боротьбу з релігією. Останнє автоматично зараховувало тих, хто сумнівається та вагається, до розряду відхильників від генеральної лінії партії, що своєю чергою могло мати дуже негативні наслідки.

Утім, партійні керівники УСРР того часу при виконанні завдань партії готові були йти на будь-які порушення. Численні факти цього приводить у своїй праці безпосередній свідок тих подій, який підписався псевдонімом Б. Микорський (з додатком «бывший научный сотрудник Украинской Академии Наук») і хто є ніхто інший, як Михайло Орест [Зведений іменний покажчик 2009, с. 96, 107] – відомий український поет, перекладач і педагог (справжнє ім'я – Михайло Костьович Зеров). Особливо «зворушливо» виглядає майже епічний пасаж розпорядження П. П. Постишева про знесення славнозвісного київського фонтану «Самсон» (до речі, який за генпла-

ном мав залишитися в парковому ансамблі Подолу): «Уберите эту дрянь!» [Микорский 1951, с. 17–18]. Він надав розпорядження, не виходячи з автівки.

Слід зазначити, що в Києві українські історичні пам'ятки, особливо барокового часу, могли розглядатись як свідчення існування буржуазно-націоналістичних настроїв. Саме в цей час у 1931 році головний ідеолог усіх радянських антирелігійних кампаній О. М. Ярославський висуває та обґрунтовує гасло: «Борьба против религии и национализма – борьба за социализм» [Ярославский 1935, с. 278–285]. І дуже швидко це гасло було розтиражоване на всіляких плакатах, транспарантах тощо у великій кількості по всьому СРСР.

Як відомо, затятим борцем з «українським буржуазним націоналізмом» і його «пам'ятками» був П. П. Постишев. Від нього «то и дело раздавались призывы “уничтожают гнезда украинской контрреволюции” и угрозы “выпекать каленым железом всякое проявление украинского национализма”» [Микорский 1951, с. 17]. Слова не розходилися з діями: уже в 1934 році, у рік переїзду столиці до Києва, було розпочато руйнування Військового Микільського собору – храму XVII ст., зведеного в архітектурних формах українського бароко.

Під ідеологічним тиском, в умовах «постишевщини»⁴, Т. М. Мовчанівський (який, до речі, мав духовну освіту) змушений був писати в науковій статті про археологічну розвідку на території Михайлівського собору 1934 року: «Києво-Михайлівський собор і монастир, подібно до “Софії” і Лаври, являв собою один із найбільш древніх центрів феодално-церковної експлуатації й мракобісся: за часів Київської Русі цей монастир був тісно пов'язаний з панівними князівсько-купецькими лихварськими верствами і в значній мірі здійснював кріпосницьке господарство і торгівлю, закріпачуючи економічно та ідеологічно для себе та князів феодалів все більші верстви трудящих, що складаються з селян і ремісників <...> У XVIII–XIX ст. монастир стає надійною опорою російського царату, бюрократії й капіталістичного ладу в

⁴ Термін, що його використовує Михайло Орест [Микорский 1951, с. 17].

цілому. У монастирі зосереджують свою реакційну роботу різні чорносотенні організації, як от “союз русского народа”, “братство св. Владимира”, “союз Михаила архангела”, погромницько-антисемітські осередки тощо <...> Ченці та попи розглядали, крім того, Михайлівський монастир як багатюще джерело наживи і як спосіб одурманення свідомості мас <...> дослідження <...> значно допоможуть правдиво висвітлити історію давнього монастиря, зокрема викрити брехливу й тенденційну попівсько-монархічну й націоналістичну ідеалізацію “Михайлівської старовини”, фальсифікацію князівських поховань, мощів тощо» [Мовчанівський 1937, с. 123–127].

Кажучи про руйнування храмів в Україні, слід зазначити, що, незважаючи на бажання місцевих партійних керівників, закриття та зносу культових споруд перешкоджали бюрократичні процедури. Ще 14 серпня 1924 року вийшов Циркулярний лист № 131 за підписами голови Всеукраїнського центрального виконавчого комітету (ВУЦВК) Г. І. Петровського та заступника наркома внутрішніх справ М. О. Черлунчакевича, адресований до всіх губвиконкомів «О порядке закрытия храмов и молитвенных домов всех культов». Згідно з листом, ту чи іншу культову споруду можна було вилучити в общини віруючих лише після розгляду відповідного рішення губвиконкому у відділі культів НКВС та затвердження його висновків Президією ВУЦВК [Циркулярное письмо № 131, 1924, с. 48–49]. Незважаючи на численні порушення, ініційовані «перегинами на місцях», цей порядок більш-менш витримувався, принаймні в Києві.

Згода Президії ВУЦВК на закриття Десятинної церкви була отримана 19 вересня 1929 року. 2 жовтня у храмі відбулося останнє богослужіння. Будівлю було передано Київській крайовій інспектурі з охорони мистецтва і старовини, яку очолював видатний український історик-мистецтвознавець Ф. Л. Ернст. Він звернувся з пропозицією до Київського окрвиконкому щодо утворення заповідника «Київський Акрополь», який мав організаційно об'єднати охорону визначних пам'яток храмової архітектури найстарішої частини міста. Експозицію передбачалося розташувати в Десятинній церкві.

Як можна довідатися з путівника по Києву 1930 року, автором якого був Ф. Л. Ернст, на той час доля Десятинної церкви виглядала досить оптимістично: «з огляду на велике історичне значіння Десятинної церкви й усього ґрунту навколо неї, постановою ВУЦВК культові відправи тут припинено й будову передано Краєвій Інспектурі Охорони Пам'яток Культури. Нині тут має розташуватись археологічний музей з матеріалів, здобутих під час розкопів навколо колишньої Десятинної церкви» [Київ. Провідник 1930, с. 344]. Але на жаль, цим планам не судилося реалізуватися. Сам Ф. Л. Ернст, прямий і послідовний у своїх діях, виявився для тогочасних керівників незручною постаттю в ситуаціях, які вимагали компромісів із власною совістю. У вересні того ж 1930 року його було звинувачено у викривленні загальнополітичної лінії та знято з посади Київського крайового інспектора, а згодом – у жовтні 1933 року – заарештовано [Верезомська 2005, с. 13].

Слід зазначити, що Десятинна церква, зведена за проектом В. П. Стасова у 1828–1842 роках, мала насамперед меморіальне значення. За влучними словами А. М. Муравйова: «хотя оно не сходно с прежним чертежом Десятинной церкви, однако должно быть драгоценно <...> как воспоминание древнего святилища, воскресшего из развалин» [Муравьев 1888, с. 642]. Критика архітектури «стасівського» храму, яка лунала з другої половини ХІХ ст., була пов'язана з реакцією на засилля т. зв. тонівського архітектурного стилю, родоначальником якого, до речі, і був стасівський проект. Негативні судження щодо художньої цінності храму і навіть його невідповідності давньоруському стилю епохи князя Володимира висловлювалися досить часто. Однак для храму, що має меморіальне значення й зведений у сучасних для його епохи формах, навряд чи прийнятні подібні судження взагалі.

Приводом для знищення Десятинної церкви була відсутність «большой исторической ценности» останньої [ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 402, арк. 70]. Однак її руйнування – приклад практичного втілення в парадигмі комуністичної ідеології епохи «Великого перелому» церковно-державних взаємовідносин. Приреченість на знищення «стасів-

СЕКРЕТАРЮ ЦК КП(б)У - тов. КОСИОРУ С.В. 205466
СЕКРЕТАРЮ ЦК КП(б)У - тов. ПОСТИШЕВУ П.А. 157-188
СОВНАРКОМУ У.С.С.Р. - тов. ЛЮБЧЕНКО П.П.

Острая нехватка кирпича для строительства школ и других промышленных и жилищных объектов вынуждает нас поставить вопрос перед ЦК КП(б)У о разборе Владимирского собора и Десятинной церкви, от которых можно получить свыше 2-х млн. вполне годного для строительства кирпича.

По генеральному плану реконструкции г. Киева, утвержденному ЦК КП(б)У - Владимирский собор и Десятинная церковь предназначены к сносу, как объекты не имеющие большой исторической ценности, - поэтому Горком КП(б)У и Горсовет просят разрешения приступить к разбору указанных церковных зданий.

СЕКРЕТАРЬ ГОРКОМА КП(б)У /САПОВ/
ПРЕДСЕДАТЕЛЬ ГОРСОВЕТА /ПЕТРУШАНСКИЙ/

14/III-36
572/св

Лл. 1. Звернення очільників міському КП(б)У і міськради Києва до керівництва УСРР дозволити здійснити руйнацію Десятинної церкви. 14.03.1936 р.

ПРОТОКОЛ № 57
Засідання ПОЛІТБЮРО ЦК КП(б)У з 26 березня 1936 року.

ПРИСУТНІ:

Члени Політбюро ЦК КП(б)У - тт. Балицький, Косіор, Любченко, Петровський, Постишев, Сухомлин, Якір.

Канд. на членів ЦК КП(б)У - тт. Попов, Шліхтер.

Члени та канд. ЦК КП(б)У - тт. Амелін, Андреев, Асаткін, Бенедіктов, Гавриленко, Голубятников, Ільїн, Канторовіч, Капелінський, Кацнельсон, Кисельов, Кузьменко, Кулік, Літвін, Маркітан, Орлов, Паперний, Певзнер, Петрушанський, Порайко, Пілацька, Рекіс, Сапов, Степанський, Таран, Тесленко.

9. Про розбирання церковів в м. Києві.
/тт. Сапов, Петрушанський/.

Дозволити Київській Міськраді розібрати Десятинну церкву і стіну навколо Братського монастиря з тим, щоб одержану від зносу цих будівель цеглу, використати на потреби міського будівництва.

10. Постанова - див. окрему папку.

Лл. 2. Протокол рішення (фрагмент) Політбюро ЦК КП(б)У з дозволом Київській міськраді розібрати Десятинну церкву. 26.03.1936 р.

ської» Десятинної церкви була зумовлена не відсутністю «исторической ценности», а саме місцем її розташування. За проектом будівництва Урядового кварталу (яке так і не було завершено), разом зі «стасівською» церквою XIX ст. були знищені й пам'ятки домонгольської доби: Трьохсвятительська церква та Михайлівський Золотоверхий собор.

З ініціативою руйнування Десятинної церкви (шляхом розбирання на будматеріали) виступили київські Міськрада, головою якої був Р. Р. Петрушанський, та Міськком КП(б) У, що його очолював І. А. Сапов. Утім, з перенесенням столиці у Київ, місцеві органи перетворилися в основному на виконавців вказівок республіканських керівників [Салій 2008, с. 55–56], тому ініціатори були лише формальні. Разом зі «стасівською» церквою пропонувалося розібрати на цеглу і Володимирський собор. Однак, там тоді перебував Всеукраїнський антирелігійний музей, а також архів Академії наук, які у такому випадку слід було перемістити [Ковалинський 2006, с. 325]. На той час цю проблему не було вирішено – і собор, на щастя, вцілів.

Звернення безпосередньо адресувалося вищому керівництву УСРР: С. В. Косіору, П. П. Постишеву та П. П. Любченку⁵. Питання розглядалося на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У 26 березня 1936 року (іл. 1; 2). Замість Володимирського собору було вирішено розібрати на будматеріали стіну Києво-Братського Богоявленського монастиря XVIII ст. [ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 407, арк. 19]. Утім, уже 15 квітня 1936 року дозвіл на розбирання було розширено: тепер дозволялося «розібрати для потреб шкільного будівництва б. Братський монас-

тир» [ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 408, арк. 11]. Увесь монастирський комплекс не розібрали, але була знищена чергова пам'ятка українського бароко – Богоявленський собор кінця XVII ст., що вкотре ілюструє ставлення більшовицької влади до «історичності» архітектурних пам'яток та свідчить про більш ніж формальний привід для знищення Десятинної церкви.

Розбір Десятинної церкви на будматеріали (який тривав до 1937 року) саме «для потреб шкільного будівництва» є красномовно символічним у контексті «культурної революції», яка здійснювалася радянською владою в цей період. Це її практично буквально втілення, причому високого рівня виконання. Побудовані з цегли «стасівського» храму в 1937–1939 роках школи: художня ім. Т. Шевченка (нині – Національний музей історії України) та школа № 25 ім. В. Белінського мають статус пам'яток архітектури [Інформаційний зведений перелік об'єктів культурної спадщини Шевченківського району].

Утім, якщо при будівництві цих шкіл і використовувалися храмові будматеріали, то в досить незначній кількості. Журнал «Соціалістичний Київ» за 1937 рік у № 7/8 повідомляв: «<...> окремі спроби застосування цегли з будинків, що зносяться, у нас є, але ця справа поставлена так, що навряд чи ми використовуємо 20–25 % цегли, яка залишається після розбирання будинків. Більша частина цегли просто перетворюється на сміття і порох» [Мостовой, 1937, с. 54]. Найвірогідніше, така ж частина будматеріалів з Десятинної церкви була використана під час «шкільного будівництва», заради якого, у тому числі, її було знесено.

Джерела та література

ЦДАГО України – Центральний державний архів громадських об'єднань України. Ф. 1 «Центральний Комітет Комуністичної партії України». Оп. 6 (1919–1967 pp.)

Зведений іменний покажчик. Науково-допоміжний бібліографічний покажчик у виданнях XVII ст. – 2000 р. 2009. Київ, III, 13, с. 96, 107;

Інформаційний зведений перелік – *Інформаційний зведений перелік об'єктів культурної спадщини Шевченківського району*. URL: <https://kievvlst.com.ua/project/resources/attachments/T28SJrUs.PDF> [Дата звернення 10.10.2021]

⁵ Головні організатори Голодомору 1932–1933 років.

Постановление ВЦИК, СНК РСФСР от 8 апреля 1929 года «О религиозных объединениях». 1971. *Законодательство о религиозных культах (Сборник материалов и документов)*. Москва, с. 53–55.

Протокол № 61 – Протокол № 61 заседания Политбюро ЦК ВКП(б) от 24 января 1929 года «О мерах по усилению антирелигиозной работы». URL: <http://istmat.info/node/59437>. [Дата звернення 10.10.2021].

Циркулярное письмо № 131 – Циркулярное письмо № 131 от 14 августа 1924 г. Всем губернским исполнительным комитетам. «О порядке закрытия храмов и молитвенных домов всех культов». *Бюллетень НКВД*, 9–10, с. 48–49.

Верезомська, С. Ф. 2005. *Ернст у пам'яткоохоронному русі України 1917–1933 рр.* Автореф. дис. к. і. н. Харків.

Геврик, Т. *Проектування і реконструкція Києва в 1930-их роках та їхні наслідки*. URL: <http://resource.history.org.ua/item/0013163> [Дата звернення 10.10.2021].

Геврик, Т. 1990. *Втрачені архітектурні пам'ятки Києва*. Київ.

Гербов, К. 1936. Генеральний план розвитку Києва. *Соціалістичний Київ*, 1, с. 3–4.

Карєв, В. 1933. Про те, що належить історії: охоронні пам'ятки старовини та революції – бойовий сучасний зміст! *Соціалістичний Київ*, 3, с. 38–39.

Кашеваров, А. Н. 1997. *Государственно-церковные отношения в советском обществе 20-30-х гг. (Новые и малоизученные вопросы)*. Санкт-Петербург.

Київ. Провідник / за ред. Ф. Ернста. 1930. Київ;

Ковалинський, В. 2006. Довженко і Михайлівський монастир. *Ковалинський, В. Київські мініатюри*, 1. Київ, с. 308–318;

Ковалинський, В. 2006. Доля собору. *Ковалинський, В. Київські мініатюри*, 1. Київ, с. 319–331.

Ленин, В. И. 1968. Социализм и религия. *Ленин, В. И. Полное собрание сочинений*, 12. Москва, с. 146–147.

Луначарский, А. В. 1941. Искусство как идеология. *Статьи об искусстве*. Москва; Ленинград, с. 499–502.

Микорский, Б. 1951. *Разрушение культурно-исторических памятников в Киеве в 1934–1936 годах*. Мюнхен.

Мовчанівський, Ф. М. 1937. Археологічна розвідка на території колишнього Михайлівського собору в Києві. *Наукові записки Інституту історії матеріальної культури ВУАН*. Київ, 2, с. 123–127.

Мостовой, С. 1937. Використати будматеріал знесених будівель. *Соціалістичний Київ*, 7/8, с. 54–55.

Муравьев, А. Н. 1888. *Путешествие по святым местам русским*. Санкт-Петербург, III.

Салій, І. 2008. *Обличчя столиці в долях її керівників*. Київ.

Шаповал, Ю., Пристайко, В., Золотарьов, В. 1997. *ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи*. Київ.

Ярославский, Ем. 1935. Борьба против религии и национализма – борьба за социализм. *Против религии и Церкви. Борьба за преодоление религии*. Москва, IV, с. 278–285.

Невідомий твір перегородчастої емалі із Софійського собору в Києві

Перша публікація архівної фотографії золотої емалевої пластини, знайденої в 1939/1940 роках у вівтарній частині київського Софійського собору під час археологічних досліджень під керівництвом М. К. Каргера.

Ключові слова: Софійський собор у Києві, археологічні роботи 1939/1940 років, давньоруські перегородчасті емалі.

First publication of the archival photograph of gold enamel plate, found in 1939/1940 in the altar of the Kyiv Sophia Cathedral during archaeological excavation headed by M.K. Karger.

Key words: St. Sophia cathedral in Kyiv, archaeological excavation of 1939/1940, Old Rus cloisonné works.

Нечисленні твори давньоруських перегородчастих емалей зі священними зображеннями, що збереглися до нашого часу [Макарова, 1975, с. 54–88], становлять особливий інтерес. Стилiстично пов'язані з творами живопису [Пекарская 2020; Лифшиц 2021; Стерлігова 2021], вони були частиною розкішної храмової декорації, сприйнятої Руссю з Візантії¹. У Давній Русі емаль з'являється одночасно з грецькими мозаїстами, її називали «финипть», «химипеть» (із середньо-грец. $\chi\rho\mu\epsilon\upsilon\tau\acute{o}\nu$, теж саме від $\chi\rho\mu\epsilon\acute{o}\varsigma$ – «змішую»), у формі «финифть» ця назва збереглася до наших днів. «Финипт» згадується в літописах в описах храмів, побудованих князями Андрієм Юрійовичем Боголюбським, Романом Ростиславичем Смоленським і Володимиром Васильковичем [ПСРЛ 1998, т. 2, стб. 581, 617, 916]. Емалі, без сумніву, прикрашали священний посуд, Євангелія, ікони та облачення духовенства Софії Київської. Подібно до коштовного каміння, їх могли використовувати багато разів, переміщати з одного предмета на інший, оскільки це були переважно окремі пластини, що їх закріплювали в оправах або за допомогою штифтів. Золотий медальйон з емалевим зображенням Богоматері був свого часу знайдений у Софійському соборі в Києві. Це єдина вціліла до ХХ ст. частинка його давнього дорогоцінного начиння.

Можливість ввести до наукового обігу фотографію цієї емалі (іл. 1), що зберігається в Науковому архіві Петербурзького інституту матеріальної культури, з'явилася завдяки допомозі колег². На паспарту фотографії є такий напис: «Образок, перегород-

Іл. 1. Світлина золотого медальйона з емалевим зображенням Богоматері (ФО НА ИИМК РАН: О. 3313. 149)

чатая эмаль на золотом фоне. Киев, Софийский собор, М. К. Каргер, 1939 г. В завале в алтарной части между центральной и северной апсидой» [ФО НА ИИМК РАН, О. 3313. 149]. У 1939–1940 роках розкопки в соборі проводилися Софійським архітектурно-історичним заповідником за участі Інституту археології АН УРСР та Інституту історії матеріальної культури АН СРСР під керівництвом М. К. Каргера за планом, затвердженим вченою радою заповідника [Каргер 1950, с. 227]. Коли точно було знайдено емаль, невідомо, польовий опис розкопок датований 1940 роком, але в більшості випадків М. К. Каргер пише про роботи в Софійському соборі як про «розкопки 1939 року» [Каргер 1946, с. 241–245],

¹ Б. О. Рибаків вважав, що виробництво емалей на Русі існувало вже в другій половині Х ст. [Рыбаков 1948, с. 396], але сучасні дослідники, слідом за Г. Ф. Корзухіною та Т. І. Макаровою [Корзухина 1954, с. 73–74; Макарова 1975, с. 94–95], відносять появу перших давньоруських емалей до середини ХІ ст. [Pekarska 2011; Новаковская-Бухман 2017, с. 187–196].

² Щиро дякую А. А. Песковій, яка звернула мою увагу на фотографію, та Є. І. Архиповій і Л. В. Пекарській, які надали дані польового опису.

ймовірно, у 1940 році проходила лише їхня завершальна частина і був складений короткий Польовий опис, у якому під № 19 згадана «Золотая пластинка с перегородчатой эмалью / изображение Богомат. Георг. придел. 1 шт.» [Полевая опись 1940, л. 1]. У звіті М. К. Каргера про розкопки, датованому також 1940 роком, є більш розлогі відомості: «Близ прохода в соседний придел найдена круглая пластинка на золоте с перегородчатой эмалью. Относится она к 14 в. На ней изображена богоматерь» [Каргер 1940, л. 4. № 2]. У публікаціях М. К. Каргера, що описують археологічні роботи в Софійському соборі [Каргер, 1950; Каргер, 1958], емаль не згадується. Серед важливих у художньому аспекті фрагментів церковного начиння собору вчений опублікував лише знайдений 1940 року уламок бронзової позолоченої пластини з карбованим зображенням апостола Павла [Каргер 1958, табл. LX], сучасне місцезнаходження якого, як і емалевої пластинки, невідоме. У рукописному польовому описі предметів, знайдених у Георгіївському приділі, поряд з кожним, крім двозначного порядкового номера олівцем, чорнилом проставлений номер чотиризначний (імовірно, тимчасового зберігання), зроблено топографічні помітки: усі знахідки було розподілено по ящиках, а особливо цінні – «золотая пластинка с перегород. эмалью (изобр. Богоматери)», якийсь «аметист» і «обломок кам. иконки» – були поміщені у вогнетривку шафу [Полевая опись 1940, л. 18, номера 19–21, чернильные соответственно 1650–1652]. У машинописній версії «Полевой описи предметов, найденных при раскопках в Софийском соборе в 1940 г.», згідно з якою всі знахідки були здані М. К. Каргером і прийняті Мудрою (на жаль, нам не відомі її ініціали та посада), емалева пластинка також числиться за № 19 [Полевая опись 1940, л. 65]. У Софійському музеї-заповіднику після розкопок здебільшого залишився архітектурний матеріал – плінфа, плитки підлоги, фрагменти фресок, мозаїк, кераміки, а також кілька фрагментів бронзового начиння. Найвірогідніше, дорогоцінні знахідки з вогнетривкої шафи були передані до київського ДІМ, як і предме-

ти зі схованки Десятинної церкви, розкопаної М. К. Каргером 1939 року. У 1969 році деякі з них, як нам люб'язно повідомила Л. В. Пекарська, були передані музеєм до Золотої комори, зберігалися в її фондах та привернули увагу дослідників лише кілька років тому.

На фотографії бачимо погрудне зображення Богоматері, яка тримає руки з розгорнутими долонями перед грудьми, – поширений у Х–ХІ ст. образ заступництва Богоматері. Знизу закруглена частина фігури точно вписана в абрис медальйона, зображення заповнює майже всю його поверхню, майже впритул до краю, німб великий, круглий, як і на фресках та мозаїках ХІ ст. Обабіч зображення – традиційні грецькі монограми під титлами, літери великі, поглиблені, щільно заповнені емаллю. Лик Марії овальний, шия висока, очі великі, з темними зіницями, зверненими ліворуч, і білками; широкі брови з'єднані з контуром носа. До іконографічних особливостей можна віднести високий лоб і малюнок вуст у вигляді пташки. Риси обличчя Марії модельовані не дуже чітко, без застосування шаблонів³, що були звичайними для активно працюючих майстерень і сприяли «ідеальному» малюнку. Образу не вистачає досконалості, але майстру вдалося передати зворушливу красу юності. Про колір карнації судити неможливо, проте тон її безсумнівно світлий. Наскільки дозволяє судити фотографія, усі емалі медальйона – непрозорі. Під мафорієм Богоматері видно очіпок, зарукав'я і пасок, заповнені світлою, можливо, білою емаллю. Виплески емалі, що видні на поверхні й пов'язані з недосконалістю технологічного процесу, нечіткі складки, не до кінця зрозумілий малюнок вбрання (світлий пасок, що з'єднаний із зарукав'ям, переходить на руки Богоматері) змушують впевнено віднести емаль до творів київських емальєрів. Розмір медальйона в документах не вказано, звичайний діаметр таких емалей 2,5–3,0 см. Будь-яких отворів на його краях немає, тому він міг бути частиною і нагрудного образка, і окладу. Коли ж могло бути створене це зображення Богоматері, безпідставно віднесене М. К. Каргером до ХІV ст.?

Київська Русь познайомилася з візантійською перегородчастою емаллю в пору найви-

³ Про використання шаблонів в емалях слушно вказували Г. Ф. Корзухіна [Корзухина 1946, с. 45–54], Т. І. Макарова [Макарова 1975, с. 53], а нещодавно і Л. В. Пекарська [Пекарская 2020, с. 293].

щого розквіту цього мистецтва, чому сприяли не тільки матеріальне благополуччя Візантійської імперії, що досягла до середини XI ст. піку свого розвитку, але й формування нової художньої мови, що відображає духовну сутність священних зображень. Використання золота й напівпрозорих, сяючих кольорів, увага до лінії як одного з елементів спіритуалізації спричинили вироблення й розповсюдження спеціальних прийомів, становлення «класичної» емальєрної манери, яка вирізнялася «особой щеголеватостію, изысканной причудливостію линий, узорчатым рисунком человеческой фигуры» [Кондаков, 1892, с. 86] і відбилася також у інших видах мистецтва. З другої половини – останньої чверті X ст. в константинопольських скрипторіях виникає «интерес <...> к мелким мотивам, которые <...> выполнены в “эмальерной” технике, т. е. с золотой обводкой <...> Несомненно, что этот интерес сформировался под воздействием современного эмальерного искусства» [Добрынина 2013, с. 91]. Про популярність емалей у Київській Русі другої половини XI ст. «свідчать» і лицьові мініатюри розкішних рукописів, створених у другій половині XI ст. у скрипторії київських князів; деякі дослідники навіть називають їх стиль «емальєрним» [Пуцко 1991; Стерлигова 2021]. Рукописи княжого скрипторія другої половини XI – початку XII ст. відображають найвищий авторитет константинопольської культури і столичних художніх технологій у середовищі руської знаті та підтверджують те, що грецькі емальєри працювали в той час у Києві. Але окремі візантійські емалі могли потрапити на Русь і раніше. Це емаль з образом Богоматері в центральному медальйоні так званих Рязанських барм – наміста⁴ кінця XII – першої третини XIII ст., знайденого у 1822 році в Старій Рязані. Н. П. Кондаков вважав її безсумнівно візантійською [Кондаков 1896, с. 88–89] (табл. IV, іл. 2). Т. І. Макарова датувала цю емаль X–XI ст. за властивим лише константинопольським майстрам складним, багатопаровим (за рахунок згущення й висвітлення тонів емалі, а також нанесення легкого рум'янця), ніби тональним об'ємним моделюванням облич [Макарова 1975, с. 58–60, 111]. Класичний приклад такого моделювання – емалі Лімбурзь-

кої ставротеки (945–959) (табл. IV, іл. 3). Крім лику, що «світиться», зовнішньої і внутрішньої витонченості образу, Богоматір «Рязанських барм» зближує з емаллями ставротеки й характер криволінійних перегородок, що відображає пластику форми, а також прийоми зображення окремих деталей і титлів написів. Це дозволяє переглянути існуюче датування цієї емалі – «XI – початок XII ст.» [Византийские древности 2013, № 23, с. 182–183] і віднести її до продукції константинопольських імператорських майстерень другої половини X – початку XI ст., як і емалеве «Розп'яття» з того самого Старорязанського скарбу в давньоруській золотій оправі передмонгольського часу [Византийские древности 2013, № 20, с. 176–177]. Подібні візантійські емалі слугували зразками для місцевих майстрів протягом тривалого часу, до них відноситься й емаль, знайдена в Софійському соборі.

Дві інші емалі, з образами святих Ірини та Варвари в медальйонах «барм», виконані пізніше (табл. IV, іл. 4; 5), їх можна зіставити з мозаїками і фресками Софії Київської (1040-ті роки); крім моделювання ликів, схожість є і в прийомах передачі складок вбрання (табл. V, іл. 6). Але в емалях є також явні стилістичні риси наступної, раньокомнінівської, епохи – подовжений овал ликів, вузьке підборіддя, «рухливість» зіниць, характерні вже для живопису другої половини XI ст. [докладніше див: Стерлигова 2021]. Ці емалеві зображення святих жон були створені грецькими емальєрами в Києві в другій половині XI ст. і відносяться до найраніших давньоруських емалей ікон, що збереглися до нашого часу [Стерлигова 2021].

Золотий медальйон із Софійського собору виконаний інакше, перегородки тут нерівні, риси обличчя й окремі деталі зображення неспівмірні. Чи пов'язано це з рівнем майстерності ювеліра або поступовою втратою візантійської емальєрної традиції, сказати важко. Він також міг бути створений у Києві в другій половині XI – на початку XII ст., але вже наступним поколінням тих давньоруських майстрів, що навчалися у греків.

Незважаючи на малу кількість збережених пам'яток, з київською майстернею можна

⁴ Про ці «барми» як жіночу прикрасу див.: [Кондаков 1892, с. 338; Корзухина 1954, с. 143–144, Жилина, Макарова 2008, с. 53].

пов'язати ще кілька творів, наприклад, невеликий золотий медальйон (діаметр 2,6 см) із зображенням жіночої голівки в діадемі з препендуліями, знайдений у Юр'єв-Польському районі Владимирської області (РФ) (табл. V, іл. 7). Отвори для кріплення до тканини по краю медальйона і петельки з внутрішнього боку дозволяють зарахувати його до емалевих прикрас світського костюма, можливо, опліччя.

До тієї ж епохи можна віднести ще два погрудних зображення Богоматері з долонями, розкритими перед грудьми, що, ймовірно, становили найзатребуванішу продукцію київських емальєрів. Це невеликі (діаметри відповідно – 2,6 см) срібні, позолочені медальйони (табл. V, іл. 8; 9) із зібрання К. Шміта [Rom und Byzanz 1998, N. 27, 28]. Характерна зміна кольору цих емалей показує, що вони походять зі скарбів, а їхні оправы, найвірогідніше, відносяться до антикварних стилізацій. Як і емаль із Софії Київської, вони іконографічно сходять до візантійських емалей македонського періоду, подібно емалі центрального медальйона «Рязанських барм», але виконані простіше й відносяться до масової продукції київських майстерень, і, можливо, більш

пізнього часу. Пропорції тут інші, малюнок спрощений, кольори емалей інші. Німби, зірки пріснодівства і зарукав'я жовті, облямівка мафорію червона, що могло бути пов'язано з доступністю сировини для емалей різних кольорів; написи неакuratні, з частково втраченою емаллю. Проте використання срібла, а не золота, та емалей певних кольорів не може бути вагомим аргументом для пізнішого датування, прийоми емальєрної справи змінювалися протягом століть, але цей процес не був лінійним; в одній майстерні могли виконуватися емалі і на золотих, і на срібних позолочених пластинах. В останньому випадку, щоб уникнути корозії металу, що веде до зміни кольору емалі, нерідко використовувалися золоті перегородки, що ми й бачимо на одному з вищезазначених медальйонів.

Отже, золотий медальйон, знайдений у 1939/1940 роках під час археологічних досліджень у Софійському соборі, належить до небагатьох відомих нині емалей Київської Русі зі священними зображеннями. Його сучасне місцезнаходження невідоме. Надія на те, що пам'ятка збереглася і ще може «спливти», спонукала мене написати цю розвідку.

Джерела та література

Византийские древности 2013. *Византийские древности. Произведения искусства IV–XV веков в собраниях Музеев Московского Кремля: Каталог* / отв. ред.-сост. И. А. Стерлигова. Москва.

Добрынина, Э. Н. 2013. О термине «эмальерный стиль» в истории византийской книжной орнаментики X–XII вв. *Палеография, кодикология, дипломатика: Современный опыт исследования греческих, латинских и славянских рукописей и документов: Материалы Междунар. науч. конф. Москва, 27–28 февр. 2013 г.* / отв. ред. И. Г. Коновалова; сост. Д. Н. Рамазанова; Ин-т всеобщ. истории РАН. Москва, с. 83–93.

Жилина, Н. В., Макарова, Т. И. 2008. *Древнерусский драгоценный убор – сплав влияний и традиций. IX–XIII вв.: Художественные стили и ремесленные школы*. Москва.

Каргер, М. К. 1940. *О раскопках в Киевском Софийском соборе в 1940 г.* Архив ИИМК РАН, ф. 35, оп. 1940, ед. хр. 183.

Каргер, М. К. 1950. *Археологические исследования древнего Киева. Отчёты и материалы (1938–1947)*. Киев.

Каргер, М. К. 1958. *Древний Киев: очерки по истории материальной культуры древнерусского города*. Москва; Ленинград.

Лифшиц, Л. И. 2021. О времени создания перегородчатой эмали «Св. Георгий» из Новгорода. *Средневековые искусства и ремесла. К 90-летию со дня рождения Татьяны Ивановны Макаровой* / отв. ред. Н. В. Жилина. Москва, с. 147–156.

Кондаков, Н. П. 1892. *История и памятники византийской эмали. Собрание А. В. Звенигородского*. Санкт-Петербург.

Кондаков, Н. П. 1896. *Русские клады. Исследования древностей великокняжеского периода, 1*. Санкт-Петербург.

Корзухина, Г. Ф. 1946. О технике тиснения и перегородчатой эмали в Древней Руси XI–XII вв. *Краткие сообщения института истории материальной культуры*, XIII. Москва, с. 45–54.

Макарова, Т. И. 1975. *Перегородчатые эмали Древней Руси*. Москва.

Новаковская-Бухман, С. М. 2017. О начальном периоде развития искусства перегородчатых эмалей в Древней Руси. *Древнерусское искусство. Византийский мир: региональные традиции в художественной культуре и проблемы их изучения. К юбилею Э. С. Смирновой*. Москва, с. 187–196.

Пекарская, Л. В. 2020. Золотые колты с изображениями святых: манера исполнения и неизвестные особенности стиля. «На одно крыло – серебряная, На другое – золотая...». *Памяти Светланы Рябцевой* / под ред. Р. А. Рабиновича и Н. П. Тельнова. Кишинев, с. 285–298.

Полевая опись предметов, найденных при раскопках в Киевском Софийском соборе в 1940 г. Фондовый відділ Національного заповідника «Софія Київська», НАД–924.

Попова, О. С., Сарабьянов, В. Д. 2007. Живопись конца X – середины XI века. *История русского искусства / Гос. институт искусствознания, 1: Искусство Киевской Руси. IX – первая четверть XII века*. Москва, с. 178–323.

Пуцко, В. Г. 1991. Эмальерный стиль в художественном оформлении киевских рукописей XI в. *Книжные центры древней Руси XI–XVI вв.: Разные аспекты исследования* / отв. ред. Д. С. Лихачев. Санкт-Петербург, с. 29–45.

Стерлигова, И. А. 2021. О древнейших перегородчатых эмалях со священными изображениями, созданных на Руси. *Вестник сектора древнерусского искусства 2021/1*. Москва, с. 12–30.

Pekarska, L. 2021. *Jewellery of Princely Kiev: The Kiev Hoards in the British Museum and the Metropolitan Museum of Art and Related Material*. Monographien 92. London; Mainz: Römisch-Germanisches Zentralmuseum; Schnell und Steiner. Mainz; London.

Rom und Byzanz 1998. *Rom und Byzanz: archäologische Kostbarkeiten aus Bayern* / Hrsg. L. Wamser, G. Zahlhaas. Hirmer.

Скорочення:

ФО НА ИИМК РАН – фотоотдел Научного архива Института истории материальной культуры Российской академии наук (фотовідділ Наукового архіву Інституту історії матеріальної культури Російської академії наук)

*Археологія, архітектура та мистецтво
Києва і Давньої Русі
Archaeology, architecture and art of
Kyiv and Old Rus'*

Владислав Дятлов

**«Двійники» героїв Печерського Патерика
в підземному некрополі Дальніх лаврських печер
(до 970-річчя заснування Києво-Печерської лаври)**

У статті розглядається репрезентація Києво-Печерською лаврою XVII–XVIII ст. культу святих Дальніх печер як «симетричного» до культу святих Ближніх печер, який почав формуватися дещо раніше.

Ключові слова: святі, канонізація, Києво-Печерська лавра, печери.

The article revolves around the subject matter of the Kyiv-Pechersk Lavra (XVII–XVIII centuries) representing the cult of the saints in the Far Caves as «symmetrical» to that of the saints in the Near Caves, with the latter starting to be formed a little bit earlier.

Key words: saints, canonization, Kyiv-Pechersk Lavra, caves.

Сприйняття Києво-Печерської лаври як найпопулярнішого православного осередку України включає пошанування Собору києво-печерських святих, що нараховує вже понад 200 осіб, з них 144 поховані на її території, поховання 125 з останніх локалізовані на сьогодні церковною традицією¹.

Історії формування Собору києво-печерських святих присвячено багато публікацій [Кабанець 1997; 1998; 2008; 2014; Дятлов 2001; 2014; 2015; 2019]. Ця стаття має на меті дослідити ще один з аспектів цієї історії [Дятлов 2015] та запропонувати гіпотезу, яка потребує апробації.

Мощі києво-печерських святих зосереджені переважно у двох монастирських лабіринтах, започаткованих у середині XI ст. як чернецькі помешкання і невдовзі перетворених на цвинтар Лаври, а в XVI–XVIII ст. переобладнаних для масового паломництва – Ближніх Антонієвих та Дальніх Феодосієвих печерах. Назви печер походять від старшого й молодшого засновників Лаври та відстані до головного наземного лаврського храму – Успенського собору.

Опис становлення Лаври протягом другої половини XI ст. в «Повісті минулих літ» початку XII ст. розрізняє «печеру під старим монастирем», де ченці жили спочатку під землею і потім звели наземну обитель, та «печеру, яка

є під новим монастирем», що її викопав Антоній після утворення чернечої громади в першій печері й над якою згодом спорудили мурований Успенський собор – центр нової обителі [Літопис 1989, с. VI–VII, 96–97, 112]. Складене на зламі XI–XII ст. Житіє Феодосія Печерського [Топоров 1995, с. 797] доповнює цю топографію: з першої печери Антоній перейшов до другої «на інший пагорб»; наземне будівництво почалося з малої церкви над першою печерою, але, приходячи до цього храму на богослужіння, ченці ще продовжували мешкати в печері, а ось для побудови цілого наземного монастиря обрали невдовзі «місце вільне, неподалік від печери»; мурований собор будували на «другому пагорбі», куди по завершенні будівництва переселилася більшість ченців, а кілька їх залишилися на попередньому місці для служіння в церкві та похорону спочилих; між двома монастирями містився облаштований Феодосієм між 1062 і 1073 роками двір для нужденних, при цьому три автономні двори мали спільну огорожу [Абрамович 1991, с. 36, 38, 57, 69–70, 76].

Згідно з «Повістю...» й Житієм, Антонія поховали в його другій печері, а Феодосія – у першій [Літопис 1989, с. 96–97, 113, 115, 116–118; Абрамович 1991, с. 36, 39, 65, 74], з якої мощі подвижника перенесли 1091 року до Успенського собору [Літопис 1989, с. 128–

¹ 74 поховання локалізовано в Ближніх печерах, 48 – у Дальніх печерах, 1 – біля Дальніх печер (за надгробком старця Вассіана на поверхні). Також у Дальніх печерах є 2 гробниці з частками мошей (вбитого Іродом Немовляти та ігумені Євфросинії Полоцької). Втрачені локалізації: у Ближніх печерах – 10, у Дальніх печерах – 5, в Успенському соборі та біля нього – 4 (ігумен Феодосій Печерський, митрополити Михайл та Петро Могила, єпископ Пахомій Романський з Румунії).

129]. «Феодосієву печеру» згадує під 1156 роком Київський літопис [Літопис 1989, с. VII, 267], а про печеру з похованням Антонія кілька разів нагадує на початку XIII ст. Послання лаврського ченця Полікарпа, що збереглося в складі Києво-Печерського Патерика [Абрамович 1991, с. 139, 155, 183].

У XVII ст. Лавра продукує замість рукописного Патерика друкований: 1635 року – польською мовою (за умов тимчасової належності Києва польській державі, у рамках полеміки з католиками) з продовженням «Тератургімою» 1638 року (путівник та опис новітніх зцілень через лаврські реліквії), а 1661 року – церковно-слов'янською.

Згідно з цими виданнями, сформовані до 1638 року лаврські лабіринти (названі в «Тератургімі» Близньою Антонієвою та Дальньою Феодосієвою печерами) слід ототожнювати з першою та другою печерами «Повісті минулих літ» та Житія Феодосія [Кальнофойский 2013, с. 13–30]². Невдовзі перед тим входи до Антонієвої й Феодосієвої печер (без другої складової назв – «Ближня» і «Дальня») почали зображувати в клеймах у нижній частині титулів деяких лаврських видань, обабіч клейма із зображенням Успенського собору: цей триптих є в «Бесідах святого Іоанна Златоуста на 14 послань апостола Павла» (1623), «Бесідах святого Іоанна Златоуста на Діяння апостолів» (1624) і «Тлумачення святого Андрія Кесарійського на Апокаліпсис» (1625). У передмові до першої з указаних книжок є рядки: «Ось, скінія Печерська приносить благодать за благодаттю: спершу – житіє преподобних отців, потім – чудеса, і зцілення, і нетлінні моці, котрі й донині всередині землі у святій печері та нагорі над нею, у святих церквах, перебувають нетлінними, і, по благодаті Божій, творять чудеса віруючим» [Кагамлик 2005, с. 127, 142].

Ще в Полікарповому «Посланні» знаходимо опис порядку прощі до Лаври світської особи – князя: «Коли йшов на полювання чи на війну, то приходив до монастиря з подякою, вклоняючись Пресвятій Богородиці та гробу Феодосієвому, і входив у печеру до святого Антонія <...> І всім преподобним отцям вкло-

нившись, вирушав у свою дорогу» [Абрамович 1991, с. 155]. Наведені рядки являють собою пізніше розширення згадки «Повісті минулих літ» під 1107 роком про регулярні відвідини лаври Святополком Ізяславичем («коли він ішов на війну чи куди-інде, то тільки поклонившись перед гробом Феодосієвим і благословення взявши в ігумена <...> а тоді йшов у свою путь») [Літопис 1989, с. 162], проте тут цінним є свідчення про давню послідовність обходу лаврських святинь гостями: спочатку – собор Успіння Пресвятої Богородиці (домінуючий сакральний «полюс» лаври) з мощами Феодосія, а потім – печери (периферійний «полюс») з похованнями преподобних (святих ченців), починаючи з Антонія.

Той самий порядок прощі, проте вже докладніше, описує в мемуарах купець Мартін Груневег, відвідавши Лавру 1584 року: «Відразу за брамою йде довга вулиця, при якій з обох боків ченці мають келії <...> Коли пройти цю вулицю, опиняєшся на великій площі, де зліва стоїть велика мурована церква Пречистої <...> Скоро прийшов дзвонар і відчинив нам двері <...> Церква прикрашена гарно і коштовно <...> Тоді нам згаданий хранитель дав за півтори гроші восковий світильник і повів до старця, у якого був ключ до печери. До неї ми йшли через великий, хоч і поганенький сад <...> В ньому недалеко від брами була хатина печерника. Той повів нас зі своєї хати (на тій же горі з садом) до дверей, якими входять до печери. Цей вхід під горою, закритий заготовленими дверима <...> Це все з дерева. Кожен з нас узяв світло в руку і так ми спустилися. Від дверей веде вглиб гори прямий і крутий підземний хід такої висоти і ширини, що одна особа там може йти вільно. Коридор у твердій глині з вигладженими стінами <...> Звідтіля виходимо у велику церковну галерею, влаштовану прямо в горі. Вона такої ширини, що троє можуть стояти поруч. У цій галереї з обох сторін влаштовано отвори, зроблені в землі, один при одному і один над одним. Там ховають померлих монахів або й інших визначних людей і закривають їх глиною. Оскільки тіла лежать у холоді, вони не псуються, а зси-

² Ця ідея залишається популярною, хоча Є. П. Кабанець коригує її в тій частині, що стосується виникнення «старого монастиря» над Дальніми печерами: в умовах реального ландшафту ця теза «Тератургіми», на думку дослідника, не узгоджується з рядками Житія Феодосія про спільну огорожу двох монастирів у кінці XI ст. [Кабанець 2006, с. 182–183; Кабанець 2016].

хаються <...> [Є тут] велике прокопане вікно, заповнене кістками мерців <...> [І є] прохід до каплиці, де є вівтар <...> [І є] велика яма, облицьована деревом <...> При тому вона природного походження. Нам показали там багато тіл тих, яких вважають святими, й інших, вартих пам'яті. Є там і кілька голів, від яких з зубів стікає миро до скляночок. Його вважають дуже цілющим» [Ісаєвич 1982, с. 127, 129].

Розповідь Груневега ілюструють схематичні малюнки на маргінесах рукопису. Загальна схема Лаври зображує монастир вертикально: знизу – територія із собором; зверху, на схід від собору, – сад із входом до печер [Ісаєвич 1982, с. 128]. Таке зображення раціонально використовує простір маргінесу й на схематичному рівні може вважатися задовільним, хоча відступає від реалій: найближчий сад з печерами розташований на південний схід від садиби із собором.

Наведена Груневегом схема печер репрезентує замкнений прямокутний контур («галерея») з двома перпендикулярними відгалуженнями назовні – вниз (вхідний коридор) і праворуч («прохід до каплиці»), «зрізуючою» нижній лівий кут темною смугою («вікно, заповнене кістками») та отвором у верхньому правому куті («яма, облицьована деревом»). Нижче схеми печер зображено типовий вигляд бічної стіни галереї – склепінчасті темні отвори, розташовані у два яруси й на однаковій відстані один від одного («один при одному і один над одним») [Груневег 1997].

У 1594 році австрійський дипломат Еріх Лясота записав у щоденнику: «Церква тут красива, кам'яна <...> Вниз по горі від цього монастиря, біля води, є сад, в якому є велике підземелля <...> Воно зроблене в горі, в шарі чистої глини, направлене в різні боки, з багатьма ходами, які бувають в людський зріст і вище, де-не-де ж такі низькі, що потрібно нахилитися; широкі ж вони настільки, що двоє можуть розійтись; у давнину тут ховали тіла покійників; ті, що там лежать, по більшості ще нетлінні <...> [Є тут] один велетень чи богатир, котрий зветься Чоботкою <...> Крім того, лежать там, у кам'яному гробі, два товариша: вони, як кажуть, ще за життя свого умовились лежати разом в одному гробі <...> Вийшло, що один із них на якийсь час поїхав кудись, і, повернувшись додому, дізнався, що уже

три роки пройшло, як його товариш помер; він прийшов до гроба, і коли побачив, що покійника покладено в корсті не з того боку, з якого мусив лежати за домовленістю, то сказав йому, аби той пересунувся на своє місце, а йому поступився б зайнятим; покійник після цих слів негайно пересунувся, а той, живий, ліг до нього і невдовзі помер <...> Крім того, в довгому вузькому кориті лежить тіло, що припливло в ньому зі Смоленська вниз по Дніпру і пристало під монастирем. Там і ті 12, що побудували монастир <...> В тих печерах два вівтарі, в котрих кожну суботу служать <...> Там, де стоїть задній вівтар, земля до св. Антонія провалилась <...> Кажуть, що в цій печері є ще тіло, з руки і одного зуба якого кожен рік тече декілька крапель олії в склянки <...> Олія ця ніби корисна <...> Там багато уцелин або ходів, підкладених або підпертих деревом, без цього вони повалились би» [Лясота 1997].

Як бачимо, Лясота за десять років після Груневега обійшов ті самі печери, відділені від соборної території садом. Але в лабіринті вже було більше дерев'яних опор, з'явилася друга підземна церква, розташована біля поховання Антонія, далі від входу й від старшої церкви (тому й названа «заднім вівтарем»).

Деякі відмічені Лясотою спочили є героями Патерика. Двоє товаришів – це Феофіл та його брат, з тією відмінністю, що посунутися Феофілового брата закликав їх сподвижник Марк, бо сприйняв невдоволення Феофіла як гординю, і після дива вражений Феофіл багато років спокутував гріх, а тільки по тому був похований поряд. Тоді як 12 «будівничих» монастиря – це зодчі й іконописці Успенського собору, число яких у Патерику не вказано, але фігурує в описах, починаючи з Лясоти.

У «Тератургімі» опис печер включає докладні мапи двох лабіринтів. Опис Ближньої печери 1638 року підтверджує, що Груневег і Лясота відвідали саме її, і свідчить про нові заходи з благоустрою. У складному плані лабіринту візуально простежується головне кільце з відгалуженням на південь, до входу. Помітивши цей збіг зі схемою Груневега, легко відшукати згадувану ним підземну церкву – експлікація називає її Введенською. Другу церкву (згадувану Лясотою як «задній вівтар») «Тератургіма» вказує на північному сході лабіринту, у відгалуженні, якого немає на схемі Груневе-

га. Відповідно до повідомлення Лясоти, храм позначено біля поховання Антонія і названо Антоніївським. Відзначено також, що церкву споруджено нещодавно³. Серед похованих згадано і ченця Іллю, «якого простий люд даремно зве Чобітьком»⁴, і братів, один з яких поступився місцем іншому (тут їх хибно названо Спиридоном та Онисифором, хоча в Патерику Онисифор є героєм іншої історії, а Спиридон належить до святих просфорників, «Тератургіма» ж позначає його ім'я у Ближніх печерах двічі), і «12-ть іконописців» Успенського собору. Щодо благоустрою, то вхідний коридор уже обмуровано цеглою, у самій печері є дві хвіртки для керування потоками відвідувачів, а на поверхні, окрім келії доглядача печер, є привхідна каплиця [Кальнофойский 2013, с. 14–28, 38–39].

Зіставлення персоналій святих за «Тератургімою» і Патериком виявляє, що абсолютну більшість героїв Патерика поховано в Ближніх печерах. Але, крім них, у цьому лабіринті й у Дальніх печерах є мощі святих, котрих ми умовно назвемо «безжитійними», про яких не складено житій і на подвиги та служіння більшості з яких вказує лише додавання до імен слів «посник», «затворник», «диякон» тощо. Якщо в Ближніх печерах такі становлять приблизно третину, то в Дальніх – це майже всі: єдине виключення на 1638 рік – «святий єпископ Феофіл, котрий мав свою кафедру в Московії і тому зветься в нас Московським» (до цієї загадкової постаті ми ще звертатимемося), надалі ж у лабіринті з'являться ще кілька подібних персоналій (протягом XVII–XVIII ст.) – не-патерикових святих, про яких є відомості з інших джерел.

За відсутності мощей героїв Патерика Дальні печери мали на 1638 рік три підземні церкви – Різдва Христового, Благовіщенську,

Феодосіївську – і багатший архітектурний «супровід» на поверхні: вежу на вході до лабіринту, келію «тих ченців, які живуть при цій святій печері», дерев'яну церкву Різдва Пресвятої Богородиці, зведену 1635 року на згадку про першу наземну церкву Лаври XI ст. По суті, при Дальніх печерах був відновлений скит, замість того, на який перетворився «старий Печерський монастир» після спорудження Успенського собору.

У 1643 році в інтелектуальному колі лаврського настоятеля й митрополита Київського Петра Могили склали Службу киево-печерським святым і святым Малої Русі, до тексту якої, надрукованого того ж року, з печерських святих відібрали героїв Патерика (бо на доказ їх святості можна було навести житія) і яка поширила вшанування цих героїв за межами Лаври [Кабанець 1997; 2014]. Разом з польськими Патериком і «Тератургімою» Служба 1643 року та оздоблення лаврських печер у середині XVII ст. були віхами тривалого канонізаційного процесу стосовно киево-печерських святих (у вузькому значенні) та могилянського відродження православної церкви в католицькій польсько-литовській Речі Посполитій (у ширшому).

Окрім засвідчених «Тератургімою» заходів з благоустрою печер Петром Могилою, відомі деякі інші. Лист Могили 1628 року до львівських одновірців згадує про встановлення в печерах нових гробниць із написами над ними [Голубев 1883, с. 337–339]. У 1651 році голландський художник Абрагам ван Вестерфельд зафіксував появу в печерах аркосолій (поздовжніх відкритих ніш з мощами), на відміну від бачених Груневегом отворів тільки локул і крипт (здебільшого перпендикулярних коридорам поховальних ніш, археологічно досліджених 1968 року в Дальніх і в 1977–1979 роках у Ближніх печерах) [Археологічні дослідження Дальніх печер 2012; Археологічні досліджен-

³ Згадавши, що біля цього району Груневег вказує «облицьовану деревом» порожнину «природного походження», звернемо увагу на те, що при описі Антонієвого поховання Лясота переказує легенду про кончину старця (опущену нами в цитуванні): святий попрощався з учнями, і його відділив обвал, а спроби відкопати дорогу наразилися на спалах вогню та струмок води [Лясота 1997]. В іншому варіанті легенду наводить «Тератургіма»: вогонь і вода перешкодили спробі віднайти мощі Антонія [Кальнофойский 2013, с. 25]. У 1654 році сліди дії води біля церкви Антонія побачить сирійський архідиякон Павло Алеппський [Павел Алеппский 1997, с. 74], а 2005 року стався обвал поблизу вівтаря Антоніївської церкви. Отже, північно-східна ділянка Ближніх печер хронічно потерпала від перезволоження, що зумовило й потемніння склепін у районі поховання Антонія, додавши відвідувачам XVI ст. «свідчень» про легендарний спалах вогню [Кабанець 1999, с. 28], – звідси і хибна уява Лясоти про походження «природної» порожнини, і помітні на 1584 рік саме в цьому районі дерев'яні укріплення.

⁴ Автор «Тератургіми» вважав «богати́рську» легенду наслідком оптичної омани (поховальна ніша мала два отвори – навпроти голови та ніг).

ня Ближніх печер 2012], і дерев'яних гробниць біля стін [Петро Могила 1997, с. 75, 78]; констатував наявність на Ближніх печерах великої наземної церкви і підведеної до неї галереї на крутій частині схилу [Крізь віки 1982, № 55] з боку Великого монастиря (за термінологією «Тератургімі» – садиба Успенського собору) [Кальнофойский 2013, с. 31]. У 1654 році сирійський архідиякон Павло Алеппський, відвідавши у традиційному порядку спочатку частину Лаври з Успенським собором, а потім печери, повідомляє назву церкви на Ближніх – Хрестовоздвиженська. У Ближніх печерах він згадує мощі братів, один з яких посунувся (як і Лясота, отець Павло переказує їх історію з відступами від розповіді Патерика), і «12 відлюдників», які «збудували цю велику церкву» (Успенський собор), а також святого, який «*вкопав собі яму в землі до половини свого зросту*» (це ушлявлений у Патерика Іоанн Терплячий, за «Тератургімою» він «*стоїть в землі, вкопаний до рамен*»); у Дальніх печерах – «*мощі єпископа, якого привезли з Московії, в гробі, видовбаному з дерева*», тобто Феофіла з «Тератургімі». У Ближніх печерах гість бачив більше відкритих мощей («*половина їх відкрита*»), ніж у Дальніх («*більшу частину їх закрито*») [Павел Алеппский 1997, с. 63–77].

Передчасна смерть Петра Могили (1647) та військові події Хмельниччини (1648–1657) і Руїни (1658–1686) уповільнили лаврські канонізаційні процеси. Але 1661 року друкується церковно-слов'янський Патерик (1678 року відбулося перевидання) з новими мапами печер у додатку [Борисовская 1992, с. 156–158]. Порівняно з «Тератургімою», супровідні імена героїв Патерика на мапі Ближніх печер більш узгоджені з життєвими даними (зокрема, брати, один з яких посунувся, уже названі Феофілом та Іоанном, при цьому ім'я другого запозичене зі Служби 1643 року й основного тексту Патерика 1661 року – у рукописному Патерика воно не назване, а польський взагалі не включає історії братів) [порівн.: Абрамович 1991, с. 155–161; Сінкевич 2014; Канон 1997, с. 147]. На відміну від «Тератургімі», мапи 1661 року також графічно розрізняють аркосолії від отворів локул і крипт (це більше стосується Ближніх печер, оскільки в Дальніх умовним позначенням аркосолій іноді відповідав рідкісний тип поздовжніх локул – це виявили дослідження 1968 року) [Археологічні дослідження Дальніх печер 2012].

Із п'яти відвідувачів (Груневег, Лясота, Боплан, Алеппський, Лук'янов), які від кінця XVI до початку XVIII ст. докладно описали лаврські печери (1584–1701), тільки двоє поділилися враженнями і про лабіринт Дальніх (Алеппський, Лук'янов), що може свідчити про меншу відвідуваність останніх через віддаленість від Великого монастиря та відсутність мощей героїв Патерика. У зазначений час Ближні печери випереджали Дальні у справі благоустрою лабіринтів (це не стосується хіба що кількості підземних церков, яких до 1638 року в Дальніх печерах було три проти двох у Ближніх печерах), натомість Дальні випереджали Ближні щодо наземної забудови.

У 1679 і 1696 роках на Дальніх печерах зводять муровані Аннозачатіївську та Різдово-Богородичну церкви [Краткое 1795, с. 43–46]: перша правила у скиті за малу теплу для служби взимку, друга – за велику холодну для служби влітку. У 1687 році стіни Ближніх печер прикрашають розписом (наприкінці XX ст. знайдено його фрагменти) [Литвиненко 2012, с. 308–309], 1691 року тут облаштували третю підземну церкву – Варлаамівську, а 1700 року Хрестовоздвиженську церкву Петра Могили при лабіринті замінили на новий храм, більший і мурований [Євгеній 1995, с. 388–389].

Активізація мурованої забудови надпечерних територій та прикрашання лабіринтових інтер'єрів Лаври наприкінці XVII ст. були складовими розквіту українського бароко. За сприяння політичних та економічних чинників українська Гетьманщина хоч і зазнавала тиску з боку царату, але, являючи собою автономію під протекторатом одновірної держави, продовжувала реалізацію задумів Могили – руками його вихованців та ідейних нащадків. Уперше від часів Батиєвої навали XIII ст. Наддніпрянщина переживала бурхливий злет мурованої храмової архітектури. У цьому контексті відбувся наступний крок у канонізаційних заходах Лаври.

Забезпечуючи прочанам зручний прохід до обох печер, замість короткої галереї на схилі над Ближніми печерами (її замалював Вестерфельд і позначили гравери печерних мап 1661–1678 років), Лавра створює магістральний «ланцюг» із трьох нових галерей. Вони

зображені на панорамному кресленні Києва 1695 року: а) від Великого монастиря до Ближніх печер; б) від Ближніх печер до Дальніх; в) від наземних церков Дальніх печер до входу в лабіринт [Крізь віки 1982, № 64].

А 1702 року Патерик перевидається з новими мапами печер [Борисовская 1992, с. 159]. На жаль, обидві містили «гучні» похибки. Наприклад, мапа Ближніх печер «засвоїла» невідповідні «характеристики» деяким патериковим святим: Нестора (Літописця) представлено «затворником», а Тита (священника) – «мучеником» [Степовик 2001, с. 364], мапа ж Дальніх печер «оголосила» безжиттєвих Паїсія та Меркурія «келійниками» Феодосія [Борисовская 1992, с. 159].

Але найцікавішими є інші відмінності мапи Дальніх печер 1702 року. З нині локалізованих у лабіринті мощей – на 1638 рік у ньому нараховувалося 31; на 1661 рік – позначено ще 3; на 1702 рік – додаються 9; на плані, накресленому 1744 року військовими інженерами, – ще 2; у друкованому «Кратком историческом описании» Лаври 1795 року – ще 1. Із 31 святого 1638 року – 28 «зберегли» імена без істотних змін до 1661 року. А з 34 святих 1638–1661 років – 23 «зміннили» супровідні «характеристики» до 1702 року (не рахуючи похибок щодо Паїсія та Меркурія). З «наданих» мапою 1702 року нових «характеристик» – 13 потрапили до опису 1795 року [порівн.: Кальнофойский 2013, с. 14–20; Борисовская 1992, с. 158–159; Сіткарьова 2005, с. 137; Краткое 1795, с. 89–94], а 18 мають відповідність у зафіксованих на зламі XVII–XVIII ст. текстах епітафій (про них нижче). Отже, між 1678 і 1702 роками відбулося значне редагування традиції «Тератургіми» про святих Дальніх печер.

Виданий 1850 року «Указатель святыни» Києва повідомив, що в бібліотеці скиту Дальніх печер «є рукописна книжка польською мовою, у якій вміщено короткі біографії угодників Печерських, які там спочивають, але ці біографії були колись, вірогідно, надгробками їх, котрі, при скасуванні старих гробниць, списані з них для пам'яті» [Указатель 1850, с. 64–65]. У 1862 році ігумен Модест (Стрільбицький, майбутній архієпископ Волинський) видав у Києві брошуру «Кратких сказаний» про святих Дальніх печер з наве-

денням згадуваних «Указателем» біографій у додатку. У передмові отець Модест висловив думку, що надгробні написи, котрі «списані були ченцями та викладені були в особливому рукописі слов'яно-польською мовою», «могли кілька разів переписуватися і дещо змінюватися у висловах, заради пояснення чи перекладу слів, які ставали незрозумілими для сучасників, або просто за розсудом переписувача». Далі він зазначає, що в Лаврі збереглося кілька «дощок, на яких лишилися зображення святих і короткий опис їх подвигів», і «цих написів достатньо, аби переконатися, що їх зміст і зміст списків з них <...> той самий» [Модест 1862, с. VI–VIII]. Невдовзі архієпископ Філарет (Гумілевський) порівняв надруковані Модестом написи (він назвав їх «Малорусское известие», «Малорусское описание») з мапою Дальніх печер 1675 року (її видав протестантський пастор Іоанн Гербіній, взявши за взірць мапу 1661 року) [До ласкавого 1997, с. 10] і датував рукопис пізнішим часом (оскільки мапа згадує менше святих) [Філарет 2000, август, с. 247]. При цьому ієрарх погоджувався з думкою Модеста, що оригінальні написи на дошках існували вже в середині XVII ст. [Модест 1862, с. V–X; Філарет 2000, август, с. 341; Філарет 2000, сентябрь, с. 375].

Як установив Є. П. Кабанець, між 1678 і 1702 роками в Лаврі написано Службу святим Ближніх печер і Службу святим Дальніх печер (порядок згадування святих і багато «характеристик» відповідають даним мап 1661/1678 і 1702 років), але дозвіл російського уряду на друк цих текстів монастир отримав лише 1763 року [Кабанець 1998; 2008; 2014]. Свого часу ще Модест звернув увагу на однакову чергу згадування святих Дальніх печер у Службі та списку епітафій, хоча водночас сплутав цю Службу з написаною за Могили і датував її 1643 роком [Модест 1862, с. VI–IX]. Філарет уже відрізняв Службу 1643 року від «другої» Служби святим Ближніх печер «невідомого» автора, котру датував часом після 1675 року (як і у випадку з «Малорусским описанием» – на підставі порівняння з мапою Гербінія), та Службу святим Дальніх печер, яку також вважав пізньою [Філарет 2000, август, с. 247, 341; Філарет 2000, сентябрь, с. 375]. Згодом деякі приписували «другу» Службу святим Ближ-

ніх печер ученому ченцеві Дмитрові Тупталу (святоту Дмитрію Ростовському) [Димитрий 1893, с. 162; Миней 1981, с. 766–767], якому згоден атрибутувати обидві «печерні» Служби і Є. П. Кабанець [Кабанець 1998; 2008; 2014], адже в досліджуваний період той був знаним агіографом і два роки провів у Лаврі (1684–1686) [Дублянський 1962, с. 39].

Архівне листування між Лаврою та урядом з приводу дозволу на друкування Служб кінця XVII ст. містить запит Київського митрополита до ченців щодо агіографічних даних про святих Дальніх печер, оскільки вони не згадуються в Патерику, і тексти деяких епітафій за формою дещо відмінні від варіантів, опублікованих Модестом [Дятлов 2017, с. 33]. Це підтверджує думку Модеста про еволюцію текстів, хоча й не доводить, що оригінали існували вже в середині XVII ст.

За приклад найпростішого редагування епітафій можна навести текст про святого Зинона, котрого «Тератургіма» згадує лише за ім'ям: «Преподобний Зион, посник і любитель праці, багатьма добродійними посницького життя подвигами – постом, молитвою, смиренням, слухняністю, догодив Богові і є преставлений душею на Небо, а тілом нетлінно тут перебуваючи, усім, хто приходить, швидким до спасіння [душі] стає помічником». Як бачимо, довкола імені святого розгорнуто риторичний «картуш» із набору «класичних» чеснот ченця-аскета.

Деякі типові риторичні «надбудови» спираються на відомості про специфічний подвиг, наприклад затворництво: «Преподобний Афанасій затворник, бажаючи догодити Богові в мовчанні і не дивитися на метушню й

оману світського життя, зачинив себе у печері, безперестану молячись Богу. Йому без свічки в печері сяяло небесне світло. Після багатьох подвигів віддав свою душу до Божих рук, а тіло його, тут покладене, подає цілення [тим], хто приходить з вірою».

Частина епітафій виразніше відбиває індивідуальні риси подвигу чи долі святих: «Преподобний Тит воїн: коли йому на війні було пробито голову, – залишив військову справу, і прийшов до монастиря, і до смерті оплакував свої гріхи, і було йому знамення перед смертю, що Господь Бог відпустив його гріхи». Цікаво, що факт поранення Тита, згадуваного з 1661 року одразу із супровідним ім'ям «воїн», підтверджений експертизою мощей [Колпакова, Кабанець 1997, с. 88].

Одна з епітафій, Іларіона Схимника (згадуваного лише з 1702 року), ототожнює свого героя з діячем XI ст. – учнем Феодосія, відомим за «Житієм» останнього.

Якщо за Петра Могили «Тератургіма» лише розпочала популяризацію Дальніх печер (вирівнюючи «баланс» щодо Ближніх і заповнюючи «прогалини» сакрального простору Лаври), то за сприятливіших умов після Хмельниччини та Руїни цю діяльність було продовжено (створенням окремої Служби й редагуванням епітафій), аби, врешті-решт, представити святих Дальніх печер як «симетрію» святим Ближніх (за подібністю й розмітцям подвигів). «Конструювання» цієї «симетрії» тривало у XVIII ст. Підсумок знайшов відображення в описі 1795 року.

«Симетрія» Собору святих Дальніх печер щодо Собору Ближніх відчутна завдяки різним маркерам.

Таблиця 1

мапа 1638 р.	мапа 1661 р.	епітафія	мапа 1702 р.	план 1744 р.	опис 1795 р.
Макарій диякон	Макарій диякон	Макарій диякон	Макарій диякон	Макарій диякон	Макарій диякон
Софроній затворник	Софроній затворник	Софроній затворник	Софроній затворник	Софроній затворник	Софроній в затворі
Феофіл єпископ	Феофіл єпископ	Феофіл архієпископ	Феофіл єпископ	Феофіл єпископ	Феофіл єпископ
Нестор «не той <...> хроніку писав»	Нестер	Нестор «не той <...> літопис <...> писав <...> некнижний»	некнижний Нестор	Нестор некнижний	Нестор некнижний

<i>Афанасій затворник</i>	<i>Афанасій затворник</i>	<i>Афанасій затворник</i>	<i>Афанасій затворник</i>	<i>затворник невідомий</i>	<i>Афанасій у затворі</i>
<i>Євфимій ієросхимонах</i>	<i>Євфимій єросхимонах</i>	<i>Євфимій схимник</i>	<i>Євфимій</i>	<i>Євфимій схимник</i>	<i>Євфимій схимник</i>
<i>Захарія посник</i>	<i>Захарія посник</i>	<i>Захарія посник</i>	<i>Захарія посник</i>	<i>Захарій</i>	<i>Захарія посник</i>
<i>Аммон відомий багатьма трудами</i>	<i>Аммон працелюбний</i>	<i>Аммоній затворник</i>	<i>Аммон працелюбний</i>	<i>Аммон затворник</i>	<i>Аммон у затворі</i>
<i>Кассіан посник</i>	<i>Кассіан посник</i>	<i>Кассіан затворник і посник</i>	<i>Кассіан затворник</i>	<i>Кассіан затворник</i>	<i>Кассіан в затворі</i>
<i>Панкратій чудотворець</i>	<i>Панкратій чудотворець</i>	<i>Панкратій священник</i>	<i>Панкратій священник</i>	<i>Панкратій затворник</i>	<i>Панкратій в затворі</i>
<i>Піор старець</i>		<i>Піор затворник</i>	<i>Піор затворник</i>	<i>Піор затворник</i>	<i>Піор в затворі</i>
<i>Паїсій [та] Меркурій старець [згадані один за одним]</i>	<i>Паїсій [та] Меркурій старець [лежать один проти одного обабіч ходу]</i>	<i>Паїсій та Меркурій «покладені разом» [спільна епітафія]</i>	<i>келейник пр. Феодосія Паїсій; Меркурій келейник пр. Феодосія [на дистанції]</i>	<i>Паїсій [та] Меркурій [лежать один проти одного обабіч ходу]</i>	<i>Паїсій [та] Меркурій посник [лежать один проти одного обабіч ходу]</i>
<i>Моїсей та Мартірій «в одному гробі»</i>	<i>Моїсей [та] Мартірій [сусідні ніші по один бік ходу]</i>	<i>Моїсей чудотворець; Мартірій диякон [різні епітафії]</i>	<i>Моїсей працелюбний; Мартірій диякон [на дистанції]</i>	<i>Моїсей чудотворець; Мартірій диякон [на дистанції]</i>	<i>Моїсей чудотворець; Мартірій диякон [на дистанції]</i>
<i>Сисой та Геронтій [згадані разом]</i>	<i>Геронтій [та] Ісисой канонарх [спільне поховання]</i>	<i>Сисой схимник; [Геронтій] канонарх [спільна епітафія з Леонтієм, без імен]</i>	<i>Сисой працелюбний; Геронтій канонарх [на дистанції]</i>	<i>Сисой схимник; немовля Геронтій канонарх [сусідні ніші з Леонтієм по один бік ходу]</i>	<i>Сисой схимник Геронтій канонарх [на дистанції]</i>
<i>Лонгін</i>	<i>Лонгін</i>	<i>Лонгін воротар</i>	<i>Лонгін воротар</i>	<i>Лонгін воротар</i>	<i>Лонгін воротар</i>
<i>Памва</i>	<i>Памва</i>	<i>Памво затворник</i>	<i>Памво затворник</i>	<i>Памва затворник</i>	<i>Памва в затворі</i>
<i>Руф</i>	<i>Руф</i>	<i>Руф затворник</i>	<i>Руф затворник</i>	<i>Руф затворник</i>	<i>Руф в затворі</i>
<i>Ахила</i>	<i>Акила</i>	<i>Ахила диякон і посник</i>	<i>Ахила диякон</i>	<i>Ахила диякон</i>	<i>Ахила диякон</i>
<i>Феодор</i>	<i>Феодор [та окремії] Феодор</i>	<i>Феодор Данилович князь</i>	<i>Феодор князь</i>	<i>Феодор князь [та окремії] Феодор мовчазний</i>	<i>Феодор князь [та окремії] Феодор мовчазний</i>
<i>Агафон</i>	<i>Агафон</i>	<i>Агафон чудотворець і цілильник</i>	<i>Агафон цілильник</i>	<i>Агафон чудотворець</i>	<i>Агафон чудотворець</i>
<i>Пимен</i>	<i>Пимен</i>	<i>Пимен посник і працелюбний</i>	<i>Пимен працелюбний</i>	<i>Пимен посний</i>	<i>Пимен посник</i>
<i>Силуан</i>	<i>Силуан</i>	<i>Силуан схимник і чудотворець</i>	<i>Силуан чудотворець</i>	<i>Силуан схимник</i>	<i>Силуан схимник</i>
<i>Мардарій</i>	<i>Мардарій</i>	<i>Мардарій безкелейний</i>	<i>Мардарій слухняний</i>	<i>Мардарій затворник</i>	<i>Мардарій в затворі</i>

Арсеній	Арсеній	Арсеній працелюбний	Арсеній працелюбний	Арсеній	Арсеній працелюбний
Зинов	Зинов	Зинов посник працелюбний	Зинов працелюбний	Зинов	Зинов посник
Іосиф	Іосиф	Іосиф хворобливий	Іосиф хворобливий	Іосиф	Іосиф багато- хворобливий
Пафнутій	Пафнутій	Пафнутій затворник	Пафнутій затворник	Пафнутій	Пафнутій в затворі
Веніамін	Веніамін	Веніамін купець	Веніамін купець	Веніамін	Веніамін
	Григорій	Григорій чудотворець	Григорій чудотворець	Григорій чудотворець	Григорій чудотворець
	Тим вояк	Тим вояк	Тим вояк	Тим	Тим вояк
		Іларіон схимник	Іларіон схимник	Іларіон схимник	Іларіон схимник
		Лаврентій затворник	Лаврентій затворник	Лаврентій затворник	Лаврентій в затворі
		Ігнатій архімандрит	архімандрит Ігнатій	Ігнатій архімандрит	Ігнатій архімандрит
		[Леонтій] канонарх (постригся молодим)	канонарх Леонтій	немовля Леонтій канонарх	Леонтій канонарх
		Іпатій цілильник	Іпатій цілильник	Іпатій	Іпатій цілильник
Павел чудесно- слухняний [у Ближн. печ.]		Павел слухняний	слухняний Павел	Павел	Павел слухняний
			Діонісій затворник	Діонісій затворник	Діонісій в затворі
			Євфросинія	Євфросинія ігуменя	Євфросинія ігуменя
			[Немовля] (домовина)	Іоанн Немовля Іродом убитий	Немовля від Ірода вбите
				Анатолій затворник	Анатолій в затворі
				Лукіан священно- мученик	священно- мученик Лукіан
					Мартірій в затворі

Перший маркер – наявність «повних тезок», коли співпадають основні імена та супровідні, що позначають рід подвигу: у Ближніх і Дальніх печерах є по одному Афанасію і Лаврентію Затворнику, Григорію Чудотворцю і Пимену Поснику.

Другий маркер – наявність пар сподвижників, похованих поряд (в одній гробниці чи один проти другого обабіч печерного коридо-

ру): у Ближніх печерах – це разом постраждали Василій і Феодор преподобномученики, одночасно задіяні на послуху Спиридон і Никодим просфорники, поховані поряд за домовленістю побратими Феоділ та Іоанн, пов'язані прозрінням одного про кончину другого Пимен посник і Кукша священномученик, споріднені подвигом цнотливості Моїсей Угрин і Іоанн багатостраждальний; у Дальніх – співкелійни-

ки Меркурій і Паїсій, канонархи (раніше Сисой і Геронтій, пізніше – Геронтій і Леонтій).

Третій маркер – випадки кількісної відповідності (як вона склалася на кінець XVIII ст.) рідкісних супровідних імен: священномученики – Кукуша у Ближніх та Лукіан у Дальніх, архимандрити – відповідно Полікарп та Ігнатій, цілильники – Даміан та Іпатій, багатохворобливі – Пимен та Іосиф, мовчазні – Онуфрій та Феодор, слухняні – Сергій та Павел, працелюбні – Авраамій та Арсеній. Слід визнати, що виразність даного маркера дещо нівелює диспропорція інших, поширених супровідних імен (у Дальніх печерах – троє дияконів, у Ближніх – один).

Четвертий маркер – агіографічні паралелі чи, як у випадку з Нестором Літописцем у Ближніх і Нестором Некнижним у Дальніх, символічні протиставлення (епітафія Нестору Некнижному зазначає, що він був «роду простого», натомість палко молився; таким чином її автор наголошує на гідності перед Богом як «книжної», так і «некнижної» людини, відкритості шляхів до спасіння й високого подвигу як для інтелектуала, так і для неписьменного).

Окрім наведених, наявні ще кілька випадків паралелей, що потребують окремого коментаря.

Таблиця 2

святі Дальніх печер	відомості з епітафії	герої Патерика зі схожими агіографічними мотивами
<i>Аммон</i>	за благословенням ігумена відвідав Святу Гору [Афон] та Єрусалим	<i>Антоній, Варлаам</i>
<i>Веніамін</i>	був багатим купцем, але замислившись над євангельськими рядками про багатство як важку спокусу на шляху до спасіння та про неминучість брехні в торгівлі, роздав усе нужденним та монастирям і обрав чернецтво	<i>Ісаакій</i>
<i>Григорій</i>	молився за хворих, і вони зцілювалися після вживання отриманої від нього пісної їжі	<i>Аганім</i>
<i>Захарія</i>	його боялися біси	<i>Феодосій, Григорій</i>
<i>Іпатій</i>	служив хворим ченцям	<i>Аганім</i>
канонархи [<i>Геронтій і Леонтій</i>]	несли однаковий послух	<i>Спиридон і Никодим</i>
<i>Кассіан</i>	примусив бісів зізнатися, кого вони бояться з печерських ченців	<i>Лаврентій Затворник</i>
<i>Лонгін</i>	воротар, прозрівав думки відвідувачів	<i>Феодосій і Ієремія (про думки), Никола Святоша (воротар)</i>
<i>Лукіан</i>	убитий монголами	<i>Євстратій</i>
<i>Макарій</i>	народився хворим, і батьки дали обітницю присвятити його на службу Богові, якщо одужає, а після зцілення сина виконали своє слово	<i>Пимен Багатохворобливий</i>
<i>Мартірій Диякон</i>	його боялися біси	<i>Феодосій, Григорій, Лаврентій Затворник</i>
<i>Моїсей</i>	носив вериги	<i>Феодосій, Іоанн Багатостраждальний</i>
<i>Паїсій і Меркурій</i>	мали взірцеву духовну дружбу, жили в одній келії та були поховані в одній гробниці	<i>Феофіл Сльозоточивий та його побратим Іоанн</i>
<i>Памва</i>	полонений кочівниками-іновірцями, багато страждав від них, але не зрікся віри, і, прорікши своє чудесне визволення, був перенесений янголами до монастиря	<i>Никон Сухий</i>
<i>Панкратій</i>	священик і чудотворець, його молитвами зцілювалися хворі	<i>Даміан</i>
<i>Пафнутій</i>	постійно плакав, замислюючись про смертну годину	<i>Феофіл Сльозоточивий</i>
<i>Силуан</i>	мав дар чудотворця, його молитва «прикувала» на три дні до місця злодіїв, котрі хотіли обікрасти монастирський сад	<i>Григорій</i>

Феофіл Єпископ, «котрий мав свою кафедру в Московії і тому зветься в нас Московським» («Тератургіма» 1638 року), «якого привезли з Московії, в гробі, видовбаному з дерева» (Алеппський, 1654 рік), представлений в епітафії як архієпископ Новгородський, якому під час хвороби явився у видінні давній попередник по єпископській кафедрі (у XII ст.), і герой Патерика Нифонт (від 1702 року його мощі позначено в Ближніх печерах), докоряючи, що наступник не виконав обітниць відвідати Лавру, – тоді Феофіл наказав взяти себе хворого в Київ, але біля Дніпра Христос у новому видінні сповістив паломника про праведну кончину та велів, аби мощі того були покладені «в печері» (або «в Печері», тобто Лаврі), і «тіло, в колоді Дніпром пущене, аж під печеру припливло».

Після приєднання (1471) та скасування автономії Новгородської землі Великим князівством Московським (1475–1478) Феофіл був відсторонений від кафедри, – з'ясувалося, що він перейшов на бік опозиції, налаштованої поновити оборонний альянс із Великим князівством Литовським (1471), – та поселений у кремлівському Чудовому монастирі Москви (1480) [Вернадский 1997, с. 36–72], де за кілька років помер [Дятлов 2019, с. 737]. Спростовуючи звістку деяких пізніших джерел про нібито поховання Феофіла в Новгороді, В. Л. Янін зазначив: «Яким чином Іван III міг санкціонувати повернення до Новгорода тіла опального владики в період, коли вживалися найрішучіші заходи щодо виведення з Новгорода бояр та заміни їх московськими поміщиками?» [Янин 1988, с. 149–150]. Складно уявити, й аби ще живого Феофіла відпустили до Києва, що належав тоді Великому князівству Литовському.

Постать Феофіла з Дальніх печер лишається загадковою, а епітафія (про єпископство в Новгороді та прибуття мощей в колоді Дніпром) робить її «симетричною» двом єпископам з Ближніх печер (на 1702 рік): Нифонту Новгородському (який постригся в Лаврі і спочив у ній) та Меркурію Смоленському (з аналогічною за переказом долею мощей). Це про мощі Меркурія писав Лясота у 1594 році: «У довгому вузькому кориті лежить тіло, що припливло в ньому зі Смоленська вниз по Дніпру і пристало під монастирем». «Тератургіма» обходить його мовчанкою, але

на мапі 1661 року позначений «Меркурій єпископ Смоленський», котрий, згідно зі Службою святим Ближніх печер, «духом завжди палав, аби бути нерозлучним із сонмом преподобних Печерських, тому по смерті чудесно приплив у колоді». За переказом, що його почув у Лаврі 1711 року датський посланець Юст Юль, помираючи, цей святий «заповів, аби гріб з його тілом був пущений Дніпром та віднесений рікою, куди трапиться», і мощі принесло під Лавру [Дятлов 2019, с. 447–449]. Мотив передсмертного повернення єпископа-ченця до Лаври – обителі свого постригу і місця зручнішого для подвигу за архієрейську кафедру – запозичений з Патерика, де єпископ Симон (XIII ст.) висловлює бажання полишити Володимиро-Суздальську єпархію і «тріскою стирчати» при лаврській брамі [Абрамович 1991, с. 103]. Окрім Нифонта й Меркурія, у Ближніх печерах вшановуються єпископи Єфрем Переяславський, Лаврентій Туровський і Симон Суздальський: постриг першого в Лаврі засвідчує Житіє Феодосія; другого мапи XVII–XVIII ст. звать Лаврентієм Затворником (з Патерика) і лише з XIX ст. він отожднений з єпископом (згаданим у Патерику окремо, але теж у статусі вихованця Лаври); третього вважали тим Симоном, котрий мріяв «тріскою стирчати», аж поки у XIX ст. поховання Володимиро-Суздальського єпископа не знайшли в його кафедральному місті [Дятлов 2019, с. 276–284, 386–393, 637–640].

Феодор, князь Острозький (відомий за актами й польськими хроніками як військово-політичний діяч Великого князівства Литовського межі XIV–XV ст.), постригшись у ченці з ім'ям Феодосій (згідно з поминальною книгою Дерманського монастиря, заснованого у володіннях Острозьких наприкінці XV ст.) [Ульяновський 2012], згаданий у «Тератургімі» в неоднозначному контексті: «Спочиває святий Мардарій чернець, а не як простий люд гадає, буцімто там мав бути покладений Феодор Данилович, князь Острозький». Мапа 1661 року вказує на двох Феодорів, при цьому жоден не позначений як князь, на мапі 1702 року – уже тільки один князь Феодор, а на плані 1744 року – знову двоє: князь Феодор і Феодор Мовчазний (див. Табл. 1).

Як вояк – разом із Титом (див. Табл. 2) князь Феодор утворює «симетрію» Іллі Му-

ромцю Ближніх печер. «Муромцем» Іллю з «Тератургіми» («Чобітька» Лясоти) називають мапи з 1661 року і Служба Ближніх печер: «Іллі Муромського, непереможного вояка, шанувати подвиги наважуюся, який має на руці рану від зброї. А в серці любов до Тебе, Христе, глибишу йому створила рану» [Дятлов 2019, с. 318]. Рану на руці бачив 1701 року паломник Іван Лук'янов [Лук'янов 1997], її наявність підтверджено експертизою [Колпакова, Кабанець 1997, с. 90]. Виявлено рану й на грудях Іллі, яка, можливо, надихнула цитовані рядки Служби [Башлыкова 2003].

Як князь – Феодор Острозький має «симетрію» з ближньопечерськими Миколою Святошею та княжною Іуліанією Ольшанською. Святоша – герой Патерика, до постригу – літописний князь Святослав Давидович (XI–XII ст.), онук Чернігівського князя Святослава Ярославича [Абрамович 1991, с. 113, 222]. Іуліанія належала до клану, який, подібно до Острозьких, входив до кола найвпливовіших у Литві й благодіяв православній церкві, зокрема Києво-Печерській лаврі. Мощі святої знайшли на початку XVII ст. біля Успенського собору та встановили в цьому храмі, а після лаврської пожежі 1718 року перенесли до Ближніх печер [Чумаченко 1999, с. 38–48].

Можна вбачати «симетрію» з Іуліанією Ольшанською і в постаті Євфросинії Полоцької (див. Табл. 1) – княжни, яка прийняла чернецтво й заснувала в рідному Полоцьку Спаський монастир (XII ст.). За найпоширенішою версією, свята спочила під час палом-

ництва до Палестини, а згодом її мощі перенесли до Києва, проте нещодавно висловлено думку про їх перенесення в XVII ст. (1910 року реліквію повернуто до Полоцька, а частку мощей залишено в Дальніх печерах) [порівн.: Кабанець 2014; Левшун 2019; Турилов, Клосс, Шейкин, Басова 2008].

Позначене 1702 року без підпису Немовля, – на 1744 рік «Іоанн Немовля Іродом убитий», – у 1795 році вже згадується без імені, але з поясненням, що частку його мощей привезено 1620 року Єрусалимським патріархом Феофаном. Святий утворює «симетрію» із Немовлям Іоанном Ближніх печер: 1702 року – «Іоанн», 1744 – хибно «Іоанн Затворник», 1795 – мощі «мученика Іоанна немовляти», а за поясненням митрополита Євгенія 1826 року – «Іоанн немовля, син Варяга, убитого ідолями жрецами у 983 році», тобто літописний «отрок», первісне місце поховання якого, згідно з «Повістю минулих літ», невідоме, а ім'я якого зазначене в проложному Житті та Службі 1643 року [Дятлов 2019, с. 321–323, 480]. Обох немовлят монастирська традиція XVIII ст. оголошує мучениками за Христа, поширюючи Собор києво-печерських святих на персоналії часів до заснування Лаври.

Найяскравішого виразу репрезентація «симетрії» Соборів святих обох лаврських печер набула в найпоширенішому – якраз з другої половини XVIII ст. – варіанті на іконі всього Печерського Собору, де подвижників розділено на дві «печерні» групи обабіч Успенського собору.

Джерела та література

- Абрамович, Д. 1991. *Києво-Печерський патерик*. Київ.
Археологічні дослідження Ближніх печер 1977–1979 рр. 2012. *Лаврський альманах*, 27, с. 158–215.
Археологічні дослідження Дальніх печер 1968 р. 2012. *Лаврський альманах*, 27, с. 17–42.
Башлыкова, М. Е. 2003. Книжные источники о преподобном Илье Муромце. *Могилянські читання* 2002, с. 63–70.
Борисовская, Н. 1992. *Старинные карты и планы XV–XVIII веков*. Москва.
Вернадский, Г. В. 1997. *Россия в средние века*. Тверь; Москва.
Голубев, С. Т. 1883. *Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники*, 1. Киев.
Груневег, М. [Лаврські печери] 1997. *Дива печер лаврських*, с. 40.
[Димитрий (Самбикин), єпископ] 1893. *Месяцеслов святых*, сентябрь. Каменец-Подольский.

- До ласкавого читача. 1997. *Дива печер лаврських*, с. 7–11.
- Дятлов, В. А. До питання про структуру Собору Києво-Печерських святих. *Могилянські читання 2000. Збірник наукових праць*. Київ: Пульсари, 2001, с. 100–105.
- Дятлов, В. А. 2017. Внесок митрополита Євгенія (Болховітінова) в історіографію святих Києво-Печерської лаври. *Opus Mixtum*, 5, с. 27–34.
- Дятлов, В. 2019. *Печерский цветник. Собор Киево-Печерских святых. Агиографическая энциклопедия*. Киев.
- Дятлов, В. А. 2014. Собор Киево-Печерских святых: почитание в начале XXI в. *Могилянські читання 2013*, с. 273–277.
- Дятлов, В. А. 2015. Супровідні імена Києво-Печерських святих. *Могилянські читання 2014*, с. 144–147.
- Дублянський, А. 1962. *Українські святі*. Мюнхен.
- Євгеній Болховітінов, митрополит. 1995. *Вибрані праці з історії Києва*. Київ.
- Ісаєвич, Я. Д. 1982. Нове джерело про історичну топографію та архітектурні пам'ятки стародавнього Києва. *Київська Русь: культура, традиції*, с. 113–129.
- Кабанець, Є. 2016. «Ветхий» Печерський монастир (до питання про первісну топографію Києво-Печерської обителі). *Чернігівські старожитності*, 4 (7), с. 52–62.
- Кабанець, Є. П. 1997. Історія печерської канонізації та стислі відомості про Печерських святих. *Дива печер лаврських*, с. 47–71.
- Кабанець, Є. П. 1998. Невідомий твір святого Дмитра Туптала Ростовського. *Могилянські читання 1996–1997*, с. 94–98.
- Кабанець, Є. 1999. Про локалізацію поховання Антонія Печерського. *Чернігівський Троїцько-Іллінський монастир: історія та сучасність*, с. 27–30.
- Кабанець, Є. П. 2006. Про формування планувальної структури Києво-Печерського монастиря у другій половині XI–XIII ст. (На підставі документальних джерел та компаративних даних). *Могилянські читання 2005*, с. 177–199.
- Кабанець, Є. П. 2014. *Розвиток канонізаційних процесів у Києво-Печерському монастирі в ранньомодерний і новий час (XVI – початок XX ст.)*. Науковий архів Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника.
- Кабанець, Е. П. 2008. Святитель Димитрий и служба Печерским святым. *Святитель Димитрий, митрополит Ростовский. Исследования и материалы*, с. 219–238.
- Кагамлик, С. 2005. *Києво-Печерська лавра: світ православної духовності і культури (XVII–XVIII ст.)*. Київ.
- Кальнофойский, А. 2013. *Тератургима*. Киев.
- Канон преподобным отцам Печерским. 1997. *Дива печер лаврських*, с. 146–149.
- Колпакова, В. М.; Кабанець, Є. П. 1997. Комплексні медико-антропологічні дослідження святих мощей Києво-Печерської лаври. *Дива печер лаврських*, с. 85–94.
- Краткое историческое описание Киево-Печерской лавры*. 1795. Киев.
- Крізь віки. Київ в образотворчому мистецтві XII–XX століть*. 1982. Київ.
- Левшун, Л. 2019. К вопросу о времени перенесения мощей преподобной Евфросинии Полоцкой из Святой земли в Киево-Печерскую лавру. *Беларуская думка*, 5, с. 80–85.
- Літопис Руський / за Іпатським списком переклав Л. Махновець*. 1989. Київ.
- Литвиненко, Я. В. 2012. Іконостаси і документальний живопис лаврських печер. Датування, атрибуція, втрати, поновлення. *Лаврський альманах*, 27, с. 306–324.
- Лук'янов, І. 1997. [Лаврські печери] *Дива печер лаврських*, с. 45.
- Лясота, Е. 1997. [Лаврські печери] *Дива печер лаврських*, с. 41.
- Миня: февраль*. 1981. Москва.
- Модест, игумен. 1862. *Краткие сказания о жизни и подвигах св. отцов Дальних пещер Киево-Печерской лавры*. Киев.
- Павел Алеппский, архидиакон. 1997. *Путешествие Антиохийского патриарха Макария в Украину*. Киев.

Петро Могила, митрополит. 1997. Про чудеса, що відбувалися у святих печерах. *Дива печер лаврських*, с. 74–81.

Сінкевич, Н. 2014. «Патерикон» Сильвестра Косова: переклад та дослідження пам'ятки. Київ.

Сіткарьова, О. В. 2005. *Архітектурний ансамбль Києво-Печерської лаври та її історичного оточення за доби гетьмана І. С. Мазепи*. Київ.

Степовик, Д. 2001. *Історія Києво-Печерської лаври*. Київ.

Топоров, В. Н. 1995. *Святость и святые в русской духовной культуре*, 1. Москва.

Турилов, А. А.; Клосс, Б. М.; Шейкин, Г. Н.; Басова, М. В. 2008. Евфросиния. *Православная энциклопедия*, 17, с. 507–517.

Указатель святыни и священных достопамятностей Киева. 1850. Киев.

Ульяновський, В. 2012. *Князь Василь-Костянтин Острозький: історичний портрет у галереї предків та нащадків*. Київ.

Филарет, архієпископ. 2000. *Жития святых*, август. Москва.

Филарет, архієпископ. 2000. *Жития святых*, сентябрь. Москва.

Чумаченко, О. 1999. *Образи з минулого. Біографічний довідник осіб, похованих в Успенському соборі Києво-Печерської лаври*. Київ.

Янин, В. Л. 1988. *Некрополь Новгородского Софийского собора. Церковная традиция и историческая критика*. Москва.

Звістка Києво-Печерського Патерика про оригінали і Книги зразків середньовізантійського періоду

Публікація трьох грецьких манускриптів (Патмоської Лествиці (MS. Gr. 122), Принстонського четвероевангелія (Garrett MS. 7) та Оксфордського рукопису гомілії Іоанна Златоуста (MS. Gr. 3) як Книг зразків підтвердила художню практику використання моделей у середньовізантійський період. Три манускрипти підтверджують також звістку Києво-Печерського Патерика про словесні, а, можливо, і про мальовані зразки. Патмоський біфолій межі XI–XII ст. з мініатюрами й текстами Ермінії виявляється сучасним передбачуваним грецьким зразком константинопольських майстрів, які прибули до Києва наприкінці XI ст., і тлумачним оригіналом, написаним Володимиром Мономахом на хартії. Артїлі, що були призвані з Києво-Печерського монастиря в інші центри домонгольської Русі, могли користуватися зразками, подібними Принстонському й Оксфордському рукописам, або їх копіями. Зразки могли забезпечувати механізм поширення константинопольського впливу на периферії Русі.

Ключові слова: зразок, модель, Книга зразків, фреска, ікона, копіювання, Київ, Візантія, Константинополь, Києво-Печерський Патерик.

The publication of three Greek manuscripts (Patmos Ladder, MS. Gr. 122, Princeton Four Gospels, Garrett MS. 7, and the Oxford Manuscript of the Homilies by John Chrysostom, MS. Gr. 3) as Books of models confirmed the artistic practice to use models during the Middle Byzantine period. Three manuscripts also confirm the message of the Kyiv-Pechersk Patericon about verbal and, possibly, drawn samples. The Patmos Bifolia with miniatures and texts of Hermineia dated back to the 1100. It turns out to be contemporary to supposed Greek models of the Constantinople masters who arrived in Kyiv at the end of the 11th century and to a textual Guide, written by Vladimir Monomakh on the charter. Teams of artists ordered from the Cave Monastery to other centers of pre-Mongol Rus could use the samples similar to the Princeton and Oxford manuscripts, or to their copies. The samples could provide a mechanism for the spread of Constantinople influence on the periphery of Rus.

Key words: sample, model, Book of models, fresco, icon, copying, Kyiv, Byzantium, Constantinople, Kyiv-Pechersk Patericon.

У художній практиці Середніх віків, традиційній і заснованій на церковному каноні, значна роль відводилася роботі майстрів зі зразками, повторення яких слугувало гарантією відповідності первообразу і точності іконографії. Відомо порівняно багато книг мальованих зразків або моделей чи серій окремих аркушів, створених у Західній Європі. Р. Шеллер налічує шістнадцять середньовічних західних книг і серій до 1300 року, виконаних на пергаменті [Scheller 1995]. Найвідоміші з них – Вольфенбюттельські аркуші 1240-х років (зазвичай звані книгою) і Верчелльський сувій початку XIII ст.

До нас дійшла також величезна кількість грецьких і руських мальованих зразків поствізантійського часу XV–XIX ст. Цьому сприяло поширення паперу, який став значно дешевшим, ніж пергамен. Починаючи з XV–XVI ст., стали широко використовуватися й друковані гравюри, зокрема, з Венеції [Bouras 1987, р. 54–56; Βασιλάκη 1995; Евсеева 1998; Vassilaki 2010; Βασιλάκη 2015]. Відомо кілька Ерміній, або словесних повчань для художників поствізантійського періоду, найзнаменитіша з них – Ермінія Діонісія Фурноаграфіота 1729–1732 років [Kakavas 2008, р. 288–91].

Перший параграф цієї Ермінії називається «Як робити знімки з зображень». У ньому описуються варіанти процесу переведення контурів і деталей оригіналу на кальку й папір. І. Хуттер дійшла висновку, що в основі опису цієї практики була давніша Ермінія, найвірогідніше, середньовізантійського часу [Hutter 1999, р. 117–146]. Не виключає цього й А. І. Яковлева [Яковлева 1984, с. 7–25]. Серед інших Ерміній (найраніші з них датуються XVI ст. у списках XVIII ст.) також відзначається наслідування середньовічними традиціям, навіть більшою мірою, зокрема, в Анонімній Ермінії також XVIII ст. [Gravgaard 1987, р. 73–82; Vassilaki 1995; Гренберг 1995–1998].

З приводу традиції використання в художній практиці Візантії і Давньої Русі візантійського часу мальованих зразків у науковій літературі ведеться дискусія. Візантійські книги зразків тривалий час не були відомі, переважала точка зору про те, що в художній практиці їх могли й не застосовувати. Майстри як моделі використовували самі твори мистецтва, здебільшого мініатюри ілюстрованих рукописів, ікони-таблетки, цери (воскові таблички), аркуші папірусу, можливо, уже й паперу та ін. По-

дібної точки зору з варіаціями дотримувалися К. Вайцман [Weitzmann 1980, р. 1–60], Б. Бренк [Brenk 1975, S. 179–180], Т. Вельманс [Velmans 1974, р. 137–170] та інші.

У літературі активно обговорюється ідея про те, що малюнки візантійських художників, безумовно, існували, але вони не були об'єктом копіювання, а служили лише тренуванню художника і зміцнювали його пам'ять. Так вважають Р. Кормак [Cormack 2007, р. 11–29], Л. В. Геймонат [Geymonat 2012, р. 220–285], Е. Мутафов [Moutafov 2020, р. 9–20]. Р. Кормак вважає, що Книги зразків з'явилися в побуті східнохристиянських майстрів не раніше XV ст. і пов'язує це, зокрема, з широким розповсюдженням паперу¹.

Е. Кітцінгер звертався до проблеми зразків у Візантії в декількох працях [Kitzinger 1960, р. 43–63; Kitzinger 1975, р. 99–109]. Він визнавав також значну роль ілюстрованих рукописів як зразків. Але дослідник припускав, що в циклі Книги Буття собору в Монреалі 1180–1190-х років використовували саме Книги зразків на основі подібного циклу мозаїк Палатинської капели в Палермо середини XII ст. Аналогічно він вважав, що існувала Книга зразків на основі рукопису Генезису лорда Коттона, якою користувалися венеційські майстри при створенні мозаїк у соборі Сан Марко у Венеції на початку XIII ст. Е. Кітцінгер допускав, що припустимі візантійські мальовані Книги зразків були подібні пізнім руським оригіналам або середньовічним західним, наприклад, Свитку Верчеллі. Як і В. Греку, дослідник поділяв такі Книги на два типи: настанови із систематичних циклів іконографії Старого й Нового заповітів та настанови з певних образотворчих мотивів, які використовувалися для різних іконографічних сюжетів [Gresu 1934, S. 675–701].

Повідомлення середньовічних писемних джерел про візантійську практику роботи зі зразками мізерні й нечисленні. Не всі вони викликають довіру в сучасних дослідників. У грецькому Житті св. Панкратія Тавроменійського початку VIII ст., створеного на Сицилії, йдеться про образи Христа й апос-

толів, що були замовлені апостолом Петром і виконані художником Йосипом, а також про принесені Панкратієм і Маркіяном на Захід (у Тавроменій) два томи божественної історії в зображеннях сцен з Нового й Старого Заповіту, призначених для прикрашання церков [Mango 1972, р. 137; Stallman-Pacitti 2018]. У цій припустимій Ермінії містилася вся програма храмової декорації. С. Манго вважав, що мова йде не про окремі малюнки, а про зображення в книзі. Однак ніяких слідів цієї Ермінії або Книги зразків (?) (якщо вона існувала) не дійшло.

Відома Ермінія Ельпіона, або Ульпіона Римлянина, IX–X ст. (?) з описами фізіогномічних особливостей та фігур біблійних і святих персон. Однак це джерело було взято під сумнів Дж. Лауденом [Mango 1972, р. 214–215; Lowden 1988, р. 51–52].

З повідомлень джерел про зразки східнохристиянського світу найцікавішою є звістка 4-го Слова Києво-Печерського Патерика 1222–1226 років: *«И тако обои живот свой скончаша в Печерьскомъ монастырьѣ, мастера же и писци, во мнишескомъ житии, и суть положени въ своемъ притворѣ; суть же и нынѣ свиты ихъ на полатахъ и книги ихъ грѣческыя блюдомы в память чудеси. < ... > И он писма на хартии написавъ, идѣже книждо праздниѣ в коемъ мѣсте написанъ есть, сиа вся в чинѣ и в подобие сотвори по образу великоа тоа церьки богоназначенаныа»* [Абрамович 1931, с. 11; КПП 1997, с. 310–311].

Візантійські митці, що прийшли 1083 року з Константинополя і продовжували працювати в Печерській обителі до своєї смерті, створили іконописну майстерню і навчали руських іконописців, зокрема, відомого руського художника Алімпія.

Звернемося насамперед до другої частини приведеного пасажу. Як неодноразово відзначали дослідники, повідомлення про будівництво Володимиром Мономахом ростовського собору є сумнівним. Ще М. М. Воронін стверджував, що в Ростові не було зафіксовано храмового будівництва з плінфи межі XI–XII ст. [Воронин, 1955, с. 96–102]. У тексті Патерика могла бути плутанина, і за-

¹ Р. Кормак дещо тенденційний у своїй концепції. Зокрема, він замовчує про Принстонське четвероєвангеліє (Garrett MS. 7) і не визнає інтерпретації І. Хуттер Оксфордського манускрипту (MS. Gr. 3) як Книги зразків.

мість Суздальського собору був згаданий Ростовський. Згідно з літописною звісткою, у пожежі 1160 року в Ростові згорів дерев'яний собор. Подальші археологічні дослідження підтвердили, що будівництву кам'яного храму в Ростові, закладеного 1161 року, передував дерев'яний, який згорів [Іоаннісян та ін. 1994, с. 189–217, Зиков 2008, с. 229–236; Зиков 2010, с. 361–376]. Але досі, як справедливо зазначає П. Л. Зиков, «вигляд цієї пам'ятки залишається однією з темних плям в історії домонгольської архітектури Північно-Східної Русі» [Зиков 2019, с. 303–317].

Незалежно від відповідності тексту Патерика реальній історії зведення храмів Північно-Східної Русі, у наведеному пасажі, безперечно, мовиться про письмову настанову для художників. Йдеться про «писма на хартии», саме про текст, створений на основі програми декорації київської Успенської церкви, тобто про тлумачні оригінали, подібні пізнішим Ермініям.

Повернемося до першої частини звістки Патерика про грецькі «книга» і «свитах». Д. І. Абрамович зазначав, що слова «книга їх грѣческа» можуть бути пізнішою вставкою, тоді як повідомлення про «свитах» було в початковому тексті [Абрамович 1931, с. 213, прим. 11].

З приводу перекладу та інтерпретації слова «свити» в цьому пасажі здавна ведеться дискусія. І. І. Срезневський, С. Манго, М. Хеппель, А. В. Гончаренко та багато інших філологів і перекладачів поділяють тлумачення слова «свити» в цьому пасажі як позначення одягу [Срезневський 1912, с. 275; Mango 1972, р. 222; Нерпелл 1989, р. 12; Гончаренко 2016, с. 159]. Англійські переклади Патерика С. Манго і М. Хеппеля з позначенням «свит» як одягу надовго визначили тлумачення зарубіжними дослідниками цього пасажу як такого, що не стосується зразків. У сучасному українському перекладі також ідеться про одяг: *«І так усі вони закінчили своє життя у монастирі Печерському – майстри та іконописці у монашому житті, і поховані у своєму притворі. Донині їхній одяг зберігається у келіях, а їхні грецькі книги шанують як пам'ять про таке чудо. < ... > і письмово у грамоті вказав, де кожний празник в якому місці намальований. І все це вчинив, наслідуючи зразок тієї великої богознаменної церкви»* [КПП 2007].

Однак у двох останніх прийнятих російських перекладах Патерика Л. А. Дмитрієва та Л. А. Ольшевської в цьому уривку використовували слово «свитки» – сувої [КПП 1997, с. 310–311; КПП 1999, с. 118]: *«И со временем те и другие, мастера и иконописцы, окончили жизнь свою монахами в Печерском монастыре и положены в своем притворе; свитки их и ныне лежат на полатах, и книги их греческие хранятся в память чуда. < ... > И он на хартии записал, где и в каком месте церкви какой празник изображен, и все это было повторено по образцу той великой, Богом ознаменованной церкви»*. [КПП 1997, с. 310–311].

Щодо спадщини грецьких майстрів, що збереглася в монастирі, є пізніші свідчення та їх інтерпретація саме як сувоїв. Ряд істориків і мистецтвознавців допускали, що в цьому пасажі Патерика малися на увазі сувої. У Є. Болховітінова в перерахуванні преподобних, упокоєних в Близній печері Антонієвій, читаємо: «59–71. Двенадцать братий, первых каменоздателей Великия Печерския церкви, в одном затворе. Имена их неизвестны. В Патерике при описании создания и украшения сей церкви сказано, что и сии братия и иконописцы положены по кончине в Антониевой пещере. Сильвестр Косов в своем описании того же создания говорит, что в его время целы еще были в Печерской кладовой греческие книги иконописцев. В письменных Патериках сказано, что и свиты, может быть, свитки, книги их, на память сохранялись на полатах, т. е. на хорах церковных» [Болховитинов 1995, с. 338].

Митрополит Макарій також вважав, що в Патеріку мовиться про сувої, а не про одяг [Макарій, 1995, с. 233, 481–482, прим. 341]. Дослідник вважав, що мова йде про пергаменні сувої зразків, а також про лицьові рукописи або про контурні малюнки, зшиті в зошити, тобто про Книги зразків, подібні західним. Якщо вірити свідченням Сильвестра Косова і його тлумаченням Є. Болховітіновим і митрополитом Макарієм, то зразки XI ст. у вигляді пергаменних сувоїв і книг зберігалися в монастирі аж до XVII ст., і монастирські художники протягом століть могли користуватися константинопольськими оригіналами. Цієї ж точки зору дотримувалися В. Н. Лазарев [Лазарев 1963–1970, с. 25–26], Е. Кітцінгер [Kitzinger 1960, р. 43–63],

Л. М. Євсєєва [Евсеева 1998, с. 15], О. Е. Етінгоф [Этингоф 2005, с. 91–92].

За висновком О. О. Гіппіуса, розподіл між «свита» (одяг) і «свиток» (рукопис), за даними словників, з перевагою на користь першого тлумачення. Якщо вважати, що «свиты» в Патерику – сувої з текстом або малюнками, то це буде єдиний випадок. Дослідник вважає, що виключати таку можливість не можна, але така інтерпретація має певне насильство над матеріалом².

Знову звертаючись до другої частини інформації Патерики про текстові настанови, можна припустити, що обидва фрагменти цього пасажу взаємопов'язані. Слова про ростовський собор можуть підтверджувати, що і в першому випадку мова йшла про зразки. Можливо, що вказівка на грецькі книги мала на увазі й Книги зразків, а якщо допустити тлумачення слова «свиты» як сувої, то так могли бути позначені великі малюнки на пергаменті, згорнуті в рулони. Ці зразки могли використовуватися грецькими художниками при

оздобленні Успенської церкви, а також і після їх смерті. А текстові настанови, що повторювали програму декорації Успенської церкви, могли бути зразками для наступних поколінь.

Здається, що повідомлення Патерики про використання текстової настанови для художників – одна з найдавніших звісток про таку практику, яку інакше витлумачити неможливо. Свідчення Патерики надзвичайно цінні, вони є єдиним повідомленням джерела про тлумачні оригінали XI–XII ст., що може слугувати аргументом на користь існування практики середньовізантійського часу, аналогічній західній і поствізантійській, у тому числі руській.

Г. Парпулов разом з колегами опублікував настанови з техніки живопису (фрагмент Ермінії), що датується другою половиною XIV ст. (після 1355 року) [Parpulov et al. 2010, р. 201–216]. Ми маємо у своєму розпорядженні кілька свідчень про зразки XV ст. У листі після 1413 року Єпіфанія Премудрого Кирила Тверському про Феофана Грека йдеться:

«Сия же вся егда назнаменующе ему или пишууще, никогда же нигде ж на образцы видяще его когда взирающе, яко же нецыи наши творят иконописцы, иже недоумения наполнишася присно приницающе, очима мещуще семо и овамо, не толма образующе шарми, елико нудяхуся на образ часто взирающе»;

«Когда он все это рисовал или писал, никто не видел, чтобы он когда-либо смотрел на образцы, как делают это некоторые наши иконописцы, которые от непонятливости постоянно в них всматриваются, переводя взгляд остуда – сюда, и не столько пишут красками, сколько смотрят на образцы».

[Изборник 1969, с. 398–403, 750–751].

У відомому заповіті 1436 року константинопольського художника Ангелоса Акотантоса, який переїхав на Крит, мова йде про начерки й малюнки, які майстер заповідає або своєму ще ненародженому синові (якщо це буде хлопчик), або братові Івану [Mango 1972, р. 258–259; Vassilaki 2010, р. 111–112]. Відомо, що частина малюнків Ангелоса була передана іншому критському художнику Андреасу Рітцосу. Згодом на Криті використання малюнків-зразків стало звичайною практикою. Ще один заповіт митця датується 1461 роком і належить венеціанському майстру Якобелло дель Фьоре, у якому згадуються «всі малюнки», тобто очевидно, що в майстра був якийсь комплект мальованих зразків на папері [Chambers, Pullan 1992, р. 435–437].

Хоча традиційно вважалося, що візантійських Книг зразків до нас не дійшло, за останні роки з'явилося досить багато нових даних про візантійську практику роботи зі зразками та про аркуші-зразки і Книги зразків, які були в обігу у Візантії. Так, М. Андалоро і М. Рестле вважають, що зразки використовувалися в капелі Феодота церкви Санта Марія Антиква в Римі VIII ст., у кафоліконі Осіос Лукас у Фокиді XI ст. і каппадокійських розписах IX–XIII ст. [Andaloro 2009, р. 564–577 (567–571); Restle 2001, р. 281–286].

Тривалий час єдиною візантійською рукописною пам'яткою, частина аркушів якої могла бути спеціально створена як зразки, багатьма дослідниками вважалося Четвероєвангеліє початку XIII ст. із Принстона (Garrett MS. 7) [Weitzmann 1966, р. 77; Βασιλάκη 1995,

² Дякую О. О. Гіппіусу за консультацію.

с. 23–24; Scheller 1995, р. 387, 389, 394–396 (№ 1А)]. Тепер уже кілька грецьких манускриптів з малюнками і мініатюрами переконливо інтерпретуються як Книги зразків або їх фрагменти середньовізантійського часу. Йдеться, принаймні, про три рукописні пам'ятки. Розглянемо їх, відповідно до хронології.

Н. Шевченко опублікувала ілюстрований рукопис Лествиці Іоанна Лествичника з бібліотеки монастиря Святого Іоанна на Патмосі (MS. Gr. 122) кінця XI ст. [Ševcenko 2009, р. 393–405]. (табл. VI, іл. 1) У рукопис до початку тексту вклеєні розворотом два пізніших листи з пергамену більш низької якості, ніж весь манускрипт (fol. 3 v – 4 r). На внутрішніх сторонах біфолія розташовані мініатюри з написами. Вони являють собою двічі повторене лаконічне зображення Лествиці не дуже високої якості, розташоване двома симетричними діагоналями, які з'єднуються в горішній частині. Обидва зображення Лествиці увінчані погрудним образом Христа. Кожна з тридцяти сходинок супроводжується зображенням епізоду випробування ченця і текстом. Н. Шевченко відзначає близькість текстів у кожній з рубрик Лествиці Ермінії Діонісія Фурноаграфіота. Дослідниця датує біфолій із зображенням Лествиці в Патмоському рукопису межею XI–XII ст. На її думку, це найраніша зі збережених візантійських Книг зразків. Н. Шевченко підкреслює, що патмоські аркуші – єдиний відомий приклад поєднання тексту Ермінії і мальованих зразків. Як вважає дослідниця, ця Книга зразків була призначена для копіювання саме рукописів. Н. Шевченко висловлює ідею про те, що Книги зразків можна розглядати як самостійний художній жанр.

Найвидатніша середньовізантійська рукописна пам'ятка, яка розглядається як Книга зразків, – грецький рукопис першої половини XI ст. з бібліотеки Коледжу Магдаліни в Оксфорді (MS. Gr. 3) [Hutter 1997, р. 71–89; Hutter 1999, р. 117–146]. Він містить другу частину гомілії (31–67) Іоанна Златоуста на Книгу Буття. На широких полях розташовані маргінальні малюнки. 145 малюнків на сюжети Нового і Старого Заповіту (збереглося 112), що не пов'язані з текстом манускрипту (fol. 10v і 11r) (табл. VI, іл. 2–3) І. Хуттер вважає рукопис провінційним, створеним на Кіпрі.

Дослідниця дійшла висновку, що в Оксфордському рукопису велику частину малюнків

було виконано трьома художниками наприкінці XII – на початку XIII ст. Художники копіювали монументальні розписи та ікони, іноді за допомогою кальок і зразків на пергаменті або папері (?). Це відбувалося на Кіпрі або на Синаї. Відповідно до класифікації І. Хуттер, велику частину малюнків створено одночасно двома художниками, позначеними як А і В. Третій майстер (С), який працював трохи пізніше, коригував малюнки перших двох і додав кілька власних. Художнику А належить близько 50 малюнків, художнику В – близько 40 малюнків. Дослідниця датує переважну частину малюнків кінцем XII ст. і пов'язує з кіпрськими розписами в церкві Панагії ту Арака в Лагудера 1192 року, в Енклістрі Святого Неофіта та в інших пам'ятках Кіпру. Вона відзначає схожість багатьох малюнків з іконографією храмової декорації, а також із вказівками Ермінії Діонісія Фурноаграфіота.

Отже, І. Хуттер робить висновок, що цей рукопис – Книга зразків. Дослідниця вважає, що книга стала використовуватися двома або трьома поколіннями монументалістів та іконописців. Вона приходить до висновку, що відома поствізантійська практика копіювання мала місце, принаймні, уже у XII ст. На думку дослідниці, Книга зразків у Візантії мала складатися з невеликих буклетів, окремих аркушів на пергаменті або папері, малюнків, начерків. Якщо слідувати класифікації Е. Кітцінгер, Оксфордський рукопис представляв собою візантійську Книгу мотивів.

Згідно з М. Кастінейрасом, Оксфордський рукопис, імовірно, виконаний у Константинополі, та лише до XII ст. опинився на Кіпрі [Castiñeiras 2015, р. 87–100]. Малюнки майстра А дослідник намагається прямо атрибутувати Феодору Апсевдісу, який працював на Кіпрі і розписав Енклістру Неофіта в Пафосі 1183 року і церкву Панагії ту Аракі в Лагудера 1192 року. М. Кастінейрас вважає, що всі три художники так чи інакше були пов'язані з Енклістрою Неофіта. Дослідник пов'язує рукопис з особистістю самого св. Неофіта, який навчався в монастирі Іоанна Златоуста в Кутсовендісі.

Аркуші початку XIII ст., вставлені в Четвероевангеліє Принстонської університетської бібліотеки (Garrett MS. 7), про що вже мовилося, також розглядаються як фрагменти Книги зразків [Weitzmann 1966, р. 77, fig. 56–5; Princeton

1986, p. 157; Kotzabassi, S. et al. 2010, p. 43–51, fig. 62–68]. У рукопис кінця XII – початку XIII ст. вставлено три аркуші іншого пергамену з малюнками і легким живописом, подібним до акварелі (fol. 65 v, 107 v, 178). На них представлені портрети трьох євангелістів: Марка, Луки та Іоанна. На аркуші 65 v з образом Марка збереглися два начерки полювання собаки. На аркуші 178 v з портретом Іоанна внизу є малюнок чоловічої голови великого масштабу (табл. VII, іл. 4) На аркуші 178 г. представлені поясні зображення Христа й Богоматері різного масштабу (табл. VII, іл. 5). Н. Шевченко вважає, що образи Христа й Богоматері могли бути скопійовані як з монументального живопису, так і з ікон або навіть пластин слонової кістки. Дослідниця вважає аркуші з малюнками твором провінційним, пов'язуючи його з колом рукописів монастиря Мелетія Кіфронського на кордоні Атики та Беотії.

Публікація трьох згаданих манускриптів як Книг зразків підтвердила практику використання моделей у середньовізантійський період і дозволила розвинути уявлення про неї. Можна говорити про зразки різного призначення (для рукописів, монументальних розписів та ікон), а також про те, що такого роду рукописи могли бути самостійним жанром. Цей матеріал спростовує точку зору Р. Кормака про відсутність Книг зразків у Візантії до XV ст.

Особливо важливо, що Патмоський біфолій виявляється сучасним з грецькими книгами і «свитами» (сувоями?) константинопольських художників, що прибули до Києва наприкінці XI ст. А написані на хартії текстові настанови з декорації церкви сучасні з текстами Ермінії на тому ж Патмоському біфолії. Тим самим три візантійські манускрипти підтверджують звістку Патерика про словесні, а, можливо, і про мальовані зразки, які були затребувані наступними поколіннями митців домонгольської Русі.

Ми знаємо не так багато про діяльність майстрів Києво-Печерського монастиря в епоху Мономаховичів, але дещо збереглося. Відомі фрагменти декорації церкви Спаса на Берестові, виконаної при київському князюванні Володимира Мономаха, після 1113 року [Babjuk, Kolada 1973, с. 62–65]. Очевидно, розпис створено майстрами Києво-Печерського монастиря, оскільки територіально село Берестове безпосередньо

примикає до обителі. Ймовірно, саме під час розпису цього храму могли бути використані привезені з Константинополя зразки. Допускаючи, що київські зразки були подібні малюнкам Принстонського й Оксфордського манускриптів, але не стилістичну подібність, можна зіставити малюнок з кіпрського рукопису і фрагмент «Чудового улову» з Берестова.

Є зовсім мало археологічних і реставраційних даних щодо двох розписів Києво-Печерського монастиря початку XII ст. – Троїцької надбрамної церкви і «Трапезної», обидві побудовані близько 1108 року. Під час реставрації олійних розписів Троїцької церкви XVIII ст. реставратор А. І. Марампольський здійснив зондажні дослідження у вітарних апсидах і на стінах трансепта. Ним було виявлено до 100 м. кв штукатурки XII ст. А. Ю. Кондратюк на підставі реставраційного звіту згадує вохру, чорну, сіру, блакитну фарби [Кондратюк 2004, с. 27, прим. 252, 253]. Археологічні дослідження ув Печерській «Трапезній» проводили В. О. Харламов і Г. Ю. Івакін [Івакін та ін. 2001, с. 122–123]. Виявлено близько трьох сотень штукатурних фрагментів; зображень на них не було, переважало однотонне забарвлення різних кольорів, у тому числі й блакитного (що вказує на існування лицевих зображень)³.

Доречно тут повернутися до інтерпретації М. М. Вороніним уривка з 4-го Слова Києво-Печерського Патерика про зразки і Ростовський собор: «Этот текст и стал одним из основных аргументов в системе доказательства огромного значения киевского наследия в развитии культуры и искусства русских княжеств периода феодальной раздробленности» [Воронин 1955, с. 97]. Спростовуючи реальність будівництва Володимиром Мономахом соборів у Ростові й Суздалі за зразком і розміром Печерської церкви, дослідник розв'язує концепцію єпископа Симона (і Полікарпа), називаючи її «печерською легендою», вигаданою, тенденційною та політичною.

У наше завдання не входить коментар ідеологічної позиції М. М. Вороніна. Проте спробуємо намацати реальне історико-культурне ядро в ситуації можливого поширення зразків з Києва в інші руські центри на межі XI–XII ст. Багато владик у домонгольській Русі

³ Дякую Ю. О. Коренюку за консультацію з приводу розписів Троїцької церкви і «Трапезної».

були вихідцями з Києво-Печерського монастиря, поставленими в єпископи в Переяслав-Хмельницький, Ростов, Новгород, Полоцьк. Це: Єфрем Переяславський у Переяславі (згад. 1089 – близько 1098), Єфрем (1090 – не раніше 1112) у Ростові, Микита (1096 – 30 січня 1108), Іоанн I (Папін) (1108/1110–1130), Нифонт (1130/1131 – 21 квітня 1156) у Новгороді, Мина (1105–1116) у Полоцьку [Макарій (Булгаков) 1995; Грюнберг и др. 2006; Фомина 2015].

Цілком слушно, що вони запрошували артілі майстрів для будівництва храмів і їх декорування з Києва, саме з того найбільшого монастиря, де й були ченцями. У цьому разі практика зі зразками «на хартії», описана в Патерику (незалежно від документальної точності самого повідомлення), могла мати місце і в інших центрах: у Переяславі Південному, Смоленську, Новгороді, Пскові, де в епоху правління Мономаховичів і незабаром після цього зводилися та прикрашалися храми. Артїлі, призвані з Києво-Печерського монастиря, могли користуватися константинопольськими зразками, подібними Оксфордському та Принстонському рукописам, або їх копіями, виконаними на замовлення Володимира Мономаха, його нащадків і єпископів. Зразки, що їх артїлі привозили з Києва, могли забезпечувати механізм поширення константинопольського впливу на периферії Русі.

Найпростіше простежити це на матеріалі кількох пам'яток новгородської землі першої половини XII ст., де з 1096 по 1156 роки поспіль єпископами були вихідці з Києво-Печерського монастиря, з 1088 по 1136–1138 роки правили князі Мстислав Володимирович та Всеволод Мстиславич, син і онук Володимира Мономаха, а монументальний живопис зберігся найкраще. Спробуємо зіставити з ними малюнки з Принстонського й Оксфордського рукописів, які були виконані приблизно на сто років пізніше і в інших регіонах, так що знову мова не йде про стилістичну схожість. Однак є безсумнівним принципова спорідненість основних обрисів малюнка-зразка з новгородськими і псковськими розписами.

У розписах вежі Георгіївського собору Юр'єва монастиря, близько 1130 року, замовником якого був Всеволод Мстиславич, можна запропонувати два зіставлення з Оксфордським рукописом: образи Богоматері Одигітрії (MS. Gr. 3, fol. 314 v) і Сави Освяченого [Сара-

бьянов 1999, с. 365–398] (табл. VIII, іл. 6: 1–2). Князь Всеволод-Гавриїл, імовірно, запросив до Новгорода артіль живописців, що включала або столичних грецьких майстрів, або київських, які пройшли вишкіл у візантійців.

Прийоми живопису Георгіївського собору отримали розвиток у розписах часу архієпископа Нифонта: у Спасо-Преображенському соборі Мірожського монастиря в Пскові, близько 1142 року, де можна виділити безліч прикладів можливих зіставлень малюнків Оксфордського і Принстонського манускриптів та образів псковських фресок. Наведемо образи Христа Еммануїла (MS. Gr. 3, fol. 64r) і Богоматері з Деїсуса (Garrett MS. 7, fol. 178 r) (табл. IX, іл. 7: 1–4). Число зіставлень можна легко помножити, вказавши кілька зображень Христа, Богоматері, святих жон, Іоанна Предтечі, архангела Гавриїла та ін. [Етінгоф 2002, с. 413–441]. І, нарешті, завершити можна зіставленням образу апостола Петра на малюнку з Оксфордського рукопису (MS. Gr. 3, fol. 28 v) і з Деїсусом Мартірієвської паперті Софії Новгородської 1144 року [Дмитриев 1950, с. 146–154] (табл. VIII, іл. 6: 3–4).

Як уже мовилося, більшість авторів старшого покоління розглядало проблему візантійських Книг зразків у контексті зв'язків Візантії та Заходу. Переважно це стосувалося аналізу сицилійських і венеціанських мозаїк XII–XIII ст., мистецтва хрестоносців у Святій землі, а також копіювання західними художниками візантійських зразків.

Так званий Фрайбурзький аркуш, близько 1200 року (верхньонімецького художника ?), і Вольфенбюттельські аркуші (венеціанського майстра ?), були скопійовані з візантійських пам'яток і сприяли асиміляції візантійської культури в Західній Європі [Folda 1997, р. 482; Buchthal 1979; Geymonat 2012, р. 220–285]. К. Вайцман, розглядаючи аркуші з малюнками з Четвероєвангелія Принстонської бібліотеки (Garrett MS. 7) і припускаючи їх зв'язок з південною Італією, також вважав, що Книги зразків допомагали західним майстрам засвоювати візантійські моделі [Weitzmann 1966, р. 49–83, ESP. 77]. Е. Кітцінгер аналізував використання візантійських зразків при роботі грецьких артїлей на Сицилії і в Венеції в умовах іншої архітектури, інших замовників і варіацій іконографічних циклів [Kitzinger 1960, р. 43–63]. Навіть якщо атрибуція ма-

люнків Оксфордського рукопису художнику Феодору Апсевдісу вірна (а він вважається константинопольським майстром), то практика використання цієї Книги зразків пов'язана з Кіпром, Синаєм, Святою землею, тобто з південно-східною середземноморською периферією. Те саме стосується ймовірних зразків, що могли бути привезеними константинопольськими майстрами в Київ, тобто в пів-

нічно-східну периферію візантійського світу. Можливо, саме в таких умовах необхідність у використанні зразків і виникала, тоді як у головних художніх центрах Візантійської імперії такої гострої та постійної необхідності могло й не бути: у звичних і повторюваних храмових просторах при створенні звичайних за репертуаром, складом і характером іконографічних програм.

Джерела

- Абрамович, Д. 1931. Києво-Печерський патерик. Київ.
- Болховітінов, Е. митр. 1995. Вибрані праці з історії Києва. Київ.
- Гренберг, Ю. И. 1995–1998. Свод письменных источников по технике древнерусской живописи, книжного дела и художественного ремесла в списках XV–XIX вв. В 2 томах (комплект из 3 книг). Санкт-Петербург.
- Изборник 1969. Изборник (Сборник произведений литературы Древней Руси). Москва. («Библиотека всемирной литературы»)/ подг. текста, пер. «Письма...» и прим. О. А. Белобровой, с. 398–403, 750–751.
- КПП 1997. Києво-Печерський патерик / підгот. текста Л. А. Ольшевської; пер. Л. Д. Дмитрієва; комент. Л. Д. Дмитрієва, Л. А. Ольшевської. *Библиотека литературы Древней Руси*. Санкт-Петербург, 4: XII век, с. 296–489.
- КПП 1999. Києво-Печерський патерик / пер. Л. А. Ольшевської. *Древнерусские патерики: Киево-Печерский патерик. Волоколамский патерик*. Москва, с. 109–185.
- КПП 2007. Києво-Печерський Патерик / пр. із церковносл. М. Кашуба і Н. Пікулик. Львів. URL: https://www.truechristianity.info/ua/books/kyiv_pechersk_paterikon_04.php
- Макарий (Булгаков), митр. 1995. История Русской церкви: История Русской Церкви в период совершенной зависимости её от Константинопольского патриархата (988–1240) / науч. ред. А. В. Назаренко. Москва, 2.
- Heppell, M. (transl.) 1989. The Paterik of the Kievan Caves Monastery. Cambridge (Mass): Harrard Ukrainian Research Institute.
- Kakavas, G. 2008. Dionysios of Fourni: Artistic Creation and Literary Description. Leiden.
- Mango, C. 1972. The Art of the Byzantine Empire (312–1453). Sources and Documents. Englewood Cliffs, New Jersey.
- Parpulov, G. et al. 2010. Parpulov, G., Dolgikh, I., Cowe, P. A Byzantine Text on the Technique of Icon Painting. *Dumbarton Oaks Papers*, 64, p. 201–216.
- Stallman-Pacitti, C. J. 2018. The Life of Saint Pankratios of Taormina. Greek text, English translation and commentary. Ed. J.B. Burke. *Byzantina Australiensia*, 22. Brill.

Література

- Воронин, Н. Н. 1955. Политическая легенда в Киево-Печерском патерике. *Труды Отдела древнерусской литературы* / АН СССР. Ин-т русской литературы, 11. Москва; Ленинград, с. 96–102.
- Гончаренко, А. В. 2016. Лексический состав Киево-Печерского патерика. Дис. канд. филол. наук. Киев.
- Грюнберг, П. Н. и др. 2006. Грюнберг, П. Н., Губонин, М. Е., Гайда, Ф. А., Грюнберг, Е. Н., Кирпичев, И. П., Кривошеева, Н. А. *История иерархии Русской Православной Церкви: комментированные списки иерархов по епископским кафедрам с 862 г.* Москва.
- Дмитриев, Ю. Н. 1950. Стенные росписи Новгорода, их реставрация и исследования (работы 1945–1948 годов). *Практика реставрационных работ*, 1. Москва, с. 134–172.

Евсеева, Л. М. 1998. Афонская книга образцов XV в. О методе работы и моделях средневекового художника. Москва.

Зыков, П. 2008. К характеристике строительства Владимира Мономаха и Ефрема Переяславского в Суздале (реконструкция планово-пространственной композиции собора в Суздале). *Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей*, 20. Переяслав-Хмельницький, с. 229–236.

Зыков, П. Л. 2010. Собор Владимира Мономаха в Суздале. Плановая и пространственная композиция. Материалы к реконструкции. *Труды Государственного Эрмитажа. Архитектура Византии и Древней Руси IX–XII веков: материалы международного семинара, 17–21 ноября 2009 года* / ред. Д. Д. Ёлшин. Санкт-Петербург, с. 361–376.

Зыков, П. Л. 2019. Реплики Успенского собора Киево-Печерского монастыря на северо-востоке Руси в XII в. *Архитектурная археология*, 1. Москва, с. 303–317.

Івакін, Г. Ю. та ін. 2001. Івакін Г. Ю., Балакін С. А., Сиром'ятников О. К. Дослідження давньоруської трапезної Печерського монастиря. *Археологічні відкриття в Україні 1999–2000*. Київ, с. 122–123.

Иоаннисян, О. М. и др. 1994. Иоаннисян, О. М., Зыков, П. Л., Леонтьев, А. Е., Торшин, Е. Н. Архитектурно-археологические исследования памятников древнерусского зодчества в Ростове Великом. *Сообщения Ростовского музея*, 6. Ярославль, с. 189–217.

Кондратюк, А. Ю. 2004. Монументальний живопис Троїцької надбрамної церкви Києво-Печерської Лаври. Семантика. Стилїстика. *Лаврський альманах*, 13. Київ.

Лазарев, В. Н. 1970. Древнерусские художники и методы их работы. *Лазарев, В. Н. Русская средневековая живопись. Статьи и исследования*. Москва.

Сарабьянов, В. Д. 1999. Росписи северо-западной башни Георгиевского собора Юрьева монастыря. *Древнерусское искусство. Русь и страны византийского мира. XII век*. Санкт-Петербург, с. 365–398.

Срезневский, И. 1912. Материалы для словаря древнерусского языка, 3. Санкт-Петербург.

Фомина, Т. Ю. 2015. *Епископская власть в домонгольской Руси: истоки, становление, развитие*. Дисс... докт. ист. наук. Екатеринбург.

Этингоф, О. Е. 2002. К вопросу о датировке росписей Спасо-Преображенского собора Мирожского монастыря в Пскове. *Древнерусское искусство. Русь и страны византийского мира. XII в.* Санкт-Петербург, с. 413–441.

Этингоф, О. Е. 2005. *Византийские иконы VI – первой половины XIII вв. в России*. Москва.

Яковлева, А. И. 1984 «Ерминия» Дионисия из Фурны и техника икон Феофана Грека. *Древнерусское искусство XIV–XV вв.* Москва, с. 7–25.

Andaloro, M. 2009. Gli Atlanti della memoria. La memoria delle immagini e le immagini della memoria. *Medioevo: immagine e memoria*, ed. A.C. Quintavalle. Milano, p. 564–577 (567–571).

Babjuk, Kolada 1973. Babjuk V., Kolada Ju. Odkrycie malowideł ściennich w cerkwi «Spasa na Bieriestowie» w Kijowie. *Ochrona Zabytków*, 26, 1. Warszawa.

Βασιλάκη, Μ. 1995. Από τους εικονογραφικούς οδηγούς στα σχέδια εργασίας των μεταβυζαντινών ζωγράφων. Το τεχνολογικό υπόβαθρο της βυζαντινής εικονογραφίας. Αθήνα.

Βασιλάκη, Μ. 2015. Σχέδια εργασίας των ζωγράφων μετά την Άλωση. Ο φάκελος Ανδρέα Ευγγύπουλου του Μουσείου Μπενάκη, Ίδρυμα Α.Γ. Λεβέντη, Λεβέντειος Πινακοθήκη & Μουσείο Μπενάκη, Αθήνα.

Belting, H. 1970. Das illuminierte Buch in der spätbyzantinischen Gesellschaft. Heidelberg, S. 10–12.

Brenk, B. 1975. Die frühchristlichen Mosaiken in S. Maria Maggiore zu Rom. Wiesbaden, S. 179–180.

Buchthal, H. 1979. The «Musterbuch» of Wolfenbüttel and its Position in the Art of the thirteenth Century. Österreichische Akademie der Wissenschaften. Vienna.

Bouras, L. 1987. Working Drawings of Painters in Greece after the Fall of Constantinople. *From Byzantium to El Greco – Greek Frescoes and Icons. Catalog of an exhibition held at the Royal Academy of Arts, London, Mar. 27 – June 21, 1987*. Ed. M. Acheimastou-Potamianou. Athens, p. 54–56.

Castiñeiras, M. 2015. Oxford, Magdalen College, MS. Gr. 3: Artistic Practice, Byzantine Drawings and Mobility in Mediterranean Painting around 1200. *Arte medievale*, IV Serie, V, p. 87–100.

Chambers, Pullan 1992. Chambers D., Pullan B. (eds). Venice: A Documentary History, 1450–1630. Oxford.

Cormack, R. 2007. Painter's Guides, Model-books, Pattern-books and Craftsmen: Or Memory and the Artist? *L'artista a Bisanzio e nel mondo cristiano-orientale*. Ed. M. Bacci. Pisa, p. 11–29.

Demus, O. 1967. Vorbildqualität und Lehrfunktion der byzantinischen Kunst. *Stil und Überlieferung in der Kunst des Abendlandes: Akten des 21. Internationalen Kongresses für Kunstgeschichte in Bonn 1964*. Berlin, 1, S. 92–98.

Folda, J. 1997. 318. The Freiburg Leaf. *The Glory of Byzantium*, eds. H.C. Evans and W.D. Wixom. New York, p. 482.

Hutter, I. 1997. Corpus der Byzantinischen Miniaturenhandschriften. Stuttgart, Bd 5.1: Oxford College Libraries, p. 71–9.

Hutter, I. 1999. The Magdalen College 'Musterbuch': A Painter's Guide from Cyprus at Oxford. *Medieval Cyprus: Studies in Art, Architecture, and History in Memory of Doula Mouriki*. Eds. N. P. Ševcenko and C. Moss. Princeton, New Jersey, p. 117–146.

Geymonat, L.V. 2012. Drawing, Memory and Imagination in the Wolfenbüttel Musterbuch. *Mechanisms of Exchange: Transmission in Medieval Art and Architecture in the Mediterranean, ca. 1000–1500*. Leiden, Boston, p. 220–285.

Gravgaard, A-M. 1987. Change and Continuity in Post-Byzantine Church Painting. *Cahiers de l'Institut du Moyen-Âge Grec et Latin*, 54, p. 73–82.

Greco, V. 1934. Byzantinische Handbücher der Kirchenmalerei. *Byzantion*, 9, S. 675–701.

Kitzinger, E. 1960. The Mosaics of Monreale. Palermo.

Kitzinger, E. 1975. The Role of Miniature Painting in Mural Decoration. *The Place of Book Illumination in Byzantine Art*. Ed. K. Weitzmann. Princeton, p. 99–109.

Kotzabassi, S. et al. 2010. Kotzabassi S., Ševcenko N.P., and Skemer D., Greek Manuscripts at Princeton, *Sixth to Nineteenth Century: A Descriptive Catalogue*. Princeton.

Lowden, J. 1988. The Illustrated Prophet Book. A Study of Byzantine Manuscripts of the Major and Minor Prophets. London.

Moutafov, E. 2020. Model – Image Relation in Christian Art and Its Research. Some Remarks on Treatises on Painting, *Model Books and Hermeneiai Zographikes*. Мотиви. Модели. Подготовителни рисунки. Изкуствоведски четения. Тематичен рецензиран годишник за изкуствознание в два тома 2019.I. Старо изкуство. съст. Е. Мутафов, М. Куюмджиева. София, p. 9–20.

Princeton, 1986. Byzantium at Princeton: Byzantine art and archaeology at Princeton University: catalogue of an exhibition at Firestone Library, Princeton University, August 1 through October 26, 1986. Princeton.

Restle, M. 2001. Ανθήβολα – Patroni in der byzantinischen und postbyzantinischen Malerei? *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*. Athens, Ser. 4, 22, S. 281–286 (*In memory of Manolis Chatzidakis, 1909–1998*).

Scheller, R.W. 1995. Exemplum. Model-Book Drawings and the Practice of Artistic Transmission in the Middle Ages (ca. 900-ca. 1470). Amsterdam.

Ševcenko, N.P. 2009. The Heavenly Ladder Images in Patmos Ms. 122: A 12th Century Painter's Guide? *Νέα Ρώμη, Rivista di ricerche bizantinistiche*, 6. (Ἐξέμπλον. Studi in onore di Irmgard Hutter, I), p. 393–405.

Vassilaki, M. 2010. The hand of Angelos, an icon-Painter in Venetian Crete. Ed. M. Vassilaki. The Benaki Museum. Athens.

Velmans, T. 1974. Le dessin à Byzance. *Monuments et mémoires de la Fondation Eugène Piot*, 59, p. 137–170.

Weitzmann, K. 1966. Icon Painting in the Crusader Kingdom. *Dumbarton Oaks Papers*, 20, p. 49–83.

Weitzmann, K. 1980. The study of Byzantine book illumination, past, present, and future. Weitzmann, K. *Byzantine Book Illumination and Ivories*. London, p. 1–60.

Археологічний контекст давньоруських склоробних комплексів Києво-Печерської лаври

Статтю присвячено новому вивченню матеріалів зі склоробної майстерні, дослідженої В. А. Богусевичем на території Митрополичого саду Києво-Печерської лаври 1951 року. На підставі аналізу колекції розкопок і польової документації уточнене датування комплексу, який має бути віднесений до XII ст., а також уточнено характер виявлених об'єктів. Визначено локалізацію ще одного склоробного комплексу на північ від Троїцької надбрамної церкви та датовано його існування XII–XIII ст. Виділено матеріали, що вказують на безперервність життя на території монастиря в післямонгольський, пізньосередньовічний та ранньомодерний час.

Ключові слова: склоробні майстерні, Києво-Печерська лавра, Давня Русь, післямонгольський час, пізнє середньовіччя, посуд, плінфа, тиглі.

The paper is devoted to a new study of materials from the glass-making workshop, excavated by V. A. Bogusevych in the Metropolitan Garden of Kyiv-Pechersk Lavra in 1951. Analysis of finds and field documentation allows making adjustments to the dating and attribution of discovered objects. The archaeological context of the workshop remains dates back to the 12th century and there are no signs of the location of the remains of the furnaces in situ at the site of the find. The location of another glass-making workshop to the North of the Trinity Gate Church was determined and its existence dates back to the 12th – 13th centuries. The continuity of life on the territory of the monastery was evidenced in post-Mongolian, late medieval, and post-medieval times.

Key words: glass workshops, Kyiv-Pechersk Lavra, Old Rus', Late Medieval time, Post-Medieval time, tableware, plinth, crucibles.

У 1951 році В. А. Богусевич провів рятівні розкопки на території Києво-Печерської лаври, найяскравішим результатом яких стало відкриття решток склоробних горнів. Ці комплекси міцно ввійшли в археологічні, історичні, мистецтвознавчі та інші праці як хрестоматійний зразок давньоруських або візантійських майстерень з виготовлення скла в Києві кінця XI ст.

Приводом для початку археологічних робіт стали провали землі на території Митрополичого саду, що утворилися в місцях локалізації давніх підземних споруд через прорив водогінних труб. Утворені тріщини та ями частково відкрили муровану стіну огорожі монастиря, яку за характером кладки та плінфи було датовано XII ст. Окрім того, у кількох розвідкових траншеях також виявлено рештки давнього муру, що оточував монастирську територію давньоруського часу. Загалом його було простежено на ділянці західного фасаду на довжину 135 м [Богусевич 1951а].

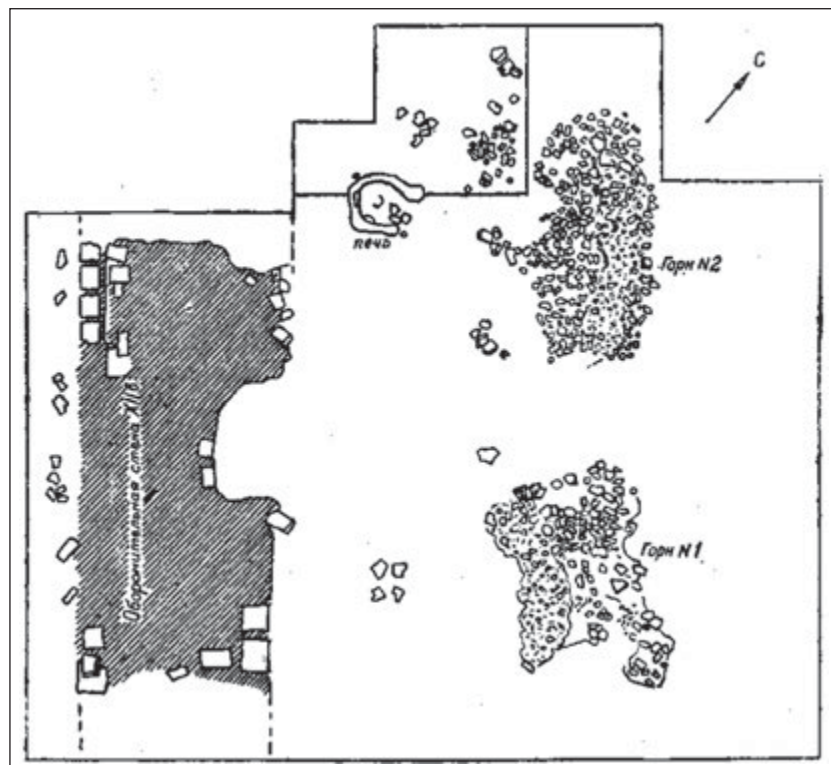
Зовсім поряд з нововідкритою стіноюю (іл. 1) на території Митрополичого саду вдалося дослідити розвали двох комплексів із численними свідченнями склоробного виробництва [Богусевич 1951б].

Матеріали опубліковано автором розкопок В. А. Богусевичем у кількох працях,

присвячених окремо об'єктам архітектурного ансамблю Києво-Печерської лаври [Асеев, Богусевич 1951; Богусевич 1960] та склоробним майстерням [Богусевич 1954б; Богусевич 1957].

Найбільший інтерес серед науковців одразу викликали нововідкриті комплекси, пов'язані з виготовленням скла. До цього часу вся дискусія щодо можливості існування давньоруського скляного виробництва базувалася виключно на короткому повідомленні про склоробну майстерню з розкопок В. В. Хвойки поблизу Десятинної церкви, опублікованому в доволі стислому викладі [Хвойка 1913, с. 71]. Підсумовуючи відомості про виробництво скла для докторської дисертації, пізніше опублікованої як монографія «Ремесло Давньої Русі» (1948), Б. А. Рыбаков вимушено будував узагальнення на цих коротких згадках та розповсюдженні типів скляних виробів на території Давньої Русі [Рыбаков 1948, с. 397–400].

Рештки склоробного комплексу на Подолі давнього Києва з розкопок В. А. Богусевича, що досліджувалися роком раніше (у 1950 р.) на вул. Волоській, були опубліковані одночасно з розвалами горнів, виявлених на території Києво-Печерської лаври [Богусевич 1954б, с. 50]. Однак лаврська майстерня з численними та різноманітними матеріалами, які одночасно відкривали можливості для

Іл. 1. Зведений план розташування розвалу склоробного комплексу та монастирського муру, виявлених на території Митрополичого саду Києво-Печерської лаври. [За: Богусевич 1954, рис. 1]

досліджень у різних напрямках, була значно яскравішою.

За визначенням В. А. Богусевича, лаврська майстерня, найвірогідніше, була збудована на подвір'ї монастиря у зв'язку з будівництвом і оздобленням храму в 1080-х роках – для виготовлення смальти, виробництва віконного скла і полив'яних плиток, а також інших виробів, як, наприклад, посуду для внутрішніх господарських потреб. Виявлена поряд житлова споруда XII–XIII ст. з великою кількістю побутової кераміки та кісток тварин маркувала, на його думку, час, коли виробництво скла у майстерні вже не велося [Богусевич 1954б, с. 15–20; Богусевич 1957, с. 139–143].

Датування комплексу кінцем XI ст. і атрибуція як призначеного для оздоблення мозаїками Успенського собору одразу ж вивела його на чільне місце в ієрархії давньоруських склоробних майстерень. Датування В. А. Богусевича було без заперечень прийняте, і аналітичні висновки за результатами вивчення матеріалів з майстерні відносили всі виявлені тут типи скла й технологічні особливості його виготовлення саме до кінця XI ст. Отримані матеріали одразу ж були залучені для

подальших аналітичних досліджень, результати яких неодноразово використовувалися при формулюванні численних висновків і узагальнень у спеціальній літературі [Безбородов 1956, с. 104–105; Качалов 1959, с. 198; Щапова 1975; 2010, с. 74–86; Макарова 1967, с. 38–39, 40–41, 51 та ін.].

Настінні мозаїки Успенського собору не збереглися вже після ремонтів собору XVII–XVIII ст., тому участь візантійських майстрів у їх створенні, описана в характерній легендарно-агіографічній формі у Києво-Печерському Патерику, викликала великі сумніви в деяких дослідників [Воронин 1955, с. 102; Каргер 1961, с. 341–345]. Після відкриття В. А. Богусевича на підставі хімічних аналізів скла

з решток горнів ці сумніви були відкинуті Ю. Л. Щаповою, яка присвятила серію праць доведенню використання склоробами з печерських майстерень одночасно візантійських і давньоруських рецептур [Щапова 1975; 1990; 2010, с. 74–86]. При цьому вкрай несподіваним висновком виявилось, що до групи «давньоруських» потрапили зразки золотоскляної мозаїки з печерських горнів [Щапова 1991, с. 199–200; 2004, с. 83].

«Візантійська», або «візантійсько-давньоруська», майстерня XI ст. з Печерського монастиря фігурує і в багатьох десятках робіт інших авторів, які цитують або переказують висновки Ю. Л. Щапової. Саме ця майстерня покладена як ключова пам'ятка в реконструкції етапів усього давньоруського склоробного ремесла. Але, як це не парадоксально, попри таку важливість пам'ятки, ні повна колекція знахідок з комплексів, ні їхній археологічний контекст ніколи не публікувалися і не піддавалися аналізу.

Археологічний контекст

Місце розкопок розташовувалося приблизно за 150 м на південний захід від Успенського собору в Митрополичому саду [Тараненко, Мисько, Зажигалов 2019, рис. 1, 2].

У межах розкопу на схід від давньоруської монастирської стіни XII ст. виявлено два більших аморфних скупчення, одне менше та окремі знахідки решток горнів у заповненні культурного шару. Розміри двох більших скупчень сягали близько $2 \times 3 \text{ м}^1$ і розташовувалися довгою віссю паралельно до виявленої стіни монастиря, за $2,70\text{--}2,80 \text{ м}^2$ на схід від неї, з внутрішнього боку монастирської садиби (іл. 1; 5: 1). На захід від північного містилося невелике локальне скупчення плінфи та перепаленої глини, облитих скляною різнокольоровою масою [Богусевич 1954б, с. 15–19].

У публікаціях В. А. Богусевича виявлені об'єкти описувалися як скупчення перепаленої глини, фрагментованої обмазки та плінфи, часто облиті склом та спаяні між собою застиглою скляною масою, що власне і справляло враження наявності решток горнів. Тут же були знайдені шматки скляної маси різного кольору й розміру, часом спіненої, численні уламки скла, скляні нитки, краплі, шматочки свинцю, фрагменти скляних дисків – основ для виготовлення мозаїки – із глухого скла різного кольору та прозорі, із золотим прошарком, а також численні розрізнені фрагменти скляного посуду, віконниць, смальти, полив'яних плиток підлоги, шматки свинцю та сірки, фрагменти посуду зі скляними патьоками та застиглою скляною масою, визначені як тиглі, де плавилася скло [Богусевич 1954б, с. 19; 1957, с. 141].

Дослідник припустив, що ці об'єкти є розвалами горнів, призначених для виробництва скла, і містяться *in situ*, однак не зміг встановити їхню точну конструкцію. Єдине, що вдалося визначити – наявність у них мінімум двох ярусів – на основі фрагментів обмазки з круглими отворами (діаметром близько 8 см), що були інтерпретовані як продухи. Деякі частини розвалів зберегли порядок кладки і були визначені як збережені стіни [Богусевич 1954, с. 18–19].

Пізніше Ю. Л. Шапова відзначила наявність у колекції також «уламку пічного склепіння, покритого тонким шаром білого оксиду цинку», який розглядався як свідчення випа-

лу на місці оксиду свинцю (sic!), необхідного для давньоруської рецептури скла [Шапова 1980, с. 19; 1991, с. 197]. Проте таке склепіння також має вказувати на присутність серед решток горнів іще однієї виробничої печі. Свідцтвами обробки свинцю додатково можуть виступати свинцеві палички, аморфні зливки свинцю (табл. XI, іл. 8: 7; 21: 1–4) та свинцевмісні мінерали (табл. X, іл. 7: 2; табл. XI, іл. 8: 5, 6; табл. XIV, 11: 1) із шифрами «горн 2».

У Науковому архіві Інституту археології НАН України зберігається польова документація з розкопок В. А. Богусевича 1951 року на території Києво-Печерської лаври, яка дозволяє значно доповнити цю інформацію.

На планах розвалів горнів детально позначено місцезнаходження всіх виявлених знахідок, пов'язаних з ними, – плінфа та частини обмазки горна, окремо позначені з патьоками скла та скляних шлаків, пірофілітові плитки, глина, цегляна крихта, цем'янка (іл. 2; 3; 4). Однак тут не помітно жодних конструктивних частин, які свідчили б про знаходження об'єктів *in situ* – ні основи стін, ні решток пропеченої черені. Хоча досвід польового дослідження горнових комплексів засвідчує обов'язкову наявність принаймні заглибленої топкової камери, у яку провалювалися рештки верхнього рівня.

Ба більше, на фото етапів розбірки горнових розвалів помітно значний культурний шар темного кольору, який міститься під самими розвалами (іл. 5: 2–3), що підтверджується також і стратиграфічними розрізами (іл. 6: 1–2). Це ставить під сумнів інформацію про те, що основа горнів була на материк. Креслення профілю розкопу 1 підтверджує наявність шару з чорною землею, що міститься нижче від рівня залягання уламків плінфи в об'єкті під назвою «горн 1». А стратиграфія залягання решток горна 1 показує, що шари тут лягають по лінії параболи (іл. 5: 1), що є характерною рисою просадки шару в заглиблені об'єкти і великі ями більш раннього часу [Богусевич 1951б, кр. 1–3].

Порівняння глибини залягання мурованої стіни XII ст. та розвалів горнів, які

¹ У публікації 1954 року площа кожного з розвалів помилково визначена як 3 м^2 [Богусевич 1954б, с. 15], у публікації 1957 року – як 9 м^2 (3×3) [Богусевич 1957, с. 140].

² У публікації 1954 року відстань до стіни помилково зазначена як 4 м [Богусевич 1954б, с. 15].

Іл. 2. Польове креслення об'єкта «горн 1»

опинилися в культурному шарі на 40–50 см нижче відносно основи стіни, дало підстави В. А. Богусевичу припускати, що горни існували на цій ділянці раніше від часу зведення стіни. Проте, якщо дослідник вважав «материком» додавньоруський, чистий від будівельних решток шар, то фрагменти горнів мали лягти на давню поверхню або заглиблення в ній. Тому порівняння рівнів залягання цоколя фундаменту стіни і нижньої частини розвалу ніяк не можуть виступати хронологічним аргументом. Тим паче, що В. А. Богусевич не здійснив відповідного стратиграфічного перерізу для перевірки такої ідеї, і з польової документації не можна зрозуміти, чи мала експедиція нівелір, і чим проводилися виміри глибин.

Найбільш імовірно пояснення археологічної картини, яка спостерігалася в розкопках 1951 року, – це нівелювання за допомогою частин зруйнованих горнів нерівностей поверхні. Важко припускати, що вони були перенесені з великої відстані, тому реальне місце розташування майстерні мало бути десь неподалік.

Під час вибірки розвалів горнів також було виявлено значну кількість матеріалів побутового характеру – фрагментів керамічного посуду, фрагментів залізних цвяхів, ножів, інші предмети (іл. 21: 5–13). Оскільки основна увага була спрямована на вивчення решток склоробного виробництва, ці матеріали не привертали уваги науковців і ніколи не публікувалися.

Єдиним виключенням є дослідження Т. І. Макаровою давньоруського полив'яного посуду, до якого було включено і знахідки з розкопок В. А. Богусевича на території Києво-Печерської лаври. Вона виходила з уявлення, що біло-глиняний полив'яний посуд, що трапляється на території Київської Русі, має бути імпортом візантійським і датуватися X–XI ст. До такого біло-глиняного посуду Т. І. Макарова віднесла у т. ч. і тиглі з лаврської майстерні. Тому, незважаючи на наявність такого типу посуду також у комплексах XII–XIII ст. та наявність у розвалах горнів типів посуду, датованих нею також XII–XIII ст., вона висловила впевненість у тому, що лаврські склоробні комплекси мають датуватися XI ст. [Макарова 1967, с. 38–39, 40–41, 51].

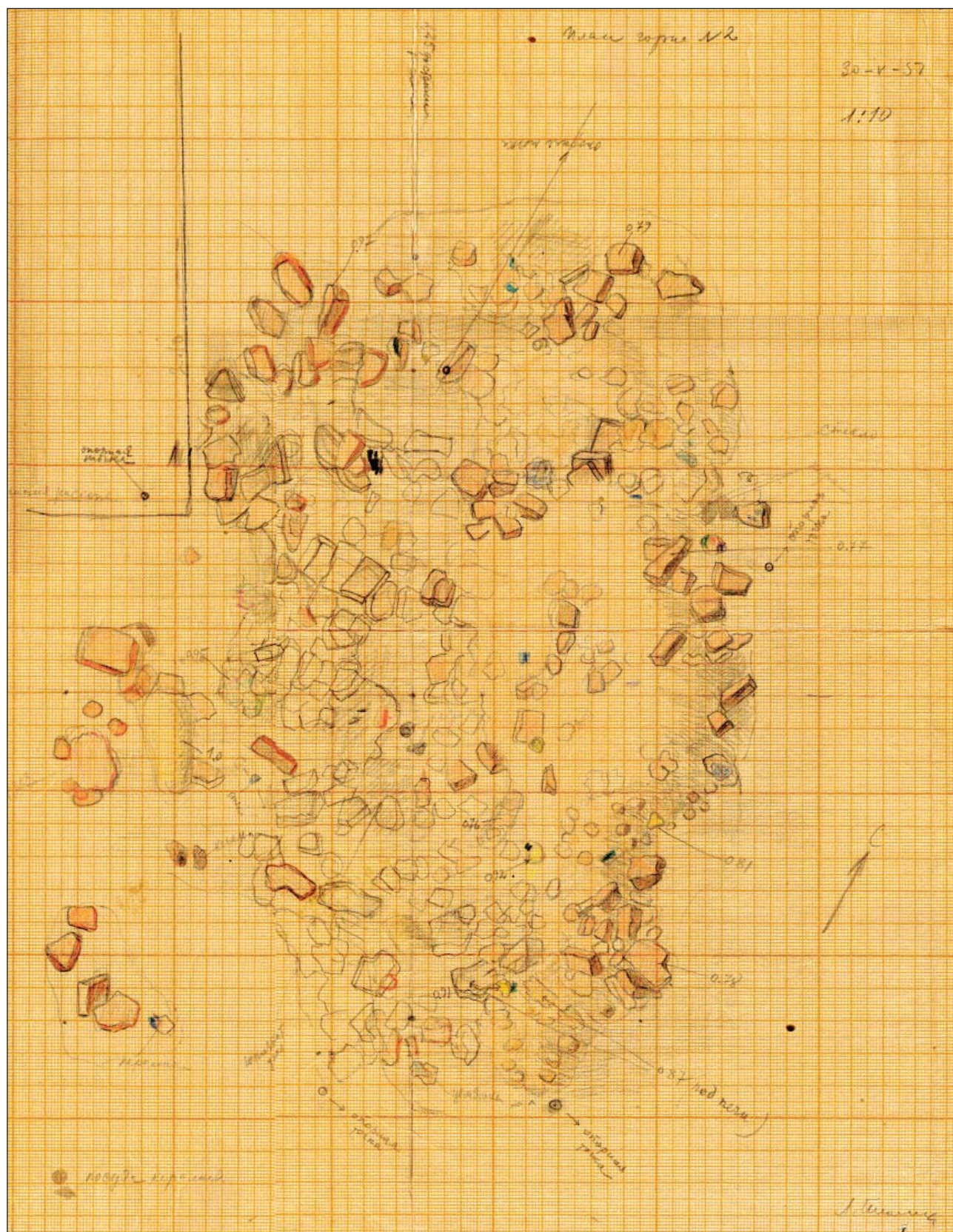
Наявність битої плінфи – «половняку», за визначенням В. А. Богусевича, «цілковито подібної до плінфи Успенського собору», у сукупності з припущенням, що Успенський собор прикрашали в наступному десятилітті після початку будівництва, дозволило датувати виявлені склоробні комплекси вужче – 80-ми роками XI ст. А численні фрагменти керамічних посудин XII–XIII ст. та кісток тварин, виявлені тут же, були інтерпретовані як час запустіння цієї ділянки і використання її для викиду побутових відходів [Богусевич 1954б, с. 15–16].

Колекція знахідок з розкопок В. А. Богусевича на території Києво-Печерської лаври, як і решта матеріалів комплексної експедиції «Великий Київ», потрапила на зберігання до Інституту археології (колекція № 204) [Блажевич та ін. 2007, кат. № IV/266].

Знахідки з решток склоробного комплексу утворюють кілька груп:

- фрагменти керамічних тиглів зі скляною масою на стінках;
- шматки свинцю, заліза, сурику й кобальту для надання склу певного кольору (у жовті, червоні та сині кольори);
- проби скла у вигляді невеликих деформованих паличок;
- виробничий брак та відходи виробництва у вигляді уламків предметів, скляної маси, краплин, виплесків скляної маси аморфної форми;
- смальтові заготовки у вигляді уламків скляних дисків;
- уламки тонкого захисного скла для золоті мозаїки;
- мозаїчна смальта різного кольору;
- уламки віконного скла круглої форми;
- фрагменти скляного посуду;
- фрагменти полив'яних плиток для підлоги (жовтих, зелених і фіолетових);
- уламки плінфи;
- обмазка;
- фрагменти керамічного посуду та амфор, інші предмети;
- кістки тварин.

Щоправда, частина матеріалів була одразу передана в Москву для проведення ряду аналізів, і, судячи зі згадок у різних дослідників, такий відбір зразків відбувався неодноразово. А отже, мусимо констатувати, що в нинішньому стані колекція не може бути повною.

Іл. 3. Польове креслення об'єкта «горн 2»

Залишки скляного виробництва

На момент відкриття решток майстерні у 1951 році найголовнішим невирішеним питанням була власне можливість виготовлення скла в Давній Русі, а нововиявлена майстерня давала всі необхідні матеріали для цього. Найбільшу увагу було спрямовано на дослідження хімічного складу скла та мінеральних домішок. Основні рецептурні склади античного, візантійського та східного скла були уже відомі, тож відкривалася можливість порівняння їх зі склом, виявленим у майстерні Києво-Печерської лаври. Ще одним важливим моментом у вирішенні питання саме про виготовлення скла, а не тільки його підігрів до пластичного стану з подальшим доопрацюванням і формуванням готових виробів, є здатність горна досягати високих температур і вогнетривкість тиглів для виплавки скла, на що дослідники також звертали увагу.

На рештках горнів спостерігалися численні ознаки виробничих процесів. Фрагменти плінфи, використані для їх спорудження, та ті частини обмазки, що постійно контактували з розжареним склом, містили рештки склоподібної маси (табл. XIV, іл. 11: 3). Частина таких слідів могла виникнути на внутрішній поверхні плавильної камери від високих температур і являла собою тонкий блискучий прозорий шар світло-зеленуватого чи яскраво-червонуватого кольору. Ще один вид – це наліпи та патьоки (поодинокі чи перемішані, часто прикипілий шар доволі потужний) різного кольору та прозорості (білі, жовті, зелені, сині, вишневі, чорні), які могли утворитися під час робочого процесу, коли розплавлена скляна маса могла виплеснутися з тиглів.

Різні кольори скла досягалися використанням спеціальних мінеральних добавок на основі сполук свинцю, заліза та кобальту. Серед знахідок у розвалах виробничих комплексів траплялись уламки стінок тиглів із прикипілою масою яскраво-синього скла, а також уламки самої скляної маси такого самого кольору (табл. X, іл. 7: 1), що свідчить як про використання певного барвника для отримання такого забарвлення скла, так і про те, що таке кольорове скло готувалося безпосередньо на місці. Розкопками В. А. Богусевича також зафіксовано шматки

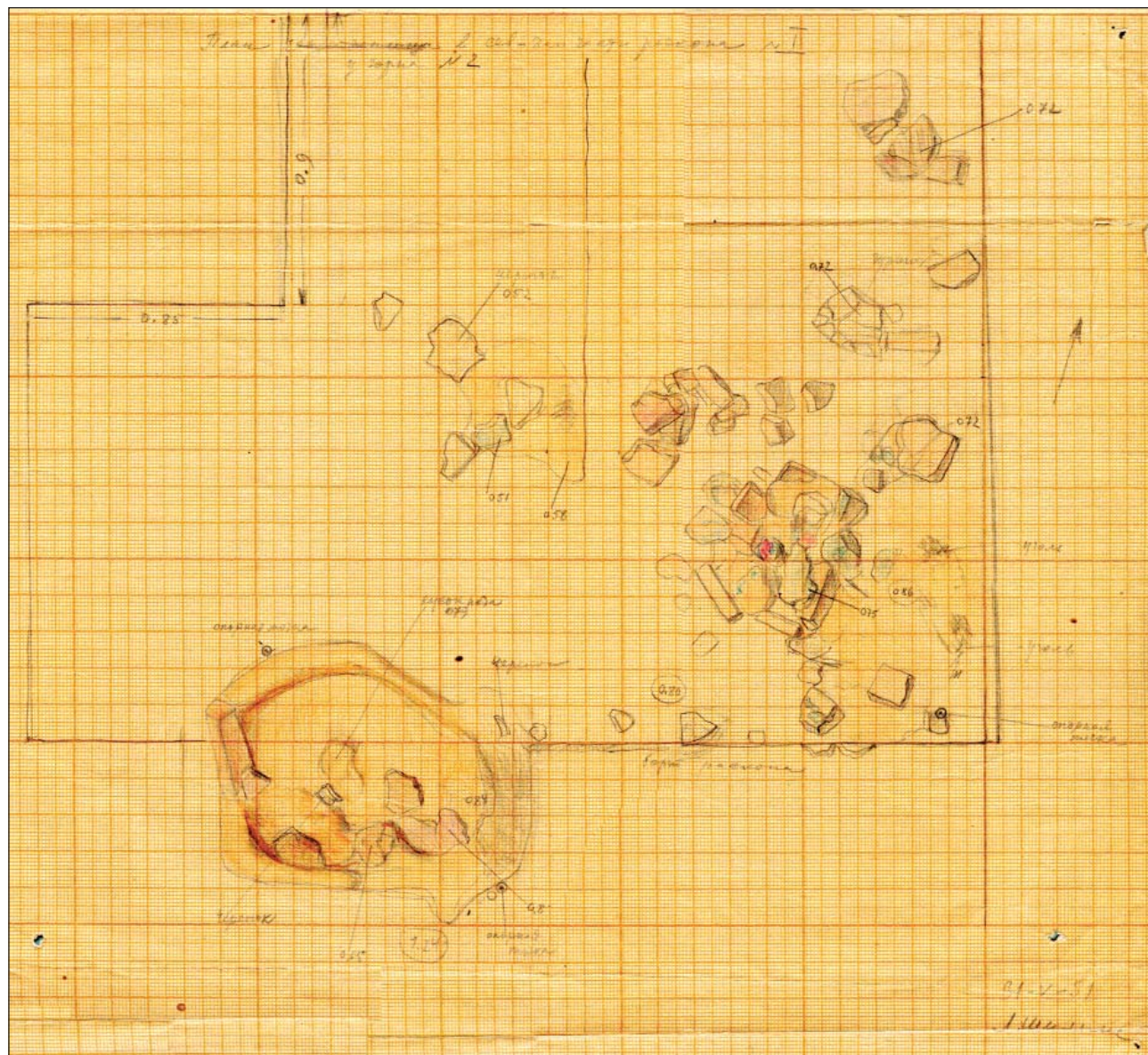
заліза, свинцю та свинцевого сурику (22 екземпляри, табл. XIV, іл. 11: 1; 21: 1–4, 12).

Хімічний аналіз одного зразка, спершу сприйнятого за кіновар, провів М. О. Безбородов. Це була важка пластинка сірого кольору завтовшки близько 5 мм, зовні подібна до свинцю, але в розломі червонуватого кольору і кристалічної структури. Дослідник за допомогою поляризаційного мікроскопу (без аналізатора) виявив у ній напівпрозорі кристали червоного кольору, що утворювали пористу структуру. Хімічний аналіз цього зразка показав, що він містить 89,20% свинцю, а також сліди заліза і сірки. Перерахунок результату аналізу на сурик (Pb_3O_4) показав 98,32%, що дало змогу М. О. Безбородову інтерпретувати його як сурик із кристалічною структурою. Він також припустив, що знахідка сурику в склоробній майстерні є доказом його застосування в складі шихт для варіння свинцевого скла (табл. X, іл. 7: 2), а отримання сурику в кристалічному вигляді, з посиланням на Ф. Єфраїм, вважав можливим за теплової обробки в печах при нагріві до 500° [Безбородов 1956, с. 180–183, рис. 27].

Нами було повторно проведено мінералогічне дослідження 4 зразків з шифром «горн 2», які також фігурували в інвентарному описі як «кіновар». Аналіз виявив, що два зразки являють собою свинцевий сурик (табл. XI, іл. 8: 5–6), і по одному належать кварцовому порфіру – уламок гірської породи (табл. XI, іл. 8: 4) та майже чистому свинцю (табл. XI, іл. 8: 7) (додаток 1).

Смальтові заготовки та готові шматочки смальти, виявлені розкопками на території Києво-Печерської лаври, поділялися на дві групи: кольорова смальта та золотоскляна. Сьогодні в колекції № 204 з розкопок В. А. Богусевичем склоробної майстерні таких зберігається 4026 та 210 екземплярів відповідно. Смальтові заготовки (табл. X, іл. 7: 3) являють собою уламки від дисків чи брусків жовтого, світло- та темно-зеленого, печінково-червоного, вишневого кольорів. Здебільшого вони непрозорі, з гладенькою блискучою поверхнею, важкі. Шматочки смальти розміром 0,7–1,0 см різноманітних кольорів: білого, жовтого, світло- та темно-зеленого, синього, печінково-червоного, вишневого, чорного (табл. X, іл. 7: 4). Скло здебільшого глухе.

М. О. Безбородовим було зроблено декілька хімічних аналізів смальтових загото-

Іл. 4. Польове креслення прирізки до об'єкта «горн 2» з піччю

вок зі скла різних кольорів. Уламок мозаїчного непрозорого скла жовтого кольору показав свинцево-кремнеземну основу, заглушену двоокисом олова (3,32 %). Температура розм'якшення складала 440°. Інший – з печінково-червоного скла нерівномірного забарвлення, з різними відтінками – від коричневого до сургучно-червоного – виявив за основними складниками тип натрієво-кальцієвого скла, характерного для майстерень середземноморського регіону від часів античності. Він також був заглушений двоокисом олова та містив закис міді й окис марганцю як барвники [Безбородов 1956, с. 159–161, 187, табл. 16].

Серед знахідок також зафіксовано заготовки та шматочки смальти з безбарвного,

світло-рожевого та зеленуватого прозорого скла із золотою фольгою (табл. XI, іл. 8: 1). На деяких екземплярах немає захисного шару скла, який зазвичай вкриває дуже тонкий шар золотої фольги. Натомість знайдено багато уламків з тонкого (~ 0,5 мм) майже безбарвного прозорого скла, які, найвірогідніше, і повинні були слугувати таким захисним шаром (табл. XI, іл. 8: 2). Аналіз заготовки зі світло-зеленого прозорого скла, майже без слідів вивітрювання, проведений М. О. Безбородовим, показав натрієво-кальцієво-кремнеземний склад, відомий ще з часів античності [Безбородов 1956, с. 161, табл. 16]. Аналіз прозорої основи одного шматочка смальти виявив калієво-свинцевий склад, тоді як тонкий шар, що

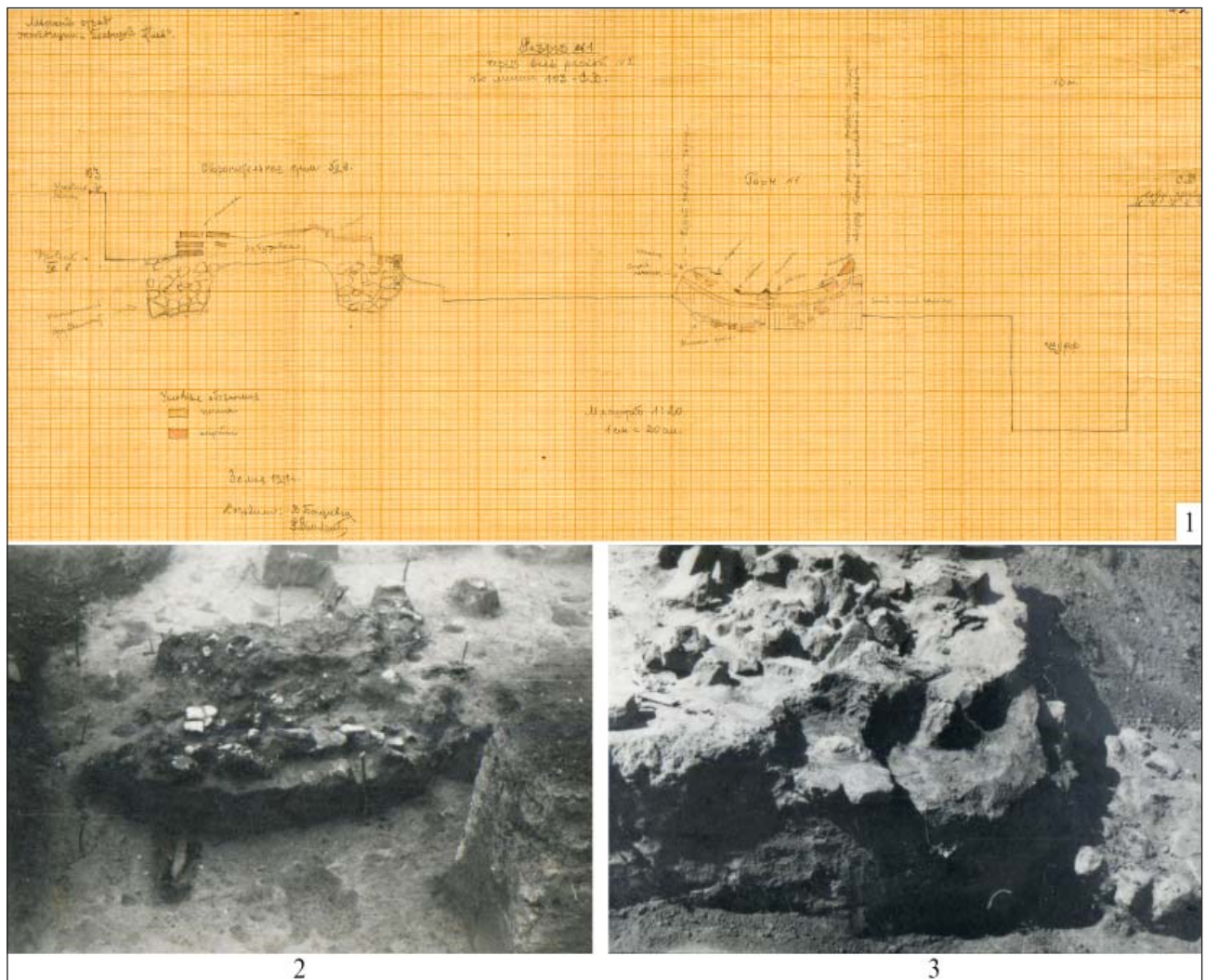
вкривав золоту фольгу, виготовлено зі скла Na–K–Pb–Si [Щапова 2010, с. 80].

Усталена думка, що знайдені під час розкопок горнів уламки заготовок та кубиків смальти безпосередньо пов'язані з мозаїковим оздобленням Успенського собору [Качалов 1959, с. 198; Щапова 1975, с. 212–214, 220–221; Щапова 1990, с. 196], на жаль, не перевірялася аналізами. Під час археологічних досліджень у 1962–1963 роках на руїнах собору виявлені фрагменти настінної та підлогової смальти [Холостенко 1967, с. 59–60]. Кілька сотень кубиків настінної смальти знайдено під час досліджень 1997–2000 років (наразі вони зберігаються у фондах Національного заповідника «Києво-Печерська лавра»). Тож лише подальші роботи, а саме визначення елементного складу скла, дозволять

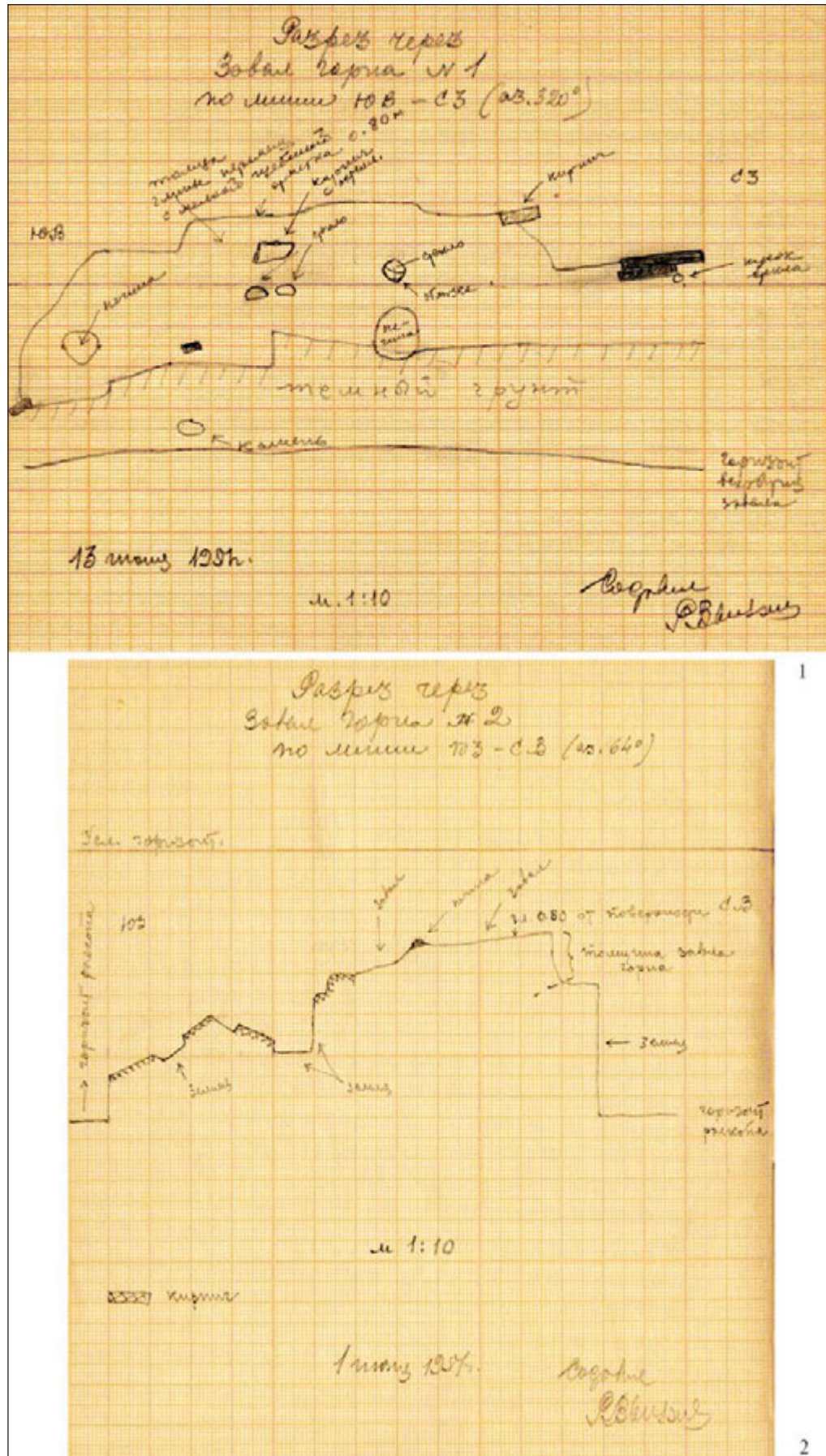
у майбутньому порівняти смальтові заготовки та кубики з майстерні із залишками мозаїки Успенського собору.

Віконне скло також знайдено в уламках (табл. XI, іл. 8: 3). За фрагментами можна встановити, що воно мало форму дисків із безбарвного чи світло-зеленого прозорого скла, однак стан збереженості уламків не дозволяє встановити точної кількості екземплярів та діаметру дисків віконного скла.

Скляний посуд знайдено виключно в уламках (122 екземпляри). Це фрагменти тонкостінних конусоподібних та зі стійким денцем кубків із прозорого світло-жовтого, жовтого, зеленого скла (трапляються стінки з оздобленням у вигляді тонкого скляного джгута блакитного чи зеленого прозорого скла). Морфологічні ознаки (форма посудин, колір та стан скла) вказу-

Іл. 5. Архівні матеріали: 1 – креслення профілю розкопу 1; 2 – світлина горна 1, вигляд зі сходу (Богусевич 1951д, плівка 2, відбиток 15); 3 – фото горна 2 (Богусевич 1951д, плівка 17, відбиток 4)

Лл. 6. Перерізи об'єктів «горн 1» (1) та «горн 2» (2)

ють на давньоруське виробництво (табл. XII, іл. 9: 1). Датування такого посуду досить широке – XI–XIII ст. Через значну фрагментованість і відсутність археологічно цілих форм скляних посудин, а також повну відсутність будь-яких інструментів для видування скла, виготовлення в розглянутих комплексах таких виробів є наразі дискусійним. Швидше варто припустити, що уламки посуду використовували як сировину для виготовлення скла, наприклад, для заготовок золото-скляної смальти, що підтверджується одним з результатів проведених аналізів [Щапова 2010, с. 80].

Найчисельнішими знахідками з майстерні є скломаса як брак виробництва. Це шматки непрозорого сіро-чорного скла (табл. XII, іл. 9: 2), краплини (табл. XII, іл. 9: 3), спінене скло, виплески аморфної форми, проби скла у вигляді зігнутих смужок (табл. XII, іл. 9: 4) (загалом у колекції Інституту археології їх налічується 338 екземплярів) та уламки скляної маси прозорого безбарвного, жовтого, синього, зеленого кольорів (5320 екземплярів) (табл. XIII, іл. 10).

Виходячи з припущень, що за часів Київської Русі технічний рівень обладнання для склоробної справи не дозволяв досягати високих температур, М. О. Безбородов провів ряд експериментів з визначення можливої температури варки скла. Фрагменти тигля нагрівалися до різних температур і після цього вимірювалася їхня здатність до водопоглинання, яка показала суттєві відмінності після позначки в 1200° , що на його думку, показувало верхню точку нагріву тиглів [Безбородов 1956, с. 146–147]. Можна також припускати, що в горнах розігрівали скляну масу для подальших робіт. Наприклад, для забарвлення смальти чи поливи для підлогової плитки, про що свідчать сліди захоплення інструментом і перемішування скляної маси вишневого кольору (табл. XII, іл. 9: 6). Для отримання додаткової частини сировини могли використовувати скlobій – фрагменти тонкостінного посуду зі світло-жовтого та світло-зеленого прозорого скла (табл. XII, іл. 9: 5).

Хімічний аналіз фрагментів скляних виробів із завалів горнів було проведено в різні часи М. О. Безбородовим та Ю. Л. Щаповою. Найбільше виявилось знахідок зі скла складу $K-Na-Ca-Mg-Si$ – це посуд, смальта, тонкий

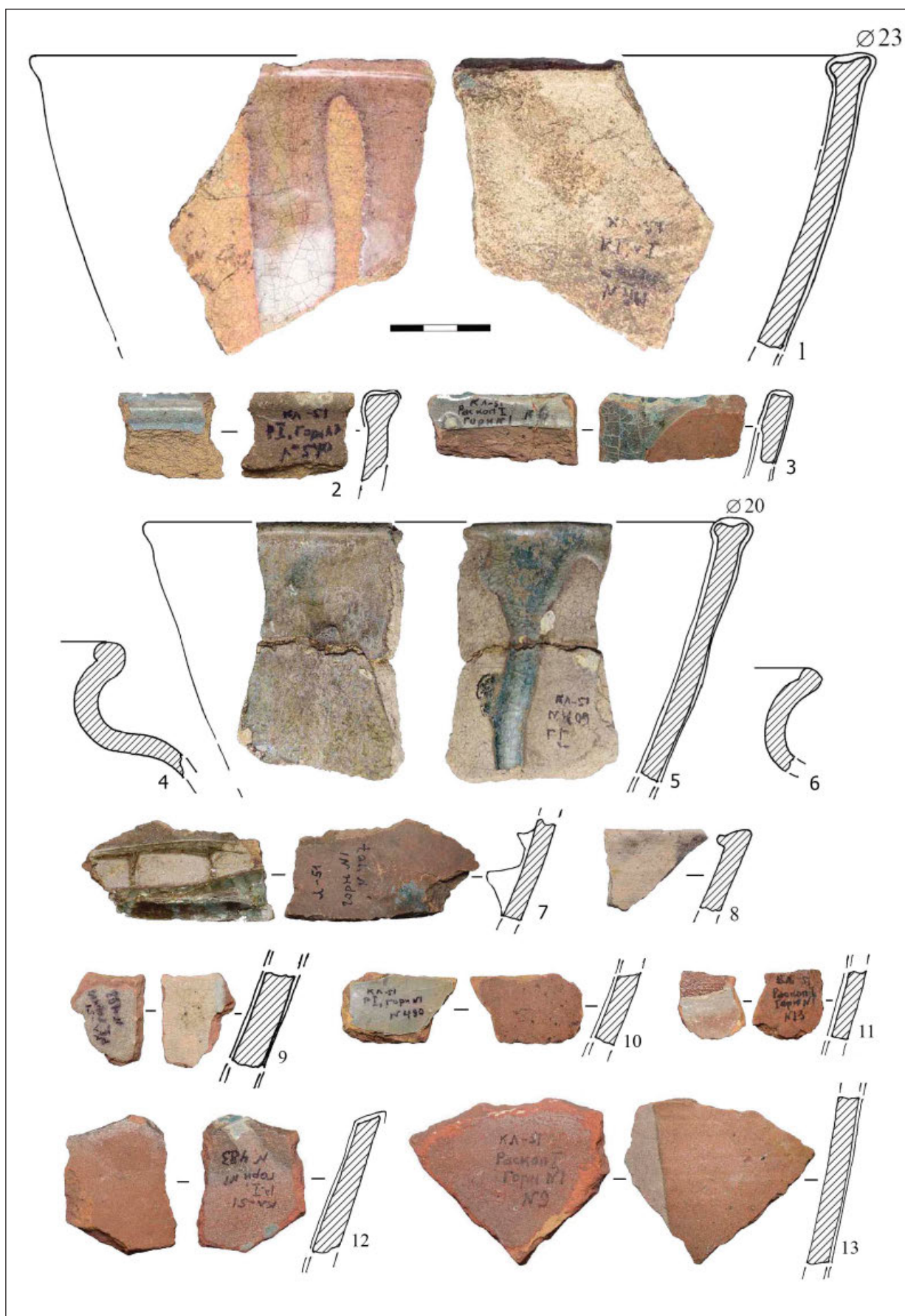
захисний шар скла для золотоскляної смальти. Таке скло прозоре, безбарвне, іноді із жовтуватим чи зеленуватим відтінком. У складі присутній оксид марганцю, який використовували для знебарвлення скла [Щапова 2010, с. 78].

Багато знахідок (смальта, посуд, зливки скла) виявилось виготовленими з калієво-свинцево-кремнеземного скла ($Na-K-Pb-Si$ та $K-Pb-Si$). Серед іншого можна виділити уламки скломаси аморфної форми різного розміру (від маленьких до $200-300\text{ см}^3$ і 500 см^3) та ступеню прозорості. Скло темне, переважно коричневе, чорне, сіре, іноді на просвіт помітне скло іншого кольору (табл. XIV, іл. 11: 2). Можливо, це брак виробництва у зв'язку з порушенням технологічного режиму через невдалі спроби під час виробництва прозорого безбарвного скла, де оксид марганцю міг, навпаки, зробити скло темним і непрозорим [Щапова 2010, с. 80, 82].

Аналізи хімічного складу фрагмента віконного скла, а також уламків скла яскравого насиченого синього кольору вказали на їхню приналежність до типу $Na-K-Ca-Si$ та $Na-Ca-Si$. Спираючись на те, що такі типи скла характерні для візантійських, близькосхідних, болгарських та середньоазійських майстерень, Ю. Л. Щапова припускала привізний характер певної сировини чи продукції та залучення у виробничий процес грецьких майстрів [Щапова 2010, с. 76, 78, 82–83].

Ю. Л. Щапова дійшла висновку, що домінуючими в майстерні було два класи скла: калієво-свинцеве та натрієво-кальцієве. Наявність інших хімічних складів (їх було виділено 7), на її думку, характеризує певні етапи та результати виробничого процесу [Щапова 2010, с. 84]. Водночас Ю. Л. Щапова звернула увагу й на аналіз скляної посудини, проведений М. О. Безбородовим [1956, табл. 30, ан. № 126], який виявив подібність до пізньосередньовічного західноєвропейського скла [Щапова 2010, с. 76].

Попри усталене уявлення про скляне виробництво в майстерні Києво-Печерського монастиря наприкінці XI ст., були висловлені й різко протилежні погляди. Зокрема, у можливості виготовлення давньоруського скла в принципі сумнівався О. М. Олейніков. Спираючись на історичні описи майстерень,

Іл. 12. Фрагменти тиглів та кухонних горщиків з «горна 1»

а також на численні археологічні знахідки виробничих комплексів, він підкреслював, що для визначення комплексу як такого, де дійсно ведеться виплавка скла, є кілька необхідних умов – наявність великих печей спеціальної конструкції з кількома відділеннями, біля розвалів яких знаходять спінену скло-видну масу, скляні краплі і нитки; аморфні патьоки (відходи виробництва); тиглі зі слідами скла або фрити; спеціальні склоробні інструменти; напівфабрикати; скляний бій. І лаврська майстерня, як і решта давньоруських склоробних комплексів, на його думку, не була пов'язана власне зі скловарінням, а лише з плавкою уже готового скла (як т. зв. «торгового» скла, призначеного для подальшої обробки, так і вторсировини) і слугувала для виготовлення нестачі смальти для мозаїк Успенського собору майстрами з Візантії [Олейников 1997].

Ця версія пояснювала б значно краще картину присутності серед решток печерських горнів решток скла дуже різноманітної рецептури, а також факт відсутності в колекції знахідок сильно перепалених тиглів.

Колекція, що зберігається у фондах Інституту археології, дозволяє також детальніше розглянути проблему датування комплексів, яка постає зовсім в іншому світлі при аналізі керамічних знахідок.

Керамічні вироби

Горн 1. Серед керамічних матеріалів, виявлених під час дослідження горна 1, зафіксовано значну кількість уламків різних тиглів із залишками скломаси синього, зеленого, фіолетового, жовтого кольорів. Товщина скляного шару на керамічних виробах варіюється від 1 мм до 10 мм. Тиглі можна розділити на дві групи: посуд спеціалізованого призначення та горщики з відбитими верхніми частинами.

До першої групи належать два неповні розвали (денця втрачено) глибоких макітроподібних посудин. Перша (іл. 12: 1) має навскісно зрізані досередини вінця діаметром 23 см з внутрішньою та зовнішньою закраїнами у вигляді незначних потовщень. Тісто сіро-коричневого кольору, щільне, з домішками піску, дрібними залізистими та крупними карбонатними включеннями. На

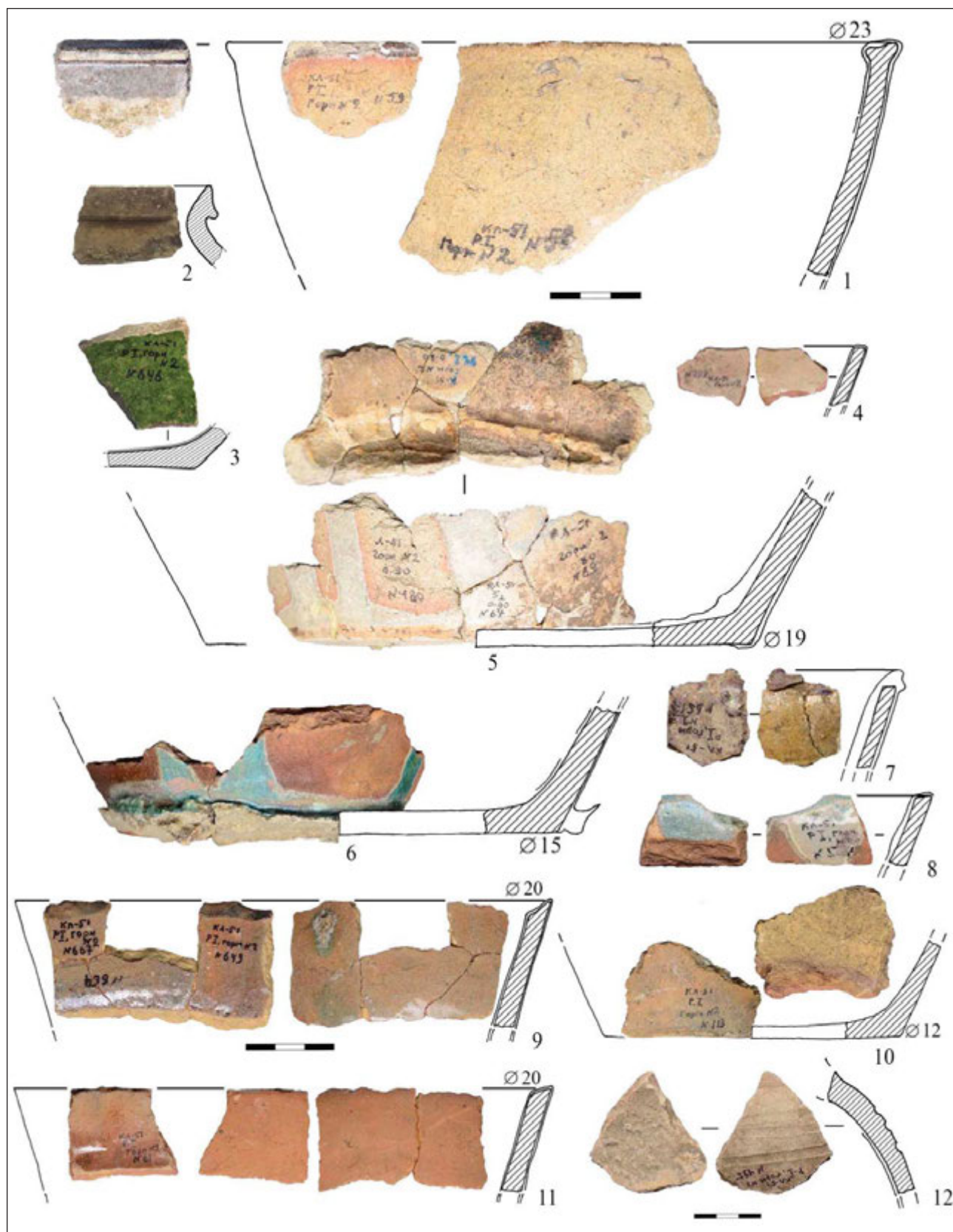
зовнішній поверхні тигля патьоки коричнево-фіолетової скломаси. Внутрішня поверхня сколота, що вказує на оббивання вже затверділої сировини з посудини. Цю думку підтверджують шматки скла із залишками тонкого керамічного шару на одній з поверхонь (іл. 15: 10). Друга посудина (іл. 12: 5) має аналогічну форму при діаметрі вінець 20 см. Тісто світло-сіре, щільне, з домішками піску. На зовнішній поверхні патьоки синьо-зеленої скломаси, внутрішня поверхня вкрита тонким рівномірним шаром аналогічної речовини, що вказує на виливання гарячого скла з тигля. Варто зауважити, що обидві посудини не мають слідів пошкодження високою температурою.

З горна 1 також походять незначні уламки коричнево-глиняних вінець, вкритих блакитним склом зсередини (іл. 12: 2, 3) та фрагмент сіро-глиняних вінець без слідів використання у склоробному виробництві (іл. 12: 8).

Слід зазначити, що макітроподібні тиглі не відносяться до повсякденної продукції гончарних майстерень. Ці посудини, найімовірніше, виготовлялися на замовлення, тому мали якісне вогнетривке тісто та специфічну форму вінець, що спрощує виливання рідкого скла. Об'єми цих тиглів досить великі, вони могли вміщувати близько 2–3 тис. см³ скла, що вказує на значний обсяг склоплавильного виробництва. Аналіз складу тіста, проведений М. О. Безбородовим, показав, що глини, з яких виготовлялися тиглі, належать до місцевих [Безбородов 1956, с. 133–135].

До другої групи відносяться відбиті нижні частини горщиків з досить специфічної сировини цегляного кольору (іл. 12: 9–13). Посудини тонкостінні, виготовлені з дрібнодисперсного тіста без видимих домішок. Іноді на зламах помітні включення дрібного піску в незначній концентрації. Випал нерівномірний, у більшості випадків злами двоколірні, поєднують світло-жовтий та цегляний кольори. Внутрішня поверхня посудин вкрита світлою скломасою блакитних або майже білих відтінків, на зовнішній фіксуються патьоки.

У виробництві використовувались також нижні частини звичайних кухонних горщиків (іл. 12: 7). Це посудини різних розмірів, що мають тісто світло-сірого чи світло-коричне-

Іл. 13. Фрагменти тиглів та керамічних посудин з «горна 2»

вого кольору з домішками піску, дрібними залізистими та карбонатними включеннями.

Серед матеріалів з горна 1 також зафіксовано фрагмент плічок горщика з багаторядним врзним орнаментом, вкритого тонким шаром патинованої скломаси зсередини (іл. 13: 12). Це може вказувати на те, що горщики для виплавки скла сколювали не лише посередині висоти, а й на рівні плічок.

Окрім тиглів, у заповненні горна 1 було зафіксовано дві стінки полив'яних посудин жовтого за зеленого кольорів. Також сюди належать двоє вінець XII – першої половини XIII ст. (іл. 12: 4, 6) та два уламки амфор типу 2Р (іл. 14: 1, 4), що для території Русі датуються XII–XIII ст.³ Тут же зафіксовано уламок жовто-глиняної площки з ручкою-петлею, що має досить нестандартне штифтове кріплення до стінки (іл. 16: 3). Аналогічні способи кріплення ручок на Русі відомі на амфорках та глеках.

Горн 2. Керамічні матеріали з горна 2 подібні до знахідок з горна 1. Це тиглі двох зазначених підгруп, кухонні горщики, амфори тощо.

Макітроподібні тиглі представлені неповними розвалами верхніх частин посудин діаметрами 20 см та 23 см, аналогічних за тістом і формою до знахідки з горна 1 (іл. 13: 1; 15: 4) та уламком денця діаметром 19 см (іл. 13: 5). У верхній частині вінець (іл. 13: 1) зберігся тонкий шар скломаси фіолетового кольору, внутрішня поверхня стінок посудини сколото. Імовірно, рівень сколювання може вказувати на наповненість тигля склом. На другій посудині (іл. 15: 4) скло білого кольору рівномірно покриває внутрішню та частину зовнішньої поверхні. Внутрішня поверхня денця (іл. 13: 5) вкрита товстим шаром жовтої скломаси, зовнішня частина містить патьоки того ж скла, але дещо світлішого відтінку. Характерно, що ці посудини не пошкоджені дією високих температур.

Друга категорія тиглів репрезентована значною кількістю відбитих нижніх частин горщиків цегляного кольору, аналогічних виявленим у горні 1. Денце одного з таких горщиків (діаметром 15 см) демонструє гус-

ті патьоки скломаси синього кольору на зовнішній поверхні, що перетворилися в потовщення при дні тигля (іл. 13: 6). У нижній частині потовщення помітно сліди глини. Імовірно, під час перебування посудини в горні рідке скло потекло через бортики і застигло, «приклеївши» горщик до дна тепло-технічної споруди, або ж тигель з гарячим склом поставили на землю, що й зумовило відповідні відбитки. Показово, що внутрішня поверхня посудини сколото, як і в багатьох попередніх випадках.

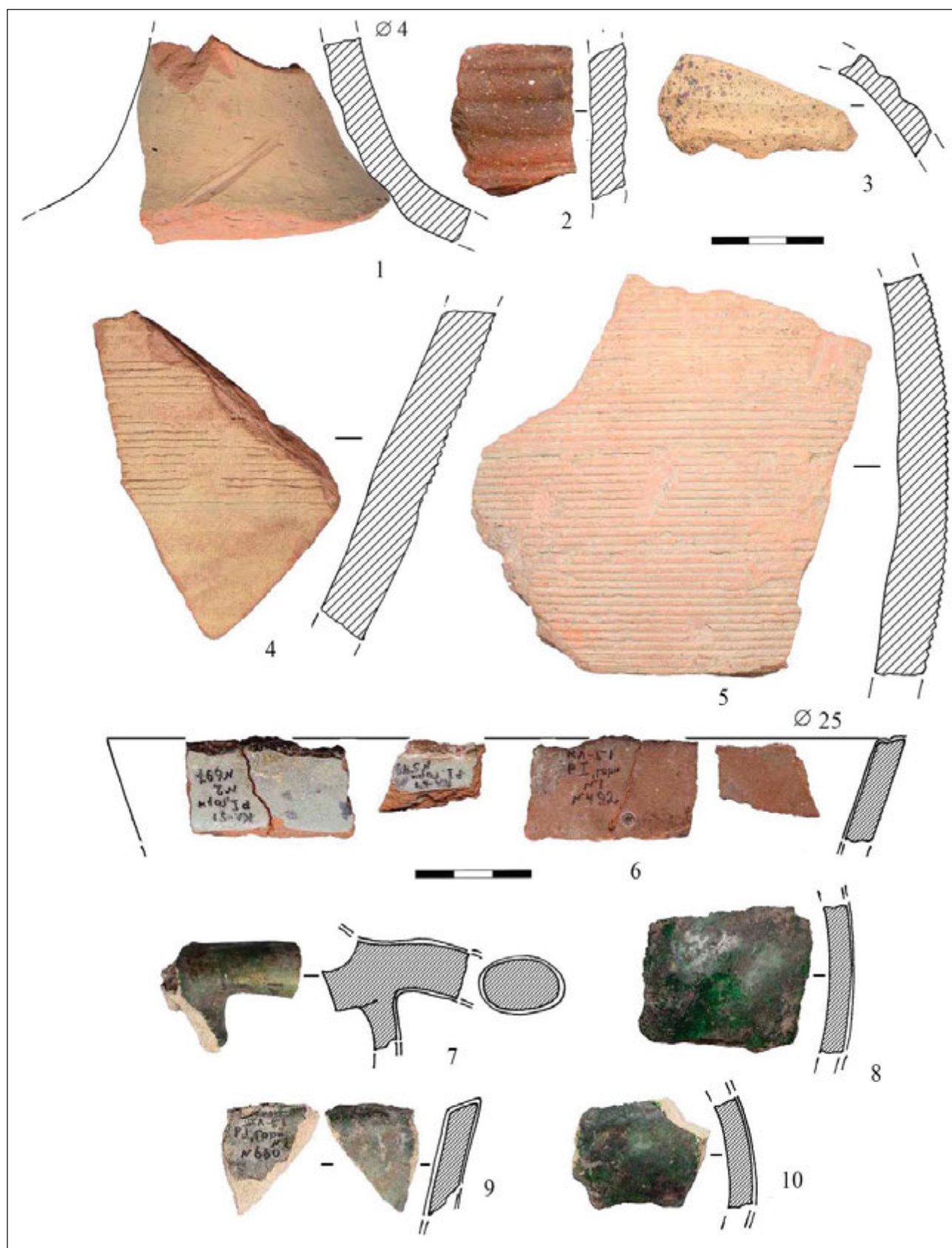
До цієї ж групи належать дві подібні між собою нижні частини із втраченими денцями (іл. 13: 9, 11). Діаметр обох посудин – 20 см, одна з них з обох боків вкрита прозорою скломасою, друга – лише зсередини. Бортик нерівний, злам також вкритий склом, що не залишає сумнівів щодо цілеспрямованого використання пошкоджених посудин без верхніх частин.

Окрім уламків, що певною мірою піддаються графічній реконструкції, у колекції з горна 2 присутня значна кількість «вінець», стінок, денців із дрібнодисперсного тіста цегляного кольору, часто двоколірного на зламі (іл. 13: 4, 8, 10; 15: 11, 14). Вони містять сліди блакитного, білого чи прозорого скла на обох поверхнях.

У деяких випадках на внутрішній поверхні залишився досить товстий шар застиглого скла (іл. 15: 3, 7, 11). Здебільшого такі потовщення трапляються на денцях чи придонних частинах. Можна припустити, що рідке скло могли швидко виливати з тиглів, а та його частина, що залишалася на стінках, стікала донизу й застигала, після чого її виколювали разом з їх внутрішньою поверхнею (іл. 15: 10) і переплавляли повторно.

Як і в горні 1, у горні 2 зафіксовано стінки звичайних кухонних горщиків, що використовувалися як тиглі (іл. 13: 7; 15: 5, 6, 12, 13). Вони вкриті жовтою та зеленою поливою різних відтінків, іноді кілька кольорів поєднуються на одному фрагменті (іл. 15: 5). Привертає увагу уламок стінки тигля, вкритий зеленою скломасою зсередини, поверх якої припеклася глиняна обмазка (іл. 15: 6).

³ Висловлюємо щирі подяку В. В. Булгакову за допомогу у визначенні типів амфор, висновки якого вміщено в додатку 2.

Іл. 14. Амфори з «горна 1» (1, 4) та «горна 2» (2, 3, 5).
Фрагменти тигля (6) та столової посудини (7–10) з горнів 1 та 2

Окремої уваги заслуговують вінця мініатюрних тонкостінних посудин, вкритих двобічною жовтою поливою (іл. 15: 8, 9). Вони не відносяться до тиглів і демонструють зразки вишуканого столового посуду.

Ще одна посудина з горна 2 за формою нагадує глек, діаметр вінець якого – 18 см (іл. 15: 1). Виріб вкрито двобічною світло-зеленою поливою, яка затекла на злами посуду. Форма знахідки непритаманна давньоруським класичним полив'яним глекам, що мали широку лійкоподібну горловину, яка переходила у вузьку шийку [Макарова 1967, с. 113]. Імовірно, гончарі могли виготовляти на замовлення не лише макітроподібні, а й глекоподібні посудини з високими вінцями, які застосовувались як тиглі.

Згідно з даними польового опису, до горна 2 належать уламки посуду без поливи та наявності скломаси, які також могли потрапити в розвал теплотехнічних споруд випадково, з оточуючого культурного шару. Це уламок денця з тавром-колом (іл. 16: 1) та верхня частина невеликого горщика з діаметром вінець 14 см (іл. 16: 2). Аналогічні посудини відносяться до нашарувань XII ст. [Тимошук 2001, с. 69]. Колекцію доповнюють також кілька посудин з високими відігнутими назовні вінцями (іл. 16: 6, 8, 10). Час побутування такого посуду на території Київщини – перша половина – середина XII ст. [Гунь 2018, с. 158–160].

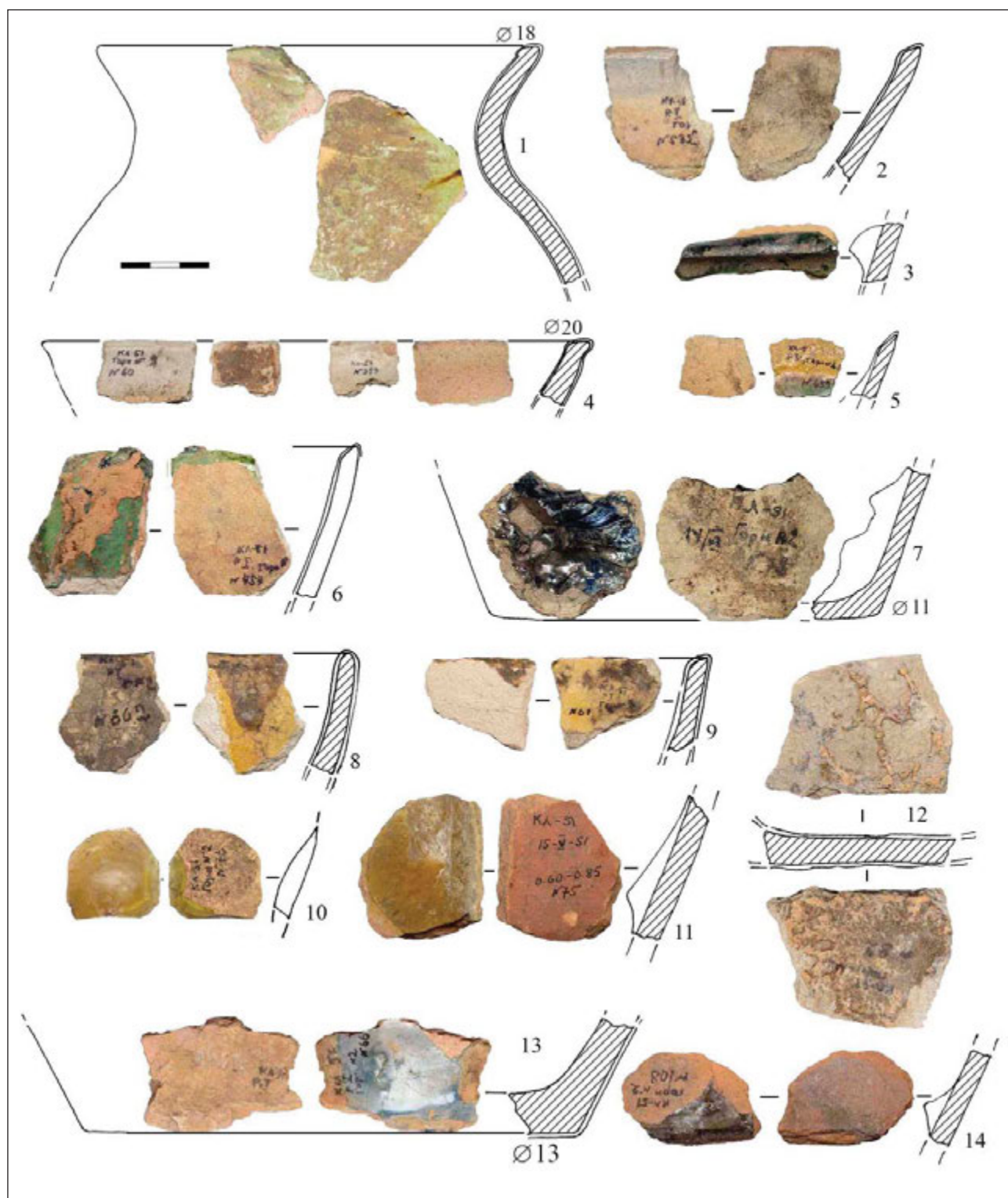
Окрім тиглів та посуду, з горна 2 походять також три фрагменти амфор. Один з уламків (іл. 14: 5) відноситься до амфор типу 2Р, аналогічний знахідкам з горна 1. Інший фрагмент (іл. 14: 3) належить до посудин типу 2УВ. Початковий період надходження цих амфор на Русь припадає на останню чверть XI ст., побутування в регіоні Середнього Подніпров'я поступово завершується в XII ст. Останній екземпляр репрезентовано коричнево-глиняною амфорою типу 2ВВ або ж амфорою з петлеподібними ручками (іл. 14: 2). Початок побутування даного типу на Русі датується останньою чвертю XI ст., що пов'язано з припиненням функціонування керамічних центрів у Хорі та Ганосі. Найімовірніше, коричнево-глиняні амфори виготовлялися в центральних регіонах Балканського півострова, а для тери-

торії Середнього Подніпров'я їх знахідки досить рідкісні.

Ще дві посудини заслуговують окремої уваги. Це частина корпусу тигля другої підгрупи (відбиті нижні частини горщиків з тіста цегляного кольору) (іл. 14: 6). Внутрішня поверхня та злами виробу вкриті скломасою світло-блакитного кольору, зовнішня поверхня містить бризки аналогічної речовини. Друга посудина столового типу, сіро-глиняна, з ручкою, зовні вкрита темно-зеленою поливою (іл. 14: 7–10). Один фрагмент має затьоки поливи на зламі, що може вказувати як на виробничий брак, так і на випадкове потрапляння фрагмента під дію високої температури. Посьднує ці гончарні вироби те, що фрагменти кожного з них відносяться як до горна 1, так і до горна 2. За умови достовірної фіксації матеріалів це вказує на одночасне функціонування обох теплотехнічних споруд.

Незначна частина кухонного посуду потрапила в колекцію під шифром «Горн 2, прирізка» (іл. 17: 1–7). Це великі фрагменти верхніх частин горщиків XII – першої половини XIII ст. Їх діаметри коливаються в межах 17–28 см. Тісто світло-сірого, сіро-коричневого кольору, з домішками піску, поодинокими випадковими крупними фракціями карбонатних включень. Плічка декоровані кількома врізними лініями. Немає жодних підстав відносити дані горщики до комплексу горна 2. Вони належать до культурного шару, дослідженого під час прирізки біля горна і внаслідок невірної фіксації помилково були віднесені до комплексу теплотехнічної споруди.

Тут також виявлено вінце горщика, дуже відігнуте, схоже на манжетоподібне вінце XI ст., але з досить великим грибоподібним валиком, що дозволяє датувати його другою половиною XIII – XV ст. (іл. 18: 7). Тут же знайдено фрагмент румпи від кахлі і денце посудини з розлогими стінками (миски?) із зеленою поливою всередині, яке вірогідно можна віднести до XVII ст. (іл. 18: 5; 16: 8). Глибини залягання цього матеріалу не вказані. Із «прирізки до західної частини горна 2» походить фрагмент вінця темно-коричневого кольору, з грубої формувальної маси – у тісті є домішка крупного піску та дрібної жор-

Іл. 15. Тиглі (1–7, 11–14), шматок скла із залишками поверхні стінки тигля (10)
 та полив'яний посуд (8, 9) з «горна 2»

стви, трапляються пустоти від вигорілого органічного матеріалу (?), діаметром до 0,3 см (іл. 13: 2). Вінце сильно відігнуте і косо зрізане назовні, з «відтягнутим» нижнім краєм. Можливо, цей горщик належить до т. зв. «своєрідної» групи кераміки, яка з'явилася у Києві в післямонгольський час і була поширена до XV ст. включно, трапляючись проте ще і в другій половині XVI ст. [Оногда 2007, Чміль 2015, с. 102].

Загалом керамічні комплекси з обох горнів подібні між собою. Тиглі розподіляються на однакові підгрупи, що мають спільні морфологічні характеристики, скломаса також має подібні кольори. Показово, що всі тиглі не мають перепалених, розшарованих чи пошлакованих стінок. Це може вказувати на їх нетривале використання або ж використання не для високотемпературного варіння скла, а для його розігріву при значно нижчих температурах.

Культурний шар

Шар навколо горнів був досить насичений культурними рештками, у т. ч. керамікою. Хоча відсутність нумерації квадратів на планах розкопок значно ускладнює роботу з ними. Дослідники виявили значну кількість уламків верхніх частин та стінок кухонних горщиків, характерних для шарів середини XII – першої половини XIII ст. (іл. 17: 8–29). Посудини мають класичні вінця з підокруглими або видовженими вгору внутрішніми закраїнами. Декорування просте: кілька врізних ліній по плічках. Діаметри вінця варіюються від 12 см до 28 см. Тісто здебільшого світло-сіре, сіро-коричнєве, щільне, з якісним випалом. Іноді трапляються посудини, що змінили колір до чорно-цегляного, потрапивши під дію високої температури.

Поміж кухонних горщиків трапляються уламки амфор типів 2К, 2Р та 2ВВ, які побутовали з межі XI–XII ст. до середини XIII ст.

У шарі також виявлено уламки тиглів. Один з них належить до типу глибоких макітроподібних посудин (іл. 17: 9), виготовлених із сіро-коричневого тіста. Діаметр вінця виробу 27 см. Зовнішня поверхня вкрита скломасою блакитного кольору, під вінцями з внутрішнього боку також товсті залишки скла, решта поверхні стінок всередині тигля ско-

лота. Інші тиглі належать до сколотих нижніх частин сіро-глиняних (іл. 17: 10, 29) та червоно-глиняних (іл. 13: 4) горщиків. Уламок денця тигля вкритий зовні товстим шаром скла блакитного та світло-зеленого кольору (іл. 17: 11), а внутрішня поверхня посудини сколота.

Найбільше фрагментів походить з розбірки культурного шару квадратів Б, В, Г – 1–3, що містилися в розкопі поряд з розвалами горен. Сім валикоподібних вінця горщиків можна продатувати XIII ст., вони можуть бути як до-, так і післямонгольського часу (іл. 19: 2, 5, 7, 16–19). Одне з них походить з прирізки із завалу печі, інші – з глибини від 0,30 м до 0,70 м. Вінця біло-глиняні або рожевого кольору, без орнаментів, лише на плечиках одного є прокреслені галочки. З внутрішнього боку вони мають борозенку, в одного – вінце округле без борозенки. Один фрагмент має конусоподібну шийку, що є характерною ознакою для горщиків післямонгольського часу.

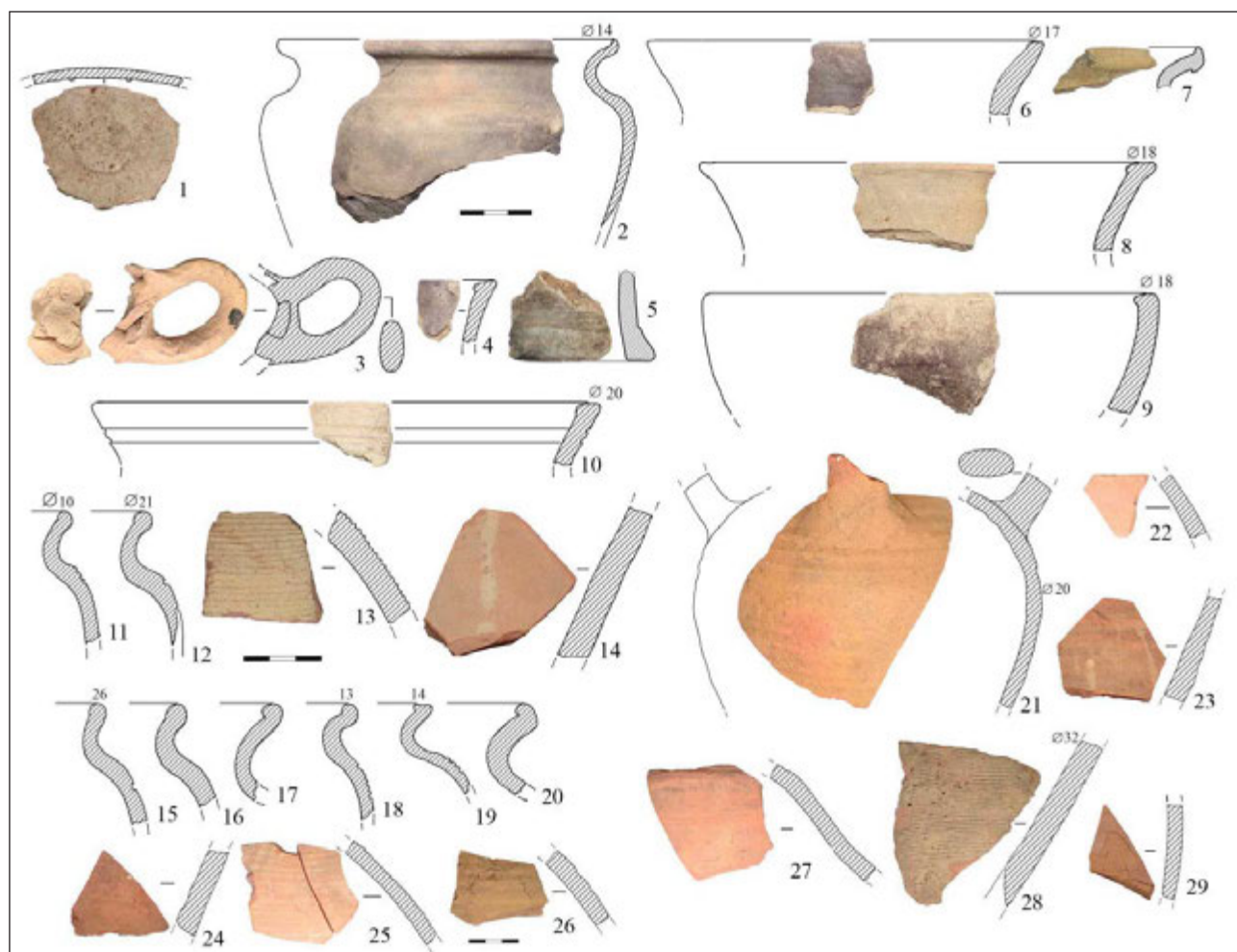
Вінце, що походить із завалу печі, дослідженої поряд з горном 2, належить до типу, поширеного в середині – другій половині XIII ст., воно очевидно маркує час загибелі житла часом монгольської навали. Рівень черені печі міститься на глибині 0,79 м, а рівень залягання завалу горна 2 – на глибинах від 0,51 м до 0,86 м (іл. 4), так що визначити відносне датування їх існування виключно за рівнем залягання, без уявлення про стратиграфічну ситуацію тут, складно. Однак, враховуючи, що на цій глибині розташований саме черень печі, яка зазвичай є найзаглибленішою точкою середньовічних жител, а також на фрагменти пірофіліту під нею (іл. 4), варто припускати існування житла в більш пізній час, ніж викид майстерні.

Інші вінця з цих квадратів належать до третього типу за класифікацією О. Оногда – валикоподібні масивні [Оногда 2012, с. 239]. Вони дещо різняться за формою і становлять два варіанти (3а і 3б). Але в цілому цей тип може бути датований у межах другої половини XIV–XV ст. Загалом із зазначених квадратів походить 9 таких вінця (іл. 19: 1, 3, 4, 6, 8–10, 12, 20). Вони виконані в більшості з неозалізненої або малоозалізненої глини – на злам білого або рожевого кольору, лише два

фрагменти червоно-коричневі. У тісті помітна домішка дрібного піску. Черепок переважно добре пропечений, лише інколи посередині є темна смуга. Зовнішня поверхня в більшості фрагментів темна, закопчена, іноді чорна, проте всі горщики випалені в окислюючому середовищі. На плечах одного світло-рожевого горщика простежуються сліди обточування у вигляді ледь помітних граней, які оперізують посудину (іл. 19: 8). Орнаментів на фрагментах не простежено. Вінця горщиків цього типу походять з глибин від 0,15 м до 1,25 м. Є кілька вінець, для яких глибина не вказана.

Із цих же квадратів походить ще кілька фрагментів кераміки післямонгольського часу. Дуже цікавою є знахідка керамічної пустотілої ручки (іл. 19: 14). Виріб чорного кольору, димлений, зовнішня поверхня суцільно підлощена. Відновний випал, що-

правда, неповний, оскільки на зламі в центрі черепок залишився темно-рожевого кольору. Ручка майже циліндричної форми, завдовжки 8,5 см, у перерізі злегка овальна – 2,6×3,1 см, отвір – 1,8×1,5 см. З одного боку вона рівно обрізана, з другого – обламана. У цьому місці ручка кріпилася до стінки посудини, товщина якої становить до 1,7 см. Зовні ручка обрізана ножом, від чого залишилися добре помітні поздовжні грані. За формою і розмірами ця ручка може відноситись до латок – давньоруських аналогів ринок. Посудини з ограниченими ручками траплялися серед матеріалів Києва XII–XIII ст. та на поселенні Ходосівка-Рославське [Гуень 2023, с. 37–38]. Знахідка з останнього пункту, щоправда, була полив'яною, що дало підстави відносити її до столового посуду, у якому розігріту страву подавали до столу. Варто зауважити, що латка з території Митрополи-

Іл. 16. Гончарний посуд з «горна 1» (3) та «горна 2» (1, 2, 4–9). Кухонний посуд та амфори, виявлені під час досліджень траншей 5 (11–14) і 6 (15–29)

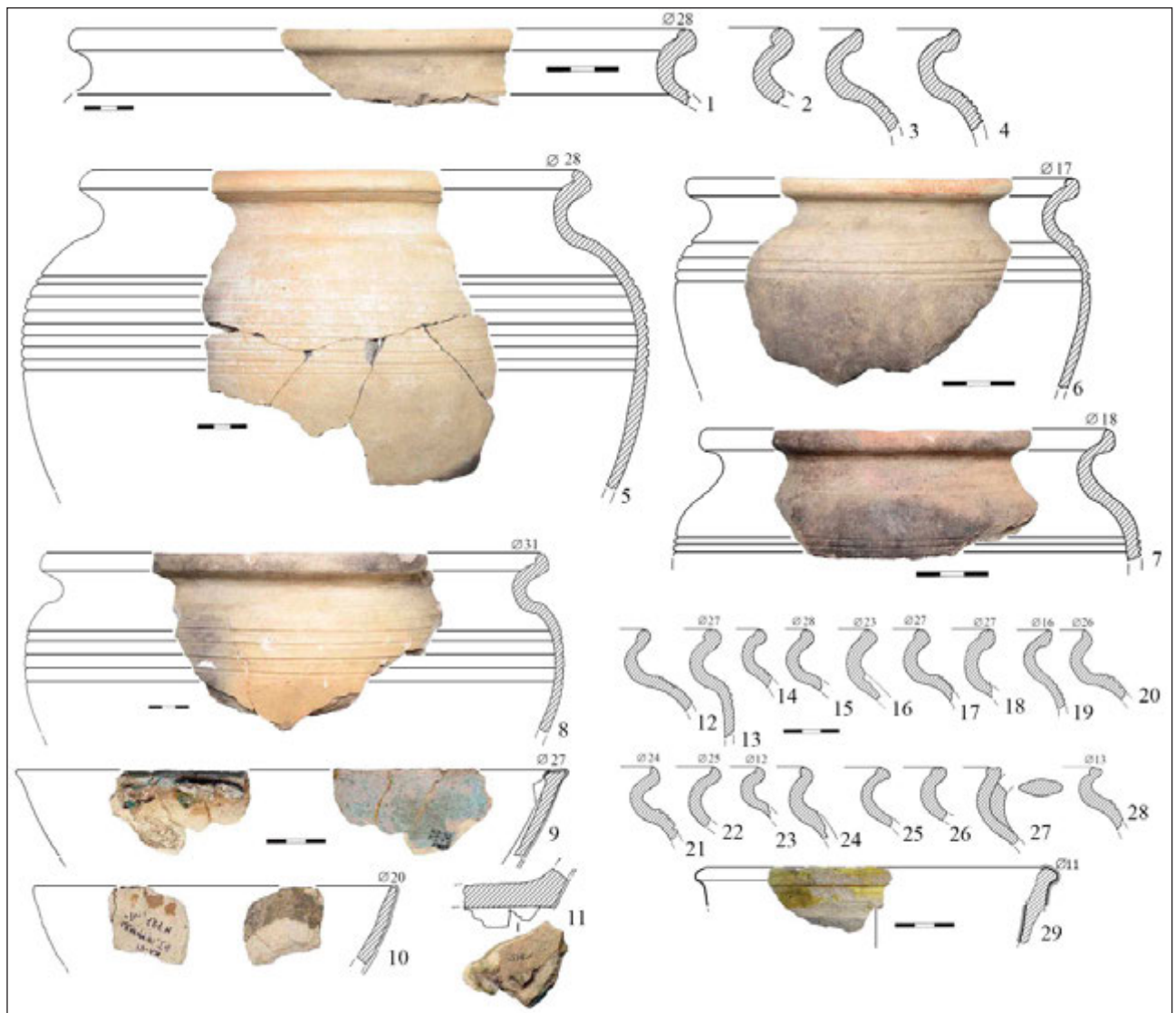
чого саду лощена, що нехарактерно для цієї території в XIII ст. Подібне лощення відоме на димленій кераміці в Москві та навколишніх землях, починаючи з XVI ст. Дослідники вважають його запозиченим із Західної Європи [Коваль 2019, с. 345–348]. Можливо, і ця посудина з Києво-Печерської лаври також є або імпортом, або виготовлена за запозиченою технологією. У всякому разі, ця знахідка є рідкісною, а суцільне лощення не набуло широкого розповсюдження в Середній Наддніпрянщині.

У колекції є також вінце горщика – пряме, відігнуте, виконане з білої глини і прикрашене двома смугами описки (іл. 19: 13). Датувати його можна другою половиною XVII – початком XVIII ст. До XVII ст. відноситься та-

кож фрагмент денця тарілки з коричневою поливою всередині та зрізами зовні (іл. 19: 15), фрагмент стінки кухля (?) з жовтою поливою всередині і зеленою зовні (іл. 19: 21) та два фрагменти кахель з рельєфним рослинним орнаментом, одна з яких вкрита зеленою поливою (іл. 19: 22, 23). Є також дрібний фрагмент стінки посудини біло-рожевого кольору з двосторонньою блакитною емаллю, культурно-хронологічне визначення якого наразі провести важко (іл. 19: 11). Глибина залягання цих знахідок (де вона вказана) становила 0,7–0,95 м.

«Новий розкоп»

Частина матеріалів увійшла до колекції під шифром «Новий розкоп», місце розташу-

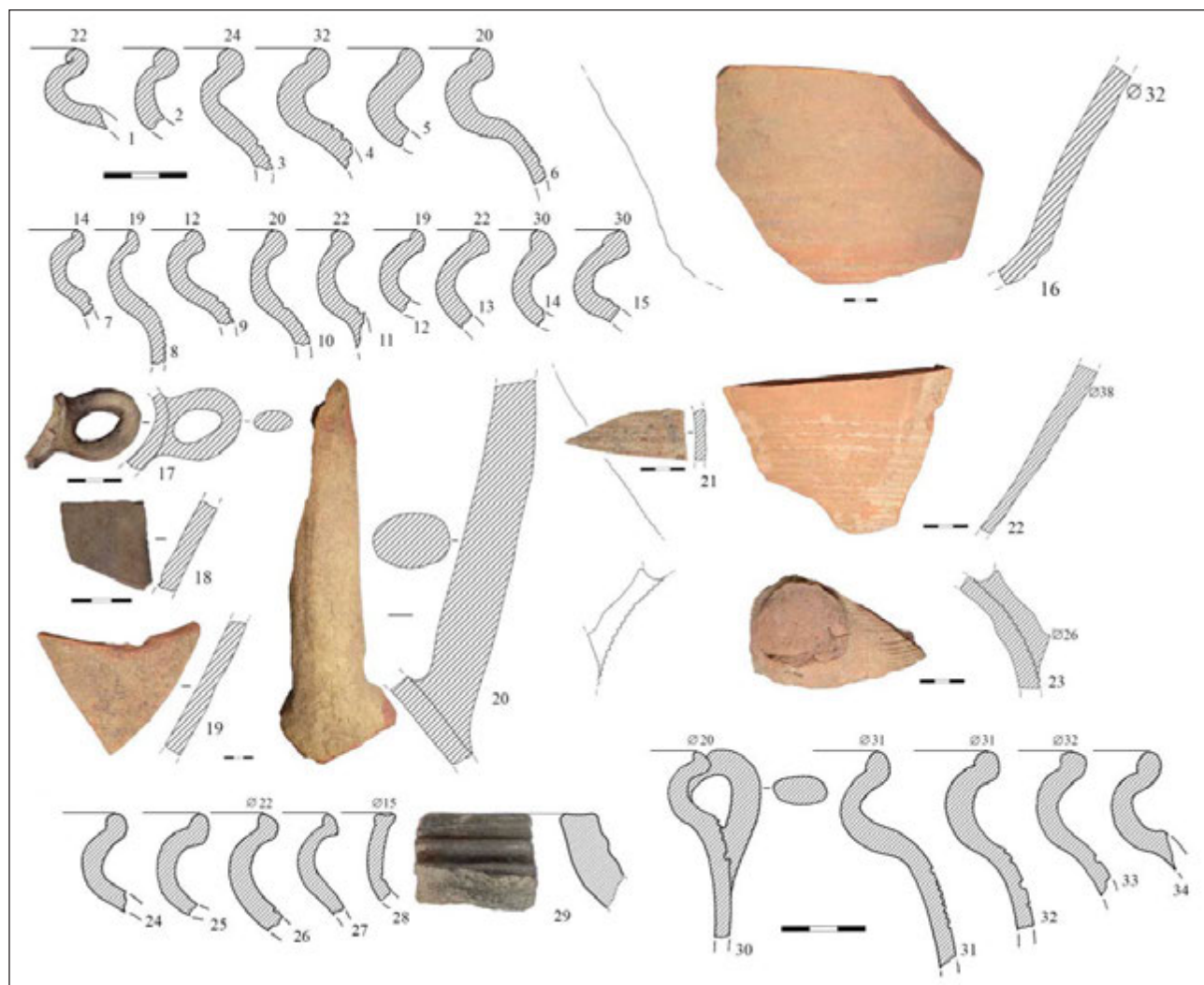
Іл. 17. Кухонні горщики, виявлені поряд з «горном 2» (1–7). Посуд з культурного шару (8–29)

вання якого визначити проблематично, але кераміка достатньо різнопланова, аби оминути її увагою. Зокрема, це великі фрагменти кухонних горщиків XII–XIII ст. (іл. 18: 24–28, 30–34). Діаметри вінець коливаються в межах 15–32 см. Трапляються верхні частини з цілими ручками, що загалом буває нечасто. Серед матеріалів з «нового розкопу» значно багатші варіанти декорування. Окрім прямих врізних ліній, трапляються насічки, хвилі, поєднання прямих ліній та хвиль. Тісто різноманітне: світло-сірого, сіро-коричневого, темно-сірого, рожевого кольорів. Основна домішка – пісок. Випал здебільшого рівномірний, хоча трапляються екземпляри з триколірним зламом.

Окрім горщиків, колекцію з «нового розкопу» доповнюють три фрагменти амфор.

Верхня частина масивної посудини діаметром 26 см (іл. 18: 23) відноситься до амфор з високо піднятими ручками типу 2Р. Нижня частина, що має діаметр 38 см, та дрібний уламок стінки (іл. 18: 21, 22) відносяться до типу 2К амфор з дугоподібними ручками. Обидва типи трапляються в домонгольських нашаруваннях XII–XIII ст.

Прирізка А. Частина гончарного кухонного посуду походить з «прирізки А», зробленої до Нового розкопу. Це верхні частини, вінця, стінки горщиків, ручка площки XII–XIII ст., а також кілька уламків амфор (іл. 18: 1–20). Керамічний матеріал досить різноманітний за морфологічними характеристиками. Тісто світло-сіре, сіро-коричневе, щільне, трапляються уламки, виготовлені з рожевої неоднорідної пористої гончар-

Іл. 18. Кераміка та амфори з нашарувань у межах «прирізки А» (1–20).
Матеріали з досліджень «Нового розкопу» (21–34)

ної маси. Слід відзначити, що практично вся кераміка з цієї частини розкопу, окрім піску, містить крупні фракції домішок карбонатних та залізистих речовин. Випал простежується однорідний, високотемпературний, хоча трапляються триколірні на зламі фрагменти, що свідчить про недостатній випал посудин.

Амфорні уламки відносяться до двох типів. Нижня частина сфероємної амфори (іл. 18: 16) та фрагмент стінки аналогічної посудини (іл. 18: 19) відносяться до типу 2К, що побутував на Русі у XII–XIII ст. Велика високо піднята ручка та дрібний уламок стінки (іл. 18: 18, 20) належить до типу 2Р, що також трапляється в домонгольських нашаруваннях XII–XIII ст.

Декілька фрагментів гончарного посуду з прирізки А належать до пізнішого часу. Два вінця горщиків третього типу походять із глибини 0,6–0,8 м (іл. 19: 24, 25), а одне – з прирізки без уточнення її назви. Вінця келиха (?) XVII–XVIII ст. походять з «Нового розкопу», з квадратів А, Б-2 і глибини 0,65–1,0 м (іл. 19: 26).

В. А. Богусевич припускав, що територія, зайнята скляним виробництвом на території Києво-Печерської лаври, могла бути значно більшою [Богусевич 1954, с. 16]. Розвідковими розкопками (траншеї 5 та 6) в іншому місці – дворику, розташованому на північ від Троїцької надбрамної церкви, між її стіною та корпусами 26 і 27, де виявлено також рештки монастирського муру та два поховання в дерев'яних гробах, збитих цвяхами, залізні шлаки та велику яму з вугіллям – вдалося виявити деякі свідчення склоробного виробництва, як то фрагменти тигля, скляні шлаки, скло тощо [Богусевич 1951в, арк. 50; 1951г, арк. 7].

Траншея 5. Виявлено уламки верхніх частин горщиків давньоруського часу та амфор (іл. 16: 11–14). Вінця сіро-глиняні, зі щільного тіста з домішками річкового піску. Декоровані візними лініями або хвилями. Діаметри посудин 10 см та 21 см. Період побутування аналогічного посуду – XII – перша половина XIII ст. [Толочко 1983, с. 163; Тимошук 2001, с. 69, Петрашенко 2005, с. 57–63].

Стінки амфор належать до двох типів: 2Р (іл. 16: 13), що трапляються в домонгольських

нашаруваннях та комплексах XII–XIII ст., та 2К (іл. 16: 14), виробництво і побутування яких визначається в межах XII–XIII ст.

З траншеї 5 походять два вінця горщиків третього типу кінця XIV – XV ст. (іл. 20: 17, 18) та одне вінце типу 2 – зі сплосченим валиком і конусоподібною шийкою (іл. 20: 19), яке датується другою половиною XIII – XIV ст. [Оногда 2012, с. 239]. За технологічними характеристиками всі ці вінця подібні до попередніх аналізованих посудин відповідного часу. Два вінця знайдено на глибині 0,6–0,8 м, одне – на 0–0,95 м у квадратах А, Б-1.

Траншея 6. У траншеї 6 на глибині від 1 м до 2,30 м було виявлено незначну кількість посуду XII – першої половини XIII ст. та уламки амфор (іл. 16: 15–29). Гончарна кераміка дещо відрізняється від попередніх груп. Тісто знахідок з траншеї 6 темно-сірого, сіро-коричневого, попелястого кольору. Окрім піску, трапляються домішки у вигляді дрібних фракцій жорстви, подрібнених карбонатних включень у значній концентрації. Декор простий – кілька візнних ліній та поодинокі хвилі. Форма вінець характерна для посуду XII ст., хоча деякі форми відносяться до XIII ст. [Тимошук 2002, с. 69].

У траншеї 6 було виявлено 9 уламків амфор, що відносяться до п'яти типів за В. В. Булгаковим:

Тип 2К (іл. 16: 22, 23, 25, 27, 29) з'являється на Русі в останній чверті XI ст., побутує протягом XII–XIII ст.

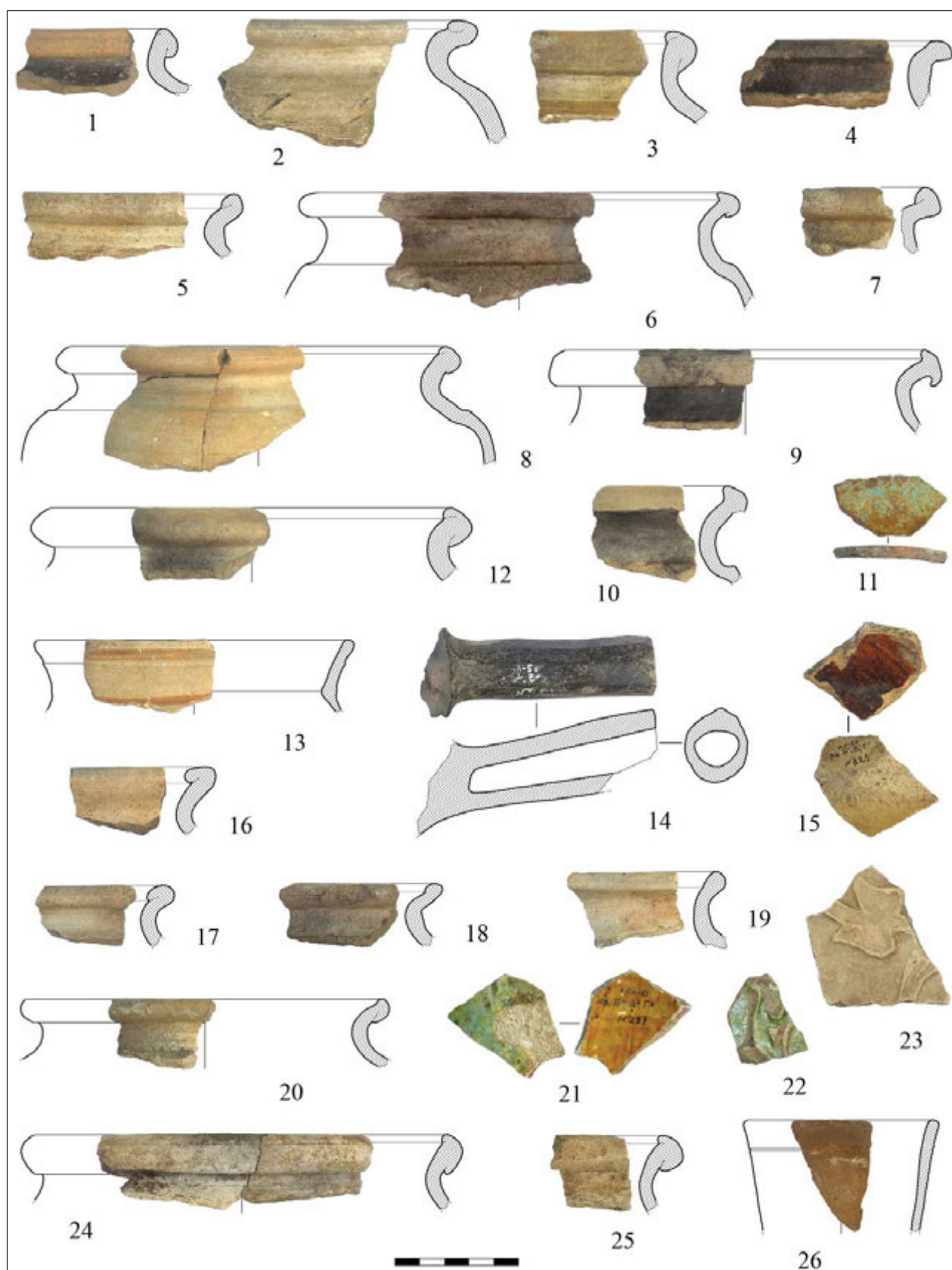
Тип 1Р (іл. 16: 24). Виробництво цих амфор припадає на середину X–XI ст.

Тип 2Р (табл. XIII, іл. 10: 28). На Русі посудини цього типу трапляються в домонгольських нашаруваннях XII–XIII ст.

Тип 2УВ (табл. XIII, іл. 10: 26) потрапляє на територію Середнього Подніпров'я в останній чверті XI ст. і поступово зникає в XII ст.

Тип 2ВВ (табл. XIII, іл. 10: 21) досить рідкісний, побутував у XI–XII ст.

Більшість полив'яних плиток підлоги, що містяться в колекції, виявлена також у траншеях 5 та 6 (табл. XV, іл. 22: 6, 7, 9, 11, 12), і лише два зразки походять з розкопу у Митрополичому саду, де виявлено розвали склоробної майстерні (табл. XV, іл. 22: 5, 8). Усі вони за кольором тіста і характером поливи (зеленої, жовтої, брунатної, чорної) та роз-

Іл. 19. Керамічні вироби з культурного шару розкопу 1

мірами (1,5–1,7 см товщини і близько 10 см довжини обрізу) належать до давньоруських зразків.

У колекції Наукових фондів Інституту археології представлено дуже мало зразків плінфи, уся вона фрагментована і не дає уявлення ні про повну довжину, ні ширину виробів (табл. XV, іл. 22: 1–4). Єдино доступні вцілілі розміри – товщина фрагментів, яка складає більше 4 см. Лише один фрагмент плінфи має товщину близько 3,5 см, але він походить із завалу стіни, виявленого у траншеї 6 (табл. XV, іл. 22: 1), а не серед решток склоробної майстерні. Важливим стало також відкриття решток склоробного комплексу на північ від Троїцької церкви, з якого походить плінфа зі слідами прикипілого скла (табл. XV, іл. 22: 2, 4).

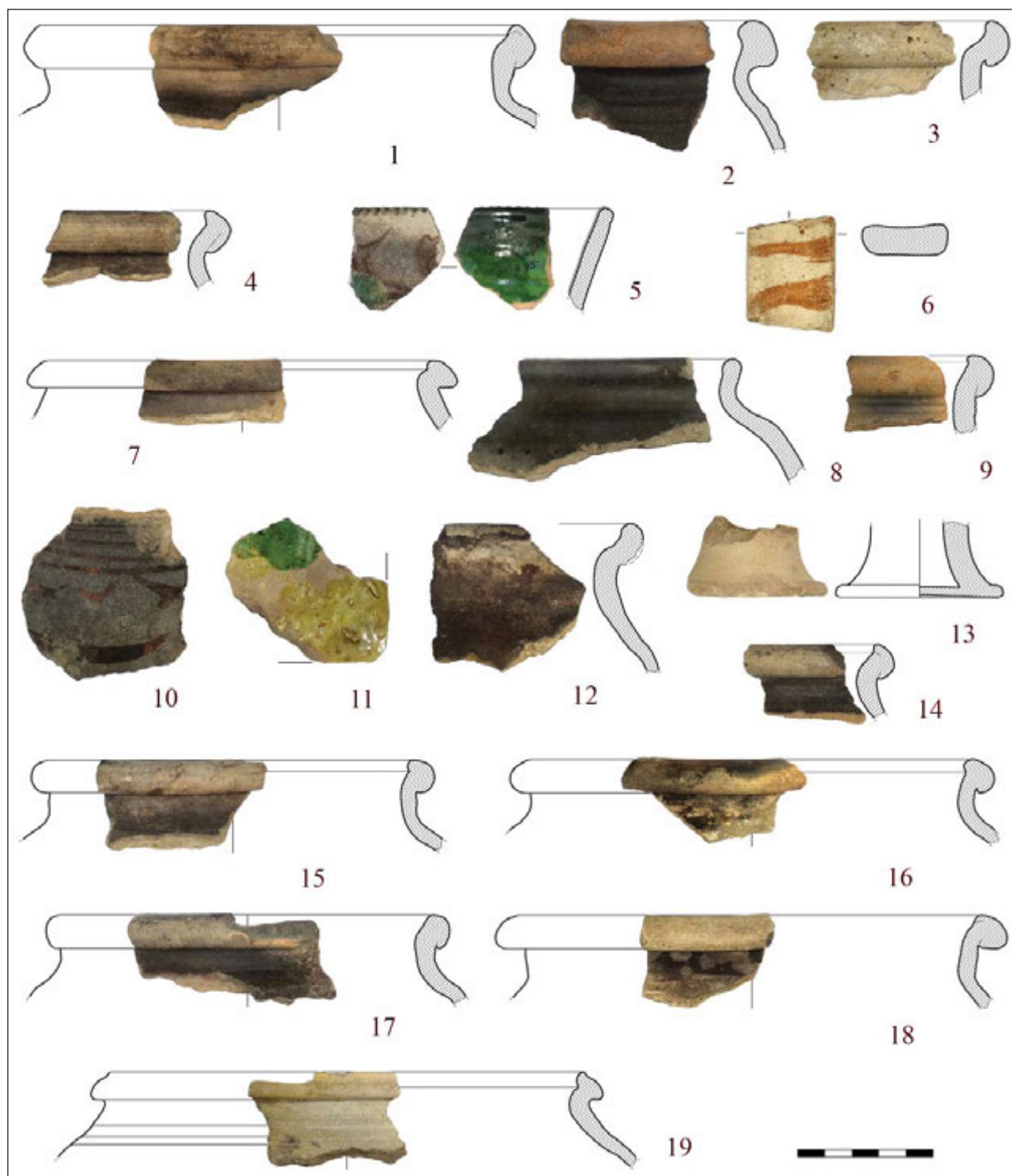
В. А. Богусевич висловив думку про ідентичність плінфи з Успенського собору і склоробних комплексів. Утім, за характеристиками товщини плінфи, наведеної у зведеній таблиці Д. Йолшиним [Ёлшин 2017, прил. 1], зразки, товщина яких становить більше 4 см, не мають аналогій у кладці Успенського собору. Фрагменти з обох склоробних комплексів більше подібні до розмірів плінфи сусіднього монастирського муру, дослідженого В. А. Богусевичем на території Митрополичого саду, яка включає зразки здебільшого в межах 4–4,5 см завтовшки, однак із присутністю незначної кількості плінфи тонших пропорцій – завтовшки 3–3,5 см [Богусевич 1951в, арк. 44].

У траншеї 6 знайдено також ряд матеріалів пізнішого часу – 8 вінець горщиків третього типу (іл. 20: 1, 3, 4, 9, 12, 14–16), одне вінце – типу 2 (іл. 20: 7) і ще одне можна віднести до типу 4а [Оногда 2012, с. 239] (іл. 20: 2). Воно масивне, округле, але без різких зламів і борозенок, з незначною виїмкою під покришку. Стінки у горщика тонкі, з плавними лініями силуету, на плечиках простежується неглибоке рифлення. Можливо, цей горщик виготовлений шляхом витягування з одного шматка глини на швидкообертовому гончарному крузі. Датувати його можна XV – початком XVI ст. Ще одне вінце горщика – чорне, димлене, із заокругленим краєм, орнаментоване рядком наколотих ямок на плечі. Культурно-хронологічне визначення його наразі провести важко (іл. 20: 8). До другої половини XVII – початку XVIII ст. можна віднести пряме вінце горщика з карбуванням

по верхньому краю і зеленою поливою всередині (іл. 20: 5), ручку біло-глиняної посудини (іл. 20: 6), стінку горщика (іл. 20: 10). Усі три фрагменти прикрашені зовні опискою. Можливо, чарці чи келиху цього ж часу належить пустотіле світло-глиняне денце (іл. 20: 13). Цікавим виробом є фрагмент глиняної пластини, схожий на лицьову пластину кахлі з відбитою румпою. Але поверхня її вкрита плямами зеленої і жовтої поливи (іл. 20: 11). Глибини залягання цих знахідок у траншеї 6 становлять 1,25–2,05 м. Три вінця були знайдені «між завалом стіни». Ще два вінця походять з «південної прирізки» цієї ж траншеї, з глибини 0 – 0,90 м, одне – із цієї ж глибини, але в прирізці «біля східного кінця», а ніжка чарки – з прирізки без визначення, з глибини 1,75 м.

Таким чином, у колекції XVII – початку XVIII ст. можна нарахувати 13 фрагментів кераміки. До періоду другої половини XIII – XV ст. відносяться, можливо, ручка ринки та 33 вінця горщиків. Останні відмічені в інвентарній книзі як кераміка XI ст. Таке ж неправильне датування траплялося і при опрацюванні нами колекції знахідок із розкопок на Десятинній, 2 у 1972 році [Хамайко, Чміль, Гунь 2020, с. 126–130]. Очевидно, така ситуація була характерна принаймні до 1970-х років, а, можливо, і пізніше. Зумовлена вона була нерозробленістю хронології кераміки для цього періоду і, відповідно, її незнанням. Тому до кераміки XI ст. зараховували манжетоподібні вінця горщиків як власне давньоруські, так і дещо схожі на них за формою, але значно масивніші вінця XIV–XV ст. Це інколи призводило до неправильного датування комплексів, а відтак і хибних висновків. Тому всі старі колекції наукових фондів Інституту археології та музеїв потребують повного опрацювання на сучасному рівні з уточненням датування артефактів.

Слід зазначити, що об'єкти післямонгольського часу до XV ст. включно було досліджено також в інших місцях Митрополичого саду. Зокрема, кілька жител і виробничий залізобробний комплекс цього часу було виявлено розкопками 1987–1988 років [Гончар 1993]. У 1989 році безпосередньо біля ділянки, яку вивчав Богусевич 1951 року, було досліджено також залишки житла кінця XIV – XV ст. [Тараненко, Мисько, Зажигалов 2019, с. 49].

Іл. 20. Керамічні вироби з траншей 5 і 6

Іл. 21. Знахідки з культурного шару розкопу 1 (5), «горна 1» (6–8) та «горна 2»
 (1–4, 9, 13, 14): 1–4 – свинець, 5 – мідний сплав, 6–13 – залізо, 14 – кварцовий порфір

Підсумовуючи розгляд археологічного контексту та аналіз археологічного матеріалу, варто визнати, що він є значно складнішим, ніж усталене уявлення про нього в археологічній літературі.

Численні свідчення склоробного комплексу – значна пропеченість плінфи та обмазки горнів, численні аморфні шматки скломаси та скляних шлаків, у тому числі прикипілі до частин горна тиглі із застиглою скляною масою різних кольорів, скляні краплі й нитки, фрагменти литого скла, уламки скляних дисків, що слугували основою для мозаїки, у т. ч. золото-скляні, ще не покриті захисним шаром скла, дійсно свідчать про наявність тут решток майстерні. З іншого боку, плани розвалів горнів зовсім не виявляють ні топкових камер, пропеченість яких не могла залишитися непоміченою, ні основ стін, якщо такі горни були наземними. До того ж стратиграфічні розрізи показують наявність культурного шару під цими завалами, а також просадку їх у заглиблення, що існували тут раніше. Ця обставина змушує припустити, що В. А. Богусевичем виявлені не власне горна, а лише їх зруйновані частини, вилучені з місця первісного розташування виробничих комплексів з метою розчистки території.

Наявність серед матеріалів об'єктів «горн 1» та «горн 2» фрагментів від однієї посудини суперечить уявленням про ці об'єкти як закриті комплекси окремих горнів. Нарешті, фрагменти посудини зі щільною зеленою поливою, а також фрагменти червоно-глиняного тигля з білим склом, виявлені в обох розвалах одночасно, мають свідчити про одночасовіть викидів. Цілком вірогідно, що при переміщенні частини горнів були перемішані, про це, зокрема, свідчить частина склепіння виробничої печі з нальотом оксиду цинку, яка потрапила до розвалів горнів.

Серед культурних решток, виявлених разом із залишками горнів, відсутній гончарний посуд XI ст., натомість численні знахідки посуду та амфор XII–XIII ст. Виявлені фрагменти плінфи, що безпосередньо походять зі склоробного горна, оскільки

ки облиті скляною масою, теж тяжіють до XII ст.

Ситуацію ще більш ускладнює відкриття у 1989 році О. М. Загребельним під час нагляду над земляними роботами при будівництві на Близньопечерній вулиці решток ще одного склоробного комплексу, також з матеріалами XII–XIII ст. [Загребельний та ін. 1990, арк. 3-4]. Він, а також комплекс із траншеї 6 біля Троїцької надбрамної церкви, свідчать, що склоробне виробництво на території Києво-Печерського монастиря в давньоруський час було зовсім не єдиним епізодом, пов'язаним з будівництвом Успенського собору.

Подібно до того, як візантійські майстри мозаїки привозили із собою готові матеріали із центрів склоробного виробництва, найвірогідніше, і в Давній Русі також існували монастирські майстерні, схожі на печерські, які продовжували функціонувати тривалий час і створювали продукцію для оздоблення храмів з інших міст. У процесі використання горнів перегорали й виходили з ладу, унаслідок чого їх оновлювали, викидаючи рештки старих у найближчі заглиблення поверхні.

У колекції знахідок з розкопок 1951 року печерської майстерні є фрагменти мозаїки зі слідами розчину на бокових поверхнях. З одного боку, це додатково підтверджує, що скляна мозаїка, як і битий скляний посуд, була одним з видів вторсировини для переробки скла. З другого, дозволяє припустити, що смальта могла потрапляти на переплавку вже з існуючих на території монастиря монументальних споруд під час поновлень чи ремонтів.

Присутність кераміки пізнішого часу – післямонгольського, пізньосередньовічного та ранньомодерного – показує, що територія монастиря не припинила функціонування після Батисевої навали.

Для детальнішого аналізу решток склоробного виробництва вважаємо необхідним проведення ряду сучасних наукових аналізів та порівняння отриманих даних з добре датованими матеріалами, насамперед з інших київських храмів давньоруського часу.

Джерела та література

- Асеев, Ю. С., Богусевич, В. А. 1951. Военно-оборонні стіни XII віку в Києво-Печерській лаврі. *Вісник Академії архітектури*, 4, с. 39–45.
- Безбородов, М. А. 1956. *Стеклоделие в Древней Руси*. Минск.
- Блажевич, Н. В., Бурдо, Н. Б., Вітрик, І. С., Денисова, А. О., Карашевич, І. В., Карнаух, Є. Г., Корпусова, В. М., Павленко, Л. В., Сон, Н. О. 2007. *Колекції Наукових фондів Інституту археології НАН України. Каталог*. Київ.
- Богусевич, В. А. 1951а. *Археологические раскопки в заповеднике Киево-Печерской Лавры*. Науковий архів ІА НАН України, ф. 64, 1951/8-а.
- Богусевич, В. А. 1951б. *Вновь открытые мастерские для изготовления стекла и смальты XI века в Киеве*. Науковий архів ІА НАН України, ф. 64, 1951/8-а.
- Богусевич, В. А. 1951в. *Дневник раскопок Лаврского отряда экспедиции «Большой Киев». Тетрадь № 1*. Науковий архів ІА НАН України, ф. 64, 1951/8-а.
- Богусевич, В. А. 1951г. *Дневник № 2 Лаврского отряда экспедиции «Большой Киев»*. Науковий архів ІА НАН України, ф. 64, 1951/8-а.
- Богусевич, В. А. 1951д. *Альбом контактных відбитків*. Науковий архів ІА НАН України, ф. 64, 1951/8-а.
- Богусевич, В. А. 1954а. Археологічні розкопки в Києві па Подолі в 1950 г. *Археологія*, 9, с. 42–53.
- Богусевич, В. А. 1954б. Мастерские XI в. по изготовлению стекла и смальты в Киеве (по материалам раскопок 1951 г.). *Краткие сообщения Института археологии УССР*, 3, с. 14–20.
- Богусевич, В. А. 1957. До історії склоробного виробництва в Київській Русі. *Нариси з історії техніки*, 4, с. 134–144.
- Богусевич, В. А. 1960. К вопросу о крепостных стенах XII в. Киево-Печерского монастыря. *Краткие сообщения АН УССР*, 9, с. 108–112.
- Воронин, Н. Н. 1955. Политическая легенда в Киево-Печерском патерике. *Труды Отдела древнерусской литературы*. Т. XI. Москва; Ленинград, с. 96–102.
- Гончар, В. М. 1993. Археологічні дослідження колишнього Митрополичого саду Києво-Печерської лаври у 1987–1988 рр. *Стародавній Київ: археологічні дослідження 1984–1989*. Київ, с. 167–186.
- Гунь М. О. 2018. Керамічний комплекс давньоруського горизонту поселення Софіївська Борщагівка (за матеріалами розкопок 2008–2013 рр.). *Археологія і давня історія України*, 4 (29), с. 149–164.
- Ёлшин, Д. Д. 2017. Киевская плинфа X–XIII вв.: опыт типологии. Культурний шар. Статті на пошану Гліба Юрійовича Івакіна. Київ, с. 98–128.
- Загребельный, О. М., Балакин, С. А., Бабий, Я. И. 1990. *Отчет об археологических исследованиях, проведенных отделом археологии Киево-Печерского заповедника в 1989 году при контроле за земляными работами на территории заповедника*. Київ. Архів Національного заповідника «Києво-Печерська лавра», КПЛ-А-НДФ № 386.
- Качалов, Н. Н. 1959. *Стекло*. Москва.
- Каргер М. К. 1952. Древний Киев. Т. 2. Москва, с. 341–345.
- Коваль, В. Ю. 2019. О происхождении чернолощеной керамики. *Тверь, тверская земля и сопредельные территории в эпоху средневековья*, 12. Тверь, с. 342–359.
- Макарова, Т. И. 1967. *Поливная посуда. Из истории керамического импорта и производства древней Руси*. Свод археологических источников, вып. Е1 – 38, Москва.
- Олейников, О. М. 1997. Стеклодельные мастерские в древности (к вопросу о существовании древнерусского стеклоделия). *Новгород и новгородская земля. История и археология: Материалы научной конференции*, вып. 11, с. 281–291.

Оногда О. В. 2007. До питання про своєрідну групу кераміки післямонгольського часу. *Мастеріум*, 27, с. 70–74.

Оногда, О. В. 2012. Кераміка Середньої Наддніпрянщини другої половини XIII–XV ст. Дисертація к. і. н. ІА НАНУ.

Петрашенко, В. А. 2005. *Древнерусское село. По материалам поселения у с. Григоровка*. Киев: ИА НАНУ.

Рыбаков, Б. А. 1948. *Ремесло Древней Руси*. Москва.

Тараненко, С. П., Мисько, Ю. В., Зажигалов, О. В. 2019. *Археологічна карта Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника*. Київ, 2019.

Тимошук, В. М. 2001. Деякі питання типології київської кухонної кераміки. *Археологічний літопис Лівобережної України*, 2, с. 67–71.

Толочко, П. П. 1983. *Древний Киев*. Киев.

Тоцкая, И. Ф. 1980. Производственные комплексы на подворьях Софии Киевской. *Археологические исследования на Украине в 1978–1979 гг. Тезисы докладов XVIII Конференции Института археологии АН УССР, Днепропетровск, апрель 1980 г.* Днепропетровск, с. 169.

Хамайко, Н., Чміль, Л., Гунь, М. 2020. Археологічні об'єкти з розкопок 1972 року по вул. Десятинній, 2 у Києві (до проблеми датування та атрибуції). *Opus mixtum*, 8, с. 103–134.

Хвойка, В. В. *Древние обитатели Среднего Приднепровья*. Киев, 1913.

Холостенко, Н. В. 1967. Исследования руин Успенского собора Киево-Печерской лавры в 1962–1963 гг. *Культура и искусство Древней Руси*. Ленинград, с. 58–68.

Холостенко, Н. В. 1955. Исследования руин Успенского собора Киево-Печерской лавры. *Советская археология*, XXIII, с. 341–358.

Чміль, Л. 2015. Керамічний посуд другої половини XIII – XIX ст. з території Михайлівського Золотоверхого монастиря. *Болховітіновський щорічник 2013/2014*. Київ, с. 85–136.

Щапова, Ю. Л. 1975. Новые материалы к истории мозаик Успенского собора в Киеве. *Советская археология*, 4, с. 209–222.

Щапова, Ю. Л. 1990. Мозаика Успенского собора Киево-Печерской лавры и культурные взаимоотношения Руси и Византии. *Византийский временник*, 51, с. 193–200.

Щапова, Ю. Л. 2010. *Византийское стекло. Очерки истории*. Москва.

Віктор Нестеровський

**Визначення мінеральних домішок з розкопок В. А. Богусевича
у 1951 році на території Києво-Печерської лаври**

1. Київ, Києво-Печерська лавра (далі – КПЛ), 1951, горн 2, № 29.

Невеликий уламок неправильної форми гірської породи, масою 6,71 г, червоно-бурого (пурпурового) кольору з вираженими точковими включеннями сірого та білого кольорів.

За комплексом ознак було встановлено, що цей уламок гірської породи належить *кварцовому порфіру*, що за складом подібний до граніту і є його ефузивним аналогом. Утворюється при кристалізації магми кислого складу на поверхні або незначній глибині.

Ця порода має давню історію використання як декоративний камінь. Він з успіхом застосовувався для виготовлення скульптур видатних особистостей в Давньому Єгипті та Римі, з нього виробляли предмети інтер'єру та оздоблювали будівлі.

Родовища кварцових порфірів є в Росії (Урал, Алтай, Приморський край), Казахстані, Угорщині, Італії, Україні (Крим, Житомирська обл.)

Судячи із зовнішнього вигляду уламка породи, у нього є фрагмент із полірованою поверхнею, ця порода могла бути фрагментом виробу (наприклад, вази) чи елементу декору.

2. Київ, КПЛ, 1951, горн 2, № 136.

Декілька плоских уламків, покритих зверху сірою кіркою нальоту. Усередині – порошкоподібна дрібнозерниста щільна маса помаранчевого кольору. Загальна маса уламків – 9 г.

Методи дослідження: РФА, вимірювання густини, визначення кольору риски, блиску, твердості за шкалою Мооса.

За визначеними параметрами: вміст Pb – 91%, O – 9%; густина – 9; колір риски – жовто-помаранчевий; блиск – жирний, до алмазного; твердість за шкалою Мооса – 2,7; було однозначно встановлено, що дана речовина належить мінералу *свинцевий сурик*, що являє собою ортоплумбат свинцю з узагальненою формулою Pb_3O_4 .

3. Київ, КПЛ, 1951, горно 2, № 684.

Пластинкоподібний уламок, товщиною 5–5,5 мм і розміром 55×40 мм. Зверху покритий сірою кіркою, усередині – порошкоподібна дрібнозерниста щільна маса помаранчевого кольору. Маса уламка – 45 г.

Методи дослідження: РФА, вимірювання густини, визначення кольору риски, блиску, твердості за шкалою Мооса. За визначеними параметрами встановлено, що даний зразок також належить мінералу *свинцевий сурик*.

Свинцевий сурик отримують шляхом розпилювання розпеченого металічного свинцю в повітрі або кисні і швидкого охолодження. Його також можна отримати шляхом нагрівання до температури плавлення і подальшого окиснення. Отриманий оксид потім розтирали в порошок.

У давнину суриком помилково називали кіновар.

Свинцевий сурик використовували переважно як речовину для фарбування. Це хімічно достатньо стійка речовина, що має сильну окислювальну здатність. Саме це надає високу антикорозійну властивість фарбі з даної речовини. Пофарбовані свинцевим суриком залізні деталі не зазнають корозії в соленій морській воді. Свинцевий сурик ще з давнини використовували також при виготовленні кришталевого та оптичного скла.

4. Київ, КПЛ, 1951, 6/№.

Металоподібна пластинка з нерівною поверхнею і товщиною, достатньо важка, пластична, зверху вкрита бурою кіркою нальоту. При очищенні від кірки ми бачимо метал. Маса – 54 г.

Методи дослідження: РФА, вимірювання густини, визначення кольору та кольору риски, визначення твердості за шкалою Мооса.

За визначеними параметрами: вміст Pb – 99,9%; густина – 11,25; колір – свинцево-сірий; колір риски – свинцево-сірий; твердість за шкалою Мооса – 2, пластичний, було однозначно визначено, що даний метал являє собою металічний свинець – Pb.

Металічний свинець отримують з галеніту або інших мінералів, що містять цей елемент. Родовища галеніту численні: Північний Кавказ, Алтай, Далекий Схід, Казахстан, Середня Азія, Болгарія Чехія, Румунія, Україна (Закарпаття) тощо.

На нашу думку, металічний свинець, виходячи з даних артефактів, використовували для отримання з нього свинцевого сурику.

Додаток 2

Валерій Булгаков

Визначення амфорного матеріалу з розкопок В. А. Богусевича у 1951 році на території Києво-Печерської лаври

Досліджена вибірка складається з 39 фрагментів візантійських амфор, поширених у Х–ХІІІ ст.

1. Сферомісткі амфори

Тип 2К¹. Представлений 18-ма фрагментами різних частин посудин. КЛ-51, № 159, № 160; кв. Б3, В3, Г3, № 287; кв. Б2, Г2, № 281, № 964; кв. Б, В, № 764; Траншея № 6, № 837, № 892, № 889; Траншея № 6, гл. 1,75, № 851; Траншея № 6, гл. 2,00, № 836, № 838; Траншея № 5, № 215; Новий квадрат, № 773; кв. Б, В, Г, № 874; Прирізка А, гл. 0,60–0,80, № 712; Прирізка А, гл. 0,80, № 711; кв. В2, Г2, № 282.

Посудини 2К, або амфори з дугоподібними ручками, належать до таких класифікаційних груп – тип IV (IVa, *intermediare I–IV*), за Н. Гюнсенін [Günsenin 1990, р. 25, 31, Fig. 12, 17], тип 62 за Дж. Хейсом [Hayes 1992, р. 76, fig. 24,12–13, pl. 15: e], тип XXIII за херсонеською класифікацією [Антонова, Даниленко, Івашута, Кадєєв, Романчук 1971, с. 94, рис. 25], клас 45 з новою херсонеською класифікації [Романчук, Сазанов, Седікова 1995, с. 73–75, табл. 35–42].

Зовнішність амфор 2К визначено подальшим розвитком конструктивного початку сфероємнісних посудин. До особливостей цих пізніших амфор повинні бути віднесені суттєве збільшення їхнього корпусу при зменшенні товщини стінок та розвиток конструктивного оформлення гирла – гостро відігнуте завершення горла, дугоподібні, з широким кріпленням на корпусі, ручки.

Речовий склад амфор 2К у цілому аналогічний речовому складу посудин 1К, відрізняючись відносно більш високим вмістом плагіоклазів у пелітовій фракції. Склад цементу варіює від слюдисто-глинистого з високим умістом слюд до суттєво глинистого. Слюдисті мінерали представлені переважно серицитом, іноді двох типів розмірності, рідко – біотитом. Структура зразків змінюється від псаммоалевритової до алевро-пелітової. В уламкових фракціях переважають незграбні й округлі зерна кварцу та плагіоклазу в різних співвідношеннях. У незначних кількостях наявні також незграбні й овальні уламки осадових порід: вапняки, кварцові пісковики, алевроліти з карбонатним цементом, а також поодинокі випадки мікрокварцитів і, можливо, шамоту. Забарвлення зразків під мікроскопом коливається від буро-оливкового до червоно-бурого.

¹ Система класифікації заснована на виявленні в багатьох типових об'єктів ядер рівного рангу, структурованих співвідношеннями філогенії. К – стандарт складу керамічної речовини (якісний склад мінеральних домішок; глиноутворюючий мінерал; співвідношення склоутворювачів і модифікаторів у складі цементу); 1 – стабілізовані ознаки; цифра у третьому розряді (див. далі) описує морфологічну мінливість [детальніше див.: Булгаков В. В. 2000a].

Виробництво та побутування амфор 2К зазвичай визначається XII–XIII ст. Усупереч поширеності цієї думки, можливо, що початковий період надходження амфор 2К на Русь має бути пов'язаний з останньою чвертю XI ст. – періодом побутування їх початкового варіанту – 1,2К, що займає статистично виражене місце в середньодніпровських шарах і комплексах рубежу XI–XII ст. Верхня межа – шари руйнувань середини XIII ст.

2. Жовто-глиняні амфори

Тип 2УВ. Представлений двома фрагментами. КЛ-51, Траншея 6, № 172; Р. 1, горн № 2, № 645. Обидва фрагменти належать верхнім частинам амфор.

Посудини типу 2УВ, або амфори зі стрічковими ручками, є одним з розмірних різновидів амфор групи 2У за Дж. Хейсом включалися до складу типу 65 [Hayes 1992, н. 76, fig. 26: 6; pl. 13: a].

Основні риси морфологічної будови такі. Конструкція гирла визначається наявністю короткого горла з висхідним профілем валикоподібно потовщеного віночка. Посудини зі стрічковими ручками відрізняє тонкостінний корпус грушоподібно-видовжених контурів. Характер рифлення – жолобчасто-виїмчастий.

Речовий склад характеризується загальними для групи 2У рисами – слюдисто-глинистим, дуже слабо залізним цементом, алевропелітовою структурою, наявністю кварцу, плагіоклазу та шамоту у складі уламкового матеріалу.

Хронологічні рамки побутування посудин 2УВ за наслідками найзагальніших стратиграфічних спостережень визначаються XI–XII ст. Початковий період надходження цих амфор на Русь припадає на останню чверть XI ст. Щодо верхнього кордону їх побутування в середньодніпровських регіонах складається враження про поступове зникнення цього різновиду посудин у XII ст.

3. Грушоподібні амфори

Тип 1Р. Представлений одним фрагментом нижньої частини корпусу: Траншея № 6, № 893.

Амфори 1Р, або амфори з лійкоподібним горлом, виділялися в такі класифікаційні групи: тип II (intermediaire II–III, intermediaire I–III) за Н. Гюнсенін [Günsenin 1990, нар. 24–25, 26–28, Fig. 13–15], тип 60 за Дж. Хейсом [Hayes 1992, р. 75–76, Fig. 26: 4–5;], тип XXI за класифікацією Херсонеської експедиції [Антонова, Даниленко, Івашута, Кадеєв, Романчук 1971, с. 93, рис. 22–23;], клас 43 за новою херсонеською класифікацією [Романчук, Сазанов, Седікова 1995, с. 68–70, табл. 34, 52], ін.

Посудини відрізняє широкий оберненодзвоноподібний корпус, що набуває в другій чверті XI ст. невеликого перегину в нижній частині, який надає йому грушоподібних обрисів. Горло амфор лійкоподібне, розширене у верхній частині, з часом змінює профіль вінця від потовщеного, з вертикально подовженим краєм, до остевидно-відтягнутого і заокруглено остевидно-відтягнутого, зі сплюсненням лійкоподібно розширеного закінчення горла. Верхнє кріплення сплюсненоовальних у перерізі ручок еволюціонує від розташованих низько під лійкоподібним оформленням горла, закріплених приблизно на середині його висоти, до тих, що значно піднімаються над ним, розташованих безпосередньо під вінцем. Для посудин звичайні дві зони широковиймчастого рифлення – у верхній частині, на плічках, безпосередньо за технологічним швом і в нижній, придонній.

Петрографічні характеристики групи такі. Структура зразків, як правило, відрізняється поганою сортованістю, змінюється від псефо-псаммо-алевро-пелітової до алевро-пелітової. Уламкова складова – кварц і плагіоклаз різної форми та в різних пропорціях. Крім того, для керамічної речовини грушоподібних амфор характерна присутність уламків різних магматичних, метаморфічних, рідше – осадових порід. Вони представлені апоплагіограніто-гнейсами, плагіогранітами, серицитовими мікрогнейсами, вапняками. Склад цементу змінюється від слюдисто-глинистого із середнім вмістом слюд до суттєво глинисто-гідроокисно-залізного. Слюди представлені дрібними лусочками серициту. Мікроскопічне забарвлення змінюється від буро-оливкового до червоно-бурого.

Виробництво амфор 1Р згідно зі стратиграфічними показниками виявлення посудин у причорноморських регіонах, а також на Середньому Дону (Саркел) та Дунаї визначається часом близько середини X – рубежем останньої чверті XI ст.

Характер поширення амфор цього типу, його географія і статистичні параметри вимагають локалізації центру, що виробляв ці амфори, у південній частині візантійського Причорномор'я. Найбільш вірогідним ринком-замовником цієї тари є Трапезунд [Булгаков 2000б].

Тип 2Р. Представлений 13-ма фрагментами: Прирізка А, гл. 0,60–0,80, № 194; Новий розкоп, № 153; Р. 1, № 450; Траншея № 5, № 216; Прирізка А, № 716; кв. Б, В, Г, № 873; кв. А', Б', В', Г', № 252; кв. Б', В', Г', № 253; Траншея № 6, № 890; кв. А 2, Б 2, № 811; Р. 1, горн № 1, № 480; Новий квадрат, № 778; Р. 1, горн № 2, № 572.

Амфори 2Р, або амфори з високопіднятими ручками, відомі як такі класифікаційні групи: тип III за Н. Гюнсенін [Günsenin 1990, р. 28–30, Fig. 16, pl. XXXIX: 3a, b – LIII, LXXXIV: 2], тип 61 за Дж. Хейсом [Hayes 1992, р. 76, fig. 26: 10–11], тип XXII за класифікацією Херсонеської експедиції [Антонова, Даниленко, Івашута, Кадеєв, Романчук 1971, с. 93–94, рис. 24], клас 48 з нової херсонеської класифікації [Романчук, Сазанов, Седікова 1995], ін.

Морфологічний вигляд амфор 2Р визначається наявністю подовженого корпусу з невеликим грушоподібним перегином і масивними, округлими в перерізі, ручками, що піднімаються над звуженим у верхній частині горлом з гостро або, залежно від хронологічного різновиду, валикоподібно відігнутим вінцем. Корпус амфор 2Р, крім добре вираженої грушоподібності, відрізняється характером обробки поверхні. Посудинам властива наявність дрібноборозенчастого рифлення на ділянці між верхнім і нижнім технологічними швами, що повністю покриває середню частину ємнісного модуля. Спрямованість морфологічних змін у масиві амфор 2Р виявляється кореляцією між характером борозенчастості, профілем віночка та способом кріплення ручок до корпусу, що найбільше відрізняє ранні похідні типи від пізніших.

Петрографічні характеристики групи аналогічні до типів попередніх етапів морфологічного розвитку. Структура зразків, як правило, відрізняється поганою сортованістю, змінюється від псефо-псаммо-алевро-пелітової до алевро-пелітової. Уламкова складова – кварц і плагіоклаз різної форми та в різних пропорціях. Крім того, для керамічної речовини грушоподібних амфор характерна присутність уламків різних магматичних, метаморфічних, рідше – осадових порід. Вони представлені апоплагіограніто-гнейсами, плагіогранітами, серицитовими мікрогнейсами, вапняками. Склад цементу змінюється від слюдисто-глинистого із середнім вмістом слюд до суттєво глинисто-гідроокисно-залізного. Слюди представлені дрібними лусочками серициту. Мікроскопічне забарвлення змінюється від бурого-оливкового до червоно-бурого.

Виробництво амфор 2Р, згідно з даними, отриманими на візантійських пам'ятках у Північному Причорномор'ї, комплексах Приазов'я та Дону, датується XII–XIV ст., з високим ступенем умовності для верхньої межі цієї дати. Для Давньої Русі, посудини 2Р – матеріал, супутній домонгольським верствам та комплексам XII–XIII ст.

4. Коричнево-глиняні амфори

Тип 2ВВ. Представлені чотирма фрагментами. КЛ-51, горн № 2, № 888, № 894; кв. Б3, В3, Г3, № 288; Горн № 2, № 680.

Посудини типу 2ВВ або амфори з петлеподібними ручками не виділялися як окремий таксон і відомі у складі більш широких класифікаційних груп: тип IX за Н. Гюнсенін [Günsenin 1990, р. 37–38, pl. LIX, LXXI, LXXXIV: 3–4, LXXXV], тип 67 за Дж. Хейсом [Hayes 1992, р. 76–77, Fig. 26: 12].

Коричнево-глиняні амфори типу 2ВВ відрізняє видовжений зворотнокраплеподібний корпус з невеликим перегином у середній частині. Горло посудин коротке, конструктивно слабо виражене, що закінчується трикутним у перерізі віночком. Характерного виду посудині надають округлі в перерізі, виїмчасті складно-профільовані, або подовжньо борозенчасті, рознесені в боки ручки.

Керамічна речовина крупнодомішкова. Стандартизовані петрографічні характеристики описуються в такий спосіб. Структура речовини зазвичай псаммо-алевритова. Уламкові фракції представлені уламками полігенних утворень. Вони складаються плитчастими, занозисто-плитчастими уламками серицитових сланців, лепідогранобластових катаклазованих слюдистих кварцитів; кварц-біотитових та двослюдних сланців (бластофілонітів); округлими та ізометричними уламками пелітоморфних вапняків, апоплагіогранітних бластокатаклазитів, тонкозернистих алевро-пелітових порід та кварцових алевролітів. Характерна риса керамічної маси коричнево-глиняних амфор – округлі та еліптичні раковини морських молюсків, складені пелітоморфним карбонатним матеріалом.

Початок надходження коричнево-глиняних амфор на Русь датується останньою чвертю XI ст. і пов'язане з припиненням виробничої діяльності керамічних центрів у Хорі та Ганосі, які обслуговували константинопольську торгівлю. Статистична поведінка фрагментів коричнево-глиняних амфор у культурному шарі XI–XII ст. та XII–XIII ст. не повністю з'ясована. Не можна виключати, що морфологічна однорідність виявлених до теперішнього часу типологічних різновидів цих посудин може свідчити про надзвичайно інтенсивний, але стислий період їх використання у візантійсько-російській торгівлі.

Географія поширення коричнево-глиняних амфор схиляє до думки про балканське походження типу – найчастіші знахідки цілих форм пов'язані з центральними районами Балканського півострова, прибережною акваторією Адріатики. Цілі екземпляри посудин виявлялися в Марселі, Отранто (Південна Італія), Константинополі, Палестині, що представляють статистичну периферію в географії їхнього поширення. Знахідки коричнево-глиняних амфор у Північному Причорномор'ї рідкісні. Якщо картина, що формується публікаціями східносередземноморських археологічних матеріалів правильна, природним центром ареалу поширення коричнево-глиняних амфор виявляється Фессалоніка – найбільший ринок візантійського середньовіччя і єдино можливий у регіоні «замовник» виробництва тари для перевезень сільськогосподарської продукції вже в X ст.

Джерела та література

Антонова, И. А., Даниленко, В. Н., Ивашута, Л. П., Кадеев, В. И., Романчук, А. И. 1971. Средневековые амфоры Херсонеса. *Античная древность и средние века*, 7. Свердловск, с. 1–101.

Булгаков, В. В. 2000а. Византийские амфоры IX–XIV вв.: основные типы. *Восточноевропейский археологический журнал*, 4 (5). URL: <http://archaeology.kiev.ua/journal/040700/bulgakov.htm>.

Булгаков, В. В. 2000б. Метки-дипинто византийских амфор XI в. *Byzantine studies*. URL: <http://archaeology.kiev.ua/byzantine/amphorae/marks/bulgakov1.htm>.

Романчук, А. И., Сазанов, А. В., Седикова, Л. В. 1995. Амфоры из комплексов византийского Херсона. *Средневековый Херсон. История, стратиграфия, находки*, 2. Екатеринбург.

Günsenin, N. 1990. Les amphores byzantines (Xe–XIIIe siècles). *Typology, production, circulation d'après les collections turques*. Paris.

Hayes, J.W. 1992. *Amphorae. Excavations at Saraçhane in Istanbul*, 2. Princeton, p. 61–79.

Кузнецовський фарфор і фаянс із розкопок на вул. Кудрявській, 24-А (м. Київ)

У статті представлено комплекс знахідок фрагментів фарфорових та фаянсових виробів із клеймами Товариства М. С. Кузнецова XIX – початку XX ст., знайдених під час археологічних розкопок у 2016–2018 роках у м. Києві на вул. Кудрявській, 24-А. Детально описано різноманітний фарфоровий і фаянсовий посуд підприємств Товариства фарфорових та фаянсових виробів М. С. Кузнецова. Подано аналіз і характеристику декору і клейм виробів.
Ключові слова: фабрика, фарфорові вироби, фаянсові вироби, посуд, декор, друкований малюнок, деколь, мальовничий розпис, денце, клеймо, археологічні розкопки, Київ.

The group of fragments of porcelain and faience products with the stamps «M. S. Kuznetsov» of the 19th – early 20th centuries are presented in the paper. They have been discovered during archaeological excavations in 2016–2018 in Kyiv on the Kudryavskaya street 24-A. The details of variety of porcelain and faience crockery are described, characteristics of the decor and brands of products are analyzed.

Key words: factory, porcelain wares, faience wares, dishes, decor, printed drawing, decal, painting, bottom, stamp, archaeological excavations, Kyiv.

Старокиївська експедиція (А. Козловський, В. Крижановський) проводила археологічні дослідження земельної ділянки на вул. Кудрявській, 24-А у Шевченківському районі м. Києва, що розміщена в історичній місцевості під назвою «Копирів кінець». Під час розкопок 2016–2018 років було виявлено рештки перевідкладених культурних шарів: Х–ХІІ, початку ХІІІ ст.; другої половини ХVІІІ – початку ХХ ст. Матеріал було зафіксовано по всій глибині залягання археологічних розкопів, а також під час прокладання інженерних комунікацій тощо. Загалом під час розкопок 2016–2018 років було знайдено й досліджено 130 археологічних об'єктів різноманітного призначення та 98 поховань [Козловський, Крижановський 2019, с. 58–59, 63].

У культурному шарі ХІХ – початку ХХ ст. і в об'єктах № 75–79, 79-А, 98 (підвали та льохи будівель цього ж часу) було знайдено багато фрагментів фаянсових та фарфорових виробів [Козловський, Крижановський 2019, с. 244–253, 366–367]. Серед них численну групу складає посуд із клеймами Товариства М. С. Кузнецова. Товариство виробництва фарфорових та фаянсових виробів М. С. Кузнецова було засновано 1889 року з правлінням у Москві і об'єднувало 8 підприємств Російської імперії, що випускали фарфорову та фаянсову продукцію. Перший завод династії Кузнецових був відкритий 1810 року Яковом Васильовичем Кузнецовим в с. Ново-Харитоново Бронницького повіту (район Гжелі). Справу батька продовжив Терентій Якович Кузнецов, який у 1832 році побудував більше фарфорове підприємство в пустоші Дулево Володимирської

губернії. Пізніше в Дулево Т. Кузнецов перевів виробництво з Гжелі. У 1843 році в передмісті Риги, Древлінгсбуше, Сидір Кузнецов (син Терентія) побудував фарфоро-фаянсову фабрику. Ці підприємства перейшли у спадок в управління Матвія Сидоровича Кузнецова. У 1870 році М. С. Кузнецов купує фаянсову фабрику в с. Кузнецово Тверської губернії, що належала Ауербаху. У 1887 році М. С. Кузнецов відкриває «Ново-Харківську фабрику» в с. Буди Харківської губернії; у 1891 році купує в родині Гарднера фабрику в с. Вербилки Дмитрівського повіту Московської губернії; у 1892 році відкриває фаянсову фабрику у Слов'янську Ізюмського повіту Харківської губернії. Наступні його покупки: фабрика в с. Пісочне Ярославської губернії (куплена в торговця дому «Карякін і Рахманов» у 1894 році); Песоченський фаянсовий завод у Калузькій губернії (з 1898 року оренда у Мальцева, у 1910 році придбана у власність) [Селиванов 2002, с. 206, 208; Родионов 2005, с. 100–119; Мусина 1995, с. 39].

У цій колекції представлені 6 підприємств Товариства – Дулевська, Ризька, Тверська, Бударська, Дмитрівська та Слов'янська фабрики. Серед клейм кузнецовських підприємств найчастіше трапляються двоголовий орел і назва фабрики. М. С. Кузнецов отримав право зображення на своїх виробках державного гербу Російської імперії – двоголового орла. З 1889 року в клеймах присутній напис: «Товарищество М. С. Кузнецова». Усі клейма друковані, в основному надгладзурні, іноді поряд із друкованим клеймом стоїть марка, вдавлена в тісто.

Дулевська фабрика. На трьох виробках стоять клейма цієї фабрики. До більш ран-

нього періоду відноситься фарфорове блюдо (d – 7,5 см), на якому зберігся фрагмент нижньої частини клейма у вигляді круглої рамки з написом: «М. С. Кузнецова», у центрі рамки – «въ ДУЛЕВЪ». Верх борта і центр поля дзеркала обведено блакитними «відводками» (табл. XVI, іл. 1: 1). Цей виріб датується 1864–1872 роками [Родионов 2005, с. 102].

Фарфоровий чайник (d вінця – 9 см, d денця – 10,2 см, h – 16 см) – білий, гладенький, з круглими плічками; тулуб плавно звужується до денця. Верхню частину тулуба й денця огинає золотий «вусик». Ручка – у формі петлі, у верхній частині височіє рельєфний виступ. Носик з невеликим вигином має в перерізі форму трикутника. Внизу носик прикрашено рельєфними вертикальними лініями, що закінчуються опуклими горошинами. Над ними проходить смужка (0,8 мм) рельєфного геометричного орнаменту. Верхній край носика обведено золотою «відводкою». На денці стоїть надглазурне чорне клеймо – двоголовий орел і під ним у віньєтці напис: «фабрики / М. С. Кузнецова / въ Дулевъ» (табл. XVI, іл. 1: 2). Таке саме клеймо (напівстерте), але червоне, стоїть на фрагменті нижньої частини фарфорової чашки, на кільцевому піддоні (d – 4,4 см). Фарфор чашки дуже хорошої якості – тонкий прозорий. Датуються вироби періодом 1872–1889 років [Салтыков 1952, с. 183].

Ризька фабрика. На фрагменті фарфорового білого блюда є відбиток клейма (барвистий шар стерся). Зберігся фрагмент зображення орла. Під орлом у віньєтці – напис у три рядки: «Фабрики / М. С. Кузнецова / въ Ригъ», під клеймом стоїть «№ 5». Датується 1864–1880 роками [Родионов 2005, с. 109]. Інший виріб – фрагмент нижньої частини фарфорової подарункової чашки на круглomu піддоні (табл. XVI, іл. 1: 3). У її оформленні використовували аерограф і трафарет. На збереженому боці тулуба – декор із двоохтоновим покриттям: поєднанням теплого і холодного тонів – у нижній частині рожевий плавно переходить до верху в зелений. На їхньому тлі розташований квітковий мотив з незафарбованою білою квіткою із золотими тичинками. Інші деталі композиції розписані зеленим, жовтим кольорами. Квіти й листя частково обведені золотим контуром. На іншому боці тулуба – фрагмент білої стрічки (1,7 см), у якій розташовано напис прописом золотом: «Ангел...». Краї стрічки підкреслено

золотою лінією. Край денця огинає золотий «вусик». На зворотному боці денця стоїть синє клеймо – двоголовий орел з написом: «Т-ва / М. С. Кузнецова / Р. Ф.». Датується 1890–1910-ми роками [Родионов 2005, с. 111].

На фрагменті денця фаянсової тарілки – блакитне клеймо у вигляді двоголового орла з написом: «М. С. КУЗНЕЦОВА / въ г. Ригъ» (табл. XVI, іл. 1: 4). Фаянсова дрібна біла тарілка (d – 24 см) із золотими «відводками» по краях борта. На денці стоїть синє клеймо – двоголовий орел, під яким у стрічці напис: «ТОВАРИЩЕСТВА М. С. КУЗНЕЦОВА», під стрічкою – «KPM DREYLING SBUSCH» (табл. XVI, іл. 1: 5). Датується 1887–1915 роками [Родионов 2005, с. 112]. На фаянсовому бокалі стоїть інше клеймо цього підприємства – двоголовий орел, під ним у стрічці напис: «ТОВАРИЩЕСТВА М. С. КУЗНЕЦОВА», під стрічкою – «ВЪ РИГЪ». Клеймо блакитне, підглазурне. На денці стоять дві вдавнені в тісто цифри «7» і «53». Бокал білий, гладенький, циліндричної форми (d вінця – 7,4 см, d денця – 7 см, h – 9,7 см). Має петлеподібну ручку. По її центру проходить рельєфна лінія (0,8 мм), що виступає (табл. XVI, іл. 1: 6). Датується 1890–1910-ми роками [Родионов 2005, с. 111].

Тверська фабрика. До тверського виробництва належать 13 фрагментів фаянсового посуду. На виробках трапляються різні клейма. На фрагменті денця білого блюда стоїть червоне надглазурне клеймо, що наслідує західноєвропейські, з написом у два рядки: «МАНУФАКТУРА / МСК» нижче – кругла марка з написом: «М. С. К.», «ТВЕРСКОЙ ГУБ.» (табл. XVI, іл. 1: 7). Датується 1870–1889 роками [Родионов 2005, с. 116]. На білому блюдці (d – 14 см) – кобальтове надглазурне клеймо у вигляді двоголового орла з медалями по боках. У фігурній рамці напис: «М. С. КУЗНЕЦОВЪ / ВЪ ТВЕРИ». Біля клейма вдавнено в тісто цифру «30». Під клеймом кобальтом поставлено «N 104». Блюдне по бортику прикрашає друкована квітково-рослинна композиція, що виконана кобальтом (табл. XVI, іл. 1: 8). На денці видно «наколи», які утворилися внаслідок погано прочищеної поверхні виробу перед покриттям глазур'ю. Датується 1870–1880-ми роками [Родионов 2005, с. 115]. До одного столового сервізу належать фаянсові фрагменти двох великих блюд, фрагменти чотирьох дрібних тарілок і два фрагменти блюда (табл. XVI,

іл. 1: 9). На білому овальному блюді (довж. – 38 см, шир. – 29 см) на денці стоїть світло-зелене підглазурне клеймо з двоголовим орлом. Під ним – стрічка з написом: «ТОВАРИЩЕСТВА М. С. КУЗНЕЦОВА», нижче під стрічкою в центрі – «Т.Ф.» (тобто – Тверська фабрика). На денці стоїть ще одне клеймо, вдавлене в тісто. Також від руки нанесено чорним цифри «680» і «5». Бортик у блюда фестончастий. По верхньому краю проходить золота «відводка», по нижньому – «вусик». Середину бортика огинає блакитна стрічка, обведена чорним контуром. У центрі бортика один навпроти одного в середині стрічки намальовані невеликі букети стилізованих квітів. Розпис виконаний блакитними, світло-зеленими, золотими фарбами. Квіти й листя обведені тонкою чорною лінією.

Від другого блюда зберігся фрагмент бортика з аналогічним оформленням, але частково з іншим розписом – зі стилізованими рожевими яблуками. Їхнє листя розписано не лише світло-зеленою, але й насичено-зеленою фарбою. На деяке листя нанесено два тони фарби: з одного боку – світло-зелений, другого – насичено-зелений. На фрагменті бортика від дрібної тарілки (d – 28 см) повністю повторюється розпис з яблуками, як у попереднього блюда. На іншій, дрібній тарілці (d – 17 см) такий само декор, але з бузковими яблуками. По бортику іншої тарілки (d – 25 см) по центру проходить така ж блакитна стрічка, як і на попередніх виробках, але, окрім чорної лінії, вона обведена золотою. Від блюдця (d – 12 см) збереглися два фрагменти. Воно розписане квітами, як і перше блюдо. Центр поля дзеркала блюдця обведений золотим «вусиком». Таке ж світло-зелене клеймо стоїть на трьох фрагментах фаянсових білих блюдець. На блюдці (d – 14 см) з рожевим бортиком край вінець і коло поля дзеркала обведено золотим «вусиком» (табл. XVI, іл. 1: 10). На іншому фрагменті – денце із золотою тонкою лінією по колу поля дзеркала. І на блюдці без декору (d – 14 см) клеймо збереглося частково.

Будянська фабрика. До Будянського виробництва належать 12 фрагментів виробів. На всіх фрагментах фаянсових виробів цієї фабрики стоїть однакове синє або блакитне друковане клеймо у вигляді двоголового орла з написом: «Т-ва М. С. Кузнецова / вь Будахъ». Клеймо переважно надглазурне, але трапляється й підглазурне. Датуються вироби 1890–1917 роками

[Родионов 2005, с. 124]. Дві глибокі білі фаянсові тарілки мають d 25 см. Одна з них – із рельєфним напівкруглим виступом (0,5 мм) по верхньому краю. Друга оформлена в техніці друку. Бортик і частина схилу тарілки покриває суцільний квітковий орнамент, виконаний блакитною фарбою. Усе поле дзеркала повністю прикрашене великим рожевим букетом. На денці під клеймом стоїть цифра «131» Тут же друге клеймо, вдавнене в тісто. Під ним вдавнені цифри «223» і «1». Так само на денці стоїть друкована синя цифра «36» (табл. XVI, іл. 1: 11). Наступна фаянсова глибока тарілка (d – 18 см) – біла, з друкованим малюнком рослинної композиції. При випаленні кобальт розплився, і малюнок втратив чітку конфігурацію. На зворотному боці денця зображення клейма теж розпливчате (табл. XVI, іл. 1: 12). Окрім фаянсових виробів, на Будянській фабриці з 1894 року стали випускати фарфорові. У нашій колекції є фарфорове біле блюдце (d – 14 см) з рельєфним декором (табл. XVI, іл. 1: 13). У центрі поля дзеркала – поглиблене коло, від якого до верхнього краю бортика виходять опуклі пелюстки. На зворотному боці денця відбиток клейма – двоголовий орел з написом в три рядки: «Т-ва / М. С. КУЗНЕЦОВА / Б. Ф.» (тобто Будянська фабрика). Барвистий шар на клеймі не зберігся.

Дмитрівська фабрика. На 13 фрагментах фарфорових виробів стоять клейма цього виробництва. Фарфорове блюдце (d – 13 см) з рожевим покриттям (табл. XVI, іл. 1: 14). Край бортика огинає блакитна «відводка». З одного боку блюдця розписане квітково-рослинною композицією. У її центральній частині намальована рослина з лінійним зігнутим листям і з дрібними ягідками типу чорниці. Листя виконане в коричневій, охристій гаммі, ягідки – бузкові. Поряд – квітковий мотив з незабудок, розписаних блакитною, жовтою фарбами. Навколо незабудок бузковою фарбою нанесені пелюстки. Тут же намальовані зігнуті стебла, на яких по три білі бутони. Усі зображення обведені тонкою чорною лінією. Фоном композиції є рослинні елементи, нанесені сірою фарбою – гілки з дрібним листям, колоски, зігнуті стебла. Увесь розпис виконаний підглазурно, тільки подекуди на деякі деталі – надглазурно нанесли фарбу. Зворотна сторона блюдця – біла. На денці стоїть надглазурне блакитне клеймо у вигляді двоголового орла і написом у три рядки: «Т-ва / М. С. Кузнецова / Д.Ф.» (табл. XVI,

іл. 1: 14). Фарфор якісний, легкий, тонкий. Наступний фрагмент – фарфорова кришка (d – 9 см) (цукорниці?) з рожевим покриттям із золотим «вусиком» по краю. Внутрішня сторона кришки – біла. На кришці фрагмент розпису із зігнутими сірими стеблами з дрібним листям, як і на блюдці (табл. XVI, іл. 1: 15). Можливо, ці вироби з одного сервізу. Чайна пара «С днѣм Ангела» – чашка і блюдце – прикрашені рельєфним і мальовничим декором (табл. XVII, іл. 2: 1). В останньому використали аерограф і трафарет. Рельєфний декор імітує техніку плетіння лози. На блюдці й чашці – покриття рожевою фарбою низхідної до низу з прочищенням для малюнка. У круглого блюдця (d – 17 см) бортик і частина дзеркала покриті рельєфним декором. Центральна частина виробу – гладенька, біла. У центрі дзеркала – два концентричні кола, обведені золотими «відводками». Бортик і частково дзеркало прикрашає квітова композиція, що розписана блакитною, синьою, жовтою, світло-зеленою, сіро-коричневою фарбами. На листя охристо-зеленою фарбою пензликом нанесено прожилки та ділянки тіні. Контур білих квітів промальовано тонкою чорною лінією. На зворотному боці на денці – напівстерте надглазурне клеймо, аналогічне попередньому. Чашка за формою циліндрична (d – 9 см, h – 8 см). Верхній край із зовнішнього боку обведено золотим «вусиком»; нижній – золотою «відводкою». Внутрішній бік вінця огинає золота «стрічка». Квітковий мотив розписаний у тій самій манері, що й блюдце. З одного боку корпусу зберігся фрагмент білої рамки, обведеної золотою лінією. У ній розташовано напис (зберігся фрагмент із двома рядками напівстертих золотих літер). Фарфор тонкий, прозорий. Таке саме клеймо стоїть на білих фарфорових блюдцях. Блюдце (d – 14 см) без особливого декору, тільки край бортика прикрашений золотою тонкою лінією. Інше блюдце (d – 9,5 см) – з вертикальним бортиком, з фестончастим золотим краєм. У верхній частині бортика по колу – слабкий рельєф рослинного орнаменту. На уламках чотирьох фарфорових денців збереглося таке саме клеймо. Усі вироби із цим клеймом Дмитрівської фабрики датуються 1891–1918 роками [Родионов 2005, с. 119].

На наступних двох фарфорових білих блюдцях (d – 14 см) стоїть надглазурне червоне

клеймо у вигляді напису в три рядки: «Фабрики / М. С. КУЗНЕЦОВА / МОСКОВ ГУБЕР» (табл. XVII, іл. 2: 2). Таке клеймо ставили на виробах Дмитрівської фабрики в 1918 – на початку 1919 року. 4 лютого 1919 року Президія ВРНГ (рос. – ВСНХ) винесла постанову про повну націоналізацію всіх фабрик Товариства М. С. Кузнецова [Дмитровский 2021]. На одному блюдці золоті «відводки» розташовані по краю бортика і по центру поля дзеркала. Фарфор дуже хорошої якості, легкий, прозорий, глазур блискуча. У другого блюдця збереглася частина борта зі слідами золотого «вусика». Але фарфор не такий прозорий і легкий. Цікавим є уламок білої чашки, із зовнішнього боку корпусу якої на зелено-оливкове тло нанесено деколь на сюжетну тему. Зберігся фрагмент чоловічої фігури в коричневому плащі, фіолетових панталонах та зеленуватих панчохах (табл. XVII, іл. 2: 3). На зворотному боці чашки на денці віддрукувалася частина клейма, барвистий шар не зберігся. Можна розібрати напис по колу: «Вербилки СЕВ ЖД...», у середині кола – літера «Ф». Це частина від клейма, у центрі якого було зображено серп і молот. Над ними – зірка. Між серпом та молотом на 4 боки стояли літери «Ф», «Ц», «Ф», «Т». Серп і молот містилися всередині напису: «Дмитровская ст. Вербилки СЕВ. ЖД». Випускалася продукція з таким клеймом у період 1927–1931 років [Антикварные клейма, 2021]. На прикладі цієї чашки видно, що кузнецовські підприємства в радянський період продовжували використовувати в оформленні виробів дореволюційні деколі.

Слов'янська фабрика. Фаянсовий білий салатник (?) (d вінця – 21 см, d денця – 9,5 см, h – 10 см) з вертикальним відігнутим назовні бортиком. Клеймо на денці блакитне, підглазурне. Зберігся фрагмент стрічки з написом: «[М. С. КУЗ]НЕЦОВА», під стрічкою – «Въ Славянскъ» (табл. XVII, іл. 2: 4). На денці стоїть знак у вигляді «С», вдавнений у тісто. Датуються виріб 1892–1915 роками [Мусина 1995, с. 39].

Окрему групу становлять предмети з клеймом Товариства без назви фабрики. Так, на одній із двох тарілок (d – 20 см) з однаковим декором на денці збереглося світло-зелене, надглазурне клеймо у вигляді двоголового орла з написом: «М. С. Кузнецова». Такі клейма ставили на вироби 1889–1917 років [Родионов

2005, с. 127]. Тут же на денці червоним кольором від руки нанесено цифру «269». Тарілки – фаянсові білі, дрібні. Бортик прикрашає смуга орнаменту із симетричного чергуванням листя і дрібних трояндочок по обидва боки стебла. Деколь виконана рожевим, світло-зеленим і зеленим кольорами (табл. XVII, іл. 2: 5). Фаянс гарної якості, гладенький, блискучий.

На фарфоровому блюдці (d – 14 см) зберігся відбиток клейма, барвистий шар якого стерся. Клеймо надглазурне, у вигляді двоголового орла з написом в два рядки: «Т-ва / М. С. КУЗНЕЦОВА». На денці міститься втиснута в тісто цифра «12». Блюдце біле, з вертикальним, злегка розширеним бортиком. По бортику нанесені одиничні горизонтальні золоті стебла з п'ятипелюстковою квіткою (табл. XVII, іл. 2: 6). Позолота майже не збереглася. По краю вінця й навколо поглибленого кола центру поля дзеркала – залишки золотого «вусика».

На одному з кузнецовських підприємств було виготовлено біле фарфорове блюдце (d – 16 см). На денці – зображення синього двоголового орла, а також збереглися окремі літери «Т», «М. С». На денці червоною фарбою нанесено цифру «361». Бортик блюдця прикрашають дві троянди з листям на коротких стеблах. Ця деколь виконана у світлих тонах оливкового і сірого кольорів. У центрі дзеркала – поглиблений круг (табл. XVII, іл. 2: 7). Інше блюдце (d – 14 см) – фаянсове; на ньому зберігся фрагмент кузнецовського клейма. Бортик по верхньому краю блюдця обрамляють блакитна стрічка і блакитна тонка лінія. Така ж блакитна тонка лінія обводить центр дзеркала блюдця (табл. XVII, іл. 2: 8). На фаянсовій тарілці з друкованим рослинним декором зберігся фрагмент клейма кузнецовського виробництва. Друк малюнка та клеймо виконані кобальтом (табл. XVII, іл. 2: 9).

Окремо варто відзначити фарфоровий чайний посуд, на якому не збереглися фрагменти з клеймами – це кришка від чайника, уламки чашок, уламок блюдця.

Чайна кришка тонована рожевим напівпокриттям. Прикрашена рельєфним декором та квітковою композицією за допомогою деколі, виконаної бузковим, зеленим, охристим, світло-жовтим, сірим, блакитним кольорами. Зверху кришки міститься отвір. Краї вінець підкреслює золота смужка (табл. XVII, іл. 2: 12).

Невеликий фрагмент тулуба (5,8×4 см) – від подарункової чашки. Чашка була тонована низхідним блакитним покриттям із прочищенням для малюнка, де нанесено бідо-жовті паралельні стрічки. Контур стрічок – золотий. Збереглася частина білої рамки з фрагментами золотих літер (табл. XVI, іл. 1: 11).

Від подарункової чашки (d вінця – 10 см, d денця – 6 см, h – 8,5 см) збереглися два фрагменти (табл. XVII, іл. 2: 10). Чашка циліндрична за формою. По її корпусу з легким вигином проходять рельєфні вертикальні лінії, що продовжуються по поверхні денця. Чашка тонована блакитним низхідним покриттям, що плавно переходить у світло-рожевий. З одного боку чашка розписана квітковою композицією рожевою, світло-жовтою, зеленою, коричневою, охристою, сірою фарбами. Золотом обведено контур малюнка і домальовано деякі елементи в квітах і на листі. На другому фрагменті цієї чашки по центру – стебло з рожевим бутонем. Малюнок зеленого листя й стебло обведені чорним кольором. Доповнюють малюнок виконані мазками сірі гілочки з листям. Нижче, з лівого боку по діагоналі – біла рамка, що підкреслена золотом. У ній від напису збереглися три золоті літери. Край вінця огинає тонка лінія. З внутрішнього боку – золота стрічка.

Наступна фарфорова біла чашка (d – 7 см) – восьмигранна за формою (табл. XVII, іл. 2: 13). Золотим «вусиком» обведено з двох боків верхній край чашки. Ручка в неї прямокутна, по її центру нанесено золоту смужку. З одного боку корпус прикрашає квіткова композиція – деколь з розмальовуванням. Розписаний декор бузковою, рожевою, жовтою, зеленою фарбами. Білою емаллю надглазурно зроблено акценти на тичинках і пелюстках квітів. З другого боку корпуса в центрі – горизонтально розташоване стебло рожевої квітки із зеленим листям. Графіку малюнка виконано в коричневому кольорі. Фарфор дуже якісний – прозорий, тонкий, легкий.

Фарфорове біле блюдце (d – 15 см) – із хвилястим вінчиком, обведеним золотою лінією. Від верхнього краю бортика до дзеркала проходять під нахилом рельєфні лінії. Бортик тонований блакитним покриттям, низхідним до дзеркала. Збереглися елементи квіткового мотиву (деколь з розмальовуванням). Компози-

ція розмальована жовтим, зеленим, коричневим кольорами. Надглазурно білою емаллю нанесені крапки на тичинки жовтої квітки (табл. XVII, іл. 2: 14). За якістю фарфору та стилістикою декору чайна кришка, чашки та блюдця з великою мірою вірогідності належать виробництву Товариства М. С. Кузнецова.

Таким чином, завдяки клеймам вдалося атрибуувати посуд фабрик Товариства М. С. Кузнецова. Нами здійснено аналіз форми й декор посуду. Фаянсовий посуд прикрашений друкованими малюнками, золотими та різнокольоровими «стрічками», «відводками», «вусиками» або зовсім білий, без декору. Тільки столовий фаянсовий сервіз Тверської фабрики доповнений ручним розписом. У де-

корі фарфорового посуду використовували рельєф, тонували покриттям поверхню виробу, наносили деколь з розмальовуванням, обводили золотом верхній край і центр дзеркала. Фаянс переважно представлений столовим посудом, фарфор – чайним. Кузнецовський посуд мав попит серед киян. Він був розрахований на всі смаки, потреби та можливості покупців. У Києві на Подолі, на розі Набережно-Хрещатицької та Борисоглібської вулиць, йшла торгівля кузнецовським посудом [Овчарова 2013, с. 85]. Колекція фарфору та фаянсу виробництва Товариства М. С. Кузнецова з вулиці Кудрявської є одним із джерел для вивчення тогочасного побуту населення Верхнього Києва.

Таблиця
Розподіл фрагментів фаянсового і фарфорового посуду за функціональними і морфологічними ознаками

Фаянс			
Столовий посуд	Кількість	Чайний та кавовий посуд	Кількість
Тарілки	20	Бокал	1
Блюда	3	Чашки	—
Салатники	3	Блюдця	11
Загалом	26	Загалом	12

Фарфор			
Столовий посуд	Кількість	Чайний та кавовий посуд	Кількість
Тарілки	—	Чашки	7
Блюда	—	Блюдця	18
Салатники	—	Чайники	1
Загалом	—	Кришки	2
		Ручки	2
		Загалом	30

Джерела та література

- Антикварные клейма. Клейма Дмитровского фарфорового завода (Вербилки). URL: <https://kleima.ru/dmitrovskij-farforovyj-zavod-verbilki/verbilki9/> [Дата звернення 25 серпня 2021].
- Дмитровский фарфоровый завод (Вербилки) URL: <https://www.sov-art.net.ru/spravochnik-antikvara/zavody/dmitrovskiy-farforovyy-zavod-verbilki> [Дата звернення 19 серпня 2021].
- Козловський, А., Крижановський, В. 2019. *Науковий звіт про археологічні дослідження по вул. Кудрявській, 24-А у Шевченківському районі м. Києва в 2016–2018 рр.*
- Мусина, Р. Р. 1995. *Марки Российского фарфора (1744–1917)*. Москва.
- Овчарова, О., Якушева-Омельянчик Р., Сургай Л. 2013. *Словник-довідник музейного працівника*. Київ.
- Родионов, А. М. 2005. *Марки русского фарфора*. Киев.
- Салтыков, А. Б. 1952. *Русская керамика XVIII – начала XX вв.* Москва.
- Селиванов, А. В. 2002. *Фарфор и фаянс Российской империи. Описание фабрик и заводов с изображениями фабричных клейм*. Москва.

Андрій Чекановський

Керамічні люльки для куріння тютюну на зображувальних джерелах XVII–XIX століть

У статті розглянуто зображення керамічних люльок для куріння тютюну на гравюрах і малюнках, пов'язаних з історією України XVII – першої половини XIX ст. Звернено увагу на відомі зображувальні джерела, які містять інформацію про фасони люльок, вигляд чубуків, способи носіння люльок тощо.

Ключові слова: Україна, керамічні люльки для куріння тютюну, чубук, зображувальні джерела XVII – першої половини XIX ст.

Ceramic tobacco pipes on the iconographic sources of the 17th – 19th centuries

The engraved and depicted images of ceramic tobacco pipes related to the history of Ukraine of the 17th – first half of the 19th century are considered in the paper. The author pays attention to well-known pictorial sources which contain the information about the styles of pipes, the type of chibouks, mode of carrying pipes, etc.

Key words: Ukraine, ceramic tobacco pipes, chibouk, pictorial sources the 17th – first half of the 19th century.

Малюнки, гравюри, живопис тощо досі не розглядалися науковцями як джерело вивчення дрібної керамічної пластики і глиняних люльок зокрема. Зображення XVII – початку XIX ст. використовувалися при дослідженні історії посуду, костюма, меблів, зброї. Невелика увага керамістів до образотворчих об'єктів пояснюється вкрай обмеженою джерельною базою, через недостатнє поширення живопису й графіки із жанровими побутовими сюжетами, які стосуються України, малою кількістю таких творів, що збереглися до нашого часу. Дану розвідку обмежуємо початком XIX ст., бо зображення керамічних люльок на цих джерелах можна зіставити з археологічними знахідками і прослідкувати, як вони в них відображаються.

Найдавнішими зображеннями курців і керамічних люльок для куріння в Україні, ймовірно, є рисунки художника Абрагама ван Вестерфельда, який у 1651 році створив серію робіт про події військових походів Януша Радзивіла проти військ Богдана Хмельницького. На гравюрі за малюнком, який був загальним у серії, із зображенням руїни собору, схожого на Софійський у Києві, перед спорудою сидять два вояки. Біля стегна правого від глядача козака, того що без шапки, між ним і розтягнутою козиною шкурою лежить маленька люлька з коротким прямим чубуком і покладеним навхрест кресалом. За репродукціями через малий розмір зображення фасон люльки визначити не вдається, крім того, що це двочастинна «східна» люлька, а не виріб англо-голландського типу (іл. 1: 1) [Крізь віки 1982, рис. 37]. На малюнках «Речицький замок» і «Януш Радзивіл приймає козацьких послів» біля пра-

вого краю зображено військових із «голландськими» люльками (іл. 1: 2, 3) [Волков 2016, с. 43; Крізь віки 1982, рис. 53]. Керамічний чубук у люльок показаний досить довгим, близько 20 см. На репродукції рисунка зі сценою подій після битви під Лоевом у правій частині композиції також є зображення мушкетера, який курить одночастинну люльку західного зразка (іл. 1: 4) [Київські полковники 2019]. Це свідчить, що в Україні були знайомі з обома типами виробів уже в середині XVII ст. За малюнком ван Вестерфельда в другій половині XVIII ст. на мануфактурі в Білорусі (м. Кореличі біля Гродно) створено гобелен [История становления белорусского гобелена 2015–2021]. Цікаво, що зображений на гобелені мушкетер тримає люльку, більше схожу на двочастинну бутоніподібну (табл. XVIII, іл. 2: 1) [Буркоўскі 2017]. Це може свідчити, що у Східній Європі люльки цього типу в другій половині XVIII ст. були значно популярнішими, ніж люльки західного типу, у яких глиняні чубук і чашечка складали одне ціле.

Цікавим джерелом є картуш на карті «Vkrania que et terra Cosaccorum cum vicinis Walachiae, Moldaviae, Minoris Tartariae Provinciis» («Україна – земля козаків із сусідами – Волощиною, Молдавією та Малими Татарськими провінціями», автор Йоганн-Баттист Гоманн, 1664–1724). Саму карту видавали кілька разів в атласах у 1712–1740 роки. Перше видання 1712 року – в атласі «Atlas von hundert Charten» (Нюрнберг). Відомо три варіанти карти. Зображення на картуші дещо змінювалося, але загальна композиція зберігалася [Галушко 2014; Дем'янчук 2017; Остафійчук 2017; Vkrania]. Залишимо осторонь питання

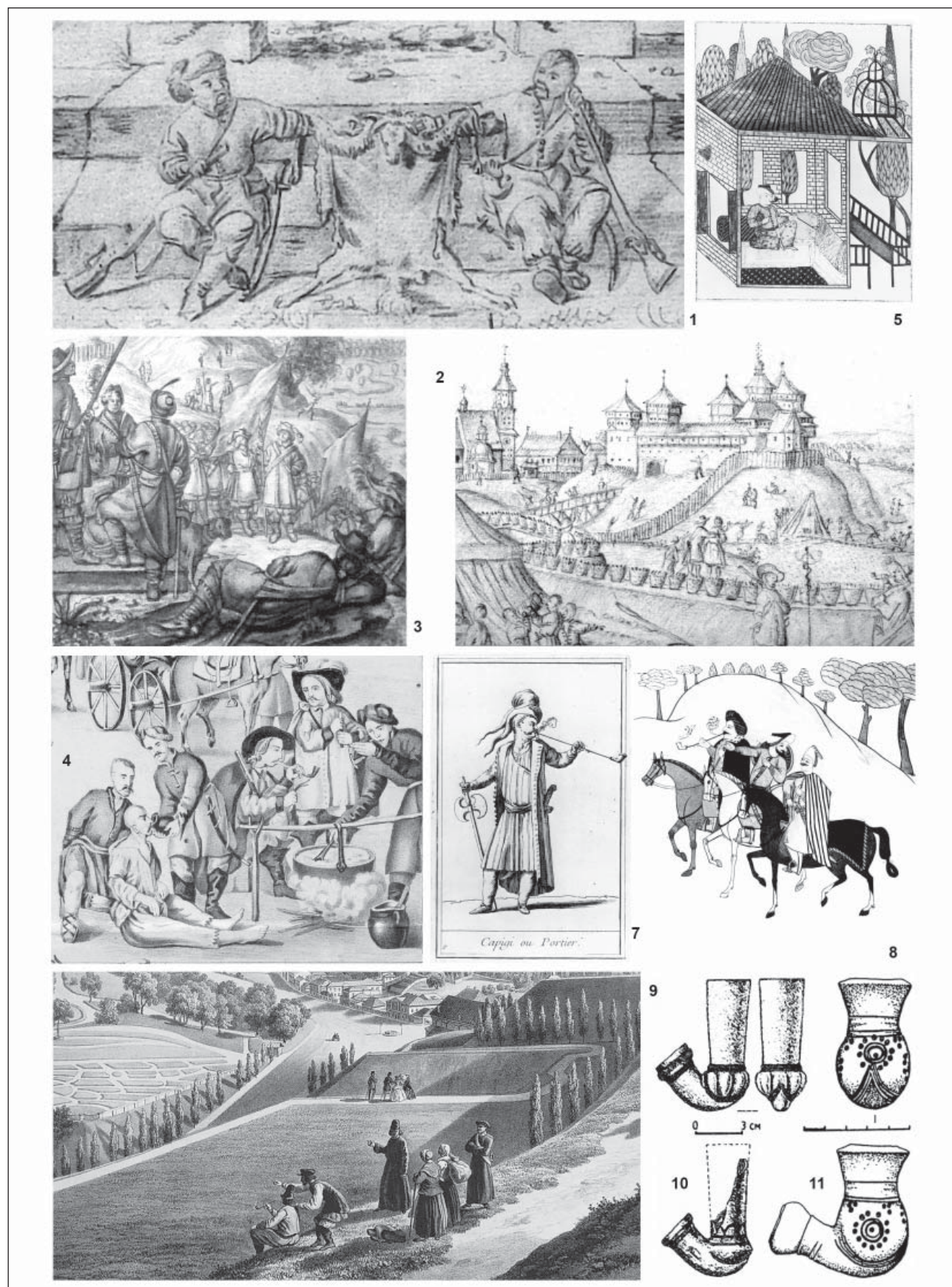
ідентифікації історичних постатей на гравюрі. Два чоловіки на передньому плані сидять і курять двочастинні люльки з прямими чубуками завдовжки приблизно до 30 см. (табл. XVIII, іл. 2: 2). У того, що праворуч від глядача, – бутоноподібна люлька великого розміру з конічними вінцями. Розчленування нижньої частини чашечки не помітно. У чоловіка, розташованого ліворуч, у руках схожа люлька. На кольоровому варіанті на нижній частині чашечки його люльки нанесено вертикальні риси. Чи-то так позначено напівтінь на предметі, чи-то дрібні густі «пелюстки», якими нерідко оздоблювали бутоноподібні люльки? На кольоровій гравюрі люлька не зафарбована якимось кольором, відтворена як світлоглиняна. На чорно-білому варіанті картуша зображена горщикоподібна люлька без рисок на чашечці. Люлька в іншого чоловіка (розташованого в композиції праворуч) у кольоровому варіанті зафарбована таким само жовтим кольором, як і його одяг. Це не свідомо позначений колір, а стилістична умовність. Вочевидь, вироби намальовано сильно стилізовано. Серед українських люльок аналогії знайти не вдалося. Крім того, для цього періоду ще не характерні настільки великі люльки, якими їх зобразив гравер. Можливо, він надихався зразками з турецьких володінь. Порівняйте із зображенням курців-вершників на трансильванській кахлі, на турецьких мініатюрах і європейських «у турецькому стилі» того ж часу (іл. 1: 5, 8; табл. XVIII, іл. 2: 4) [Gruia 2012, p. 141–142; Robinson 1985, plate 33–36]. Цією стилістикою можна пояснити достатньо довгі чубуки, аби більше відповідати «східному» колориту.

Несподіваним зображенням, на якому можна побачити люльку для куріння, є ікона «Страшний суд» (XVIII ст.) із села Погорілівка Заставнівського району Чернівецької області, яка експонується в Чернівецькому художньому музеї. У лівій нижній частині композиції чорт жене грішників палицею з колючим наверх у вогонь пекла (табл. XVIII, іл. 2: 7). У роті він тримає розкурену люльку. Над вінцями помітно дим. Чубук у люльки – короткий і прямий. Люлька велика, бутоноподібна, з конічними вінцями. Можливо, це стилізоване зображення фасону «нарцис», популярного в Турецьких володіннях (табл. XVIII, іл. 2: 8) [Bikić 2012, p. 7; Robinson 1985, plate 45, 54,

56, 57, 62, 63; Краснова 1994, с. 357; Станчева 1972, с. 91].

Зображення люльок є на кольорових малюнках невідомого автора, що їх умістив у свій рукопис О. Шафонський (1786 р.). У тексті рукопису є параграфи з описом одягу та побуту українців 80-х років XVIII ст. У 1802 році із цих малюнків робив копії художник Тимофій Калинський. Пізніше вони були використані Д. Бантиш-Каменським і у виданні праці О. Рігельмана 1847 року. Між рукописними малюнками 1786 рку. з книги О. Шафонського та літографіями видання середини XIX ст. є низка важливих відмінностей у деталях. Тож точнішим джерелом вважаємо малюнки в роботі Опанаса Шафонського [Шаменков 2020, с. 5–6]. Люльки є на двох ілюстраціях: на зображенні «литовського мужика» та запорозьких козаків [Шаменков 2020, с. 42, 97, 106; Рігельман 1994, с. 715, 728]. У селянина-литвина люлька прив'язана до чубука, який вставлено в пояс за спиною. Можна припустити, що довжина чубука близько 30 см. Люлька зеленого кольору, бутоноподібна, із широкими пелюстками-секторами на нижній частині чашечки (табл. XVIII, іл. 2: 10). Такий фасон з'явився в першій половині XVIII ст. Вироби найчастіше були полив'яні. На відміну від зображення в рукописі, люльки такої форми мали більш стрункі пропорції (табл. XVIII, іл. 2: 3, 6) [Тетеря, Прядко 2020, с. 74; Чекановський 2020, с. 108]. Якщо порівнювати з розмірами частин тіла чоловіка, то розмір люльки не менший за 6×6 см. Вірогідно, розміри люльки передані умовно, хоча в другій половині XVIII – упродовж XIX ст. деякі люльки досягали і 7 см.

На малюнку з козаками бачимо дві люльки (табл. XVIII, іл. 2: 9). Одна лежить на землі біля козака, який грає на бандурі. У рукописі Шафонського вона горщикоподібна, з прямим жовтим чубуком, має теракотовий колір, з білими краями вінця і муфтою тулійки. Від тулійки до чубука йде ланцюжок, але він не закріплений на чубуку. У публікації 1847 року вона відтворена бутоноподібною незафарбованою, світлоглиняною, із напівсферичною нерозчленованою нижньою частиною чашечки, яка ширша за вінця. У люльку вставлено слабо-зігнутий чубук завдовжки близько 15 см. Шнурка чи чогось подібного, який би був прив'язаний до люльки й чубука, немає.

Іл. 1. 1–4 – фрагменти малюнків Абрагама ван Вестерфеля; 5, 8 – турецькі мініатюри;
7 – французька гравюра з турком, який курить; 9 – Київ, вид на Олександрівський (Володимирський) узвіз,
середина XIX ст.; 10 – люльки XVIII ст. з розкопок у м. Жовкві Львівської обл.;
11 – горщикоподібна люлька другої половини XVIII ст.

У рукописі Шафонського в козака, який танцює, люлька вставлена чубуком за комір позаду голови. Як саме закріплена – не зрозуміло. Видно пряму частину чубука на довжину трохи більшу, ніж довжина люльки. Люлька, жовта (як і чубук), горщикоподібна. Довжина люльки – як ширина зап'ястя, отже, не менша 6 см. Розмір цієї люльки теж може бути результатом стилю зображення. На малюнку 1847 року вона незафарбована, світлоглиняна. Як бачимо, у публікації 1847 року люльки набули більш звичного для XIX ст. вигляду [Шаменков 2020, с. 106]. Великі горщикоподібні люльки відомі з розкопок у Києві, на Полтавщині і на Поділлі (іл. 1: II) [Коваленко 2008, с. 51, 39, 69; Чекановський, Чміль 1096, с. 107–108; Чекановський 2018, с. 272].

У відділі мистецтв наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАНУ зберігається колекція акварелей львівського художника кінця XVIII – початку XIX ст. Ю. Глогівського. Це – зарисовки костюмів і побутових сцен із життя мешканців сучасних Львівської, Івано-Франківської та Тернопільської областей, нинішньої території південно-східної Польщі та копії давніших іконографічних матеріалів (гравюр, літографій, живопису), виконані Ю. Глогівським [Кривавич, Стельмашук 1988, с. 5]. Деякі з малюнків є копіями або переробками більш давніх творів портретного малярства, а також ремінісценціями й копіями робіт Я. Норбліна [Кривавич, Стельмашук 1988, с. 30–33], Я. Левицького [Кривавич, Стельмашук 1988, с. 55]. 17 акварелей Ю. Глогівського є копіями вже згаданих кольорових малюнків, опублікованих Д. М. Бантишем-Каменським в «Истории Малой России», перед цим використаних О. Рігельманом у праці «Летописное повествование о Малой России» [Кривавич, Стельмашук 1988, с. 57].

На малюнку, який зображує українського козака, велика горщикоподібна люлька світлоричневого кольору, вставлена навкіс за неширокий пояс чубуком, близько 30 см завдовжки. Люлька розташована ліворуч на животі, чубук спускається праворуч до стегна (табл. XIX, іл. 3: I) [Кривавич, Стельмашук 1988, с. 46, рис. 13]. На зображенні «львівський дроворуб» чоловік у робочому одязі тримає люльку великого розміру з чашечкою, заввишки не менше 4 см і прямим чубуком (12–15 см). Відросток-тулійка

відхилена відносно чашечки на кут близько 90°. Люлька світлоглиняна, жовтувато-пісочного кольору (табл. XIX, іл. 3: 2) [Кривавич, Стельмашук 1988, с. 105, рис. 67]. На малюнку із селянином з околиць містечка Турка (Львівщина) чоловік тримає в лівій руці велику люльку з прямим, дещо конічним коротким чубуком (12–15 см), у правій – пряму ковінку. Люлька зображена спрощено, тип її визначити важко; це – світлоглиняний виріб, розміри якого, можливо, перебільшені. Люлька оздоблена накладками-оковками з жовтого металу на вінцях чашечки і на муфті-потовщенні на краю відростка-тулійки (табл. XIX, іл. 3: 3) [Кривавич, Стельмашук 1988, с. 171, рис. 115]. Селянин з околиць Ліська (нині Лєско, Польща, південь Підкарпатського воєводства, Верхнє Надсяння – Бойківщина) на малюнку тримає в роті люльку сірого кольору з високою чашечкою (табл. XIX, іл. 3: 4) [Кривавич, Стельмашук 1988, с. 172, рис. 116]. Можливо, на малюнку розмір люльки перебільшено: якщо порівнювати з обличчям, то висота люльки така ж, як від рота до брови (близько 10 см). Чубук короткий, приблизно такої ж довжини, що й висота чашечки. Люлька оздоблена накладками з жовтого металу, розташованих на вінцях чашечки (оковка з кришкою) і на муфті-потовщенні на краю відростка-тулійки. Тулійка коротша за чашечку. Кут між тулійкою-відростком і чашечкою близько 90°. Люлька схожа на реальні вироби, популярні на території Австро-Угорщини, у т. ч. на люльки зі словацьких земель (табл. XVIII, іл. 2: II) [Bielich, Čurný 2009, p. 347, 355–357; Čurný, Šimčík 2016, s. 163–165, 172]. Подібна люлька темно-сірого кольору є в експозиції музею в м. Острозі.

Селянина зі Стрийського повіту зображено з люлькою, яку він тримає в роті. Це світлоглиняний виріб великого розміру, зображений висотою у пів обличчя господаря. Можливо, це – стилістична особливість малюнка, а не реальний розмір виробу. Люлька бутоніподібного типу з конічними стінками верхньої частини чашечки. Її аналогом може бути люлька з Жовкви (іл. 1: 10) [Войцещук, Милян, Осаульчук 2006, с. 198]. Чубук у люльки прямий, короткий (до 15 см). Половина чубука, яка вставлена в тулійку, товстіша, ніж та, що направлена до обличчя курця. Місце зміни діаметра чітко виражене, ступінчасте, розташоване посередині чубука (табл. XIX, іл. 3: 5) [Кривавич, Стельмашук 1988, с. 172, рис. 116].

вич, Стельмашук 1988, с. 186, рис. 137]. У горянина із Синьовидного (нині с. Верхнє Синьовидне Сколівського р-ну Львівської обл.) велика сіроглиняна люлька вставлена чубуком в шапку з правого боку, чашечкою назад і вниз. Її зображено дуже умовно циліндричною; тулійка вдвічі коротша, направлена під кутом до чашечки. На тулійці позначена муфта-розширення на краю. Чубука не видно (табл. XIX, іл. 3: 6) [Крвавич, Стельмашук 1988, с. 194, рис. 153]. Постаць селянина з околиць Сянока (нині територія Польщі) намальована зі спини. Чоловік тримає люльку в роті. Чубука не видно. Люлька має дуже високу циліндричну чашечку. До люльки обома кінцями прив'язана коротка мотузка, до муфти тулійки і до низу чашечки (табл. XIX, іл. 3: 7) [Крвавич, Стельмашук 1988, с. 208, рис. 171]. На ще одному малюнку селянин з околиць м. Бучача (Тернопільщина) люльку тримає в роті. Виріб сіроглиняний, великого розміру, на вінцях – оковка з кришечкою з жовтого металу, з такого самого металу – кільце на муфті тулійки. Люлька подібна до вже згаданих люльок зі Словаччини. Чубук недовгий (до 15 см), прямий, з різкою ступінчастою зміною діаметра посередині. Товстішою стороною чубук вставлено до відростка-тулійки. Чубук прив'язано короткою мотузкою до тулійки (табл. XIX, іл. 3: 8) [Крвавич, Стельмашук 1988, с. 256, рис. 210]. Подібний спосіб з'єднувати чубук і люльку зафіксовано археологічно в Києві на Подолі під час досліджень 2019 року на вул. Щекавицькій, 56. (табл. XVIII, іл. 2: 3) [Чекановський 2021, с. 108]. На багатьох рисунках до пояса у чоловіків прив'язано овальний предмет. Він може бути і ліворуч на боці, і праворуч. Можливо, так зображено залізне кресало. На малюнках шляхтичів, козацької старшини, заможних міщан художник не показав люльки. Припускаємо, що це відображає етикет того часу, який не допускав для поважної особи привселюдне куріння люльки.

На малюнках з альбомів Домініка П'єра Де ля Фліза, підготовлених ним за програмами Російського географічного товариства і Київського навчального округу, є зображення мешканців Київської губернії з люльками для куріння тютюну. Робота над альбомами була здійснена протягом 1848–1857 років. На зображенні селян зі Стайок, Черняхова, Обухова, Бугаївки,

Петропавлівки, Старих Петрівців чоловік тримає біля рота бутоноподібну люльку із зігнутим чубуком (табл. XIX, іл. 3: 9) [Де ля Фліз 1996, с. 44]. Її колір світлий, жовтувато-коричневий. Найчастіше такі люльки покривали поливою, у тому числі – саме цих відтінків. Тулійка заходить під чашечку, вінця чашечки циліндричні, нижня частина прикрашена об'ємним пелюстками. Висота люльки на малюнку – як відстань від зап'ястя до пальців, можливо, її розміри трохи перебільшені. Чубук намальований завдовжки у дві ширини долоні (приблизно до 15–20 см). За археологічними даними, такий тип люльки з'явився у другій чверті XVIII ст. Аналогії відомі по всій Україні, зокрема, і згадані вже знахідки з Києва і Київщини (табл. XVIII, іл. 2: 3, 6) [Чекановський 2021, с. 108–111].

На малюнку з мешканцями Смагарської і Цесарської слобід чоловік тримає велику бутоноподібну люльку. Висота її чашечки – як пів долоні. Це, звичайно, стилізоване перебільшення. Колір її сіро-зелений. Показано об'ємні пелюстки на нижній частині чашечки. У люльку вставлено порівняно довгий чубук, загнутий біля краю, що звернений до курця. Якщо порівнювати на малюнку розмір чубука з долонею, то його довжину можна визначити приблизно у 25 см (табл. XIX, іл. 3: 10) [Де ля Фліз 1996, с. 215; Николаева 1988, с. 13]. Бутоноподібну коричнювато-теракотову люльку з невисокою широкою чашечкою тримає селянин на малюнку з жителями Київського і Васильківського повітів (Старі Петрівці, Глеваха, Кожухівка, Хотів, Гвоздів, Бугаївка, сюжет в альбомах повторений двічі) (табл. XIX, іл. 3: 11) [Де ля Фліз 1996, с. 214; Де ля Фліз 1999, с. 248; Николаева 1988, с. 14). Чубук у неї загнутий, короткий, діаметр частини, вставленої в тулійку, ширший, ніж протилежний край, направлений до курця. Можливо, це умовне зображення люльки в стилі «тахта-чубук» (табл. XVIII, іл. 2: 5) [Robinson 1985, plate 56]. Ще на одному малюнку жителів Київського повіту в чоловіка в лівій руці сіроглиняна бутоноподібна люлька з високими вінцями (табл. XIX, іл. 3: 12) [Де ля Фліз 1996, с. 45]. Люлька присутня на зображенні жителів Чорнобиля і Шепеличів (брунатна люлька із зігнутим чубуком) (табл. XIX, іл. 3: 13). Довжину зігнутого чубука можна оцінити у 20–25 см. [Де ля Фліз 1999, с. 450] Як бачимо, на всіх ілюстраціях зображено бутоноподібні люльки

і порівняно недовгий зігнутий до курця чубук. Фасон люльок відповідає археологічним даним про моду на великі бутоноподібні люльки, яка з'явилася в кінці XVIII ст. і могла досягнути свого максимуму в середині XIX ст.

На малюнку невідомого автора середини XIX ст., який зображає вид з Володимирської гори на Купецький сад, Володимирський узвіз і Європейську площу в Києві, на передньому плані на землі на схилі сидить чоловік, який тримає за прямий чубук люльку. Зображення люльки дрібне, її фасон встановити важко, але розмір її не перебільшений. Довжина чубука близько 25 см. (іл. 1: 9).

За зображувальними джерелами, які ми розглянули, можна зробити кілька висновків. Куріння в Україні вже було поширеною звичкою на середину XVII ст., принаймні серед військового стану. Люльки західного типу вже досягли в цей час наших земель. У XVIII–

XIX ст. чубук найчастіше не був довшим за 30 см, коротші вживалися теж широко. Чубуки використовували як прямі, так і зігнуті. Великі чубуки (довші за 50 см) масового поширення не мали і були швидше елементом моди і «східного стилю» заможних верств у кінці XVIII–упродовж XIX ст. У повсякденному користуванні люльку й чубук могли зв'язувати між собою. Зображення демонструють кілька способів носіння люльки, коли її не курили: за головою за коміром, за поясом спереду і за спиною. Малюнки відбивають тенденцію до збільшення розмірів люльок у XVIII–XIX ст. і популярність бутоноподібних люльок. Серед малюнків немає зображень вищих верств суспільства. Вочевидь, люлька була аксесуаром для нижчих верств, недостойним живописного зображення на портреті. Ранні етнографічні малюнки селян і міщан не демонструють масовості звички куріння тютюну.

Джерела та література

- Буркоўскі, Д. 2017. *Бітва пад Лоевам – трыумф ВКЛ, пра які не памятаюць*. URL: https://budzma.by/news/bitva-pad-loyevam-tryumf-vkl-pra-yaki-nye-pamyatayuc.html?fbclid=IwAR1OByXcILKXFLnjT_Ig0smhCr6KY8bUF71xO2hEL9RR1oTYBL6E4wYm_q4.
- Войцешук, Н., Милян, Т., Осаульчук, О. 2006. Археологічні дослідження у Жовкві. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*, 10, с. 194–200.
- Волков, Н. А. 2016. Оборонительные сооружения Беларуси и Украины середины XVII века на рисунках Абрахама ван Вестерфельда и набросках из архива Радзивиллов в Минске. *Новые материалы по истории фортификации*. Архангельск, 2, с. 40–52.
- Галушко, К. 2014. *Карта «Україна або козацька земля з прилеглими провінціями Валахії, Молдавії і Малої Татарії» (1712)*. URL: http://likbez.org.ua/ua/homann_1712.html.
- Де ля Фліз, Д. П. 1996. *Альбоми*, 1. Київ.
- Де ля Фліз, Д. П. 1999. *Альбоми*, 2. Київ.
- Дем'янчук, І. *Не «окраїна»: як учені розвінчали імперські міфи про утворення назви України*. URL: <https://www.umoloda.kiev.ua/number/3228/196/117038/>.
- История становления белорусского гобелена*. 2015–2021. URL: <https://vikidalka.ru/2-1312.html>.
- Київські полковники*. 2019. URL: <https://17c.org.ua/polkovnyky>.
- Коваленко, О. 2008. *Глиняні люльки XVII–XVIII століть (за матеріалами Полтавщини)*. Опішне.
- Кондратьєв, І. 2014. *Битва під Лоевим 1649 р. (спроба узагальнення)*. URL: <http://loyev.museum.by/be/node/51265>.
- Краснова, Т. Н. 1994. Коллекция керамических курительных трубок из фондов БГКИЗ. *Проблемы истории и археологии Крыма*, с. 267–271, 357.
- Крвавич, Д. П., Стельмашук Г. Г. 1988. *Український народний одяг XVII – початку XIX ст. в акварелях Ю. Глоговського*. Київ.
- Крізь віки. Київ в образотворчому мистецтві XII–XX століть*. Альбом. 1982. Київ.
- Музейний портал. Чернівецький художній музей*. URL: <https://museum-portal.com/ua/museum/chernivtsi-art-museum>.

- Николаева, Т. А. 1988. *Украинская народная одежда. Среднее Поднепровье*. Київ.
- Остафійчук, В. 2017. 1720 р. – Україна «земля козаків» із сусідами – Волощиною, Молдавією та Малими Татарськими провінціями. URL: <https://politerno.com.ua/blog/1720-r-ukrayina-zemlya-kozakiv-iz-susidamy-voloshhynoyu-moldaviyeyu-ta-malymy-tatarskymy-provintsiyamy/>.
- Рігельман, О. 1994. *Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі*. Київ.
- Станчева, М. 1972. Колекція от лули във Варненския музей. *Известия на Народния музей*, VII (XXIII). Варна, с. 81–99.
- Чекановський, А. 2018. Знахідки люльок для куріння тютюну XVII–XVIII ст. з розкопок на Поділлі. *Археологія і давня історія України*, 4 (29), с. 269–279.
- Чекановський, А., Павленко, С. 2021. Про деякі фасони українських керамічних люльок для паління тютюну (за знахідками в Народичах Житомирська обл.). *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні*, 30, с. 106–115.
- Чекановський, А., Чміль, Л. 1996. Люльки з розкопок Гончарів-Кожум'як (на Києво-Подолі). *Українське гончарство: Національний культурний щорічник. За рік 1995*, 3, с. 99–108.
- Шаменков, С. 2020. Образи козаків та мешканців Гетьманщини. *Стрії*, 2, 1, с. 3–106.
- Bielich, M., Čurný, M. 2009. Pipe finds from Nitra and Nitra pipe production. *Studies in Post-Medieval Archaeology. 3. Post-medieval ceramics. Production, assortment, usage*. Prague : Archaia, s. 337–362.
- Čurný, M., Šmičik, P. 2016. Fajki z Rožňavy. História výroby fajok a archeologické nálezy fajok na Slovensku II. *Zborník príspevkov z II. medzinárodnej konferencie konanej 13.9.2013 a z III medzinárodnej konferencie konanej 10.9. – 11.9.2015 v Tekovskom múzeu v Leviciach. Tekovské múzeum v Leviciach*, s. 155–172.
- Gruia, A. M. 2012. Pipe smoking on horseback. New sources on the history of tobacco smoking in early modern Transilvania. Brukental. *Acta Musei, VII*. Sibiu, Hermannstadt, p. 135–142.
- Robinson, R. 1985. Tobacco pipes of Korinth and of the Athenian Agora. *Hesperia*, 54, 2, p. 149–203.
- Vkrania quæ et Terra Cosaccorum cum vicinis Walachia, Moldavia, Minoris q[ue] Tartaria provinciis*. URL: <https://www.bibliotekacyfrowa.pl/dlibra/publication/29019/edition/43204/content>.

Про час будівництва церкви на Верхньому замку Чернігова

У статті розглядається досліджена в 1989 році церква на Верхньому замку Чернігова. На підставі аналізу особливостей її архітектури обґрунтовується можливість її датування добою Великого князівства Литовського.
Ключові слова: Чернігів, однонавій храм, архітектура Великого князівства Литовського, архітектура України.

The paper examines the church discovered in 1989 in the Upper Castle of Chernihiv. Based on the analysis of the peculiarities of its architecture the possibility of its dating to the time of the Grand duchy of Lithuania (14th century) is substantiated.
Key words: Chernihiv, single-nave church, architecture of the Grand duchy of Lithuania, architecture of Ukraine.

На південному краю площадки чернігівської фортеці в сучасному рельєфі вирізняється підвищення заввишки близько 5 м, площею 0,6 га, оточене з боку поля старим сухим ровом (табл. XX, іл. 1) Згідно з повідомленнями писемних та картографічних джерел, у XVII–XVIII ст. тут був розташований «Верхній замок», який мав окрему лінію укріплень. Після ліквідації Чернігівської фортеці ці укріплення Замку нівелювали [Бондар 2014, с. 43–48, 50–51]. Майже до кінця XIX ст. його територія була занедбаною. У 1899 році після кількох невдалих спроб благоустрою тут спорудили Літній театр та облаштували парк (іл. 2) [Очерк 1908, с. 67]. Нині – це частина міського парку імені М. Коцюбинського та територія Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній».

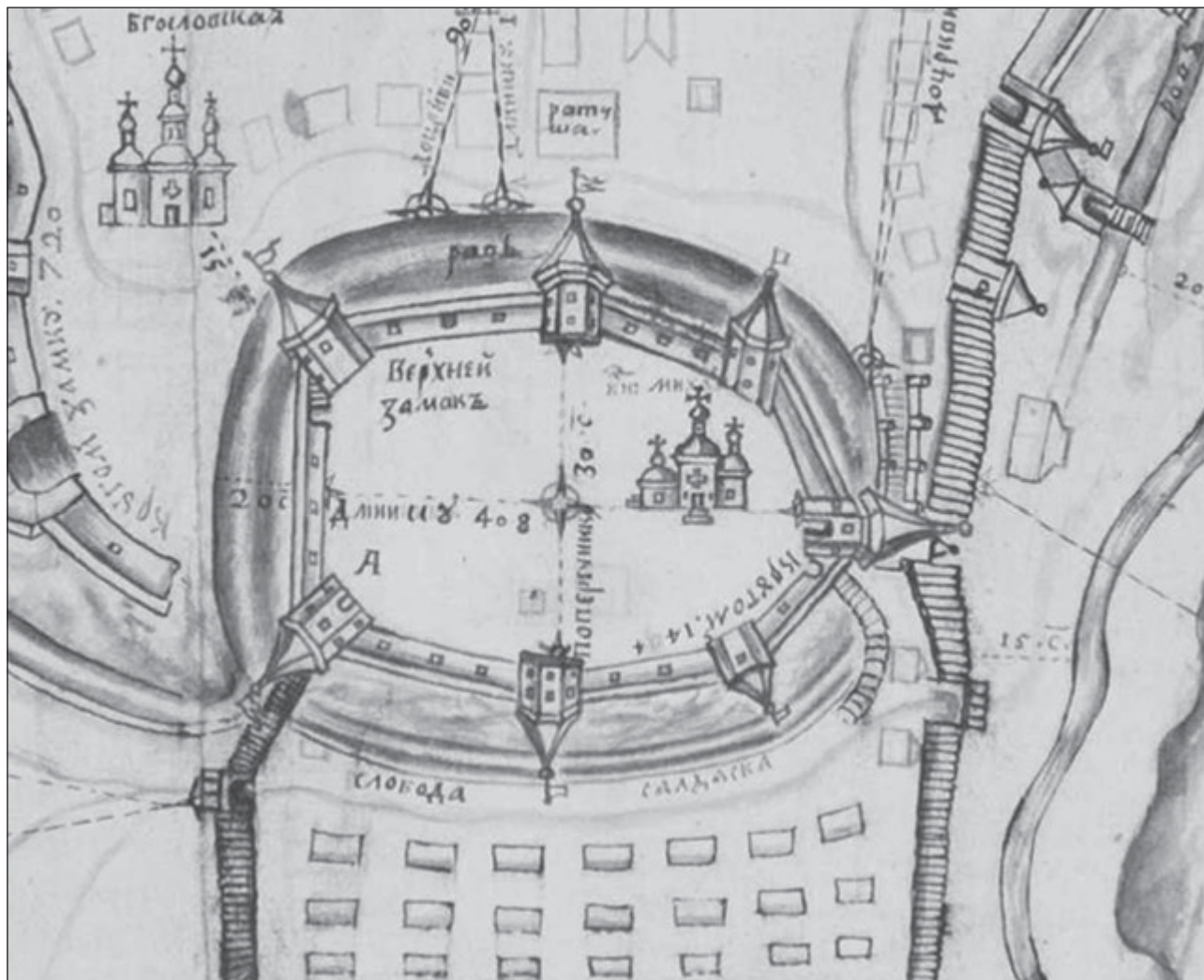
Напевно, найдавніше зображення Верхнього замку збереглося на архітектурному пейзажі, вміщеному на іконі Єлецької Богоматері (табл. XX, іл. 3), датованій 1690-ми ро-

ками [Адруг 2013, с. 52]. Детальне їх зображення є на мініатюрі «Абрису Чернігівського» 1706 року (іл. 4), а опис – у «Розписному списку міста Чернігова» 1682 року [Половникова 1992, с. 88–95; Харламов 1995, с. 91–92]. Вони відображені також на всіх відомих планах міста XVIII ст. Порівняння цих планів засвідчує, що в цей час Замок кілька разів реконструювали, а його територія дещо зменшилася внаслідок обвалів краю тераси з боку р. Десни [Ігнатенко 2012, с. 40; Бондар 2014, с. 43–48].

Перші археологічні дослідження Верхнього замку здійснив у 1947 році В. А. Богусевич (табл. XX, іл. 1). На підставі результатів розкопок на східній ділянці Замку він дійшов висновку, що це – штучний насип, бастион XVII–XVIII ст. [Богусевич, Попко 1947, с. 7–8, 19; Богусевич 1952, с. 63]. Дослідження замкового рову Г. О. Кузнецова у 1985 році (табл. XX, іл. 1) нібито підтверджували цей висновок: заповнення рову містило лише матеріали XVII–XVIII ст., жодних свідчень існу-

Іл. 2. Листівка «Чернигов. Древний вал». Початок XX ст. Ліворуч – Верхній замок з Літнім театром

Іл. 4. Фрагмент «Абрису Чернігівського» 1706 р. із зображенням Верхнього замку

вання давнішої фортифікації виявити не вдалося [Кузнецов 1985, с. 18–32]. Утім, у 1989–1991 роках у ході розкопок П. М. Гребеня, В. П. Коваленка та І. М. Ігнатенка (табл. XX, іл. 1) на південній ділянці Верхнього замку було зафіксовано культурний шар, залишки житлової і господарської забудови та оборонних споруд домонгольського часу і литовської доби. Це дозволило визначити, що укріплення Верхнього замку почали формуватися ще за часів Давньої Русі та мали складну будівельну історію [Гребінь, Коваленко 1993, с. 15–16; Ігнатенко, Коваленко 1993, с. 38; Ігнатенко 1991; Ігнатенко 2012, с. 38; Ігнатенко 2013, с. 133; Бондар 2014, с. 18].

Один з найбільш цікавих археологічних об'єктів на Верхньому замку – архітектурні

рештки мурованої церкви. Вони привернули увагу краєзнавців ще наприкінці ХІХ ст. Так, у брошурі «Былое Черниговской земли», виданій 1898 року, О. К. Яригін зазначав, що на схилі Замку з боку р. Десни є залишки якогось фундаменту та стіни, складені з «покрытых известковым цементом кусков гранита и песчаника» [Ярыгин 1898, с. 134]. Він вважав, що це – залишки укріплень фортеці. Ю. С. Виноградський у нотатках «Про деякі пам'ятки старовини Чернігова»¹ також згадував «рештки якоїсь кам'яної споруди (у склад її входило дике каміння) на горішній частині спаду “Верхнього” Валу [тобто Верхнього замку. – О. Ч.] з боку р. Десни», які він бачив під час земляних робіт 1919 року [Коваленко, Ясновська, 2006, с. 170].

¹ Рукопис зберігається в Науковому архіві Інституту археології НАН України. Був опублікований 2006 року О. Б. Коваленком та Л. В. Ясновською [Коваленко, Ясновська 2006].

У 1973 році А. А. Карнабед під час спостережень за прокладкою електрокабелю зафіксував на південному краю Замку (за звітом: «*от пушки № 12 до лестницы у павильона "Ласточка"*») на глибині 30–35 см від поверхні скупчення шматків світло-жовтого цем'яного розчину та світло-жовтої плінфи. На його думку, це були залишки монументальної споруди кінця XI–XII ст. [Карнабед 1974, с. 9]. Через відсутність фінансування подальші дослідження тоді не проводилися. Лише в 1989 році в ході реконструкції міського парку ім. М. Коцюбинського були розпочаті земляні роботи, які дозволили дослідити пам'ятку. Дослідження здійснювалися під керівництвом П. М. Гребеня та В. П. Коваленка (табл. XX, іл. 1).

Було встановлено, що на Верхньому замку збереглися залишки невеликого (13,5 × 10,25 м з апсидою) однонавного безстовпного храму з нартексом, спорудженого на стрічкових фундаментах (іл. 5; 6). Рештки храму розташовувалися по лінії давньорусь-

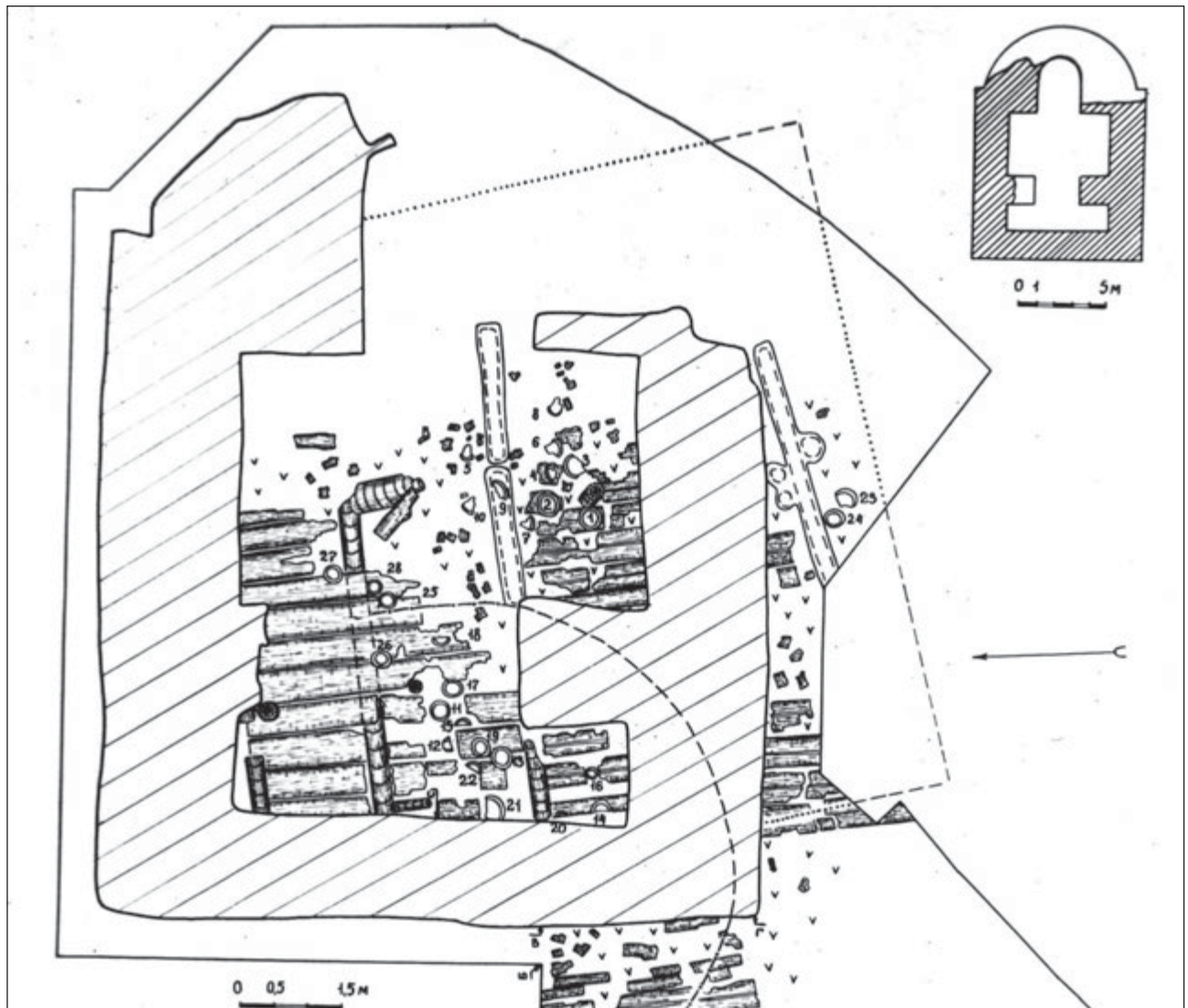
кого валу. Це стало підставою для висновку, що церкву врізали у лінію валу таким чином, що її вівтарна частина виходила назовні та фактично була частиною укріплень [Гребінь, Коваленко 1993, с. 21; Коваленко, Раппопорт 1992, с. 47].

Пам'ятка виявилася дуже пошкодженою. Від неї вціліли лише фундаментні рови, прорізані перекопами (у т. ч. похованнями XVII–XVIII ст.). Східна (апсидна) частина була майже повністю знищеною внаслідок обвалу краю тераси з боку р. Десни.

Заради вивчення об'єктів, які передували монументальному будівництву, у ході розкопок культурний шар навколо фундаментів церкви розібрали до рівня материка. Самі фундаменти (власне, заповнення ровів) зберегли та по завершенню розкопок законсервували шляхом зворотної засипки. Нині вони розташовані під виконаною у 1993–1994 роках імітацією бастионних укріплень міської фортеці, під мостінням оглядової площадки.

Іл. 5. Вигляд розкопу церкви на Верхньому замку. Світлина 1990 р. [За: П. М. Гребенем та В. П. Коваленком]

Іл. 6. Церква на Верхньому замку. [За: П. М. Гребенем та В. П. Коваленком]. I – план (реконструкція); II – план мурувань з рештками дерев'яної конструкції XII ст., яка передувала мурованому будівництву

В. П. Коваленко датував церкву на Верхньому замку початком XII ст. [Гребень, Коваленко 1990, с. 23–24]. У праці, яка стала доповненим варіантом підготовленої у співавторстві з П. А. Раппопортом публікації 1987 року [Коваленко, Раппопорт 1987], він відніс пам'ятку до III етапу розвитку зодчества Чернігово-Сіверської землі (1097–1139 роки). Таке датування спиралося на вивчення архітектурних матеріалів, виявлених поряд із фундаментами церкви та на схожість її планової структури з Іллінською церквою в Чернігові, віднесеною до того ж III етапу [Коваленко, Раппопорт 1992, с. 47–49].

На жаль, про результати розкопок 1989 року збереглися лише уривчасті відомості, оприлюднені в кількох статтях 1992–1993 років [Гребень 1992; Гребень, Ковален-

ко 1990; Гребінь, Коваленко 1993; Коваленко 1990; Коваленко, Раппопорт 1992]; колекція знахідок нині депаспортизована та не придатна для вивчення.

За матеріалами публікацій відомо, що храм на Замку був споруджений на стрічкових фундаментах завширшки від 1,55 м (західна стіна) до 2,05 м (північна стіна). Фундаментні рови завглибшки 1,2–1,5 м не сягали материка та, судячи з опублікованих світлин, мали вертикальні стінки. На дні ровів містився тонкий (2–3 см) шар супіску, пролитий вапняним розчином. У деяких місцях у підшву фундаментів закладено великі брили пісковику (північна стіна, апсида). Вище рови заповнював бут з будівельного сміття (фрагменти плінфи, керамічної полив'яної плитки для підлоги, шматки тиньку із залишками фрескового роз-

пису) та уламків пісковика (максимальний розмір: 20–30 × 10–20 см). Шари буту через кожні 20–30 см були проліті вапняним розчином.

Плінфа у фундаментах була найрізноманітнішою: червоного, жовтого, помаранчевого кольорів; різноформатна (завтовшки від 2,5 до 4,5 см). У публікаціях відзначено її походження з різних пам'яток Чернігова (на жаль, без конкретизації). Також відзначено, що в підмурках північної стіни були використані цілі будівельні блоки (близько 10), у т. ч. частина арочної перемички віконного прорізу. На жаль, більш детальна їх характеристика не наводилася. Однак загалом складається враження, що бутове заповнення ровів було безсистемним та досить недбалим.

Значно більше даних наведено про архітектурні матеріали, знайдені в розвалі з південного заходу від фундаментів церкви. Розвал був інтерпретований авторами досліджень як залишки її обваленої стіни. Він сягав потужності 0,5 м (площа розкриття, відстань від фундаментів у публікаціях не вказані) та був утворений скупченням будівельних блоків із плінфи, складеної в системі рівношарової кладки на цем'янковому розчині. Плінфа формату 3,5–4×23–26×31–33 см, жовтого та білого кольорів. Окремі цеглини мали менший формат, 14,5–17×22–27 см. На деяких плінфах були наявні вдавнені мітки на верхній поверхні (18 екз.; прямі лінії та дуги, одна мітка – тризубоподібна) та опуклі знаки на торцевій (4 екз., з них одна у вигляді літери N). На уламках блоків на внутрішній поверхні фіксувався шар тиньку завтовшки 1 см, а на зовнішній – сліди затирки з імітацією рустів.

Техно-технологічні особливості виявлених у розвалі архітектурних решток (система кладки будівельних блоків, облямування поверхні стіни з імітацією рустів тощо), властиві пам'яткам чернігівської архітектурної школи (Борисоглібський та Успенський собори, Іллінська церква), стали підставою датування церкви на Верхньому замку початком XII ст. [Гребінь, Коваленко 1993, с. 21–23; Коваленко, Раппопорт 1992, с. 47–48]. Однак (незважаючи на уривчастість даних), можна визначити, що цей розвал міг бути розташований лише нижче верхнього обрізу її фундамен-

тів. Тобто це навряд чи могли бути збережені *in situ* рештки обваленої стіни. Вони залягали в прорізаному фундаментними ровами шарі, що відклався до початку будівництва на площадці Замку, або в насипу створеному для нівелювання поверхні на місці майбутнього будівництва (підсипка).

Дослідження І. М. Ігнатенка 1991 року засвідчили, що культурний шар на південній ділянці Верхнього замку насичений різноманітними архітектурними рештками давньоруського часу: плінфою різного формату та кольору, окремими будівельними блоками, плиткою для підлоги, шматками вапна та цем'янки тощо. Найдавнішими є уламки плінфи початку XI ст., аналогічні плінфі Спасо-Преображенського собору, найбільш пізні можна датувати кінцем XII – початком XIII ст. Окрім цього, було зафіксовано кілька конструкцій зі вторинно використаних архітектурних матеріалів: дві печі XIII ст., споруджені (на думку І. М. Ігнатенка) з плінфи «типу П'ятницької церкви» (кінець XII – початок XIII ст.) та ще одну піч, де подібною плінфою укріплено черинь. Також у звіті про розкопки 1991 року відзначено, що будівельні матеріали XII ст., «аналогічні церкві на Замку» (з фундаментів – ?; з «розвалу стіни» – ?), траплялися в заповненні другого ярусу клітей валу, датованого на цій підставі XII ст. [Ігнатенко 1991, с. 17, 21–22]. На додаток у публікації 2012 р. І. М. Ігнатенко зазначив, що будівельними матеріалами давньоруського часу були забутовані двопанцирні облицювання тарасів (дерев'яних конструкцій валу) XVII ст. [Ігнатенко 2012, с. 17, 21–22]. Таким чином, будівельний брукт із давньоруських монументальних споруд Чернігова використовували для будівництва на Замку неодноразово та в різний час. Походження цього брукту, найвірогідніше, пов'язано з реконструкцією або руйнуванням монументальних споруд, розташованих неподалік на території міської фортеці-дитинця (Спасо-Преображенський собор, Борисоглібський собор, тереми, ворота та ін.).

На жаль, давньоруські будівельні матеріали, виявлені під час розкопок на території Замку, вивчалися вибірково. Безумовно, кожен такий випадок вартий окремого розгляду. Сказане стосується і матеріалів, використаних у фундаменті дослідженої 1989 року церкви.

Улітку 2021 року під час науково-рятивних археологічних досліджень, пов'язаних з капітальним ремонтом парку ім. М. Коцюбинського, залишки церкви на Верхньому замку вдалося частково зафіксувати повторно. У траншеї завширшки 0,4 м, прокладеній уздовж південно-східного краю Замку, був відкритий верхній обріз її фундаментів. Зіставлення з планами 1989 року [Гребінь, Коваленко 1993, с. 14, 16, рис. 1, 3] дозволяє визначити, що траншея пересікла навкіс рештки апсиди та південної стіни храму на ділянці завдовжки 12,2 м. Отримані матеріали нечисленні, однак дозволяють доповнити інформацію про пам'ятку.

Зафіксоване у траншеї заповнення рівів церкви складалося з різноманітного будівельного сміття давньоруського часу (шматки цем'яного розчину; уламки плінфи жовтого та червоного кольорів різного формату; шматки тиньку з рештками фрескового розпису) (табл. XX, іл. 7–9), пролитого вапняним розчином. У складі розчину візуально вирізнялися грудки та крихти вапна. У будовому заповненні рівів можна було визначити присутність принаймні двох типів плінфи кінця XI – початку XII ст.

Перший (табл. XX, іл. 8) представлений уламками цегли (жовта, добре сформована, завтовшки 3,5–4,7 см), аналогічній плінфі храму-усипальні 70-х років XI ст. дослідженої В. П. Коваленком у 1986–1985 роках (наявна також у ремонтних кладках південної прибудови Спасо-Преображенського собору та в муруванні печі для випалу вапна, дослідженої 2017 року) [Коваленко 1985–1986, с. 76–98; Коваленко, Раппопорт 1991; Черненко, Іоаннісян, Новик 2015, с. 333–334; Черненко 2018, с. 187].

Другий тип (табл. XX, іл. 9) – плінфа теракотового кольору, не дуже доброї формовки, у тому числі з одним заокругленим краєм (призначалася для оформлення тяг на апсидах, главах, стовпах) завтовшки 3,2–5 см. Ця плінфа виготовлена з каолінової глини в роз'ємному формовочному ящику відповідного профілю; тісто містить домішки дегі-

дрованої глини (вкраплення з відмінної від основної керамічної маси структури). Наявність подібної плінфи в храмі на Замку раніше відзначав І. М. Ігнатенко. Згідно з його висновком, така сама плінфа трапляється в Борисоглібському соборі [Ігнатенко 2003, с. 39]. Виходячи з цього, він висловив припущення, що плінфа храму на Замку може бути віднесена до другої половини XII ст., а сама пам'ятка – це Михайлівська церква, згадана в літописній статті 1174 року² [Ігнатенко 2012, с. 39, 41]. Так чи інакше, храм Верхнього замку навряд чи може бути датований часом раніше ніж XII ст.

Як зазначає П. А. Раппопорт, вапняний розчин без цем'янки використовували впродовж XII – на початку XIII ст. для влаштування фундаментів із цегляного буту або із цегляного буту та каменю тоді, коли плінфа ще не надходила на місце будівництва [Раппопорт 1994, с. 66–67]. Утім, використання будівельного брукху (уламків плінфи, тиньку, окремих будівельних блоків тощо) у будових фундаментах трапляється дуже рідко.

У Чернігові, окрім церкви на Замку, лише в Борисоглібському соборі зафіксовано використання у фундаментах будівельних решток давнішої споруди, т. зв. двокамерного терему. Залишки терему збереглися у внутрішньому периметрі собору, нижче рівня його підлоги. Як зазначає М. В. Холостенко, плінфу, уламки тиньку та окремі будівельні блоки з розібраного терему використали як допоміжний матеріал під час будівництва храму: їх поклали в основу фундаментів разом з будовим каменем та плитами вапнякової породи [Холостенко 1967, с. 197, 205–207].

На відміну від Борисоглібського собору, церква на Замку будувалася не на місці давнішої монументальної споруди, а її фундаменти були влаштовані виключно з будівельного брукху. Брукхт взято, найвірогідніше, з інших ділянок фортеці-дитинця. При цьому він походив з різних споруд та утворився внаслідок їх реконструкції або руйнування. Його використання потребувало зусиль,

² «<...> zaloжиша церковь каменну в Чернигове на княжеском дворе св. Михайла» [Ипатьевская летопись 2001, стб. 652]. І. М. Ігнатенко припускає, що збудована на Замку в XVII ст. церква Михайла і Федора розміщена на місці згаданої в літописі Михайлівської церкви [Ігнатенко 2012, с. 39]. Однак ці два храми не можна вважати тезоіменними.

спрямованих на збирання, транспортування тощо, а придатність для нового будівництва не була високою. Потреба в ньому могла виникнути лише за умови нестачі будівельних матеріалів, коли створення навіть невеликого (порівняно з іншими культовими спорудами Чернігова) храму потребувало нестандартних рішень. Це могло статися лише в час занепаду будівельного виробництва у місті. Цьому висновку відповідає і те, що будові фундаменти церкви на Верхньому замку влаштовані досить недбало. Це може свідчити про відсутність у зодчих належного досвіду.

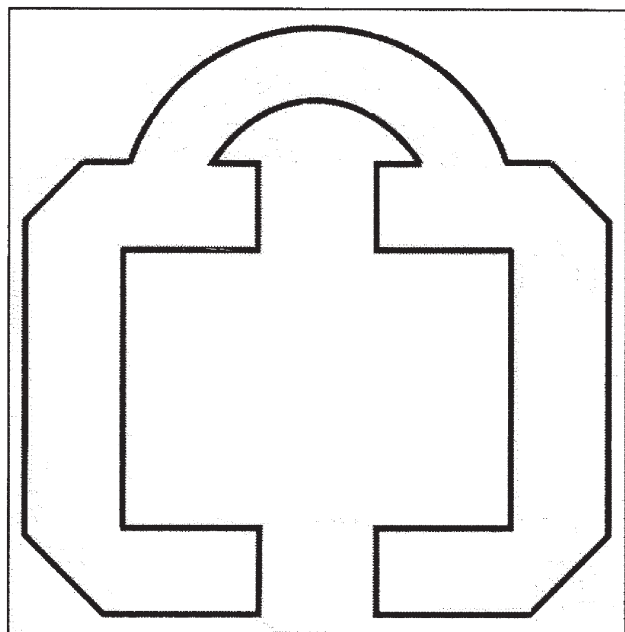
За своєю плановою структурою церква на Верхньому замку належить до найбільш поширеного типу християнських храмів усіх часів – однонавіний одноапсидний храм. Подібні храми іменують також безстовпними, зальними або купольними залами (у разі завершення куполом). У Візантійському світі вони із самого початку були маргінальними: у столичному регіоні слугували допоміжними приміщеннями (трапезними, каплицями, усипальнями) або домовими церквами; у віддалених від Константинополя місцевостях могли бути парафіяльними або монастирськими церквами [Иоаннисян 2013, с. 64, 95]. У домонгольському зодчестві Чернігова вони представлені прибудовами великих соборів (Борисоглібського та Спасо-Преображенського), а також Іллінською церквою заміського печерного монастиря (Антонієві печери).

Іллінська церква – єдиний збережений до сьогодні однонавіний храм Давньої Русі. Саме з ним, як уже було зазначено, автори досліджень 1989 року порівнювали церкву на Верхньому замку. На їхню думку, *«повна тожність із планом Іллінської церкви <...> дає можливість розглядати нововідкриту пам'ятку як витвір тієї самої будівельної артілі, що звела, окрім Іллінської церкви, Успенський та Борисоглібський собори»* [Гребінь, Коваленко 1993, с. 23]. Однак такий висновок спирається на суто формальну констатацію подібності плану споруд. Більш глибокі паралелі неможливі, оскільки від церкви на Замку вціліли лише фундаменти. Їх кутові виступи дійсно можуть свідчити про існування в неї підкупольних пристінних опор, як і в Іллінській церкві. Утім, це

не дає підстав стверджувати, що споруди належали до однієї стилістичної та техно-технологічної традиції.

Безстовпні храми з куполом на пристінних опорах – чи не найпоширеніший тип візантійського та балканського храму IV–XV ст. У XIV ст. такі храми будували в Московському князівстві (Коломна, Нікольська церква у с. Каменському, собор Спаського монастиря в Ярославлі після перебудови). Остання група пам'яток виникає в умовах загальної тенденції до зменшення розміру культових споруд та збільшення кількості одноапсидних храмів, яка простежується у Східній Європі після монгольської навали [Альтшуллер 1978; Антипов 2000, с. 6; Трушнікова 2016, с. 132–149]. Не виключено, що з цією тенденцією слід пов'язати і появу церкви на Верхньому замку Чернігова. Як уже було зазначено, є певні підстави припустити, що вона була збудована тоді, коли будівельне виробництво в Чернігові занепагло, а давніші монументальні споруди руйнувалися. Це відповідає ситуації, яка склалася в місті в другій половині XIII – упродовж XIV ст.

У «Предословіі о великих князех литовских» сказано, що 1380 року князь Вітовт *«начя созидати грады многия и зарубил Киевъ и Черниговъ...»* [Западнорусские летописи 1907, с. 605]. Із цим повідомленням прийнято пов'язувати реконструкцію Верхнього замку Чернігова. Не виключено, що саме тоді була зведена й мурована церква. У такому разі її розташування на лінії давньоруського валу стає більш зрозумілим: храм спорудили на площадці Замку після нівелювання частини старих укріплень, поблизу оновлених оборонних споруд. «Післямонгольському» датуванню церкви відповідає і той факт, що в «розвалі стіни» поблизу її фундаментів знайдено фрагменти гончарних посудин XIII–XIV ст. В. П. Коваленко вважав, що вони відповідають часу руйнування споруди [Гребінь, Коваленко 1993, с. 23, рис. 9: 53–55]. Однак, як уже було зазначено, вони походять із шару, прорізаного фундаментними ровами храму. Можна додати, що стратиграфічні дані, отримані в ході досліджень Замку 1991 року [Игнатенко 1991], дозволяють дійти висновку, що фундаменти

Іл. 10. Верхня церква в Гродно. Реконструкція плану за кресленнями І. Йодковського. [За: Т. В. Габрусь]

церкви, які нині розташовані безпосередньо під сучасною поверхнею, впущені з рівня горизонту післямонгольського часу.

Відомо, що на початковому етапі розвитку культової архітектури Великого князівства Литовського тут будували переважно православні храми (П'ятницька, Пречистинська та церква Святого Миколая у Вільно, Верхня церква у Гродно, церква на дитинці Новогрудку та ін.). Вважається, що в архітектурі цих споруд знайшли відображення традиції південноруської архітектури домонгольського часу [Габрусь 2005, с. 219–226; Малевская-Малевич 2016, с. 351]. У цьому сенсі в контексті даної статті особливо цікавою є т. зв. Верхня церква у Гродно, досліджена в 30-х роках ХХ ст. І. Йодковським.

Верхня церква – майже квадратний у плані невеликий (8,5×8,8 по зовнішньому обрізу стін) безстовпний одноапсидний храм (іл. 10). Вона була збудована поверх руїн давньоруського храму ХІІ ст. (т. зв. Нижня церква).

Фундаменти Верхньої церкви в Гродно з булиги на вапняному розчині закладені у стрічкові рови, які не сягають материка. Її стіни різної товщини недбало складені в техніці двопанцирної («лускової») кладки (шви завтовшки від 1 см до 5 см; перев'язка неправильна), також на вапняному розчині. У кладці стін порівну використано два типи цегли:

«брускова», характерна для зодчества Литви ХІІІ–ХІV ст. та повторно використана плінфа (є і повторно використаний будівельний камінь). Плінфа походить з Нижньої церкви або з якоїсь іншої невідомої до сьогодні гродненської споруди давньоруського часу. Пам'ятка датується різними авторами в діапазоні від кінця ХІІІ до ХІV ст. [Антипов 2000, с. 158; Воронин 1954, с. 183–184]. Утім, найбільш визнаною є думка М. М. Вороніна, який вважав її «редчайшим пам'ятником литовського зодчества епохи Витовта» (1392–1430 роки) [Воронин 1954, с. 183–184].

Прототипом Верхньої церкви у Гродно вважаються характерні для давньоруського зодчества невеликі квадратні безстовпні храми Давньої Русі – Іллінська церква в Чернігові та мала церква в Переяславі Південному [Воронин 1954, с. 186; Малевская-Малевич 2016, с. 351]. Характерні типологічні та техніко-технологічні риси зближують її також із церквою на Верхньому замку Чернігова. Це дозволяє говорити про можливість приналежності обох споруд до кола пам'яток часу становлення архітектури Великого князівства Литовського. У цьому випадку церква на Верхньому замку Чернігова є єдиною відомою на сьогодні подібною пам'яткою на території Дніпровського Лівобережжя.

На завершення слід зробити кілька зауважень щодо історії храму. Як зазначає І. М. Ігнатенко, судячи з усього, церква на Верхньому замку проіснувала принаймні до ХVІІ ст. Найвірогідніше, невдовзі її розібрали. Є згадки, що в 1691 році чернігівським воєводою Богданом Полюбиним на Верхньому замку була збудована триверха дерев'яна церква, освячена на честь чернігівських чудотворців – благовірного Михаїла та боярина його Федора [Ігнатенко 2012, с. 39]. Ця церква позначена на цілому ряді планів міста ХVІІІ ст., починаючи з «Абрису Чернігівського» 1706 року, де на мініатюрі відтворено її зображення (іл. 4). З її цвинтарем пов'язують поховання ХVІІ–ХVІІІ ст., які прорізали фундаменти давнього мурованого храму [Гребінь, Коваленко 1993, с. 23; Ігнатенко 2012, с. 39]. Подальше руйнування решток храму відбувається під час перебудов Замку впродовж ХVІІІ ст. та зведення у ХІХ ст. безпосередньо над ними будівлі Літнього театру.

Джерела та література

- Альтшуллер, Б. Л. 1978. *Памятники зодчества Московской Руси второй половины XIV – начала XV веков (новые исследования)*. Диссертация на соискание ученой степени кандидата архитектуры. Москва.
- Антипов, И. В. 2000. *Древнерусская архитектура второй половины XIII – первой трети XIV в. Каталог памятников*. Санкт-Петербург.
- Верзилов, А. В. 1901. Краткая история города Чернигова и управления в нём. *Тридцатилетие деятельности Черниговского городского общественного управления 1870–1901 с очерком истории г. Чернигова*. Чернигов.
- Габрусь, Т. В. 2005. Мураваная сакральная архітэктурна Беларусі перыяду Вялікага княства Літоўскага да стварэння Рэчы Паспалітай (канец XIII–трэцяя чвэрць XVI ст.). Готыка і рэнесанс. *Архітэктурна Беларусі. Нарысы эвалюцыі ва ўсходнеславянскім і еўрапейскім кантэксце*, 1. Мінск, с. 212–295.
- Гребень, П. Н. 1992. Новые исследования памятников культовой архитектуры XII–XVIII вв. на Детинце древнего Чернигова. *1000 років Чернігівської єпархії*: Тези доп. церковно-іст. конф. Чернігів, с. 66–69.
- Гребень, П. Н., Коваленко, В. П. 1990. Исследования Черниговского детинца в 1989 г. *Историко-археологический семинар «Чернигов и его округа в IX–XIII вв.»* (15–18 мая 1990 г): Тезисы докл. Чернигов, с. 20–24.
- Гребінь, П. М., Коваленко, В. П. 1993. Дослідження Верхнього замку в Чернігові в 1989 р. *Старожитності Південної Русі*. Чернігів, с. 13–24.
- Богусевич, В. А., Попко, А. А. 1947. *Черниговская археологическая экспедиция 1947 г.* НА ІА НАН України. Фонд експедицій. № 1947/20.
- Богусевич, В. А. 1952. Древній Чернігів за археологічними даними. *Вісник АН УРСР*, 1, с. 56–63.
- Воронин, Н. Н. 1954. Древнее Гродно. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 41.
- Западнорусские летописи. 1907. *Полное собрание русских летописей*, 17: I–XIV. Санкт-Петербург.
- Ігнатенко, І. М. 1991. *Звіт про охоронні археологічні роботи 1990–1991 рр. на дитинці міста Чернігова. Вал (Цитадель)*. Розкопи I, II. НА ІА НАН України. Фонд експедицій. № 1991/227.
- Ігнатенко, І. М. 2012. Верхній замок у Чернігові. *Сіверицина в історії України*, 5, с. 38–41.
- Ігнатенко, І. М. 2013. Вали як конструктивний елемент укріплень Чернігівського дитинця XI–XVIII ст. *Сіверицина в історії України*, 6, с. 132–136.
- Ігнатенко, І. М., Коваленко, В. П. Нові дослідження на Верхньому замку в Чернігові. *Археологічні дослідження в Україні 1991 року*. Луцьк, с. 38–39.
- Ігнатенко, І. М. 2003. Плинфodelie Чернигова. *Архитектурно-археологический семинар. Из истории строительной керамики средневековой Восточной Европы*. Материалы научного заседания 14–15 мая 2002 г. Санкт-Петербург, с. 34–50.
- Іоаннісян, О. М. 2013. Однонефные храмы в архитектуре Армении и Византии (Константинополь, Малая Азия, Понт, Греция, Кипр). Функции и типология. *Византия в контексте мировой культуры. Труды государственного Эрмитажа*, 64, с. 64–116.
- Іпат'євська летопись. 2001. *Полное собрание русских летописей*, 2. Москва.
- Карнабед, А. А. 1974. *Научный отчёт об архитектурно-археологических исследованиях 1973 г. на территории охранной зоны и зоны регулирования застройки Черниговского государственного архитектурно-исторического заповедника в Чернигове*. НА ІА НАН України. Фонд експедицій. № 1974/111.
- Коваленко, В. П. 1985–1986. *Отчет об археологических исследованиях на Черниговском детинце в 1985–1986 гг.* Т. V: *Исследования храма-усыпальницы XI в.* НА ІА НАН України. Фонд експедицій. 1985–1986/168.

- Коваленко, В. П. 1990. Исследования Черниговского Детинца в 1989 г. *Историко-археологический семинар «Чернигов и его округа в IX–XIII вв.»*: Тезисы докл. Чернигов, с. 23–24.
- Коваленко, В. П., Раппопорт, П. А. 1991. Новый памятник византийского зодчества на Черниговском детинце. *Южная Русь и Византия*. Киев, с. 142–157.
- Коваленко, В. П., Раппопорт, П. А. 1992. Этапы развития древнерусской архитектуры Чернигово-Северской земли. *Russia Mediaevals*, 7. Munchen, p. 39–59.
- Коваленко, О. Ясновська, Л. 2006. Неопублікована студія Юрія Виноградського про давньоруські старожитності Чернігова. *Скарбниця української культури*, 7. Чернігів, с. 167–171.
- Кузнецов, Г. А. 1985. *Научный отчёт Черниговского городского отряда ЧАЭ по итогам исследований в полевом сезоне 1985 г.* Т. 3. НА ІА НАН України. Фонд експедицій. № 1985/119.
- Малевская-Малевич, М. В. 2016. Церковь XIV в. на детинце Новогрудка. *Stratum plus*, 5, с. 339–353.
- Очерк истории города Чернигова 907–1907*. 1908. Чернигов.
- Половникова, С. О. 1992. «Росписной список» Чернігівської фортеці 1682 р. *Чернігівська старовина*. Чернігів, 1992, с. 88–95.
- Раппопорт, П. А. 1994. *Строительное производство Древней Руси (X–XIII вв.)*. Санкт-Петербург.
- Трушникова, А. В. 2016. *Тип бесстолпного храма в архитектуре Древней Руси и Византии XI–XV вв.* Диссертация на соискание ученой степени кандидата искусствоведения. Москва.
- Харламов, В. О. 1995. Розписний список Чернігова 1701 р. *Слов'яно-руські старожитності Північного Лівобережжя*. Чернігів, с. 91–92.
- Холостенко, Н. В. 1967. Исследования Борисоглебского собора в Чернигове. *Советская археология*, 2, с. 188–210.
- Черненко, О. Є. 2018. Дослідження печі для випалу вапна на дитинці Чернігова. *Opus mixtum*, 6, с. 185–189.
- Черненко, О. Є., Іоаннісян, О. М., Новик, Т. Г. 2015. Прибудови Ченігівського Спасо-Преображенського собору (за матеріалами археологічних досліджень). *Могилянські читання 2014*. Київ, с. 328–338.
- Ярыгин, А. К. 1898. *Былое Черниговской земли*. Чернигов.

Конструктивно-декоративні особливості деяких середньовічних перснів з колекції НМІУ

У статті розглядаються деякі декоративні та конструктивні особливості перснів з колекції Національного музею історії України та відмічається їх значення для датування середньовічних перснів.

Ключові слова: перстень, датування, коробчастий щиток, спіральна філігрань, Золота Орда, Велике князівство Литовське.

Some decorative and constructive features of the finger-rings from collection of National Museum of the History of Ukraine and their significance for the dating medieval rings are considered in the paper.

Key words: ring, dating, box-shaped bezel, spiral filigree, Golden Horde, Grand Duchy of Lithuania.

Персні, ймовірно, «наймолодші» з усіх типів прикрас. Якщо всілякі нагрудні й головні прикраси фіксуються вже в палеоліті, то поява такого типу прикрас, як кільця на пальцях, вочевидь була пов'язана з виділенням категорії людей, які не працювали руками, але водночас рухи рук яких пильно спостерігалися оточуючими і мали важливе значення. Такою групою людей мали б бути особи, які виконували магічні, тобто жрецькі функції. Можливо, це одна з причин того, що персні наділялися магічними властивостями. Особливість магічного впливу персня в тому, що він від початку опосередкований. Якщо налобна, нагрудна, поясна прикраса насамперед начебто прикриває життєво важливі органи, то перстень не захищає безпосередньо пальця. Його сила передбачає наявність абстрактного сприйняття й уявлення про оточеність як про межу, сила якої проектується на значно ширший простір, ніж її обсяг. Не випадково, мабуть, саме персні фігурують у казках, міфах як магічні доленосні предмети.

Очевидно, що перші прикраси ставали оберегами, але водночас нагрудні й головні прикраси, крім функції захисту, зверталися передусім до зовнішнього світу, інформуючи оточуючих про статус їх власника, можливо, про його племінну приналежність. Природа перснів, у певному сенсі, складніша. Перстень насамперед видно його господареві, і тільки в тому випадку, якщо той забажає, може бути доступний поглядам інших. З одного боку, перстень заявляє про статус, але повернений щитком або каменем усередину, стає мовчазним. Кільце можна навіть зняти, не привертаючи особливої уваги, що неможливо зробити з намистом, браслетами, діадемою, скроневими підвіска-

ми або навіть сережками. Можливо, сюжет у казках з поверненим на пальці перснем, який робить невидимим, певною мірою відображає реальну можливість стати анонімним, наче б то невидимим, повернувши впізнаваний, ідентифікуючий перстень щитком усередину.

Про двоїстість природи персня говорить і те, що в деяких випадках він захищає від зла, в той же час заважає творити зло. На Кавказі існувало повір'я, що носіння на руці кільця або персня перешкоджає спілкуванню з духами, тому кільця необхідно було носити жінкам, адже жінка вважалася істотою нечистою, особливо тісно пов'язаною з хтонічним світом і здатною шкодити оточуючим. Кільце таким чином захищало не тільки саму жінку, але й захищало від неї. [Карімова 2013, с. 40].

У нас немає чіткого уявлення про те, яке значення надавали кільцям і персням у слов'янському середовищі, але, очевидно, ці прикраси не були особливо поширені. Археологія дає досить невелику кількість так званих перснів салтівського типу (персні зі вставками, закріпленими чотирма хрестоподібно розташованими крапанами). Фрагмент такого персня (інв. № АЗС-1262) надійшов з колекції Б. І. та В. Н. Ханенків до Музею старожитностей та мистецтв серед інших перснів різної форми й датування, знайдених переважно в Київській, Чернігівській та Полтавській губерніях (табл. XXI, іл. 1). І лише з кінця X – на початку XI ст. можна говорити про збільшення кількості таких прикрас і зростання їх різноманітності.

Давньоруські персні неодноразово привертати увагу дослідників, які класифікували й типологізували ці прикраси [Недошивина 1967, с. 253–274; Седова 1981, с. 121–143;

Макарова 1986, с. 39–48, 128–133; Михайлик 2006, с. 52–62; Рябцева 2014, с. 143–167]. Однак специфіка перснів у тому, що їх передавали з покоління в покоління, вони менше залежать від крою одягу, а, крім того, при знахідці, наприклад, у скарбі, вони легко могли бути використані як прикраса і через кілька століть після виготовлення. Це створює певні складнощі при датуванні тієї або іншої прикраси. Це стосується і деяких перснів, які традиційно відносяться до домонгольського періоду історії Русі в силу походження з її території та приналежності до колекцій, що позиціонуються як давньоруські. Такий перстень (інв. № АЗС-654), що надійшов із зібрання Б. І. та В. Н. Ханенків, зберігається у фондах НМІУ (табл. XXI, іл. 2). Місцем його походження зазначено Київ, обставини знахідки не вказані [Ханенко 1902, с. 49, табл. XVII, № 1049]. Л. Михайлик відносить цей перстень до типу 9 – «персні, що мають кілька вставок», і вважає, що його слід віднести до імпортованих виробів [Михайлик 2006, с. 59–60, рис. 4. 80].

Конструкція цієї срібної прикраси досить складна і незвична для перснів давньоруського періоду. Шинка і щиток виготовлені окремо, а потім спаяні. Перстень досить великий за розміром, зовнішній діаметр шинки становить 22 мм, ширина шинки ~7 мм, діаметр щитка – 15,5 мм, висота – 11 мм. Касти невеликі, їх діаметр – близько 3 мм, найбільший – 4,5 мм. Щиток персня коробчастий, з плоским денцем і напівсферичною верхньою частиною. Півсфера обрамлена кільцем з 13-ти кульок досить великої зерні, посаджених в скані колечка. На поверхні півсфери хрестоподібно розміщені п'ять кастів у вигляді циліндрів. Центральний каст дещо більший від інших, обрамлений сканним дротиком по основі, між іншими кастами розташовано по одному сканому колечку. Усі касти заповнені якоюсь масою, яка втратила колір, тільки в центральному касті наповнювач червоного кольору. Стінки щитка-коробочки прикрашені хвилястою орнаментальною смугою з гладенької дротинки, яка з двох боків обрамлена сканими поясками. Так само орнаментована досить широка шинка.

Подібна конструкція нагадує конструкцію перснів з напівсферичними щитками, що трапляються серед скарбів X–XI ст., у похованнях Плісеська та мають візантійсько-дунайські прототипи. Подібні персні побутували

в Балкано-Карпатському регіоні і в XII ст., однак не характерні для Східної Європи в цей час [Рябцева 2014, с. 143–167].

Попри подібність конструкції, слід зауважити різницю в декорі нашого персня: відсутність зерневих візерунків, інший характер скані, наявність кількох досить високих циліндричних кастів, що нагадують колонки. Аналогічні персні відомі в колекції Державного історичного музею в Москві (табл. XXI, іл. 3). Вони датовані XIX ст. (№ ГИМ 44376, № ГИМ 23670 та ін.) [<https://catalog.shm.ru/entity/OBJECT/1701457?page=259&sort=100&fund=10&index=12918>]. Щоправда, є відмінність у конструкції: їх щитки не мають вигляду циліндричної коробочки, а складаються з плоского денця та півсферичної верхньої частини, яка прилягає безпосередньо до денця. На жаль, їх походження не вказано, так само як і обґрунтування датування.

Звертає на себе увагу конструктивна схожість персня АЗС-654 та естетична подібність з іншим срібним перснем (інв. № АЗС-649) з колекції НМІУ (табл. XXII, іл. 4). Перстень, походження якого в інвентарній книзі не вказано, ймовірно, був переданий з колекції Церковно-археологічного музею Київської духовної академії після його розформування. Надійшов у пошкоджену стані, щиток відокремлений від шинки. За виглядом він абсолютно ідентичний персня з Черкаського повіту Київської губернії, фотографія якого опублікована в «Альбомі пам'яток Церковно-археологічного музею» разом з «татарськими украшениями, которые могли быть употребляемы и не татарами» [Петров 2015, с. 38–39, табл. XXI, рис. 18]. Перстень також складається з окремо виготовлених щитка і шинки. Щиток коробчастий, циліндричний, з п'ятьма розміщеними по колу на однаковій відстані один від одного колонкоподібними виступами, прикрашеними з одного боку кульками зерні. На верхній площині щитка розміщена ажурна куполоподібна розетка з 10 пелюсток, виконаних зі скані. Розетка увінчана чотирма пірамідально розташованими кульками зерні. Обрамляє її бордюр з трьох витків сканої дротинки. Шинка досить широка, пластинчаста, жолобчаста по довжині. Перстень великий за розміром, зовнішній діаметр шинки – 26 мм, ширина шинки – 7 мм. Масивний щиток має найбільший діаметр – 20 мм, висоту з розеткою – 11,5 мм.

Іл. 5. Персні з могильника Кернаве. [За: Vélius 2005]

Аналогічні персні та фрагменти перснів були знайдені в похованнях мордовсько-ерзянського Гагінського могильника золотоординського періоду (Нижегородська обл. РФ) [Гагинский могильник 1896, с. 148–153, рис. 231, 232], у Дічневському скарбі (Курська обл., РФ) [Шпилев 2008, с. 78–83], у комплексі поховання № 59 могильника Кюлялахті Калмістомякі (Карелія) [Бельский 2012, с. 142, рис. 90-1a, b]. Основою для датування подібних прикрас були джучидські монети XIV ст., що входили до складу інвентаря поховань Гагінського могильника. Одна з найчисленніших груп таких кілець знайдена при дослідженні литовського могильника в Кернаве – першій столиці Литовського князівства. Кожне з них індивідуальне за формою (іл. 5), жоден тип не повторений [Vélius 2005, р. 72].

Можна відзначити деяку конструктивну й стилістичну схожість цих перснів і з перснем зі Шведського історичного музею SHM18461 [Pia Bengtsson Melin 2014, fig. 3.] з поховання в приході Свярта в Седерманланді, який інтерпретується як кільце прелата і вважається роботою шведського ювеліра середини XIII ст.

Усі ці прикраси об'єднує ряд ознак. Насамперед це окремо виготовлені щиток і шинка. Щитки всіх цих перснів, за винятком шведського, можна назвати коробчастими. Вони виготовлені у вигляді коробочки (циліндричної або прямокутної), з плоским дном і досить високими стінками, орнаментованими сканими зигзагоподібно зігнутими дротинками. «Кришка» може бути куполоподібною ажурною сканою або тисненою суцільною, але декорованою сканими кільцями, трубчастими кастиками зі вставками (як у персня АЗС-654 і шведського персня) або плоскою з однією вставкою, обрамленою пасками скані. Декор доповнюють «колонки» зі скані, скрученої в трубочки-пружинки або просто

колонки-трубочки, у які можуть бути вставлені невеличкі стержні із зерню на вершині. Таким чином щиток набуває форми, близької до архітектурної. Деталі додатково обрамляються пасками скані, іноді – у кілька рядів. Шинка часто широка пластинчаста, інколи жолобчаста.

Можливо, форма щитків таких перснів є своєрідною ремінісценцією більш ранніх «архітектурних» перснів, для якої в Східній Європі чомусь склалися сприятливі умови після монгольського завоювання (слід, однак, зазначити, що персні такого типу досі не відомі в похованнях кочовиків цього періоду, а походять з поховань осілого населення або зі скарбів.) Не виключено, що цьому сприяли певні світоглядні зміни, зокрема, поширення християнства в Литві і сприйняття щитка як зображення храму в мініатюрі. Очевидно, у цей самий період поширені єврейські шлюбні кільця з «архітектурним» щитком, про що свідчать знахідки з Ерфуртського, Кольмарського та Вайсенфельдського скарбів [Stürzebecher 2020, р. 72–79, fig. 3].

Можна відзначити схожість конструктивно-декоративних елементів перснів з елементами деяких інших прикрас золотоординсько-литовського періоду XIV – початку XVI ст. Поширеним, зокрема, було використання своєрідних трубочок, інколи згорнутих із металевої пластинки, а найчастіше дротяних, звитих у вигляді пружинки, у які інколи вставляли невеличкі стержні, що завершуються каплеподібною голівкою. Характерними деталями були пояски зі скані, часто багаторядкові, та бордюри з дротинки, зігнутої «вісімками», що припіднімають верхню частину виробу над основою та надають йому особливої ажурності. Такі елементи присутні в декорі срібної діадеми (табл. XXII, іл. 6) АЗС-765 (знайдена в кургані біля с. Ново-Миколаївка Катеринославської губернії) та знайденої в Києві підвіски (табл. XXIII, іл. 7) АЗС-578 з колекції НМІУ, а також багатьох ювелірних виробів з території від Волги до Дунаю.

Срібний перстень (інв. № АЗС-565), великого розміру, оздоблений візерунками зі скані й зерні та вставками з каменів (табл. XXIII, іл. 8), здається, не має аналогів і це утруднює його атрибуцію, тим паче, що час та обставини виявлення не відомі, а місцем знахідки у випуску «Древностей Приднепровья», присвяченому добі Великого переселення народів, вказано Київську губернію. Висловлювалася

думка, що перстень подібний до золотого персня зі вставками з коштовних каменів, знайденого під час розкопок Десятинної церкви у 1939 році (т. зв. тайник) [Каргер 1941, с. 79, рис. 25г]. У публікації Ханенка перстень описаний як «кольцо большое серебряное, позолоченное, украшенное сканью и инкрустированное гранатами». Перераховуючи ряд предметів східної, перської або сирійської роботи, Ханенко зазначив, що перстень слід віднести до «тієї ж східної культури» [Ханенко 1901, с. 11, 24, № 381, табл. XIV, № 381].

Шинка персня виготовлена з широкої пластини з розширеними кінцями, що була зігнута в кільце, кінці спаяні. Шинка оздоблена сканно-зерневим орнаментом: на широких кінцях – дві великі спіралі, утворені сканими дротинками, від яких відходять короткі спіральні завитки, спіралі облямовані з одного боку двома аркоподібними сканими поясками, між якими міститься зерневий декор. У вузькій частині шинки, стикуючись кінцями з аркоподібними деталями, горизонтально розташовані два пояски зі сканих «косичок», між якими є рядок зерні. У місці з'єднання кінців шинки припаяно круглий каст із поставленої на ребро смужки металу. Каст облямований зерненими трикутниками, а нижче – кількома сканими поясками, між якими зроблено декор із зерні. У касті закріплено опуклий круглий щиток, облямований сканню по краю. На щитку у вигляді трикутника розташовано чотири циліндричних касти, три з яких позначають вершини трикутника, одна – центр. Касти, ймовірно, були оздоблені хвилясто вигнутими дротинками, які зараз безладно розташовані на щитку у вигляді деформованих фрагментів. У кастах напівсферичні вставки із темно-вишневих гранатів, шліфованих кабошонами: центральний круглий, інші – овальні. Між кастами, теж трикутником, містяться три ажурні скані напівсфери, увінчані пірамідками із зерні. Таким чином, композиція загалом нагадує шестикінцеву зірку.

Це найбільший за розмірами перстень – зовнішній діаметр шинки становить 26 мм, ширина шинки – від 10,5 мм до 23,3 мм. Діаметр щитка – 24,4 мм, вставки трохи різняться між собою за розміром: діаметр центральної 5 мм, навколо неї гранати розміром 5×7 мм, 6,5×4,5 мм, 6×5 мм.

Хоча перстень не має аналогів, але певні елементи декору дозволяють робити деякі ви-

сновки щодо його датування. Визначальним у цьому випадку є сканий орнамент у вигляді тугої спіралі, від центральної лінії якої відходять короткі завитки. Найвідоміший виріб, серед декору якого присутні подібні елементи, це т. зв. «Шапка Мономаха», що найвірогідніше датується XIV ст. О. Спіцин відмічав, що спіралеподібний орнамент притаманний для кола сирійських ювелірних виробів XII ст. [Спицин 1906, с. 159–162]. Але використання скані для відтворення такого візерунку стало характерним для ювелірного мистецтва від монгольських володінь до Західної Європи, починаючи з XIII ст. [Маршак 2017, с. 249]. На думку М. Г. Крамаровського, стиль так званої спіральної філіграні, виникнувши в Китаї, оформився остаточно на території Золотої Орди [Крамаровський 2008, с. 145–150].

Широко використовувалися такі орнаменти грецькими ювелірами, майстрами Новгороду та Москви як для декорування досить великих виробів, таких як оправи Євангелій та оклади ікон, так і для дрібної пластики, особливо в XIV–XVI ст., зразком чого можуть бути численні оправи невеличких іконок, найчастіше кам'яних більш раннього часу. Орнамент доповнювався вставками в пластинчатих кастах, що повторювали форму каменів.

Стилістично саме до таких виробів новгородської та московської роботи найближче перстень з колекції НМІУ. За характером скань подібна, наприклад, до скані на оправі камеї із зображенням святих Димитрія Солунського та Георгія Переможця із зібрання Музеїв Кремля [Византийские древности 2013, с. 241–242, кат. 43], яка датується кінцем XIV – першою третьою XV ст.

Таким чином, можна віднести цей ювелірний виріб до XIV–XV ст., періоду ординсько-литовського домінування на землях України. Враховуючи поширеність спіральної орнаментики та техніки скані, складно визначити місце його виготовлення. Однак використання каменів високої якості та срібла високої проби, оригінальність форми, майстерність виконання свідчать про те, що він міг бути зроблений на індивідуальне замовлення або в одному зі значних центрів, яким, на жаль, Київ на той час не був, або запрошеним майстром у великому маєтку. Судячи з розміру, перстень чоловічий, розмір, очевид-

но, дозволяв його носити навіть поверх рукавички. Мабуть, його власником міг бути хтось зі світських або духовних володарів Великого князівства Литовського.

Загалом персні складної конструкції з коробчастим щитком та зі скано-зерневим декором побутували, очевидно, досить довго, з XIV ст. принаймні до початку XVII ст. (відомий

подібний перстень у складі монетно-речового скарбу кінця XVI – початку XVII ст., знайденого 2014 року в с. Рудки Хмельницької області [Бакалець 2017, с. 194]). Можливо, місцем їх виготовлення була столиця Великого князівства Литовського, яке, так само, як свого часу Улус Джучі, акумулювало різні культурні та мистецькі традиції.

Джерела та література

- Бакалець, О. А. 2017. *Скарби Поділля XIV – середини XVII ст. Документи і матеріали*. Київ.
- Бельський, С. В. 2012. Могильник Кюлялахти Калмистомяки в Северо-Западном Приладожье (археологические исследования 2006–2009 годов). *Свод археологических источников*, 3. Санкт-Петербург.
- Византийские древности 2013. *Византийские древности. Произведения искусства IV–XV веков в собрании Музеев Московского Кремля. Каталог*. Москва.
- Гагинский могильник. 1896. *Отчет Императорской археологической комиссии*. 1894. Москва, с. 148–153.
- Каргер, М. К. 1941. Тайник под развалинами Десятинной церкви в Киеве. *Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института истории материальной культуры*, 10. Москва, с. 75–85.
- Каримова, Р. Р. 2013. *Элементы убранства и аксессуары костюма кочевников Золотой Орды (типология и социокультурная интерпретация)*. Серия Археология евразийских степей, 16. Казань.
- Крамаровский, М. Г. 2008. *Китайская филигрань на путях к Ближнему Востоку. От Китая до Европы: Искусство исламского мира: каталог выставки*. Санкт-Петербург, с. 145–150.
- Макарова, Т. И. 1986. *Черневое дело Древней Руси*. Москва.
- Маршак, Б. И. 2017. *История восточной торевтики III–XIII вв. и проблемы культурной преемственности*. Санкт-Петербург.
- Михайлик, Л. П. 2006. Металлические перстни X – первой половины XIII вв. из Киева (хронология, типология). *Российская археология*, 3, с. 52–62.
- Недошивина, Н. Г. 1967. Перстни. *Очерки по истории русской деревни X–XIII вв.* Москва, с. 253–274.
- Петров, Н. И. 1915. *Альбом достопримечательностей Церковно-археологического музея при Императорской Киевской духовной Академии, IV–V*. Киев.
- Седова, М. В. 1981. *Ювелирные изделия древнего Новгорода (X–XV вв.)*. Москва.
- Спицын, А. 1906. К вопросу о Мономаховой шапке. *Записки отделения русской и славянской археологии Императорского русского археологического общества*, VIII, 1. Санкт-Петербург, с. 146–184.
- Ханенко, Б. И. и В. Н. 1901. *Древности Приднепровья*, IV. Киев.
- Ханенко, Б. И. и В. Н. 1902. *Древности Приднепровья*, V. Киев.
- Шпилев, А. Г. 2008. Дичневский клад – комплекс женских украшений русско-ордынского прубежья второй половины XIV в. в Курской области. *Российская археология*, 2, с. 78–83.
- Vėlius, G. 2005. Kernavės miesto bendruomenė XIII–XIV amžiuje. Vilnius.
- Maria Stürzebecher. 2020. The Medieval Jewish Wedding Ring from the Erfurt Treasure: Ceremonial Object or Bride Price? *Erfurter Schriften zur Jüdischen Geschichte*, 6: Ritual Objects in Ritual Contexts. Erfurt, p. 72–79.
- Pia Bengtsson Melin. 2014. *For love, healing and protection. Notes on Medieval finger rings with sapphires and other gemstones. Swedish collections*. URL: http://kulturarvsdata.se/raa/fornvannen/html/2014_259/

Втрачена колекція коштовностей княжого Києва

Стаття присвячена київському мистецтвознавцю, археологу і колекціонеру Б. К. Жуку та характеристиці його приватної колекції, вивезеної на Захід. Документальні свідчення про основний її зміст було виявлено в Архіві музею Дамбартон Окс у Вашингтоні і в представленому обсязі публікуються вперше.

Ключові слова: Б. К. Жук, приватна колекція.

The article is devoted to the art expert, collector and archaeologist B. K. Zhuk from Kyiv and the characteristics of his private collection, which was moved to the West. Documents about its main content were discovered in the Archive of the Byzantine Collection of the Dumbarton Oaks, Washington D.C., and are being published in this volume for the first time.

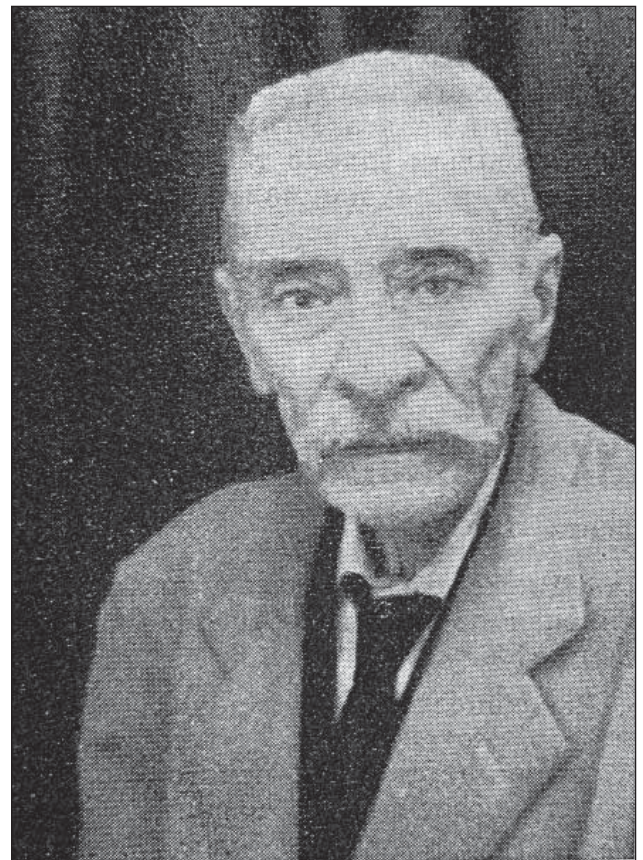
Key words: B. K. Zhuk, private collection.

Професор Київського художнього інституту, мистецтвознавець і археолог, сучасник і знайомий відомих особистостей, істориків, археологів, митців – проф. М. О. Макаренка, М. Ф. Біляшівського, В. В. Хвойки, проф. В. Г. Ляскоронського, проф. П. П. Курінного, В. Г. Кричевського, проф. В. К. Клейна¹ та інших, фахівець із прикладного мистецтва, який читав лекції та визначав історичну й художню вартість експонатів у багатьох музеях, колекціонер, власник різноманітної збірки художньої старовини – Борис Касьянович Жук (іл. 1).

Він народився в епоху відкриттів і винаходів у Російській імперії, коли центрами наукових досліджень були Академія наук, університети та інститути, наукові товариства. Період його життя захопив ту епоху і Новий час, коли прийшла масова культура, а в суспільстві відбувалися істотні зміни, свідком і учасником яких він був.

Борис Жук народився 13 травня 1878 року у дворянській сім'ї в Києві. Після навчання в Київському реальному училищі, закінчив Петровську академію в Москві – вищий аграрний навчальний заклад у Російській імперії. Потім два роки навчався в Археологічному інституті в Петербурзі, куди приймали тільки з вищою освітою. Інститут готував спеціалістів з різних галузей археології й архівознавства та надавав знання з історичних наук.

Борис Жук з юності любив мистецтво і, перебуваючи в Петербурзі, ознайомився з різними відділами колекції Ермітажу. У Києві до-

Іл. 1. Професор Б. К. Жук, київський мистецтвознавець, археолог і колекціонер

бре знав колекцію Богдана і Варвари Ханенків та першого публічного музею, цікавився розкопками й археологічними знахідками, вважався «своїм» у колі київських археологів та музейників і почав збирати власну колекцію.

У 24-річному віці брав участь у роботі XII Археологічного з'їзду в Харкові (1902),

¹ Володимир Карпович Клейн (1883–1935) – історик мистецтва, музейний діяч, архівіст, дослідник старожитностей, завдяки діяльності якого було врятовано багато пам'яток давньоруського мистецтва. Відомий своїми працями в галузі східного й давньоруського мистецтва як знавець стародавніх тканин. У 1924–1935 роках виконував обов'язки зберігача, завідувача відділу шиття і тканин, заступника директора з наукової частини Збройної палати в Москві. Репресований по «Кремлівській справі», помер у Бутирській в'язниці. Реабілітований у квітні 1957 року.

серед членів якого були барон Йосиф Августович де Бай, проф. В. З. Завитневич, Н. А. Ставровський, В. В. Хвойка, В. Г. Кричевський, А. А. Скриленко та інші.

Нову епоху великих потрясінь і грандіозну переоцінку людських цінностей принесла Перша світова війна і революції. За перші сім років радянської влади було втрачено майже 50 % загального культурного фонду. Велику кількість творів прикладного мистецтва городяни обмінювали на продукти харчування, величезну частину було розграбовано з дворянських садиб, багато загинуло під час вибухів і знищення соборів і церков та під час вилучення з музеїв на різні цілі. Б. К. Жук згадував, що вилучення з церков дорогоцінних металів для карбування монет (майже виключно срібла, навіть низької проби) згубило для науки та історії шедеври мистецтва [Жук 1956, с. 84].

Відомий український поет, перекладач, історик мистецтва Михайло Орест² також згадував ці події: «Проводившие изъятие церковных и других ценностей энкаведисты совершенно не разбиравшиеся в научных вопросах, не придавали никакого значения старинным предметам. Даже В. Затонский, Народный комиссар просвещения Украины, человек с высшим образованием, партийный член Украинской Академии наук, говоря по поводу сноса Михайловского Златоверхого монастыря, называл археологов и искусствоведов любителями старья, “музейными старьевщиками”» [Микорский 1951, с. 9].

Конфісковували приватні колекції, що їх спочатку перетворювали в пролетарські музеї. До 1930-х років вони були ліквідовані, колекції розпродані й розкрадені. Деяку частину приватних колекцій у вихідців з інтелігенції націоналізували. Хоча їх залишали у власників, проте останні не мали права власності. Вони отримували охоронні документи, що давали їм можливість уникати обшуків і офіційних грабежів. Протягом 1920–1930-х більшість таких колекцій була розпродана [Бродский 1993, с. 56–61].

З 1921 року Б. К. Жук працював у першому державному музеї Києва (з 1924 року – Всеукраїнський історичний музей ім. Т. Шевченка). З 1923 року він читав курс із прикладного мистецтва в Київському археологічному інституті та Київському художньому інституті, у званні доцента (1924–1935) на музейному і текстильному відділеннях педагогічного факультету. Музейне відділення проіснувало дуже короткий час і підготувало тільки один випуск студентів. Працюючи за фахом з багатьма музеями, він згадував, що нова влада видаляла з музеїв директорів-учених і кваліфікованих наукових співробітників, а призначала своїх, партійних, які нічого не розуміли в музейній роботі, але були «віддані» радянській владі. Це спричинило занепад музейної роботи [Жук 1956, с. 86].

У 1930-х роках свого апогею досягли арешти і репресії вчених, а також повсюдне знищення предметів мистецтва в церквах, бібліотеках і музеях. Не претендуючи на вичерпний перелік того, що відбувалося, приведемо лише кілька епізодів, безпосередньо пов'язаних з професором Б. К. Жуком. Так, у 1930-х роках надійшло розпорядження НКВС СРСР про вилучення всіх тканин із закритих церков і монастирів та їх відправку в економічний відділ НКВС на предмет випалу з них срібла. У зв'язку з цим Б. К. Жук спілкувався з багатьма московськими мистецтвознавцями, просив допомоги дістати дозвіл на право відбору тканин, що мають художнє та історичне значення для музеїв. Усі погоджувалися, але страх перед НКВС був сильнішим. У результаті, як він згадував, усі тканини були спалені, включно з унікальними, а срібла було отримано від них на копійки [Жук 1956, с. 84]. У 1933 році київські музеї отримали таке розпорядження – здати на зберігання в Державний банк найцінніші речі. Виконуючи цей наказ, В. І. Касій, т.в.о. директора Лаврського музею після арешту П. П. Курінного, що займав посаду протягом двох місяців [Яненко 2018, с. 392], відібрав

² Михайло Орест (Михайло Костьович Зеров, 1901, Полтавщина – 1963, Аугсбург). Закінчив у Києві Інститут народної освіти, працював учителем у різних містах. З 1924 року жив у Києві, був двічі арештований, репресований, відбув чотири роки ув'язнення у концтаборах. У 1941 році потрапив у полон, опинився у Вінниці, до 1944 року перебував у Львові, потім у таборі біженців в Аугсбургу. Від 1944 року до смерті жив і працював у Німеччині. Заснував і керував Інститутом літератури в Мюнхені, займався редакторською роботою. Писав під псевдонімом Микорський.

сім ящиків найбільш цінних у науковому та художньому сенсі речей, які були передані в Київський державний банк на зберігання. Через кілька років професора Б. К. Жука запросили в комісію з перевірки вмісту ящиків, зданих київськими музеями в Держбанк. Завданням комісії було виділення з них предметів з дорогоцінних металів, що не мали науково-художнього значення, на брухт. Серед ящиків не виявилось жодного із семи, що їх здав Лаврський музей. Як з'ясувалося згодом, вони були перевезені в Москву співробітниками НКВС СРСР [Жук 1956, с. 85].

У другій половині 1930-х років Б. К. Жук як фахівець із прикладного мистецтва, котрий визначав музейні експонати, працював у багатьох музеях різних міст України – Харкова, Чернігова, Житомира, Хорола, Білої Церкви та інших. Він знайомився з директорами та співробітниками музеїв, оглядав музейні експозиції та працював з експонатами, вивчаючи й оцінюючи їх історичне значення. Маючи такий досвід, він досить детально описав безсистемність експозицій того часу, відсутність дійсної музейної роботи в музеї міста Бердичів, у Маріупольському та Проскурівському музеях, Вінницькому обласному і Полтавському музеях. Там він читав лекції з прикладного мистецтва, проводив роботу за дорученням Управління мистецтв Раднаркома УРСР і спостерігав «ту неприглядную действительность, которая царилa в этих научных организациях перед Второй мировой войной» [Жук 1956, с. 89–92]. Київські газети передвоєнного десятиліття, детальний аналіз музейних повідомлень і дискурсів також дають достатньо інформації про деградацію і занепад музейної справи у 1930-х – на початку 1940-х років [Яненко 2017, с. 438–441].

Не кращою була і ситуація в академічних інститутах. Коли, наприклад, з ініціативи нового директора Інституту фолклору В. П. Петрова була поставлена тема «українські килими», то розробляти її силами співробітників

Інституту було неможливо. Тому вирішили запросити досвідчених фахівців, не пов'язаних з Інститутом, серед них – В. Г. Кричевського, П. П. Курінного, О. М. Моргуна, Б. К. Жука, В. А. Костенську з Полтави [Полонська-Василенко 1958, с. 95, 114].

Цей матеріал Б. К. Жук добре знав, працюючи над докторською дисертацією про українські килими. Його наукова праця отримала позитивні відгуки опонентів. Її захист був призначений на вересень 1941 року, але цьому перешкодила Друга світова війна.

У 1938–1943 роках Б. К. Жук обіймав посаду заступника директора з наукової частини музею Українського народного мистецтва і був науковим консультантом при Державному культурно-історичному заповіднику.

Археолог і мистецтвознавець за фахом, обізнаний і зацікавлений, поціновувач старовини, він з молодих років і протягом півстоліття збирав власну колекцію: купував випадкові знахідки в місцевих збирачів старожитностей, речі з аматорських розкопок, зберіг деякі цінні предмети, що призначалися владою на брухт тощо. Тримати колекцію і продовжувати її збирати в той час було дуже небезпечно. Купівля або продаж церковного антикваріату переслідувалися і чимало збирачів опинилися в таборах.

Працьовитий і скромний Б. К. Жук не мав бажання просто вкладати кошти у пам'ятки старовини, до того ж, яких він не мав. Головним його прагненням було врятувати мистецькі твори від знищення. Його приватну колекцію бачили тільки близькі друзі. Серед них – В. Шугаєвський³, який часто бував у Б. Жука на вулиці Житомирській, бачив і знав його велику й різноманітну колекцію старовини і вважав, що це справжній музей. Пізніше, коли обидва були вже в еміграції, В. Шугаєвський писав: «У Західній Німеччині проживає проф. Київського Художнього Інституту Борис Жук. У нього знаходиться велика і різноманітна збірка художньої старовини. Є бага-

³ Валентин Андрійович Шугаєвський (1884–1966) народився в Києві, закінчив Археологічний інститут в Петербурзі, працював у Чернігівському історичному музеї. У 1919 році став директором нумізматичних колекцій музеїв Києво-Печерської лаври та Київського історичного музею. Був професором нумізматики Київського університету і старшим науковим співробітником Київського інституту археології. У роки Другої світової війни працював у музеях Львова і Самбора. У 1944 році виїхав до Чехословаччини, де працював у музеях Праги. З 1945 року мешкав у Німеччині, звідки 1949 року емігрував до Америки. Працював помічником директора української служби «Голос Америки». Автор дослідження «Монета і грошова лічба на Україні в XVII ст.» [Шугаєвський 19526].

то українських хрестів, головню енкалпіонів, і образків XI–XIII віків. У приватних руках це найбільша збірка в Європі» [Шугаєвський 1952а, с. 3–4].

До колекції професора Б. К. Жука входили пам'ятки різних історичних епох. Значну їх частину складали предмети давньоруського мистецтва із золота, срібла та бронзи, знайдені в Києві та на околицях. За його спостереженнями, мало хто з любителів старовини цікавився в той час ювелірними виробами з розкопок у Києві, а при радянській владі навіть і з музеїв. Тому більша кількість знайдених речей гинула в руках ювелірів, що переплавляли їх на дорогоцінний метал. Так зникло чимало золотих середньовічних прикрас, виявлених у Києві, тому загальна кількість відомих золотих ювелірних виробів обмежена, не кажучи вже про те, що деякі типи прикрас трапляються дуже рідко.

Колекція була найціннішим надбанням його життя. У 1943 році проф. Б. К. Жук був серед біженців, які залишили Київ.

Протягом своєї професійної праці він виступав на захист вітчизняної старовини, стародавніх культових пам'яток архітектури – соборів і церков, намагаючись зберегти їх культове начиння від знищення (святенний посуд, богослужбове вбрання, ікони, стародавні тканини, книги тощо). Так, у 1937–1938 роках особисте втручання Б. К. Жука врятувало 580 старовинних ікон Києво-Печерської лаври, призначених владою до спалення. За його ініціативою Українським управлінням мистецтв було організовано систематичне обстеження закритих молитовних домів Поділля. Обстеження й вилучення предметів науково-музейного значення проходило під керівництвом Б. К. Жука. Завдяки цьому були врятовані від руйнації унікальні об'єкти, які поповнили колекцію Вінницького обласного музею майже на шість тисяч цінних предметів [Некролог 1960].

Іл. 2. Професор О. О. Васильєв, російський сходознавець, арабіст, засновник американської візантології. Автор Карл К. Булла

У середині 1940-х років він опинився в Австрії, де мешкав у таборі Міжнародної організації біженців (IRO – International Refugee Organisation). Через деякий час проф. Б. К. Жук переїхав до Західної Німеччини, яка перебувала в окупаційній зоні США, Великої Британії та Франції. Зазнавши моральних й матеріальних повоєнних труднощів, він наважився продати колекцію.

За порадою і за посередництва свого друга й колеги професора В. А. Шугаєвського, який у 1949 році переїхав з Німеччини до США, Б. К. Жук листовно звернувся до професора О. О. Васильєва⁴, старшого дослідника в центрі візантиністики в Дамбартон Окс (Dumbarton Oaks) у Вашингтоні з проханням розгляду можливості придбання музеєм його колекції (іл. 2).

⁴ Олександр Олександрович Васильєв (1867, Санкт-Петербург – 1953, Фредериксберг, Вірджинія) – російський сходознавець, арабіст, професор Санкт-Петербурзького університету (1912–1925). Завідувач розряду ранньохристиянської і візантійської археології та мистецтва РАІМК з 1919 року, голова РАІМК (1920–1925). У 1925 році виїхав у закордонне відрядження спочатку в Берлін, потім до Парижа і далі в США. 2 червня 1925 року рішенням загальних зборів виключений з АН СРСР. Після того, як 1 червня 1928 року було визнано остаточним терміном його відрядження, прийняв рішення не повертатися. З 1925 по 1938 рік – професор університету Вісконсина. У 1934 році обраний членом Югославської академії наук. Упродовж наступних років О. О. Васильєв був також президентом Археологічного інституту імені Н. П. Кондакова в Празі (1935–1951), членом Американської академії середньовіччя, головою Міжнародної асоціації візантиністів (International Association of Byzantine Studies), засновником американської візантології.

У своєму листі від 04.XI.1949 року проф. Б. К. Жук, зокрема, писав: «Многоуважаемый коллега проф. А. А. Васильев!

Простите меня, что я Вас беспокою и затрудняю, но я не знаю английского языка и совершенно благодаря этому лишен возможности обратиться непосредственно к дирекции Музея. Через своего друга проф. В. А. Шугаевского я обращаюсь к Вам относительно продажи Музеем имеющихся в моем собрании золотых колтов с изображением перегородчатой эмалью лика Иисуса Христа. В своем письме Шугаевский сообщил мне, что Вы были так добры и любезны и поговорили с дирекцией Музея по этому поводу и что Музей желает приобрести означенные колты, но желает их видеть и знать цену. Предварительно должен сообщить, что эти колты найдены в Киеве на территории Старого Города <...>

Изображение лика Христа на колтах, как Вам известно, является весьма редким и в большом собрании С-Петербургского Эрмитажа имеется с подобным изображением только один колт, значительно меньшего размера, худшей сохранности и значительно более грубой работы, тогда как в данном случае имеется их пара, большого размера и прекрасной работы. В. А. Шугаевский сообщил мне, что на бывшем аукционе в Нью-Йорке продана была пара колтов значительно худших, чем данные, с каким-то иным изображением за цену 1300 долларов! Я полагаю, что цена за эту пару колтов 2 тысячи долларов не скажется высокой и приемлемой для Музея. Было бы желательно знать, если данная цена для Музея не подходит, его оценку» [Archive of the Byzantine Collection. Letter from Prof. B. Zhuk of 04.XI.1949].

Дамбартон Окс був зацікавлений тільки у видатних речах візантійського мистецтва, тому Б. К. Жук запропонував найкращі зразки своєї колекції – пару золотих колтів з емаллями, на яких було зображення Христа. Спочатку музей мав намір купити тільки один із цих колтів, тому що стан збереження парного був недостатньо добрий, але власник відмовлявся роз'єднати прикраси. Він писав: «<...> разъединять пару сережек было бы очень жестоко и чтобы их не разъединять и чтобы они попали в Музей именно византийского искусства, готов уступить за 1500–1600 долларов. Одно лицо в Лондоне желает приоб-

рести эти сережки, но я бы хотел бы и дешевле, но продать их в Ваш музей, а не в частные руки, где они окажутся недоступными для широких масс» [Archive of the Byzantine Collection. Letter from Prof. B. Zhuk to the Director J. S. Thacher of 02.01.1950].

Листування протягом тривалого часу між професором Б. Жуком і директором музею Дж. Течером закінчилося успішно. Пара колтів була придбана музеєм у травні 1950 року, однак з помилково зазначеним власником місцем і датою їх знахідки (Київ, територія Старого міста, вул. Стрілецька, 1904–1906 рр.). Із цим паспортом вони ввійшли до музейного каталогу [Ross 1965, vol. II, p. 112–113, pl. LXXVI, no. 161]. Якщо б не випадковість, то ми б, напевно, ніколи не дізналися про дійсне походження цих речей.

Працюючи з повним листуванням проф. Б. К. Жука, що збереглося в Архіві відділу візантійського мистецтва Дамбартон Окс, увагу привернув один з листів, написаних через два роки після продажу колтів. У ньому, звертаючись до директора музею, колекціонер, зокрема, писав: «<...> хочу спросить, интересует ваш музей и не приобрел бы он у меня <...> и золотой женский перстень византийской работы с алмандином, резаным в виде шестиконечного креста прекрасной художественной работы. Найденный на территории Десятинной церкви (постройка X в.) в Киеве в очень богатом кладе, где были найдены и колты с изображением Христа, приобретенные Вами у меня» [Archive of the Byzantine Collection. Letter from Prof. B. Zhuk to Mr. J. Thacher of 28. 01.1952].

До складу жодного з відомих скарбів, знайдених біля Десятинної церкви, такий перстень і колти не входили. Вони могли належати тільки до зниклого скарбу, що початково мав кілька сот золотих колтів з емаллями, які розійшлися по різних місцях, а підказка власника про «очень богатый клад» вказувала на єдиний, знайдений у зазначеному місці в 1842 році. Зображення Христа на цих колтах відноситься до унікальних і аналогічних їм серед уцілівших у київській скарбовій колекції не існує. До особливих ознак цієї пари належить емаль коричневого кольору, яка є рідкісною серед гами київських емалей. Той, хто зробив ескізи деяких речей цього скарбу в записнику В. Хвойки також зазначав, що емаль образів

святих була темного, темно-коричневого кольору [Ляскоронский 1913, с. 97].

Так, завдяки архівним матеріалам, що збереглися в Дамбартон Окс у Вашингтоні, вдалося встановити не тільки дійсне походження колтів із зображенням Христа, але й дізнатися про ще одну цінну прикрасу, що початково входила до складу скарбу, знайденого в 1842 році. Це золотий жіночий перстень візантійської роботи з альмандином. «Альмандин вирізан в форме шести-конечного с равными перекрестьями креста, несомненно византийской работы <...> чрезвычайно красивой и тонкой работы. Весом 8,5 гр». Колекціонер вважав, що перстень був подарунком патріарха або імператора Візантії і належав родині Великого князя Київського.

З невідомих причин перстень не був придбаний музеєм Дамбартон Окс і безслідно зник, потрапивши, напевно, до інших приватних колекцій, залишивши по собі як свідчення про своє існування тільки рукописний опис його власника [Archive of the Byzantine Collection. Letter from Prof. B. Zhuk of 04.XI.1949; Pekarska 1997, p. 71–73; Пекарська 1999, с. 65].

У 1949 році музеєм Дамбартон Окс було придбано ще кілька надзвичайно рідкісних речей з колекції Б. К. Жука, знайдених у Києві. Серед них – бронзовий двосторонній нагрудний медальйон XII ст., у техніці виїмчастої емалі, із зображенням обличчя Богоматері на лицевому боці та геометрично-городчастим орнаментом на зворотному [Ross 1965, pl. LXXVII, no 162, p. 113; Pekarska 2011, p. 225–226]. Відомо тільки дві аналогічні прикраси: одна містилася в колекції Ермітажу, а друга – у Київському історичному музеї.

Останнім придбанням музею була срібна, круглої форми платівка з погрудним зображенням святого Феодора (іл. 5). У центрі – рельєфне поясне зображення святого в мантиї, декорованій прямокутною із завитками лінією на грудях. Верхні кути мантиї скріплені фібулою на правому плечі. Складки одягу передано плавно та елегантно. У правій руці святий тримає перед собою чотириконечний хрест. Високе й хвилясте волосся у вигляді тонких завитків та довга й вузька борода витончено роздроблені й добре контрастують із гладко відшліфованим німбом навколо його голови.

З обох боків німба грецькими літерами чітко вигравірувано ім'я зображеного – святий Феодор. Медальйон оточений меандровим орнаментом. Стиль виконання виробу характеризується досконалим малюнком і вишуканими пропорціями, які свідчать про роботу досвідченого майстра-карбувальника. Окраса була опублікована американським дослідником як срібний медальйон константинопольської роботи X ст., без зазначення місця його знахідки [Ross 1965, p. 24–25, pl. XXIII, 20].

Завдяки архівним матеріалам, пов'язаним з надходженням цього експоната до музею Дамбартон Окс, вдалося з'ясувати, що він був знайдений у Києві, поблизу Десятинної церкви [Archive of the Byzantine Collection. Letter of Prof. B. Zhuk to John S. Thacher, from November 1949].

Маючи також можливість дослідити цей медальйон, було з'ясовано, що він виготовлений з дуже тонкого листового срібла і не має вушка для підвішування. Він містився на бронзовій основі також круглої форми, дещо випуклої і більшого діаметра. Зазначені особливості свідчили, що срібна платівка із зображенням святого слугувала накладним оздобленням якогось бронзового предмета і не могла бути самостійною прикрасою особистого убора.

Нові деталі та місце знахідки предмету здивували його приналежністю до процесійного бронзового золоченого хреста, знайденого в серпні 1908 року В. В. Хвойкою під час розкопок братського поховання біля Десятинної церкви.

Срібна платівка круглої форми із зображенням святого Феодора початково прикрашала перехрестя цього хреста [Пекарська 1999, с. 65; Пекарська, Павлова 2004, с. 96–98; Pekarska 2011, p. 236–238].

Процесійний хрест потрапив до приватної колекції Б. І. Ханенка. У квітні 1915 року він експонувався на виставці церковної старовини в музеї Барона О. Л. Штігліца в Петрограді. З десяти медальйонів, які в давнину оздоблювали хрест, на той час зберігся лише один – з погрудним рельєфним зображенням святого Феодора, з яким хрест експонувався. Медальйон, майже увесь вкритий окислами, містився на перехресті та «едва держащийся на месте», як зазначено в каталозі виставки [Макаренко 1915, с. 71, рис. на с. 3, зворот].

У 1921 році, коли за наказом влади з церков та музеїв проводилося грандіозне вилучення предметів з дорогоцінних металів, загинуло безліч художньо-історичних творів у переплавленні їх на брухт. Із загальної маси вилучених речей музейні експерти відокремлювали ті, що мали художню вартість. Можливо, саме за таких обставин ця річ була відокремлена від хреста, але, зважаючи на свою історико-мистецьку цінність, потрапила до приватної колекції музейного експерта.

Представлені вище предмети з колекції Б. К. Жука були придбані музеєм Дамбартон Окс – одним з найбільших центрів американської і світової візантиністики. Вони експонуються, вивчаються й публікуються, беруть участь у виставках і конференціях.

Решта матеріалів колекції залишилась у її власника. Завдяки листуванню між директором музею Дамбартон Окс і Б. К. Жуком протягом 1949–1952 років, вдалося скласти перелік предметів колекції останнього [Archive of the Byzantine Collection. Letters of Prof. B. Zhuk to John S. Thacher, from 04.11.1949; 02.01.1950; 28.01.1952; 15.02.1952; 25.07.1952]. До неї входили археологічні матеріали різних періодів, з яких найбільшу групу складали речі княжої доби: «В моем собрании еще имеются следующие вещи из золота.

1. Собрание трехшариковых сережек в количестве 21 экз. Общим весом 167,0 гр. Среди этих сережек имеются со сплюсненным шариком и с шариками филигранной работы, различных размеров. Фотографию в натуральный размер сережки филигранной работы большого размера прилагаю (іл. 3).

2. Перстень с алемандином, найденный в Киеве в очень богатом кладе на территории вблизи Десятинной церкви (где находится Великий княжеский терем). Алемандин вырезан в форме шести-конечного с равными перекрестьями креста. Несомненно, византийской работы и как я предполагаю подаренному, либо из семьи Великого князя Киевского. Подарок патриарха или императора византийского. Надо отдать ему справедливость чрезвычайно красивой и тонкой работы. Весом 8,5 гр.

3. Пара бусин эллипсоидной формы – найдены в Киеве. Было найдено в кладе це-

Іл. 3. Золоті сережка і намистина з колекції Б. К. Жука, світлини яких були надіслані в музей Дамбартон Окс. Рисунок Л. Пекарської

лое ожерелье, но мне удалось спасти только 2 бусины. Вес 7,1 гр. Фото прилагаю (іл. 3).

4. Крест тельник реликварий, филигранной работы и на лицевой стороне ажуром изображена надпись (читаемая справа налево и сверху вниз) Оагіос Георгіос XI–XII вв., найден в Киеве. Вес 4,3 гр.

5. Клад XII в., найденный в Киеве и состоящий из серебряных бус, из которых некоторые, полагаю византийского происхождения, т. к. очень тонкой работы; половины браслета; височных колец; пуговиц; двух половинок колтов с разным изображением; частей сережек. Некоторые бусы украшены зернью.

6. Случайные находки в виде 3 шт. сережек, височных колец и браслета. Все из серебра – X–XI в. Найденные в окрестностях Киева.

7. Золотые бусины (2 шт.) XI–XII вв.

8. Собрание предметов христианского культа X–XII вв.: – бронзовые кресты, энколпионы, образки (среди которых и византийской работы). Общее количество 98 ед. Собрание чрезвычайно редкое.

Кроме этих предметов имеется:

а) Ряд вещей из золота греческой работы – Керчь (кольца, сережки, ожерелья);

б) Комплект из трех предметов времени переселения народов – браслет, фибула и шейная гривна, найдены в Харьковской губернии. Вес трех предметов 223,2 гр.

Браслет и фибула украшены кр...ми (сердоликовыми) сердцевидной формы.

в) Изумрудная камея Нерона I века н. э. (прошу вернуть камью почтой с удостове-

нием от Музея, со старинных вещей в Австрии не взимается пошлина)».

Крім археологічної збірки до колекції Б. К. Жука входило багато іншої старовини. Серед них – речі церковної атрибутики: вишивки з підризників, «воздушки», у тому числі вишиті сестрою гетьмана Мазепи Марією Магдалиною, козацькі старовинні пояси XVIII ст., зокрема, виключної збереженості й краси золотокований «случський» пояс. Згадував Б. К. Жук і про кам'яний Хрест у своїй колекції, що його викопав М. Ф. Біляшівський на Княжій Горі біля Канева.

Професор В. А. Шугаєвський писав: «<...> дуже важливо, щоб ця збірка не розпорошилась, а залишилась в українських руках, – в якомусь надійному українському музеї чи архіві» [Шугаєвський 1952 с. 3–4]. На жаль, у післявоєнній Європі такого не знайшлося. Речі, найвірогідніше, розпорошились і місцезнаходження їх залишається невідомим.

Завдяки тому, що Б. К. Жук був не тільки колекціонером, а насамперед науковцем, фахівцем своєї справи, який міг докладно визначити й описати предмети, він опублікував на еміграції кілька важливих статей. Підґрунтям до них стала якраз збірка артефактів великокняжого періоду, яка залишилась в нього.

У 1953 році він докладно проаналізував свою збірку золотих тринамистинних сережок, що їх пропонував придбати музею Дамбартон Окс [Жук 1953, ч. 4–5, с. 27–32; ч. 10–11, с. 17–22]. Автор наголошував: «<...> з усієї кількості моїх сережок, 21 примірник, тільки дві знайдено поблизу м. Канева, Київської губернії на Княжій горі, а вся решта в скарбах та випадково знайдені в Києві. Ті сережки, що знайдені на Княжій Горі, нічим не відрізняються від тих, що знайдені в Києві. Це зрозуміло, бо ювелірні майстерні були дуже мало розповсюджені і скупчувались в центрі, яким був Київ».

Він описав тип сережок, їх оздоблення й техніку виготовлення, форму зерні та способи спаювання між собою, способи ношення та кріплення цих прикрас і територію їх розповсюдження. Про період існування моди на

такі сережки та час їх використання можуть свідчити не тільки стерті до основи місця на поверхні намистин, але навіть і дріт, на якому намистини закріплені. Такі сережки переходили з покоління в покоління, були ознакою високого соціального стану особи, розкоші та моди протягом кількох століть. Його колекція тринамистинних сережок за типом і технікою оздоблення охоплювала переважаючу кількість сережок, що існували в княжий період. Дослідник допускав, що ця форма сережок з'явилася в Київській Русі зі Сходу, де вона трапляється в Північній Індії, Персії та на Кавказі.

У статті було проілюстровано п'ять золотих сережок із 21-ї існуючої в його колекції. Серед них була і та, малюнок якої Б. К. Жук вислав як зразок, пропонуючи музею Дамбартон Окс їх придбати. Востаннє з цим проханням колекціонер звернувся у 1952 році. Він, зокрема, писав: «Обидно, если это мое собрание перейдет в частные руки и погибнет для науки. Ценою своей жизни я ставил спасение старины и многое сделал – спас <...>». На жаль, його пропозиція не мала позитивного відгуку.

Незабаром після цього в Музеї прикладного мистецтва Франкфурта-на-Майні (Museum für Kunsthandwerk, Frankfurt) з'явилося п'ять золотих тринамистинних сережок, виконаних у різній техніці [Schmuckstücke. Antike 991, p. 32, nos. 23a–e]. Місце їх знахідки в музейному інвентарі вважається невідомим. Сережки були придбані музеєм на мистецькому ярмарку у Франкфурті 1953 року.

Маючи можливість дослідити ці золоті прикраси вдалося встановити, що одна з п'яти сережок ажурної роботи з крупними кульками зерні абсолютно аналогічна сережці на зображенні, надісланому Б. К. Жуком до Дамбартон Окс (іл. 4) у 1952 році [Пекарська 2011, р. 234–235]. Крім того, три з п'яти золотих сережок аналогічні опублікованим Б. К. Жуком [Жук 1953, ч. 10–11, с. 17–18, № 1, 3; с. 19–20, № 5]. Навряд чи це може бути випадковістю. Враховуючи ці факти, які свідчать, що речі початково належали до колекції Б. К. Жука, та місце його проживання⁵,

⁵ Наприкінці 1940-х років проф. Б. К. Жук мешкав у таборі біженців Kufstein n. Lager IRO (Австрія), на початку 1950-х – у Bad Homburg (офіційна назва Bad Homburg v.d.Höhe) у Німеччині – частина міської зони Франкфурта-на-Майні, потім у Франкфурті-на-Майні, земля Гессен.

Іл. 4. Золоті сережки з колекції Б. К. Жука, що їх придбав музей Kunsthwerk на мистецькому ярмарку у Франкфурті в 1953 р.

можна цілком припустити, що на Франкфуртський мистецький ярмарок золоті прикраси потрапили 1953 року через складні матеріальні обставини ученого.

Роком пізніше в Римі вийшла друком наступна стаття професора Б. К. Жука про предмети християнського культу Х–ХІІ ст. [Жук 1954, с. 9–22]. Автор дав уявлення та охарактеризував різні типи христів, починаючи від перших кам'яних натільних хрестиків, що їх принесло християнство на Русь. На трьох таблицях представлено 22 предмети різних типів, матеріалу і техніки виготовлення (хрести, енкалпіони, змійовики, образки). Автор зазначив, що подав опис лише основних типів цих мистецьких виробів Київської Русі, за матеріалами, знайденими в Києві та його околицях. Немає сумніву, що стаття базувалася на його рідкісній збірці, що складалася з 98 одиниць. Свідченням цього можуть бути представлені в статті мідна двобічна іконка в техніці виїмчастої емалі, яку придбав музей Дамбартон

Окс, та золотий хрестик, що його колекціонер пропонував музею. Це двостворчастий, ажурно-філігранний хрестик київської роботи кінця ХІ – початку ХІІ ст. Ажур виконано тоненькою золотою стрічкою. На перехресті грецькими літерами зображено напис, який читається справа наліво. На простовісному перехресті напис, що читається згори вниз «ГЕОРГИОС», а на кінці в літеру «О» вставлено літеру «С». Усі літери розташовано у зворотному порядку і напис читається справа наліво, чого не зробив би майстер грек.

Місцезнаходження речей цієї збірки залишається невідомим, але детальний опис та характеристика представлених творів християнського культу Давньої Русі, які надав сам учений, значно розширили наше уявлення про цю збірку в його колекції.

Ми не маємо додаткових даних про київський скарб середньовічних прикрас та окремі вироби або коштовності другого скарбу з його колекції, який йому не вдалося врятувати. Але наявна інформація може свідчити про більшу кількість, ніж відома сьогодні, речових скарбів княжої доби, знайдених у Києві.

Чимало пам'яток старокиївського золотарства зберігаються в різних музейних і приватних колекціях Заходу. Кожна з них має власну «біографію», але не всі відомі та ідентифіковані внаслідок неповноти їх музейних даних. Передбачити зв'язки між окремими

Іл. 5. Св. Феодор. Срібний медальйон з перехрестя бронзового хреста, знайденого 1908 р. біля Десятинної церкви. З колекції Б. К. Жука, придбаний музеєм Дамбартон Окс у 1949 р.

приватними збірками і випадковими придбаннями музеїв неможливо. Але інколи, за умови правильної ідентифікації, стародавні речі з'єднуються між собою на відстані, відтворюючи цілісність. Так сталося з окремими

предметами київської приватної колекції професора Бориса Касьяновича Жука, який помер на 82 році життя 22 листопада 1960 року у Франкфурті (Німеччина). Доля речей колекції, що лишилися в нього, досі невідома.

Джерела та література

- Бродский, Б. 1993. Золотое дно. *Зеркало. Литературно-художественный журнал*, 100. Тель-Авив, с. 56–61.
- Жук, Б. 1953. Орнамент та техніка золотих сережок велико-княжої доби Київської Русі. *Наша культура*. Вінніпег, ч. 4–5 (181–182), с. 27–32; ч. 10–11 (187–188), с. 17–22.
- Жук, Б. 1956. Советские археологические музеи и их руководители. *Вестник Института по изучению СССР*, 1 (18). Мюнхен, с. 84–92.
- Жук, Б. 1954. Хрести та образки Київської Русі. *Analecta Ordinis S. Basilii Magni*, II (VIII), fasc. 1–2. Romae, с. 9–22.
- Ляскоронский, В. Г. 1913. Судьба одной археологической находки. *Журнал Министерства народного просвещения*. Нова серія, XLIV, март. Санкт-Петербург, с. 91–98.
- Макаренко, Н. Е. 1915. Выставка церковной старины в Музее барона Штиглица. *Старые годы*, июль–август. Санкт-Петербург, с. 14–81.
- Микорский, Б. 1951. Разрушение культурно-исторических памятников в Киеве в 1934–1936 годах. *Институт по изучению истории и культуры СССР*. Мюнхен, с. 5–21.
- Некролог. 1960. Борис Касьянович Жук. *Посев*. Франкфурт-на-Майне, 4 декабря, № 49 (760).
- Пекарська, Л. 1999. Пам'ятки княжого Києва в західних колекціях. *Музей на рубежі епох: Минуле, сьогодні, перспективи*. Київ, с. 64–65.
- Пекарська, Л., Павлова, В. 2004. Процесійний хрест із Київського Дитинця. *Археологія*, 4. Київ, с. 94–100.
- Полонська-Василенко, Н. 1958. Українська Академія наук (Нарис історії), II: (1931–1941). *Институт для вивчення СССР*. Досліди і матеріали, серія 1, ч. 43. Мюнхен.
- Шугасвський, В. 1952а. Хроніка нашого культурного життя. *Наша Культура*, 3 (168). Вінніпег, с. 3–4.
- Шугасвський, В. 1952б. Монета і грошова лічба на Україні в XVII столітті. УВАН. *Науковий збірник*, I. Нью Йорк, 1952, с. 132–158.
- Яненко, А. С. 2017. Київське музейництво на шпальтах радянських газет 1930-х – початку 1940-х рр. *Сіверщина в історії України*, 10. Глухів; Київ, с. 435–447.
- Яненко, А. С. 2018. Основні експозиції Всеукраїнського музейного городка / Українського центрального антирелігійного музею у 1930-х рр.: проектування і реалізація. *Сіверщина в історії України*, 11. Глухів; Київ, с. 387–398.
- Archive of the Byzantine Collection, Dumbarton Oaks, Washington D.C.
- Pekarska, L. V. 1997. Treasures from Ancient Kiev. The Metropolitan Museum of Art and Dumbarton Oaks. *Metropolitan Museum Journal*, 32, p. 65–75.
- Pekarska, L. 2011. Jewellery of Princely Kiev: The Kiev Hoards in the British Museum and the Metropolitan Museum of Art and Related Material. Manz; London, 258 p.
- Ross, M. G. 1965. Catalogue of the Byzantine and Early Mediaeval Antiquities in the Dumbarton Oaks Collection, Volume 2. Jewelry, Enamels, and Art of the Migration Period. Washington, D. C.
- Schmuckstücke. Antike bis Jugendstil. 1991. By Museum für Kunsthandwerk Frankfurt am Main, p. 32, nos. 23a-e.

Мандрування й мудрування: до історії стеатитової ікони «Вознесіння Господа» з колекції Петра Севастьянова

У статті розглядається грецький запис на зворотному боці стеатитової ікони «Вознесіння Господа», яка була віднайдена в археологічному розкопі Херсонеса Таврійського, але пізніше ідентифікована як відомий експонат з колекції Державного історичного музею в Москві. Запропоноване нове прочитання запису як вотивного з датуванням у день Вознесіння Господа 26 травня 1504 року.

Ключові слова: стеатитова ікона, грецькі написи, музейні колекції, Херсонес Таврійський.

The Greek inscription on the reverse side of the steatite icon of the Ascension of the Lord, which was found in the archeological excavation of Chersonesos in Taurida, but was later identified as a famous exhibit from the collection of the State Historical Museum in Moscow, is considered. A new reading of the record as votive with a date of the Ascension of the Lord on May 26, 1504 is proposed.

Key words: steatite icons, Greek inscriptions, museum collections, Chersonesos in Taurida.

Добре відома мистецтвознавцям ХХ ст. стеатитова ікона доби Палеологів із зображенням Вознесіння Господа, яка тривалий час зберігалася в Державному історичному музеї в Москві (РФ) [Искусство 1977, с. 161, № 1013; Kalavrezou-Maxeiner 1985, р. 219, № 151; Банк 1988, с. 70], на початку цього століття була знов «віднайдена» за загадкових обставин (іл. 1: а). Однак, якщо в минулому столітті її походження було нез'ясованим і найвірогіднішим було припущення про якісь афонські джерела колекції Петра Івановича Севастьянова (1811–1867), то цього разу жодних подібних сумнівів «знахідка» не викликала. Іконка була знайдена на руїнах Херсонеса Таврійського безпосередньо в цегляній кладці стіни будинку «усадьби 2 квартала II» портового району міста на початку 2000-х років [Романчук 2006, с. 137–147].

Відносно гарна якість збереженості виробу, його художні особливості відразу ж привернули увагу дослідників і тим самим поклали початок новій – «другій» – хвилі в його історіографії [Степаненко 2007. С. 216–220; Пуцко 2011, с. 52; Яшаева 2011, с. 448]. При цьому на увагу заслуговують кілька обставин. По-перше, виріб за своєю природою розглядався в колі подібних йому зображень; по-друге, дякуючи його «херсонеському» походженню, слугував аргументом у дискусії щодо таврійських майстерень з виготовлення стеатитових виробів [Романчук 2006, с. 137–143]; по-третє, був, нарешті, помічений запис на зворотному боці іконки [Романчук, Евдолимова 2008, с. 338–341], через якусь неуважність невідомий дослідникам ХХ ст.

Наслідки всіх цих подій різні і, здається, не завжди приємні авторам тих нових статей і досліджень (принаймні деяким із них), які з'явилися.

Прискіпливі порівняння «знайденої» іконки з подібними до неї і з нею самою в її попередньому історіографічному житті, що їх здійснила Єлизавета Архипова (табл. XXIV), довели тотожність «двох» виробів [Архипова 2017, с. 69], що згодом підтвердили і хранителі, і керівництво Державного історичного музею.

Проте в цьому нарисі ми не будемо торкатися ані художніх особливостей цієї ікони, ані питань її історичних мандрів, ані місця сучасного зберігання її як предмета старовини¹, оскільки виняткові права на це мають відповідні фахівці або державні адміністрації. Очевидно також, що висловлені деякими дослідниками ідеї щодо стеатитових майстерень у Херсонесі також уже не мають підґрунтя, принаймні в питанні виготовлення в місті подібного штибу стеатитових виробів. Звернімо, однак, увагу на запис на зворотному боці іконки (іл. 1: б), який заслуговує на це з огляду на різні історичні аспекти. При цьому ми мали б навіть подякувати невідомим нам особам, які розіграли цей «жарт» із дослідниками, підкладаючи такий відомий артефакт на руїни античного міста.

Стеатитова іконка із зображенням сцени Вознесіння Господа має невеликий формат (450×360 мм) і тому напис на ній є доволі дрібним – розмір літер близько 5 мм. Запис розміщений у верхній третині зворотного боку іконки і виконаний грецькою мовою. Ми бачимо три рядки літер, з яких два повні,

¹ У музеї Херсонеса Таврійського ікона була облікована за шифрами Кп-192248/С1, К1, К3-28144.

а

б

Іл. 1: а – стеатитова ікона «Вознесіння Господнє». [За: Архипова 2017, рис. 6: 1],
б – зворотний бік ікони з грецьким написом. [За: Архипова 2017, рис. 6: 2]

а третій можна вважати за щось на кшталт «спроби пера», яка складається з одного слова посеред цього умовного рядка. Трохи над закінченням цього слова або в продовження його ми бачимо залишки того, що теж можна назвати спробою «розписати» перо, а в нашому випадку – невідомого гострого знаряддя, яким були зроблені і головний запис, і ця спроба.

Верхній запис виконаний зі значними «пробілами» між окремими літерами. Простіше прочитується другий рядок, з якого ми й почнемо, оскільки для читання давніх записів та розуміння загального історичного контексту нам конче потрібний якийсь змістовно-логічний «посил». Отже, для осіб більш-менш ознайомлених із грецькою палеографією доволі очевидним є таке прочитання: $K(\alpha\iota) \mu\epsilon$ [...] $\zeta\text{IB}(\text{o}\nu)$, що в перекладі означає «І мене [...] я 26 7012-го».

Отже, запис був зроблений 26 дня ще невідомого нам місяця року 1504 від Н. Х. Беручи до уваги зображення на іконі Вознесіння Господа й звертаючись до нескладних обчислень, ми знаходимо досить цікавий «збіг обставин»: того року свято Вознесіння при-

пало на 26 травня. Тепер з великою часткою вірогідності ми можемо доповнити пошкоджену частину запису назвою місяця, тобто: $[\mu\alpha\iota]\text{o}\nu$ 26 – «травня 26». Варто зазначити, що власне літерний запис року (ζIB) містить у собі значення сьомого року індікту і дванадцятого року сонячного кола 1504 року. Важко уявити, що цього збігу могли не помітити укладачі запису в ті часи, коли всі були так уважні до чисел і різноманітних астрологічних передбачень. Таким чином, реконструкція дати може бути в певному сенсі дотичною й до тих дій укладачів, про які йтиметься далі.

Прочитання верхнього рядка є, на перший погляд, складнішим. По-перше, був відколотий або обпалений верхній лівий кут поверхні матеріалу, де могли бути перше слово або перші літери другого слова. Утім, досить упевнено ми читаємо частину « $\zeta\eta \tau/\sigma(\delta\text{o}\nu)$ » з характерним скороченням над літерою «таф» (або сигма) у вигляді двох рисочок з нахилом зліва направо. У такий спосіб ми одержуємо словосполучення, яке, відповідно до нормативної грецької граматики, означає «піджуйся, дбай про нього, підживлюй» або

майже те саме, але в доконаному виді. Кращий варіант перекладу підібрати складно, оскільки в грецькій мові дієслово «ζῶ <ζάω» є водночас перехідним і неперехідним, що може бути перешкодою для точного перекладу. Проте ці нюанси, здається, не дуже хвилювали давніх перекладачів богослужбових текстів. Так, у найдавніших слов'янських перекладах грецький вислів «ζῆσόν με» передано як «живи мя» (пор.: у Пс. 118: 25, 37, 40, 50, 88, 93, 107, 116, 149, 154, 156, 159, 176). Рефлексом такого використання форми дієслова або його перехідного значення є сучасне слово «живити» або споріднені слова в різних слов'янських мовах з дещо зміненою семантикою – «надавати сили, підживлювати». У сучасних перекладах богослужбових текстів знаходимо слова «укріпи, оживи» і таке інше, що відповідає лат. *vivificare* та іншим перекладам (до прикладу, англ. *quicken*), але значно звужує семантичне поле давнього грецького дієслова. Зауважимо, що при зворотному перекладі таких семантичних новотворів грецькою, навряд чи хто використає дієслово «ζῶ», обираючи сучасні адекватніші засоби перекладу.

Наступне слово представлене в запису однією літерою «Г» або «Т» в їхній заглавній формі з двома символами над нею. Перший з них, нижній, можна розглядати як ризик, проведenu зверху до кінця горизонтальної частини літери «Г», утворюючи наприкінці вічко. Це своєрідна заміна літери «р». Над цією ризикою паралельно їй розміщена інша. Загалом це звичайне скорочення слова «ῥῶρ», сполучника для передання причинно-наслідкових зв'язків або ж модальної частки, на кшталт українського «ж(е)». Однак це не єдина можливість тлумачення того, що збереглося від слова. Не можна відхилити й думки, що це літера «Т», а вічко утворилося внаслідок пошкоджень матеріалу. У такому випадку маємо скорочення артикля чоловічого роду знахідного відмінку «τ(όν)», що нас також задовольняє, оскільки далі має бути прямий об'єкт дієслова «ζῶ».

Подальше розуміння тексту вимагає більших навичок роботи з грецькими епіграфічними й рукописними записами. Писар використав рідкісну для загальних богослужбових контекстів форму скорочення або, най-

вірогідніше, заміну повнозначного слова його символом. У нашому випадку це літера «Х» з обламаними верхніми ризиками, яка означає символ «менший» – «ἐλάσσων».

Утім, виконавець запису, можливо, припустився помилки. При написанні першої з двох ліній знака «Х» він звернув закінчення ризики вправо, нібито починаючи доволі стандартне скорочення «ΕΛ», але при написанні другої лінії повторив цей рух так, як це й має бути при зображенні знака «менше».

Інакше кажучи, при нормативному написанні знака «менше» загнуті кінці обох перехрещених ліній мають розходитися в різні боки. Можливо, нам треба брати до уваги властивості поверхні, на якій були написані літери, якість використаного для цього знаряддя або інші обставини, які призвели до цієї неточності. Для чого було використано такий трохи незвичайний символ, стає зрозумілим при розгляді наступних літер. Це літери «Ι» і «την». Таким чином, ми одержуємо найменування особи «ἐλασσων-ι-την», тобто «елассонця, елассоніта», мешканця міста Елассон або того, хто народився в місті. Спокусливою є думка, що йдеться про котрогось із єпископів Елассонської єпархії. Але в грецькій мові здавна утвердилася особлива форма іменування перших осіб церковної ієрархії, згідно з якою, він мав би називатися «ὁ Ἐλασσόνας» (з пропуском назви посади між артиклем і назвою місцевості). Утім, сказане не заважає припускати, що йдеться таки про архієрея, можливо, колишнього.

Після з'ясування синтаксичної форми речення можна спробувати повернутися до розгляду попереднього слова й розглянути ще одну версію його прочитання. Прочитане нами як «Γ(ῥρ)» або «Τ(όν)» можна при бажанні, а також беручи до уваги окремі невиразні ризики навколо, вважати за скорочення слова «λόγιος» – «учений, книжник». Це додає б особистісної характеристики до нашого «Елассонця».

Нарешті, «спробу пера» в третьому рядку можна розглядати як слово «εἴη(v)» – «нехай буде, хай буду». Однак тут повної впевненості в мене нема, хоча перші дві літери виписані у формі типового скорочення, яке нагадує латинську літеру «q».

Отже, як результат наших зусиль маємо текст запису, який можна представити у такому вигляді:

Ζη τ(ὸν) / Ζήσ(ον) Γ(ὰρ)/Τ(ὸν) (Ἑλασσον)
ιτην

κ(αὶ) με [μαῖ]ου Κς'ΖΙΒου

εῖη[v]

або ж у літературній адаптації:

Ζῆ τὸν γὰρ / Ζήσον τὸν Ἑλασσονίτην

καὶ με, Μαῖου Κς'ΖΙΒου

εῖη(v)

Мету складання запису і, відповідно, його переклад можна розглядати, зважаючи на сюжет ікони та її функції в церковній обрядовості за звичаями тієї доби. Якщо припустити, що запис був зроблений на зворотному боці таблички, яка була частиною зіставної ікони або композиції в приміщенні церкви, то він за природою спрямований до Господа як моління або прохання. Адже це прохання на кшталт добре відомих інвокативних звернень «Господи, призри» або «спаси/збережи», але, відповідно, у грецькій формі. У такому випадку найбільш адекватний переклад запису як звернення до Бога в день Вознесіння буде таким: «Живи (ж) Елассонця й мене, 26 травня 1504 року. Нехай буде». При цьому варто пам'ятати про ширший семантичний спектр грецького дієслова «жити».

Отже, виріб можна розглядати як вотивний внесок у церкву, а сам запис – як варіант відомого звернення до Господа «ζῆσον με» з певним доповненням або розширенням у вигляді іменування «елассонця» й виконавця запису як суб'єктів і об'єктів моління. На пошкодженій частині поверхні мало бути традиційне звернення: «Господи», «Ісусе Христе» або «Спасителю».

Кілька зауважень щодо характеру самого запису. Зазвичай у записах на твердому матеріалі використовують мішане письмо, яке складається як із курсивних, так і великих літер. Виконавець розглянутого запису мав гарні навички курсивного письма. Про це свідчить якість виконання ним округлих частин літер «ε», «μ», «τ», «ζ». Типовим для грецького письма є написання літер «ην» наприкінці першого рядка. Несподіваним може здаватися написання літери «ζ», схоже на написання «ξ», яке він повторює двічі. Проте подібні написання відомі в грецькій палеографії. На-

писи на твердих поверхнях, або епіграфічні, погано датуються за своїми палеографічними ознаками, але загалом характер письма на іконці відповідає зразкам кінця XV ст.

Виконавцю запису можна дорікнути в недбалості письма, але нам здається, що йдеться, вірогідно, про труднощі, пов'язані з матеріалом поверхні або ж зі старечою неміччю, аніж із невмінням або неохайністю.

Практичне виконання запису міг здійснити як один з вірних (клірик або мирянин) заради «елассонця» й себе, так і один із членів чернечої «пари», у якій одна особа є старшою за саном, а друга – його келейником, прислужником або писарем. У цьому останньому випадку зростає вірогідність, що «елассонець» насправді був єпископом. На жаль, списки єпископів Константинопольського патріархату тієї доби дуже неповні, і ми не маємо можливості віднайти імена елассонських митрополитів за 1504 рік.

Зміст запису можна вважати за свідчення про стан душі його укладача й сучасників за лихої доби, що розпочалася з падіння Константинополя 29 травня 1453 року. Проте й розміщення ікони як вотивного дару в церкві Вознесіння на день храмового свята – справа звичайна.

Оскільки іконка була вивезена з Балкан у другій половині XIX ст., можна припустити, що раніше вона перебувала в одній із церков, руйнація або пограбування якої призвели до розсіювання церковного начиння, у тому числі й складених ікон, іконостасів та інших реліквій.

Припущення, що іконка перебувала в центральному храмі святогірського монастиря Есфігмену, який був зруйнований невдовзі після 1504 року, і саме там знайдена Петром Севастьяновим, є ризикованим, але теж цілком вірогідним.

Як уже зазначалося, після свого другого народження на розкопках Херсонеса стеатитова ікона «Вознесіння Господа» набула « нової » історіографії, у якій знайшлося місце й для грецького запису. На жаль, авторка реконструкції запису, ще зовсім недосвідчена в ті далекі часи Олександра Євдокимова, із семи слів не розібрала жодного, а з двох чисел склала одне, доволі дивне, представлене як «ζΞΙΒ», тобто «6712».

Загалом це досить неочікуване «прочитання» не варте уваги, але наводимо його для прикладу. Отже, у реконструкції були представлені такі літери:

ΑΞΗΤΟΝ ΛΕΓΟΝ ΕΧΕΙ.ΤΩ
ΚΟΥΜΕΙΚ ΖΞΙΒ

Що, на думку О. Євдокимової, мало б означати: «почитаемое говорящий взял (приобрел) у Кумейка 6712 год (1203/4 г.)» [Романчук, Евдокимова 2008, с. 338–341]. Після цього в статті була ще низка посилань на тюркські імена, малоазійські паралелі. Але найгірше те, що після публікації відкрилася можливість для необачних дослідників посилатися на хибне датування самої ікони, а відтак вдаватися й до подальших мудрувань щодо стеатитових майстерень у Херсонесі тощо.

Чи є запропоноване в цьому нарисі прочитання остаточним, а побудовані на ньому при-

пущення стовідсотково вірними? Очевидно, що ні. Характер пошкоджень на ймовірному початку запису, окремі «похибки» при написанні усталених символів, загальний стан поверхні стеатиту унеможливають складання остаточних і безсумнівних рішень. Найвірогіднішим є наразі прочитання дати складання запису, яка, не суперечить часу можливого виготовлення ікони за доби Палеологів та пізнішого побутування такого роду виробів.

Наостанок хочемо побажати іконі «Вознесіння Господа» припинити вимушені мандри й посісти своє почесне місце серед інших старожитностей колекції Петра Севастьянова, подальших їй успіхів в історіографії, зокрема, в у мистецтвознавчих дослідженнях і візантиністиці, можливого віднайдення імен її колишніх власників, котрі дещо необачливо розмістили її 1504 року в храмі Господа на день Його Вознесіння.

Джерела та література

Архипова, Е. И. 2017. Образец и копия в скульптуре малых форм Древней Руси (по материалам Украины). Мусин, А. Е., Щеглова, О. А. (ред.). В камне и в бронзе. Сборник статей в честь Анны Песковой. Санкт-Петербург, с. 61–71. [Труды ИИМК РАН, т. 48. СПб.]

Банк, А. В. 1988. Образец и копия в прикладном искусстве Византии X–XII веков. Восточное Средиземноморье и Кавказ в IV–XVI вв.: Сборник статей. Ленинград, с. 67–70.

Искусство Византии в собраниях СССР: Каталог выставки: [в 3 частях]. 1977. Ч. 3. Искусство XIII века. Искусство палеологовского времени. Поздневизантийский период. Москва.

Пуцко, В. Г. 2011. Візантійське пластичне мистецтво середньовічного Криму. Археологія, 4, с. 45–59.

Романчук, А. И. 2006. Две стеатитовые иконки из портового района Херсонеса. К вопросу о месте и времени изготовления. Византийская идея. Византия в эпоху Комнинов и Палеологов: сборник научных трудов. К XXI Межд. конгрессу византинистов, Лондон, 21–26 августа 2006 года. Санкт-Петербург, с. 137–143.

Романчук, А. И., Евдокимова, А. А. 2008. Граффито на стеатитовой иконке из Херсонеса. Труды Государственного Эрмитажа, 42: Византия в контексте мировой культуры. К 100-летию со дня рождения А. В. Банк (1906–1984): материалы конференции. Санкт-Петербург, с. 338–341.

Степаненко, В. П. 2007. К атрибуции стеатита с «Вознесением Христа» из Херсонеса. Материалы по археологии, истории и этнографии Таврики, 13, Симферополь, с. 216–220.

Яшаева, Т., Денисова, Е., Гинькут, Н., Залесская, В., Журавлев, Д. 2011. Наследие византийского Херсона. Севастополь.

Kalavrezou-Maxeiner, I. 1985. Byzantine Icons in Steatite, I–II, Byzantina Vindobonensia, XV/1–2. Vienna.

АВТОРИ

Ананьєва Тетяна – провідний науковий співробітник науково-дослідного відділу історико-археологічних досліджень Музею історії Десятинної церкви

Архипова Єлизавета – доктор історичних наук, заступник директора з наукової роботи Музею історії Десятинної церкви

Вілкул Тетяна – доктор історичних наук, провідний науковий співробітник науково-дослідного відділу історико-археологічних досліджень Музею історії Десятинної церкви

Гунь Мар'яна – старший науковий співробітник науково-дослідного відділу історико-археологічних досліджень Музею історії Десятинної церкви

Дятлов Владислав – провідний науковий співробітник науково-дослідного відділу історико-археологічних досліджень Музею історії Десятинної церкви

Етінгоф Ольга – доктор мистецтвознавства, головний науковий співробітник Російського державного гуманітарного університету і Науково-дослідного інституту теорії та історії образотворчих мистецтв при Російській академії мистецтв

Журухіна Олена – кандидат історичних наук, завідувач науково-дослідного відділу історико-археологічних досліджень Музею історії Десятинної церкви

Йолишин Денис – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Санкт-Петербурзький державний університет

Козюба Віталій – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник науково-дослідного відділу історико-археологічних досліджень Музею історії Десятинної церкви

Комар Олексій – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник науково-дослідного відділу історико-археологічних досліджень Музею історії Десятинної церкви

Кукуїшко Артур – старший науковий співробітник науково-дослідного відділу історико-археологічних досліджень Музею історії Десятинної церкви

Левченко Тетяна – провідний науковий співробітник науково-дослідного відділу фондів Музею історії Десятинної церкви

Малюк Наталія – старший науковий співробітник Національного музею історії України

Нестеровський Віктор – доктор геологічних наук, професор кафедри геології нафти і газу, директор Геологічного музею Навчально-наукового інституту «Інститут геології» Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Новик Тетяна – старший науковий співробітник відділу музейної та науково-фондової діяльності Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній»

Пекарська Людмила – доктор філософії, завідувач Бібліотеки та Архіву імені Тараса Шевченка в Лондоні

Стерлігова Ірина – кандидат мистецтвознавства, старший науковий співробітник Державного інституту мистецтвознавства

Толочко Олексій – доктор історичних наук, член-кореспондент Національної академії наук України, завідувач сектору досліджень з історії Київської Русі Інституту історії України НАН України

Хамайко Наталя – провідний науковий співробітник науково-дослідного відділу історико-археологічних досліджень Музею історії Десятинної церкви

Чекановський Андрій – старший науковий співробітник науково-дослідного відділу історико-археологічних досліджень Музею історії Десятинної церкви

Черненко Олена – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України, археології та краєзнавства Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка

Чернухін Євгеній – кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник відділу фонду юдаїки Інституту рукописів Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського

Чміль Леся – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник науково-дослідного відділу історико-археологічних досліджень Музею історії Десятинної церкви

Наукове видання

Opus mixtum

№ 9

*Запрошуємо до співпраці
благодійників та меценатів*

*Телефон бухгалтерії Музею історії
Десятинної церкви:*

299-91-71

Підписано до друку 30 листопада 2021 року

Формат 210 × 297

Умов. вид. арк. 18

Наклад 70 прим.

Надруковано: ТОВ «Юрка Любченка»

e-mail: u19-07@ukr.net

тел.: 098-444-06-68

м. Київ, вул. проспект Перемоги, 50

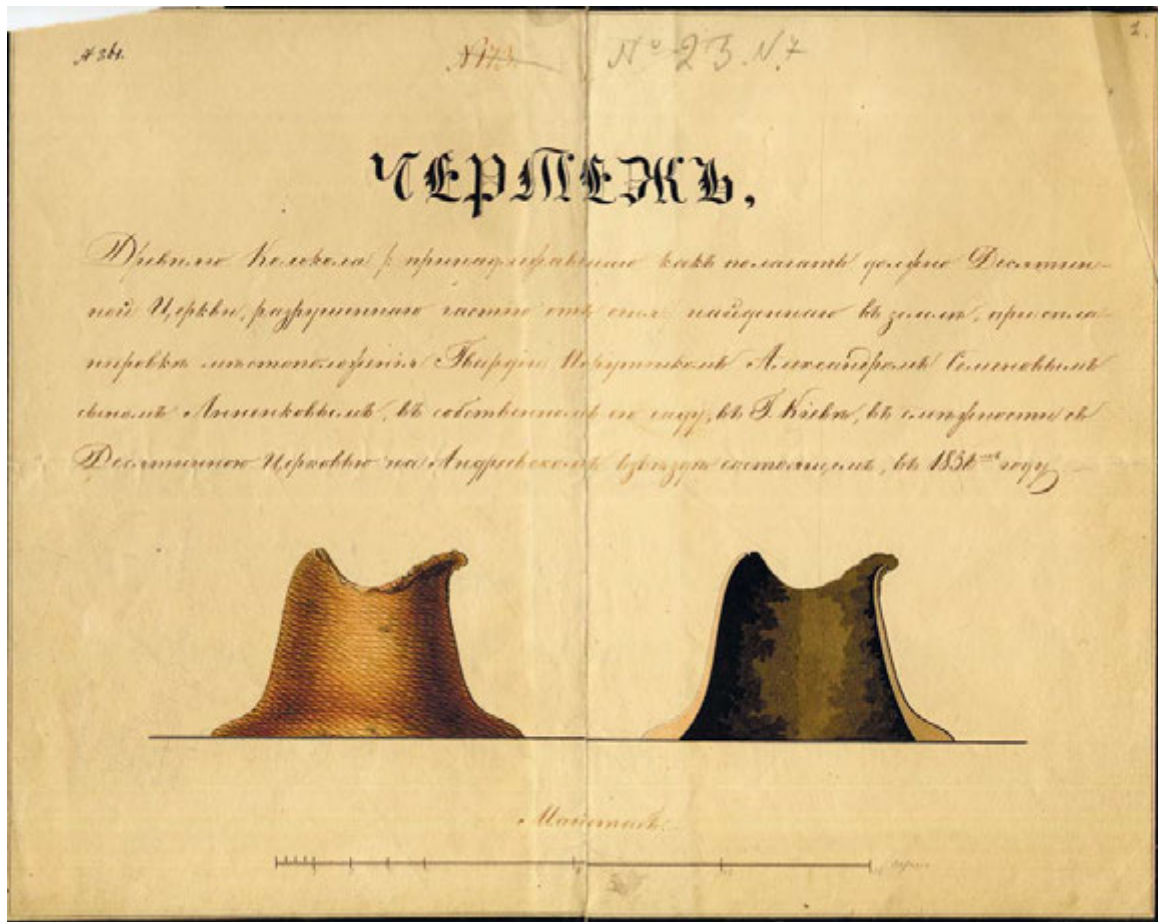
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 4685 від 06.03.2014

Адреса редакції:

04053 Київ-53, вул. Обсерваторна, 21А

e-mail: desitinnai@ukr.net

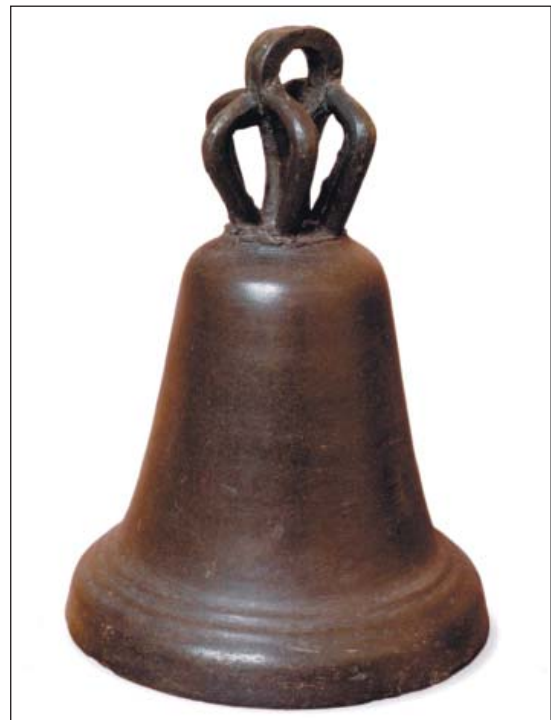
mdch.kiev.ua

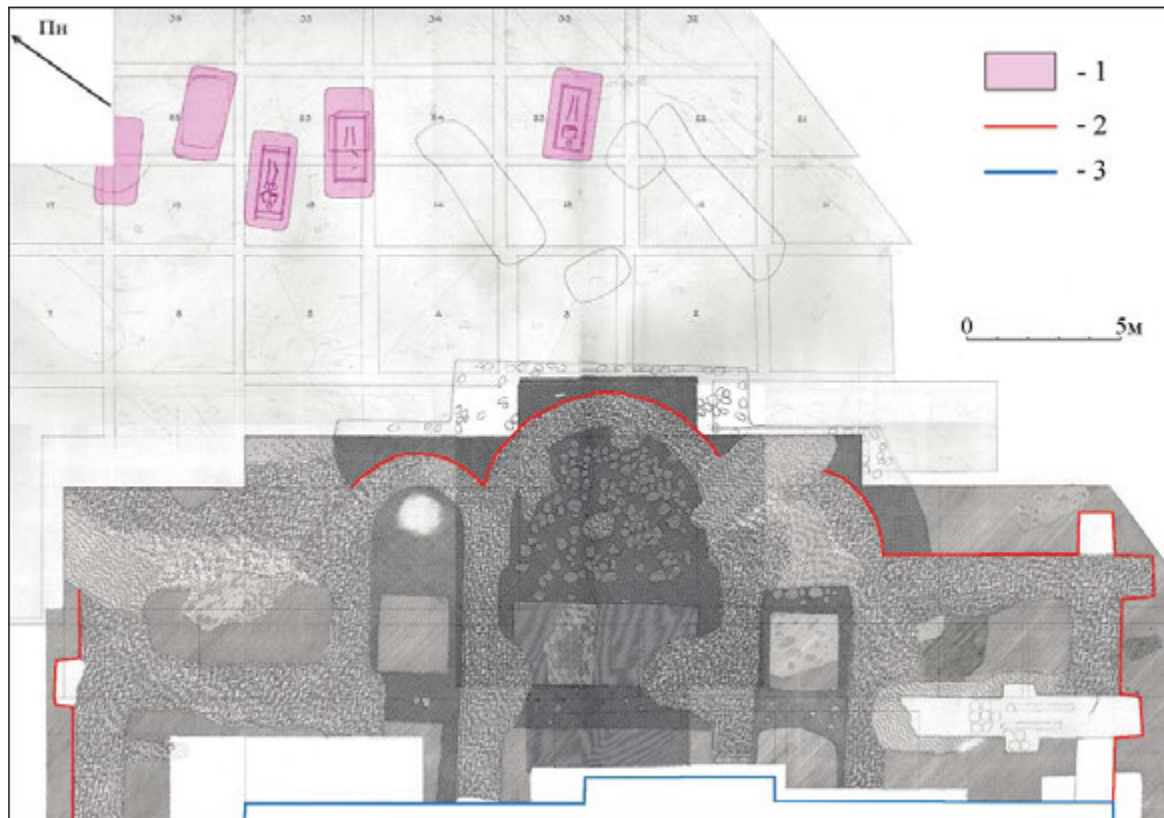
Іл. 2. Малюнок уламка дзвона, знайденого О. С. Анненковим 1838 р. біля Десятинної церкви.
Науковий архів Інституту археології НАН України

Іл. 4. Дзвін з розкопок на вул. Хорива в Києві.
Національний музей історії України (в-5292)

Іл. 6. Дзвін з Антонієва монастиря в Новгороді.
Новгородський державний об'єднаний музей-заповідник (НГОМ КП 7548)

Іл. 2. План розкопок Д. Мілєєва 1908–1909 років на північний схід від Десятинної церкви XIX ст.:
1 – поховальні комплекси XI (?) ст.; 2 – зовнішній контур фундаментів церкви кінця X ст.;
3 – контур східного фасаду церкви XIX ст.

Іл. 11. План розкопок Д. Мілєєва 1908–1909 років на північний схід від Десятинної церкви XIX ст.:
1 – поховальні комплекси XI (?) ст.; 2 – ями поховань XVII–XVIII ст.; 3 – місця перекриття похованнями
XVII–XVIII ст. поховальних комплексів XI (?) ст.; 4 – пошукові траншеї О. Анненкова другої чверті XIX ст.;
5 – зовнішній контур фундаментів церкви кінця X ст.; 6 – контур східного фасаду церкви XIX ст.

Іл. 12. Стратиграфія засипу давньої виїмки ґрунту на північний схід від Десятинної церкви:
1 – сирцева кладка; 2 – шари будівельного сміття; 3 – шари ґрунту з включеннями будівельних решток.
Розкопки 2007 р.

Іл. 2. Богоматір. Центральний медальйон «Рязанських барм». Золото, перегородчаста емаль. Константинополь, друга половина X – початок XI ст. Музеї Московського Кремля. Світлина І. А. Стерлігової

Іл. 3. Богоматір. Лімбурзька ставроотека (деталь). Золото, перегородчаста емаль. Константинополь, 945–959 рр. Лімбург, Єпархіальний музей. Світлина І. А. Стерлігової

Іл. 4. Свята Ірина. Медальйон «Рязанських барм». Золото, перегородчаста емаль. Київ, друга половина XI ст. Музеї Московського Кремля. Світлина І. А. Стерлігової

Іл. 5. Свята Варвара. Медальйон «Рязанських барм». Золото, перегородчаста емаль. Київ, друга половина XI ст. Музеї Московського Кремля. Світлина І. А. Стерлігової

Іл. 6. Свята жона (деталь). Фреска Софії Київської.
1040-і рр. [За: Попова, Сараб'янов 2007, ил. 254]

Іл. 7. Медальйон із зображенням жіночої голови.
Золото, перегородчаста емаль. Київ, XI ст. Місце
зберігання невідоме. Світлина А. К. Станюковича

Іл. 8. Богоматір. Срібло, золочення,
золото (перегородки), перегородчаста емаль.
Зібрання К. Шмідта, Мюнхен.
[За: Rom und Byzanz, 1998, N. 27]

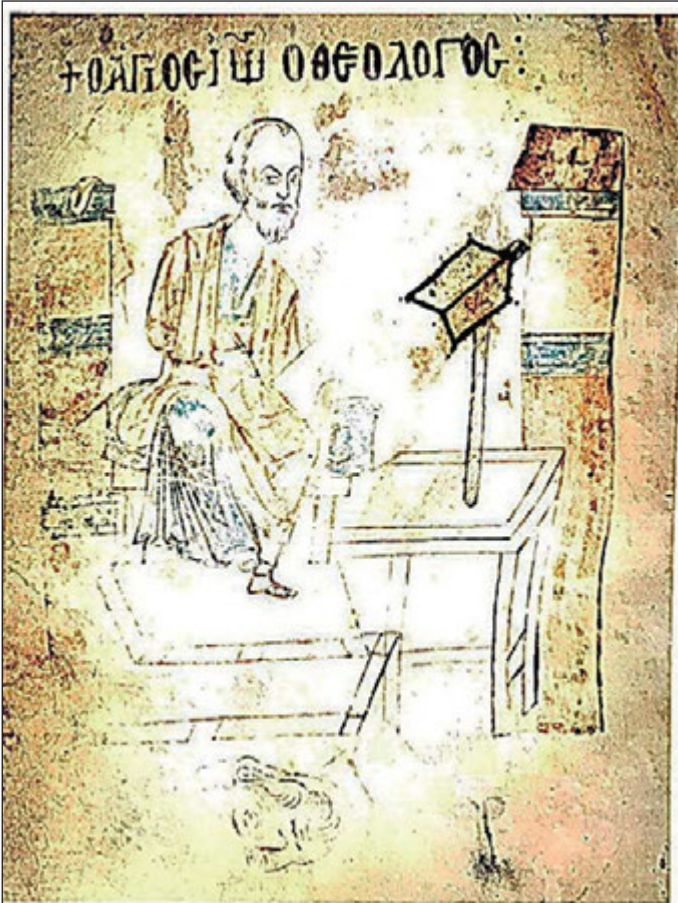
Іл. 9. Богоматір. Срібло, золочення,
перегородчаста емаль.
Зібрання К. Шмідта, Мюнхен.
[За: Rom und Byzanz, 1998, N. 28]

Іл. 1. Біфолій рукопису Лествиці. Бібліотека монастиря Святого Іоанна Богослова на Патмосі
(MS. 122, fol. 3 v – 4 r). Лествиця. [За: Ševcenko, N. P. 2009]

Іл. 2–3. Розворот рукопису Гомілії Іоанна Златоуста. Оксфорд, коледж Магдаліни
(MS. Gr. 3, fol. 10 v, 11 r). Деїсус. Світлина Бодліанської бібліотеки

Іл. 4. Четвероевангеліє. Бібліотека
Принстонського університету
(Garrett MS. 7, fol. 178 v). Євангеліст Іоанн.
[За: Kotzabassi, S. et al. 2010]

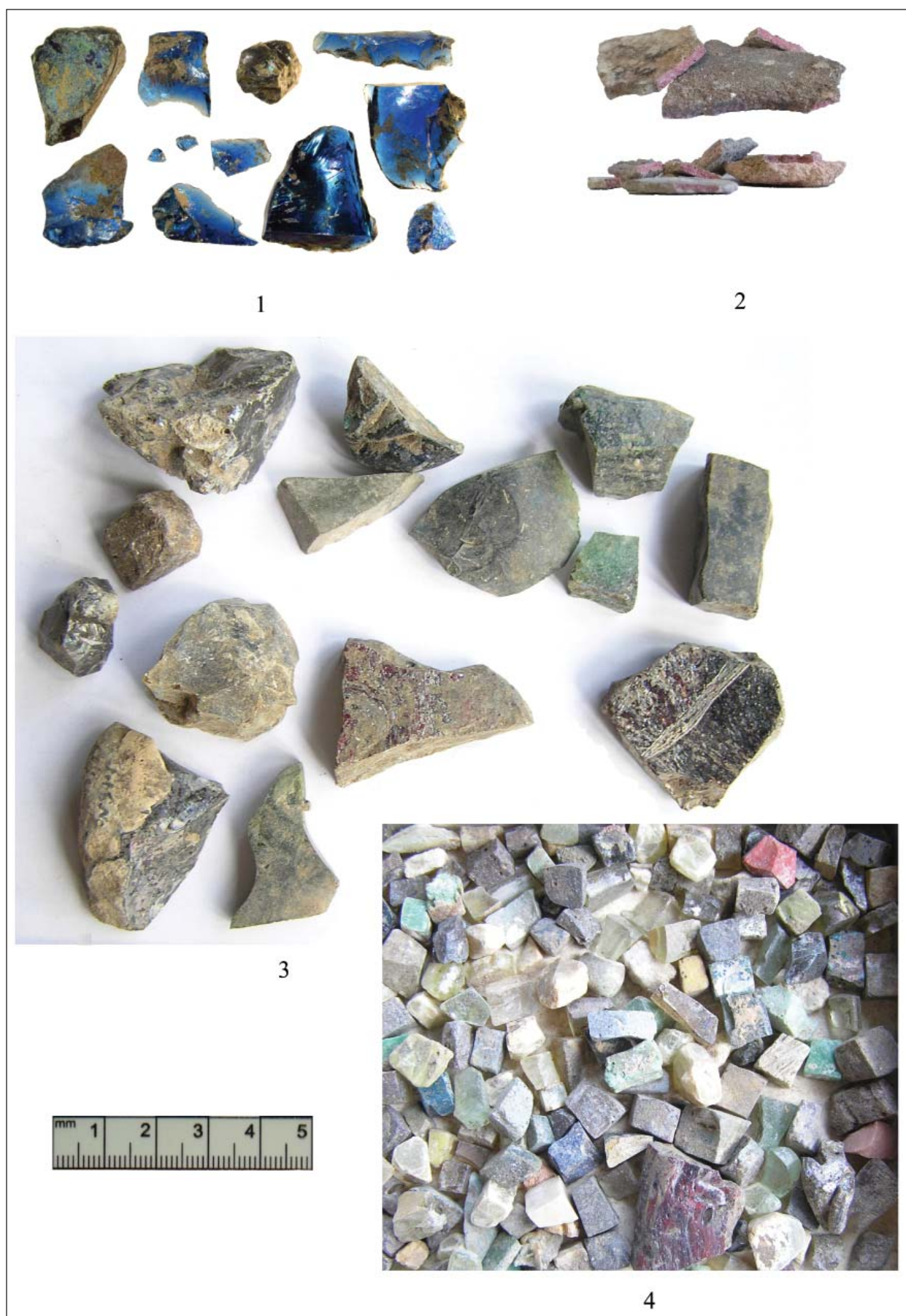
Іл. 5. Четвероевангеліє. Бібліотека
Принстонського університету
(Garrett MS. 7, fol. 178 r). Деїсус.
[За: Kotzabassi, S. et al. 2010]

Іл. 6. 1 – Оксфорд, коледж Магдаліни (MS. Gr. 3, fol. 314 v). Богоматір Одигітрія. Світлина Бодліанської бібліотеки; 2 – розпис башти Георгіївського собору Юр'єва монастиря, близько 1130 р. Богоматір Одигітрія. Світлина О. Є. Етінгоф; 3 – Оксфорд, коледж Магдаліни (MS. Gr. 3, fol. 28 v). Апостол Петро. Світлина Бодліанської бібліотеки; 4 – розпис Мартірієвської паперті собору Софії в Новгороді, 1144 р. Апостол Петро з Деїсуса. Світлина О. Є. Етінгоф

Іл. 7. 1 – Оксфорд, коледж Магдаліни (MS. Gr. 3, fol. 64 r). Світлина Бодліанської бібліотеки; 2 – розпис Спасо-Преображенського собору Мірожського монастиря в Пскові, близько 1142 р. Христос Єммануїл. Світлина О. Є. Етінгоф; 3 – Принстон (Garrett MS. 7, fol. 178 r). Богоматір з Деїсуса. [За: Kotzabassi, S. et al. 2010]; 4 – розпис Спасо-Преображенського собору Мірожського монастиря в Пскові, близько 1142 р. Богоматір з Деїсуса. Світлина О. Є. Етінгоф

Іл. 7. Знахідки з об'єктів «горн 1» та «горн 2»: 1 – уламки скляної маси, забарвленої кобальтом; 2 – сурик; 3 – уламки заготовок смальти; 4 – різнобарвні кубики смальти

Іл. 8. Золотоскляна смальта та віконне скло: 1 – уламки смальтових заготовок та кубики золотоскляної смальти; 2 – уламки тонкого захисного скла; 3 – фрагменти віконного скла; 4 – кварцовий порфір; 5, 6 – свинцевий сурик; 7 – оплавлений шматок свинцю

Іл. 9. Залишки склоробного процесу: 1 – фрагменти тонкостінного скляного посуду;
 2 – уламки скломаси; 3 – краплини скла; 4 – виплески скломаси;
 5 – сировина для виготовлення основи золотоскляної емалі або її захисного шару;
 6 – зразки скломаси зі слідами забарвлення

Іл. 10. Скляна маса

Іл. 11. Свідчення виготовлення скла: 1 – свинцевий сурик; 2 – брак склоробного виробництва;
3 – фрагменти горна з припаяним склом різних кольорів

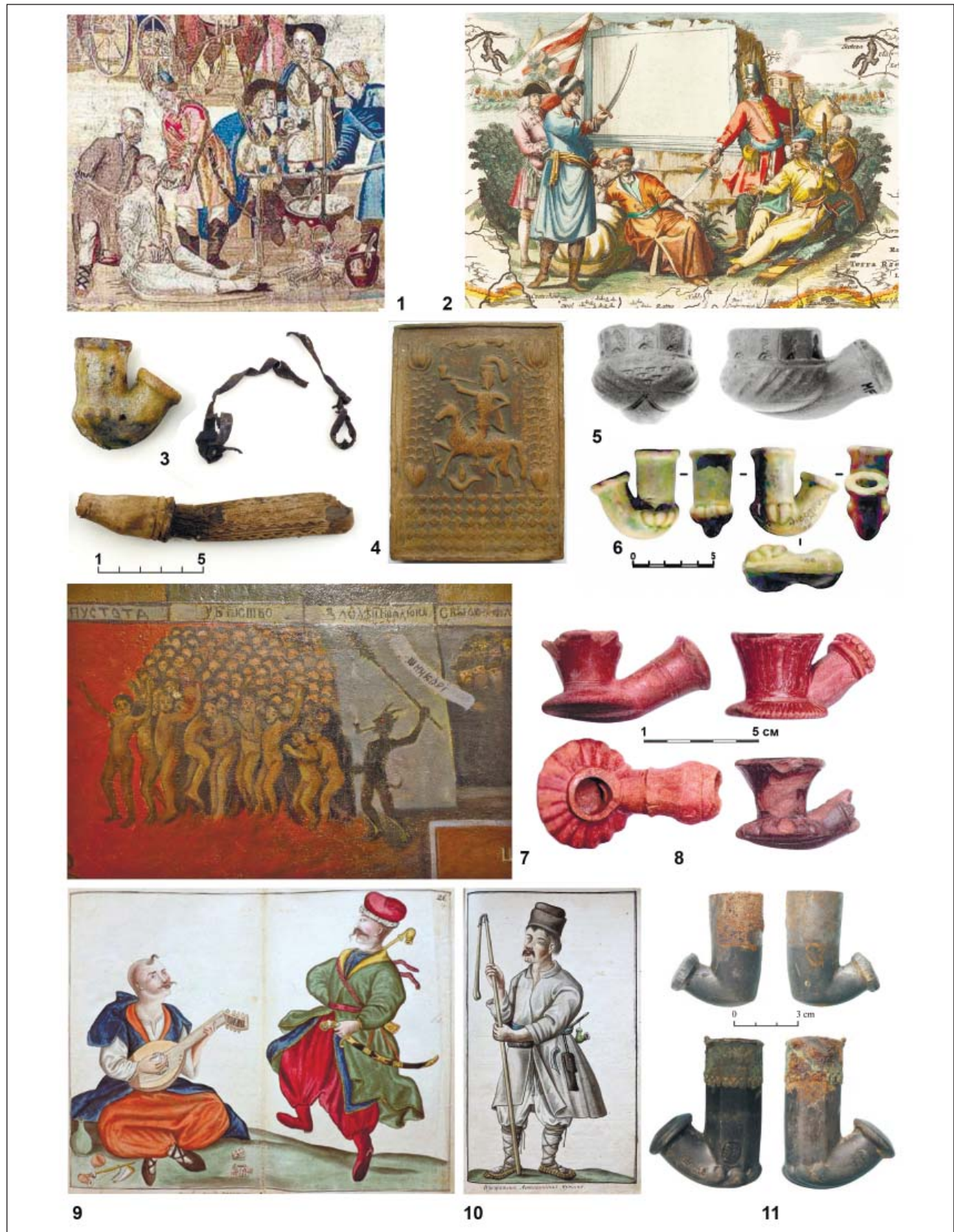
Іл. 22. Фрагменти плінфи (1–4), у т. ч. з патьоками скла, та плитка підлоги (5–12) з розкопу 1, траншей 5 і 6

Іл. 1. 1, 2 – фрагменти фарфорових виробів із клеймами Дулевської фабрики М. С. Кузнецова;
3 – фарфорова подарункова чашка з клеймом Ризької фабрики Товариства М. С. Кузнецова;
4 – фрагмент фаянсового блюда з клеймом Ризької фабрики Товариства М. С. Кузнецова; 5 – клеймо з фаянсової білої тарілки Ризької фабрики Товариства М. С. Кузнецова; 6 – фаянсовий бокал із клеймом Ризької фабрики Товариства М. С. Кузнецова; 7 – клеймо від фаянсового білого блюда Тверської фабрики М. С. Кузнецова;
8 – фаянсове блюдо з клеймом Тверської фабрики М. С. Кузнецова; 9 – фрагменти фаянсового столового сервізу Тверської фабрики Товариства М. С. Кузнецова; 10 – фаянсове блюдо з клеймом Тверської фабрики Товариства М. С. Кузнецова; 11, 12 – фаянсові тарілки з клеймами Будянської фабрики Товариства М. С. Кузнецова; 13 – фрагмент фарфорового блюда з клеймом Будянської фабрики Товариства М. С. Кузнецова; 14 – фрагмент фарфорового блюда з клеймом Дмитрівської фабрики Товариства М. С. Кузнецова; 15 – фрагмент фарфорової кришки Дмитрівської фабрики Товариства М. С. Кузнецова (?)

Іл. 2. 1 – фарфорова подарункова чайна пара виробництва Дмитрівської фабрики Товариства М. С. Кузнецова; 2 – клеймо фарфорового блюдця Дмитрівської фабрики Товариства М. С. Кузнецова; 3 – фрагмент фарфорової чашки Дмитрівської фабрики Товариства М. С. Кузнецова; 4 – фрагмент клейма Слов'янської фабрики Товариства М. С. Кузнецова; 6 – фрагмент золотого декору фарфорового блюдця; 5, 7–9 – фрагменти фарфорового та фаянсового посуду Товариства М. С. Кузнецова; 10–14 – фрагменти фарфорового чайного посуду виробництва Товариства М. С. Кузнецова (?)

Іл. 2. 1 – фрагмент гобелена «Полонений М. Кричевський в таборі Я. Радзивіла»;
2 – картуш на карті початку XVIII ст.; 3 – люлька з Києва кінця XVIII – першої половини XIX ст.;
4 – кахля з Трансильванії; 5 – люлька фасону «тахта-чубук» XVIII–XIX ст.;
6 – бутноподібна люлька XVIII – першої половини XIX ст., Київщина; 7 – фрагмент ікони
«Страшний суд»; 8 – люльки фасону «нарцис» XVIII–XIX ст.; 9, 10 – малюнки з рукопису О. Шафонського;
11 – люльки із Центральної Європи (м. Рожнява, Словаччина), XIX – початок XX ст.

Іл. 3. Малюнки Ю. Глоговського. 1834 р.

Іл. 1. План території колишньої чернігівської фортеці з позначенням розкопів на Верхньому замку. I – Спасо-Преображенський собор початку XI ст.; II – Борисоглібський собор початку XII ст.; 1 – розкоп 1947 р.; 2 – розкоп 1985 р.; 3 – розкоп 1989 р.; 4, 5, 6 – розкопи 1991 р.

Іл. 3. Фрагмент ікони Єлецької Богоматері 1690-х рр. із зображенням Верхнього замку

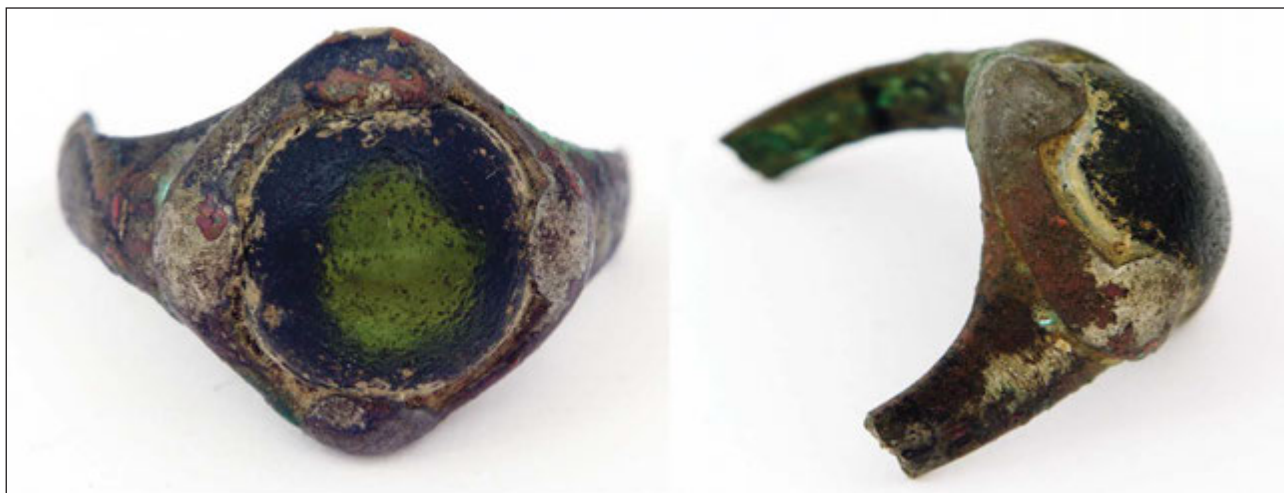
Іл. 7. Уламки тиньку з фресковим розписом із фундаментів церкви на Верхньому замку. Розкопки 2021 р.

Іл. 8. Уламки плінфи з фундаментів церкви на Верхньому замку. Розкопки 2021 р.

Іл. 9. Уламки плінфи з фундаментів церкви на Верхньому замку. Розкопки 2021 р.

Іл. 1. Фрагмент салтівського персня АЗС-1262. Срібло, скло

Іл. 2. Перстень АЗС-654. Срібло

Іл. 3. Перстень з колекції Державного історичного музею, Москва (ГИМ 44376).
[За: <https://catalog.shm.ru/entity/OBJECT/1701457?page=259&sort=100&fund=10&index=12918>]

Іл. 4. Перстень АЗС-649. Срібло

Іл. 6. Елемент діадеми АЗС-765/14. Срібло, скло

Іл. 7. Підвіска ЗС-578. Срібло, недорогоцінний метал

Іл. 8. Перстень ЗС-656. Срібло, гранати

Іл. 1: *а* – стеатитова ікона «Вознесіння Господнє». [За: Архипова 2017, рис. 6: 1];
б – зворотний бік ікони з грецьким написом. [За: Архипова 2017, рис. 6: 2]